SIDDHASENA'S

NYĀYĀVATĀRA

AND

OTHER WORKS

(WITH A BIBLIOGRAPHIC REVIEW)

Editor

Professor [illegible] [illegible]dhye

University [illegible] Mysore

JAINA SAHITYA VIKASA MANDALA

Bombay 56

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

SIDDHASENA DIVĀKARA'S

NYĀYĀVATĀRA

(Edited by the late S. C. Vidyabhusan with English Translation Notes etc.)

AND

With the VIVṚTI of Siddharṣi

AS WELL AS

The Text of 21 DVĀTRIṀŚIKĀS and the SAMMAÏ-SUTTAM

VINAYAVIJAYA'S

NAYAKARṆIKĀ

(Edited by the late M.D. Desai with English Translation etc.)

THIS VOLUME IS

Edited by

Dr. A. N. Upadhye, M.D., D. Litt.
Professor of Jainology & Prākrits
University of Mysore, Mysore.

With an Introduction, Bibliographic Review, Indices etc.

PUBLISHED BY

JAINA SĀHITYA VIKĀSA MAṆḌALA
112, SWAMI VIVEKANANDA ROAD
VILE PARLE, BOMBAY-56 (AS)

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Publisher:

R. A. Doshi
Member, Executive Council
Jaina Sāhitya Vikāsa Maṇḍala
112, Swami Vivekanand Marg
Vile Parle, Bombay-56 (AS)

FIRST EDITION, 1971

All Rights Reserved

Price: Rs. Fifteen.
Price: One Pound.

Printer:

A. S. Kamath,
Sharada Press, Mangalore-1.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

TABLE OF CONTENTS

1.	Publishers' Note ..	v-vi
2.	Preface by the Editor ..	vii-ix
3.	Introduction by Dr. A. N. UPADHYE ..	xi-xxvii
4.	Siddhasena-Praśastiḥ ..	*1
5.	Bibliographic Survey ..	*3-*72
6.	*Nyāyāvatāra* (ed. S. C. VIDYABHUSAN) ..	*73
	i) Title pages, etc. ..	*73-*77
	ii) Introduction ..	*78-*80
	iii) Text and Translation. etc. ..	1-27
	iv) Ślokānukramaṇikā ..	28
7.	*Nyāyāvatāra* with Siddharṣi's *Vivṛti* ..	29-107
8.	*Dvātriṁśikās* 1-21, Text ..	109-69
9.	*Sammai-Suttaṃ*, Text with foot-notes ..	171-87
10.	*Nayakarṇikā* (ed. M. D. DESAI) ..	189-240
	i) Title pages, etc. ..	189
	ii) Introduction ..	195-222
	iii) Text and Translation ..	223-239
	iv) Ślokānukramaṇikā ..	240
11.	*Dvātriṁśikās*—Ślokānukramaṇikā ..	241-57
12.	*Sammai-Suttaṃ*—Gāthānukramaṇikā ..	252-54
13.	Various Readings for the *Dvātriṁśikās* ..	255-259
14.	Metres in the *Dvātriṁśikās* and *Sammai-Suttaṃ* ..	260
15.	Index to the *Nyāyāvatāra* and *Nayakarṇikā* ..	261-2
16.	Index to the Bibliographic Review ..	263-4

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

PUBLISHERS' NOTE

Siddhasena Divākara is a distinguished logician and poet; we have his writings both in Prākrit and Sanskrit; but his genius has not been sufficiently assessed by a thorough study of his works by different scholars from various points of view. It was quite necessary, therefore, that the texts usually attributed to him are published in a handy volume for facilitating further studies.

S. C. VIDHYABHUSAN'S observations on the *Nyāyāvatāra* have proved a propitious step in the study of Siddhasena and his works. His edition of that text is included in this volume. For a more exhaustive study of it, the *Vivṛti* of Siddharṣi is also given here. Then are included here the texts of the available Stutis and of the *Sanmati-sūtra* along with their verse Indices. The *Nayakarṇikā* is a good manual for understanding Jaina logic; so that too is given a place here.

The distinguishing feature of this volume is the Bibliographic Survey about Siddhasena and his works. Dr. UPADHYE has done his best to acquaint himself with all that was written about Siddhasena and given here a neat summary of the various articles, essays, introductions etc. contributed by various scholars in different languages. This material would be certainly useful in furthering the progress of researches about Siddhasena and his works.

Dr. A. N. UPADHYE, Professor of Jainology and Prākrits, University of Mysore, has taken great pains in bringing out this volume. His critical survey is indeed exhaustive and leaves no points untouched, as is

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

usual with his meticulous scholarship. He is in the front rank of the present-day Jaina and Prākrit scholars in India. The authorities of the Jaina Sāhitya Vikāsa Maṇḍala, Bombay, are very thankful to him.

Siddhasena Divākara needs to be appreciated, behind the legends of miraculous hallo created round him, as a gifted poet and a mature logician in an all-India perspective setting aside sectional and regional predilections. If this volume helps this cause even to a small extent, its publication is highly rewarded.

Our thanks are due to the Manager, Sharada Press, Mangalore, for all the cooperation given by him.

A. K. Doshi

Jaina Sahitya Vikas Mandal
112, Vivekananda Marg
Vile Parle, Bombay–56 (AS)
16–5–1971

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

PREFACE

Siddhasena, as an author, has attracted the attention of modern scholars for a number of reasons. It was S. C. VIDYABHUSAN that gave a position to the study of *Nyāyāvatāra* on the canvas of Indian logic. It is the superb edition of the *Sanmati-tarka*, however, along with the Sanskrit commentary of Abhayadeva (Ahmedabad 1924–31) and an exhaustive study of the same in Gujarati (Ahmedabad 1932 and 1952) by Pts. SUKHALALAJI and BECHARDASAJI that have revived the study of this great work of Divākara. Many scholars have written on Siddhasena and about his works. But the credit of the pioneer study of the contents of some of the *Dvātriṁśikās* has to go to Pt. SUKHALALAJI who is well-known for his all-round and keen penetration into the intricacies of philosophical concepts in India.

With a view to paving the way for and furthering the progress of the study of Siddhasena's works, an humble yet earnest attempt is made to bring together here, in this volume, some basic and accessory material. VIDYABHUSAN'S edition of the *Nyāyāvatāra* is reprinted; then is given the text of the *Nyāyāvatāra* with Siddharṣi's *Vivṛti* (mainly following Dr. P. L. VAIDYA'S ed.); then to supplement the study of the *Nyāyāvatāra*, the edition of the *Nayakarṇikā* by M. D. DESAI is put here; and then are added here the texts of the available *Dvātriṁśikās* and of the *Sanmati-sūtra*. Further, here is included an exhaustive Bibliographic Survey which attempts to give a careful summary of earlier studies about Siddhasena and his works. If anything important is omitted, I only regret my limited library

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

facilities and my ignorance in that regard. All suggestions are welcome to make this survey complete: *ko na vimuhyati śāstra-samudre*/.

After a critical study of the above material, I have presented, in my Introduction, my approach to the study of Siddhasena. If all this helps earnest researchers to think for themselves and estimate the logical and poetic abilities of Siddhasena, the Editor would feel that his labours are amply rewarded.

The Jaina Sāhitya Vikāsa Maṇḍala, Bombay, has to its credit a number of publications under the able and enlightened guidance of Sheth AMRITLALAJI K. DOSHI who has retired from active business and devotes all his time to study and reflection. He has a natural love for learning and a pious attachment for Jainological studies. I feel very thankful to him for publishing this volume which is expected to be a substantial aid for further studies on Siddhasena and his works. The shape of this volume is much benefited by his advice; if any shortcomings are there, the responsibility is mine. My thanks are due to Pt. DALASUKHABHAI MALAVANIA, Ahmedabad, and Dr. A. S. GOPANI, Bombay, who have obliged me with references and books.

I would be failing in my duty, if I did not record my sincere gratitude to the University Grants Commission for having so graciously made me the Grant intended for Retired Teachers. It is this timely aid that has enabled me, even after my retirement, to pursue my researches in my specialised branches of Indology with the peace of mind all such work needs.

Though I was working on this volume for some time past, important portions of it have been written

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

by me on the inspiring campus, Mānasa Gangotrī, after I accepted the invitation of the University of Mysore and joined here as Professor of Jainology and Prākrits. My special thanks are due to Professor D. Javare Gowda, Vice-Chancellor, and other University authorities for kindly allowing me to continue my earlier scholastic commitments to their completion here.

karmaṇyevādhikāras te|

A. N. Upadhye

Manasa Gangotri
University of Mysore
Mysore: Śrutapañcamī
29-5-1971

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

INTRODUCTION

Among the works traditionally attributed to Siddhasena Divākara, it is accepted almost unanimously that he is not the author of the *Kalyāṇamandira-stotra*. This Stotra is composed on the pattern of the *Bhaktāmara;* like the latter mentioning its author's name Mānatuṅga, this mentions Kumudacandra; and both of them are invested with miraculous efficacy. Another work of this Kumudacandra is *Cikura-dvātriṁsikā*, and it is being assigned to *c.* 12th century A.D. The *Dvātriṁśikā* No. 21 is also not regarded as Siddhasena Divākara's composition. There have been Siddhasenas more than one; and here we are concerned only with him who was called Divākara.

Siddhasena has not given any autobiographical details. The *Sammaī-suttaṃ* opens with the word Siddha. Obviously it is a *māṅgalika* term, but the possibility of author's hinting his name cannot be ruled out. In the *Dvā.s* Nos. 1,2 and 16, there is a term *siddha* or *siddhi* in the closing section, while Nos. 5 and 21 mention Siddhasena by *śleṣa*. The first five form a unit, as it were; and the author mentioning his name at the end of the fifth, really a Stuti for which Divākara is famous, is quite appropriate. The 21st is not accepted as the composition of Siddhasena Divākara; naturally, if it mentions the author as Siddhasena, he must be different from Divākara. If VIDYABHUSAN's text has *kṛtir iyaṃ śrī-sitapaṭṭa-Siddhasena-Divākarasya*, Siddharṣi's commentary has possibly his *vivṛti* in view when it adds *kṛtir iyaṃ ācārya-Siddha-vyākhyānikasya.* Then in a Ms., in the Bhandarkar O. R. Institute, Poona, the

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

colophon at the end of *Dvā* 19 runs thus: *dveṣya-śvetapaṭa-Siddhasenācāryasya kṛtiḥ.* The colophons, thus, have no biographical value, because copyists seem to have taken liberty with them.

Then there are the Prabandhas and Kathānakas (mostly after 1200 A.D.) which give the biography of Siddhasena. They are full of inconsistencies and anachronisms; and most of the studies, so far carried out, betray the tendency of picking up likable details and explaining away, somehow or the other, the remaining ones. In the case of Haribhadra, his colophons mentioning Yākinī lent some reliability to the Prabandhas which explained how he became the pupil of Yākinī. But, in the case of Siddhasena, there is hardly any such clue given by himself. His alleged defeat by Vṛddhavādi (about whose works and gifts we know nothing); his supernatural feat about the Śivaliṅga; his help to some kings with his miraculous powers: all this is motivated by the attempt to edify the sectarian church in a particular region. These Prabandhas and their authors have proved themselves sufficiently indifferent to the greatness of Siddhasena as a poet and as a logician. They hold him up more as a teacher gifted with supernatural or miraculous powers; and this too has the same object of edification of the church. These Prabandhas do not mention the *Sanmati* of Divākara. The explanation offered for this omission is that it was not in Sanskrit and that it did not contain 32 verses. As a matter of fact, the composers or compilers of Prabandhas belong to a tradition according to which Prākrit is a sacred language of the Āgamas, and naturally they were expected to be more particular about a work written in Prākrit. Further, it is these Prabandhas that

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

have shown some contempt for the alleged partiality of Divākara in his attempt or desire to put the Āgama into Sanskrit. Thus the explanation offered proves itself inconsistent. There must be, therefore, some deeper reason for this omision of the mention of the *Sanmati* in the Prabandhas.

Haribhadra is one of the earlier authors to mention Siddhasena Divākara and his *Sanmati.* First, he calls him Śrutakevalin; and secondly, he tells us that his name was Divākara (p. *1). Then he has a pun on the name that he was like *divākara*, sun, to the darkness of Duḥṣama-kāla. Some of these expressions are more significant than what is so far understood. Śrutakevalin is not a hyperbolic compliment, but it is a statement of fact and usage. Śrutakevali was a designation usually borne by the Teachers of the Yāpanīya Saṃgha. It is accepted by scholars that Śākaṭāyana, alias Pālyakīrti, the author of the Sanskrit grammar, belonged to the Yāpanīya Saṃgha; and he describes himself as Śrutakevali-deśīyācārya. Secondly, Umāsvāti also is called Śrutakevali in an inscription; and Pt. PREMI has already indicated that Umāsvāti might have been a Yāpanīya (*Jaina Sāhitya aura Itihāsa*, Bombay 1956, pp. 522 ff.). Umāsvāti is not without his differences from the present-day Ardhamāgadhī canon; it is quite likely that he flourished in the South; and his Kusumapura might have been the same as Thiru-p-pādiri-p-puliyūr, now called Cuddalore-Old Town, once a great centre of Jainism in the South. The term *pādiri* means flower in Tamil. Siddhasena being a Yāpanīya, Haribhadra correctly describes him as Śrutakevali. The second item mentioned by Haribhadra is that Siddhasena was Divākara (*ākhya*, by name). This is borne out

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

by a later Prabandha that Siddhasena came from the South, Karṇāṭaka, and his name was Bhaṭṭa Divākara.

Once the Yāpanīya Saṃgha was as much important as Digambara and Śvetāmbara; and its prevalence and history are primarily confined to the South, especially, Karṇāṭaka. There are ephigraphical references to this Saṃgha and its Teachers from the 5th to the 14th century A.D. The *Darśanasāra* of Devasena (written in 990 of the Vikrama era) puts the origin of the Yāpanīya Sangha in 205 years after the death of Vikrama and attributes it to a Śvetapaṭa. In the South the images of the Yāpanīya Sangha are worshipped by Digambaras in their temples even to this day. Indranandi, however, calls them (along with the Śvetāmbaras etc.) Jainābhāsas; and Śrutasāgara is very severe against them. Guṇaratna includes them among the four Saṃghas of Digambaras: like Digambara monks they have a peacock-feather-brush but admit Strī-mukti and Kevali-bhukti. It is not unlikely that, in earlier times, the monks of this Sangha carried the bunch of feathers of *gṛddhra* or *balāka* to distinguish themselves separately. The studies in this direction are not fully carried out: the regional, doctrinal and sectarian traits of this Sangha, which might be varying here and there, await further investigation. On the whole, it seems that the Yāpanīya Saṃgha stood midway as it were between the two, Śvetāmbaras and Digambaras (See my paper, Yāpanīya Saṃgha: A Jaina Sect, *The Journal of the University of Bombay*, I, vi, May 1933).

If one scans the references in the *Amogha-vṛtti* of Śaākaṭāyana on his own Sūtras of his Sanskrit grammar, it is abundantly obvious that Yāpanīyas accepted the authority of texts like the *Chedasūtra*, *Niryukti* etc.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

(See Dr. BIRWE's learned Introduction and our General Editorial for the ed. of the *Śākaṭāyana Vyākaraṇa* published by the Bhāratīya Jñānapīṭha). Śrutasāgara says that they read *Kalpa* (*-sūtra*). The titles of some other texts, which the Yāpanīyas accepted as authoritative, may also be gathered from the commentary of Aparājita on the (*Bhagavatī*) *Ārādhanā*. In short, some of the works, which are looked upon today as Śvetāmbara Āgamas, were acceptable to Yāpanīyas.

A good deal of sectarian sentiment has coloured most of the studies about Siddhasena. Negative evidence is freely used; plenty of 'if 's and 'why not's are employed; and some of the evidence, which does not support a preconceived notion, is just explained away.

That Siddhasena Divākara was a Yāpanīya and that he hailed from the South, especially Karṇāṭaka, fully explain many a detail, both positive and negative.

i) Haribhadra, as an exponent of Syādvāda, did not fail to recognise the value of the *Sanmati;* but he clearly stated that its author was or called himself Śrutakevalin, i.e., he belonged to the Yāpanīya Sangha.

ii) As Siddhasena belonged to the Yāpanīya Sangha, his *Sanmati-sutra* did not find any mention in the Prabandhas, because it showed certain differences from the Ardhamāgadhī canon. That it was in Prākrit and did not contain 32 verses are no sufficient and satisfactory reasons, as noted above, to omit it.

iii) Divākara's opinion on the relation between Darśana and Jñāna in a Kevalin is that of *abheda*, to be distinguished from *yugapad* (held by Kundakunda etc.) and *krama* (held by Jinabhadra etc). In operational effect *abheda* and *yugapad* are nearer to each other than to *krama*, though two different words are

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

used. The stand of Abhedavāda obviously distinguished Divākara from the two other schools, Digambara and Śvetāmbara.

iv) Divākara's reference to the wedding of Mahāvīra (found in one of the Stuties) cannot exclusively prove that he was Śvetāmbara, because the *Kalpasūtra*, as noted above, was acceptable to the Yāpanīyas.

v) Some of the views expressed by Siddhasena show minor doctrinal differences (as in the *Niścaya-dvā);* the sectarian zeal, therefore, has branded Siddhasena as *dveśya-sitapaṭa.*

It need not be denied that Siddhasena was primarily a logician, Tārkika and Vādin. If he differs from tradition, it may not necessarily mean that he was progressive; but some of the deviations might be traced back to the Yāpanīya creed the study about which is not fully carried out.

The South, especially the Karṇāṭaka, being the home of the Yāpanīyas, Siddhasena, as endorsed by the statement of a later Prabandha, must have belonged to the South, before he migrated to Ujjain, where he got the royal patronage. That he belonged to the South or Karṇāṭaka is further confirmed by some other indications.

1) The term Sanmati, another name of Mahāvīra and therefore rightly used in the title of the *Sanmati-tarka* or *-sūtra*, is found in the *Nāmamālā* of Dhanañjaya which is more popular in the South, especially Karṇāṭaka.

2) Siddhasena's *Sanmati-tarka* has close similarities with the *Pravacanasāra* of Kundakunda and has many ideas and expressions common with Samantabhadra. It has some Gāthās common with the *Mūlācāra* (at-

tributed to Vaṭṭakera) which is a compilation of small Prakaraṇas some of them inheriting traditional Gāthās, common with the *Niryuktis* etc. Kundakunda and Vaṭṭakera belonged to the South, especially Karṇāṭaka and round about. The arguments of Pt. Sukhalalaji to put Kundakunda earlier than Siddhasena still hold good; and no substantial evidence is brought forth to put Kundakunda and Samantabhadra latert han Siddhasena. Kundakunda, Samantabhadra and Siddhasena are definitely earlier than Pūjyapāda who quotes Kundakunda's *Dvādaśānupreksā* (Gāthās 25–9) and Siddhasena's Stuti III. 16 in his *Sarvārthasiddhi* (II. 10; VII. 13) and refers to Samantabhadra in his Sanskrit grammar (5.4.140). Chronological conclusions need typical evidence; opinions do not count there; and parallel ideas and concepts can never be conclusive, especially when no definite source can be assigned to a specific period.

3) Sumati or Sanmati is said to have written, according to an epigraphic evidence and Vādirāja (1025 A.D.), a commentary on the *Sanmati*; and this is referred to in an inscription (1128 A.D.) at Shravan Belgol and the *Pārśvanātha-Carita* respectively. Both the sources belong to the South, especially Karṇāṭaka.

4) The tradition is unanimous that on the eve of his career Siddhasena migrated to the South (obviously the area of his birth) and died at Paithan. If he went to the South on the eve of his life, it is but a natural instinct.

To recapitulate, Siddhasena belonged to the Yāpanīya Sangha which flourished in the South, and was later absorbed among the Digambaras in Karṇāṭaka. One Prabandha assigns him to the Deccan, particularly Karṇāṭaka, making him the son of a Brahmin and giv-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

ing him the name, Divākara. Being Brahmin by birth and proficient in Sanskrit, this Divākara, now Siddhasena a Yāpanīya monk, must have migrated to Ujjain attracted by the great and generous Gupta ruler and by the atmosphere of Sanskrit learning.

It is argued that Siddhasena did not belong to the South, because the peculiarity of *d* found in the Prākrit of the Jaina works of the South is absent in the *Sanmati.* The argument, apart from its being negative, is, on the face of it, deceptive and obviously motivated to prove that Siddhasena belongs to Northern or Western India. First, the change of *t* to *d* and retention of *d* are not a regional feature, much less are they confined only to Jaina works of the South. They are a dialectal feature found in the North as well, and while studying Prākrit dialects one cannot confine oneself to Jaina works only. Secondly, in the text of the *Sanmati*, the speciality of the old Prākrit works and Mss., preserved in Western and Northern India, namely the *ta-śruti* (which is found even in the Mss. of literary works like the *Samarāiccakahā*, *Kuvalayamālā* etc., then what to say about texts like the *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* etc.) is conspicuously absent. One has to accept that the Mss. of the *Sanmati* do not possess any of the characteristics of those preserved in the West of India. Thus the argument to disprove that Siddhasena belonged to the South holds no water. The critical text of the *Sanmati* based on all the available Mss. is still a desideratum. If the variants available on Kundakunda's *Pravacanasāra* waver between *di* and *i*, in the Present 3rd p. sing., the *Sanmati* has preference for *i*. But it has to be remembered that the evidence of the Prākrit dialect is almost always a secondary one.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

The use of Sanskrit by Jaina authors in the South was not an abnormal phenomenon; and sepecially those Teachers, who called themselves Śrutakevalin, have used it with liking. The earliest author, for instance, is Umāsvāti, also called Umāsvāmi, as far as we know. Then Śākaṭāyana, alias Pālyakīrti, belongs to the same group, and his grammar of Sanskrit is well known. Pūjyapāda Devanandi shows close study of Pāṇini and Patañjali; and even earlier than him is Samantabhadra (whom he mentions by name) whose known workds are only in Sanskrit. Poets like Ravikīrti (who claims to have emulated Kālidāsa and Bhāravi) and Jaṭā-Siṁhanandi do presuppose cultivation of stylistic Sanskrit in the South, especially in Karṇāṭaka and round about, among the Jaina authors. Siddhasena could not have been an exception. On the one hand, he shows acquaintance with some of the texts of the Ardha-māgadhī canon and composed his *Sanmati-tarka* in Prākrit; and on the other, he has poetic abilities in handling stylistic Sanskrit as seen from some of his Stutis which have brought him eminence as a poet. It is his attachment for Sanskrit that must have attracted him to Ujjain of the Gupta period where and when Sanskrit poetry was reaching unparallelled heights in the hands of poets like Kālidāsa under royal patronage. Siddhasena's alleged proposal to render the Ardha-māgadhī canon into Sanskrit was natural in view of the spirit of the age and his attachment for Sanskrit; but it was more than natural that it could not be accepted by the Sangha, and he had to face, as the legends go, *prāyaścitta.*

One of Siddhasena's *Dvātriṁśikās*, No. 11, is an eulogy of a contemporary king. Traditional tales as-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

sign Siddhasena to the court of Vikramāditya, and he is identified with Kṣapaṇaka (a back-formation of Śramaṇa-ka through Savaṇa-(y)a, Khavaṇa-(y)a; forms like Khavaṇaü are available in Apabhraṁśa), quite a natural term to describe a Yāpanīya. A critical study of this *Dvā* in comparison with certain Gupta inscriptions has led KRAUSE not only to assign Siddhasena (who has many ideas and expressions common with Kālidāsa) to the Gupta period but to demonstrate also that Siddhasena had more in view Samudragupta, though he might have lived down to the reign of Chandragupta II (c. 376–414 A.D.) at whose court he might have been equally conspicuous. This Chandragupta had also a title Vikramāditya. Dr. H. L. Jain also holds the view that Siddhasena has praised king Chandragupta II.

Siddhasena (Divākara) is highly praised by eminent Jaina authors as a Vādin (which I feel like taking to mean Anekānta-vādin) and a Kavi. Obviously they have in view his *Sanmati* (perhaps also some of his *Dvātriṁśikās*) and Stutis.

The *Sammaï-sutta* (or *Sanmati-sūtra*, *-tarka* or *-prakaraṇa*) is a profound treatise expounding Anekānta-vāda and allied topics. It is composed in Prākrit unlike other works attributed to Siddhasena which are all in Sanskrit. It has three sections and they are called Kāṇḍa. Parellels for this are available elsewhere. Kundakunda's *Pravacansāra* has three sections, but they are called Śrutaskandhas. Bhartṛhari's *Vākyapadīya* also has three sections called Kāṇḍas. The use of Kāṇḍa in such treatises was not unusual; so one need not go to epic literature to find this usage. The three Kāṇḍas of the *Sammaï* contain 54, 34 and

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

70 Gāthās respectively. The First Kāṇḍa is devoted to the discussion of two primary Nayas, Dravyārthika and Paryāyārthika and their further explanation with reference to other Nayas and Nikṣepas as well as Vyañjana- and Artha-paryāyas. Perhaps the author has in his view different Ekānta systems of thought. Then Jīva is described from the points of seven Bhaṅgas (36 f.). The Second Kāṇḍa discusses Jñāna and Darśana which are the important characteristics of Jīva. Discarding the views that they are *yugapat* and *kramaśaḥ* in a Kevalin, he propounds his *samāna* or *abheda* view. The Third Kāṇḍa is given to the exposition of Dravya, Guṇa and Paryāya, and further explains why there could not be a *guṇārthika-naya.* The three-fold nature of Dravya is expounded and the supreme importance of Anekānta is stressed.

The commentaries of Mallavādi and Sumatideva on the *Sanmati* are not available today; and we have at present only that of Abhayadeva (*c.* 10th-11th century A.D.). Eminent authors like Jinadāsa Mahattara (676 A.D.). Haribhadra (*c.* 750 –800 A.D.), Vīrasena (816 A.D.) and others have referred to this work of Siddhasena.

Prabandhas attribute 32 *Dvātriṁśikās* to Siddhasena, but only 21 (if *Nyāyāvatāra* is taken as an independent work which it is) are available today. It is held by all that the 21st *Dvā* is composed by a different Siddhasena. One cannot be dogmatic that all the available *Dvā.s* were composed in the very order in which they stand today and that each one necessarily contained 32 verses. There is no agreement among scholars that all the available *Dvā.s* were composed by one and the same Siddhasena. These should be kept open questions for further research and discussion. The first five

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Dvā.s form a good unit; they are in praise of Mahāvīra; the colophon at the end of the 5th specifies it as *Stuti-Dvā;* and they have close parallels with the *Svaymbhū-stotra* of Samantabhadra. No. 21 also is addressed to Mahāvīra, but, as noted above, it is of different authorship. No. 11 is addressed to a king who is identified on valid grounds with the Gupta king, either Samudragupta or Chadragupta II, preferably the latter. No. 6 is a critical exposition of Āpta, and contains a bold criticism that all that is old is not gold. No. 8 is a discussion about Vāda-kathā. It sheds abundant light on Vāda, its weakness and vanity. The *Dvā* No. 7 is called *Vādopaniṣad:* the title is as clever as the survey of the technique of debate. The main object of the debate is to gain victory and the tricks and tactics of it are fully covered here.

There are six *Dvā.s* which deal with different systems of philosophy. The 9th deals with Veda, and the author shows that he is fully conversant with the *Śvetāśvataropaniṣad* and some Ṛgvedic contexts. The exposition is subtle, and needs careful study. The 12th deals with the Nyāya-darśana: the opening verse is quite outspoken; the 13th covers the Sāṃkhya-darśana; and the next three are devoted to Vaiśeṣika, Bauddha and Niyati-vāda (possibly Ājīvika).

The remaining *Dvā.s*, namely Nos. 10, 17, 18 19 and 20 (the *Nyāyāvatāra* excluded) discuss different aspects of Jaina doctrines, such as, Dhyāna, Āsrava-Saṃvara from different points of view, Karma and its fruition, the traits of a Teacher and the qualities of a pupil, Jñāna-darśana-cāritra, threefold nature of substance (*dravya*) etc.

In the real sense of the term the first five *Dvā.s*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

alone are Stutis addressed to divinity, namely, Mahāvīra, and the 11th is a glorificatory address to a mighty king. The rest of the *Dvā.s* can be called *prakaraṇas* dealing with different topics, like Vāda, some or the other Darśana and lastly, some topics dealing with Jainism. The idea of putting together the sections dealing with Jainism at the end is a happy one and possibly indicates the hand of one and the same author.

As noted above, the first five *Dvā.s* have close agreement, both in thought and expression, with the *Svayambhū-stotra* of Samantabhadra, a veiled reference to whom being hinted by some scholars in I. 13. The texts of these are not always satisfactory, and no ancient commentary on them has come to light: some of them need thorough study at the hands of specialists in different Darśanas who alone can value whether Siddhasena's observations are really anterior to the basic Sūtra texts or quite later on which points scholars are not agreed. A portion of III. 16 is already quoted by Pūjyapāda in his *Sarvāthasiddhi*, and the speciality of Siddhasena referred to by him in his *Jainendra Vyākaraṇa* (5.1.7) is detected in *Dvā* IX.22. Thus, like the *Sanmati*, some of the *Dvā.s* have enjoyed popularity both in the South and West (if not North) of India.

The *Nyāyāvatāra*, as far as we know, is the earliest manual on logic composed for the benefit and training of the Jaina authors who till its time studied Nyāya possibly from other sources available to them. It is a Prakaraṇa and not a Stuti, and it is questionable whether it could have been intended to be a *Dvā*. Its constitution (whether it had 32 verses), its authorship by Siddhasena (the author of the *Sanmati*) and consequently its date have to remain open questions for a

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

number of reasons. By being over-dogmatic and assertive one only blocks the channels of further research.

i) The Prabandha sources which include the *Nyāyāvatāra* among the *Dvā.s* cannot help us on the common authorship of the *Sanmati* and *Nyāyāvatāra*, because they do not mention at all the former in the traditional account about Siddhasena Divākara.

ii) Pt. MALAVANIA informs me that Haribhadra, in his *Aṣṭaka*, quotes the *Nyāyāvatāra*, 2, by referring to its author as Mahāmati. Elsewhere, however Haribhadra speaks plainly about the author of the *Sanmati* as Divākara and Śrutakevalin.

iii) There is a commentary of Haribhadra on the *Nyāya-praveśa* (of Diṅnāga) and there is a Ṭippaṇa of Devabhadra on the *Nyāyāvatāra*, but the said-to-be existing commentary of Haribhadra on the *Nyāyāvatāra* has not come to light. The evidence put forth, in this regard, is very much undermined, if critically scrutinised: its *granthāgra*, given by the *Bṛhaṭṭippaṇaka*, namely, 2073 Ślokas, is identical with that of the *Vivṛti* (in its printed eidition) of Siddharṣi. These Mss. of the *Vivṛti* belong to Pattan, where, as claimed, the Mss. of Haribhadra's commentary are not traced.

iv) The *Nyāyāvatāra*, Nos. 4 and 9, are common with the *Ṣaḍdarśanasamuccaya* (No. 56) and *Ratnakaraṇḍaka* (No. 9). Here the question is not so much of chronological priority of one author over the other as that of genuineness of these verses in the respective texts based on Mss. evidence and the context in discussion. If at all these are interpolations, the claim of the *Nyāyāvatāra* being a *Dvā* gets shaken.

v) The opinions of JACOBI and VAIDYA on the age of the *Nyāyāvatāra* are not fully met with: what is

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

needed is clear-cut evidence such as the *Nyā.* being quoted by name and a quotation from it being attributed to Divākara by authors or works who or which are definitely earlier than Dharmakīrti. Counter opinions to disprove opinions expressed earlier often prove weaker in strength and less acceptable. The earliest author, as far as I know, who specifies the name of Siddhasena Divākara as the author of the *Nyāyāvatāra* is Śantisūri of the 11th century A.D. or so.

vi) The *anyathānupapannatva* characteristic of the Hetu (*Nyā.*22) is attributed to Pātrasvāmi (=Pātrakesari) He is earlier than Akalaṅka and Śāntarakṣita. As yet, as far as I know, no evidence is brought forth to show that this characteristic of the Hetu is earlier than Pātrakesari.

As a Vādin and Kavi, Siddhasena Divākara is undoubtedly the author of the *Sanmati* and most of the *Dvātriṁśikās;* and his date is to be fixed only in the light of these facts. He is earlier than Haribhadra (*c.* 750–800 A.D.), Jinadāsagaṇi Mahattara (A.D. 676) and Jinabhadra (*c.* 609 A.D.); and it is highly probable that he belonged to the Gupta period as a contemporary of Chandragupta (II) Vikramāditya (*c.* 376–414). Some other Siddhasena, alias Kumudacandra, composed the *Kalyāṇamandira* and *Cikura-dvātriṁśikā;* and the *Dvā.* No. 21, as accepted by all, is the composition of some other Siddhasena. For reasons noted above, the question of the date and authorship of the *Nyāyāvatāra* has to remain open for further research and investigation.

CHARLOTTE KRAUSE has fluently appreciated Siddhasena Divākara as a logician, a politico, a Jaina Sādhu and a court poet; and I feel like quoting her

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

somewhat elaborately, though many of her observations are personal appreciation based on her samples from the *Guṇa-vacana-dvā*, 11, of Siddhasena.

Siddhasena's works betray his "devotion to the Jaina faith, and last but not least, the reluctance of the logician to abandon, even for a while, his beloved speciality, logic, in which he keeps indulging even under the influence of poetic inspiration. There he is seen playing with some logical term, which his poetic skill makes scintilate with unexpected meanings; again he is found advocating some logical theory, or dealing a quick feint at a heterodox opponent by a brilliant poetic figure, performing the miracle of making abstract logic blossom into concrete life."

"Though a Jaina ascetic, the poet possesses insight into politics, diplomacy and court-life, and is full of humaneness and a humour which often elicits a smile even from the modern reader. Yet he is a devoted Jaina, and takes every occasion, no matter if he has to create it himself, to plead for the doctrines of his religion. This he does with conviction and fervour, yet without fanaticism, for his broadmindedness allows him to utilise ideas of Hindu mythology whenever desirable, and his perfect poetic manners prevent him from transgressing the limits of polite polemics and good taste, even when tackling an opponent."

"Being a Jaina Sādhu, and as such plighted to absolute poverty and abstinence from worldly enjoyments, it can only have been the love for his faith and zeal for its aggrandisement which prompted him to compose this secular panegyric, making no secret of his intention to please a royal patron and gain his

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

favour, for ends which can only have been pure and selfless."

"And yet, his tone betrays that he sincerely loved and admired that royal patron for those unusual qualities of intellect and character on which he so eloquently dwells. Sometimes, as though feeling shy of showing his admiration freely, he disguises eulogy by apparent chiding and teasing, in a form which strikes the reader by its boldness,—obviously the boldness of a confidant and favourite, to whom such liberty was willingly conceded. On the other hand, the poet seems perfectly sure of his success in paying this unusual patron the most subtle compliment that could be thought of, viz., by weaving into nearly every line of this *Dvātriṁśikā* the implication that, as a matter of course, his patron is all the time following him into the depths of erudition which he displays, and is able to appreciate the intricacies of poetic and polemic skill to which he treats him."

Such a pen-picture of Siddhasena, based on a single *Dvātriṁśikā*, should prove an incentive to critical scholars to appreciate the manifold gifts of Siddhasena scattered all over his works.

A. N. Upadhye

Manasa Gangotrai
Mysore: Śrutapañcamī
29-5-1971

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

TO

Siddhasena Divākara

The Great Devotee of Lord Mahāvīra

Whose 2500th Nirvāṇa Mahotsava

is being Celebrated Soon.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

सिद्धसेन-प्रशस्तिः

भण्णइ एगंतेणं अम्हाणं कम्मवाय णो इट्ठो ।
ण य णो सहाववाओ सुअकेवलिणा जओ भणिअं ।। १०४७ ।।

आयरियसिद्धसेणेण सम्मईए पइट्ठिअजसेणं ।
दूसमणिसादिवागरकप्पत्तणओ तदक्खेणं ।। १०४८ ।। 1)

* * * *

जगत्प्रसिद्धबोधस्य वृषभस्येव निस्तुषाः ।
बोधयन्ति सतां बुद्धिं सिद्धसेनस्य सूक्तयः ।। ३० ।। 2)

* * * *

कवयः सिद्धसेनाद्या वयं च कवयो मताः ।
मणयः पद्मरागाद्या ननु काचो ऽपि मेचकः ।। ३९ ।।

प्रवादिकरियूथानां केसरी नयकेसरः ।
सिद्धसेनकविर्जीयाद्विकल्पनखराङ्कुरः ।। ४२ ।। 3)

* * * *

प्रतिभाविशेषदिं स-
न्नुतियिं विरचिसि कवींद्रसमितिगें कविता- ।
चतुरतेंयं मॆरॆदु जग-
न्नुतरॆंनिसिदरल्तॆं सिद्धसेनाचार्यर् ।। 4)

* * * *

क्व सिद्धसेनस्तुतयो महार्था
अशिक्षितालापकला क्व चैषा ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तथापि यूथाधिपतेः पथस्थः
स्खलद्गतिस्तस्य शिशुर्न शोच्यः ।। ३ ।। 5)

* * * *

उदितो ऽर्हन्मतव्योम्नि सिद्धसेनदिवाकरः ।
चित्रं गोभिः क्षितौ जह्रे कविराजबुधप्रभा ।। 6)

---

1) हरिभद्रस्य (पञ्चवस्तुके); 2) जिनसेनस्य (हरिवंशे); 3) जिनसेनस्य (आदिपुराणे); 4) चामुण्डरायस्य (आदिपुराणे); 5) हेमचन्द्रस्य (अयोगव्यवच्छेदिकायाम्); 6) मुनिरत्नस्य (अममचरित्रे).

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

SIDDHASENA AND HIS WORKS

A BIBLIOGRAPHIC SURVEY

1. Mss Recorded

Siddhasena, often with the title Divākara and to be distinguished from some other authors of the same name, is traditionally believed to be the author of the *Sanmati-prakaraṇa*, *Nyāyāvatāra* and *Dvātriṁśikās* and also of the *Kalyāṇamandira-stotra.* The importance and consequent popularity of his works could be easily ascertained from the Mss. of his works, with or without commentaries, available in public libraries which have so far come to light (vide H. D. VELANKAR: *Jinaratnakośa*, Poona 1944: pp. 422-3, 222-3, p. 183 and pp. 80-1 for the Mss. of the above works respectively.)

2. Editions in Print

The available works of Siddhasena have been printed in different editions, with or without commentaries, and in some cases with Introductions etc. They are listed below as far as the library facilities were available to the editor.

I Sanmati-prakaraṇa:

1) *Sammati-sūtram*, Pothi edition, folios 28-33, published by Śrī-Jaina-dharma-prasāraka-sabhā (JDPS), Bhavnagar Saṁ. 1965 (=1909 A.D.). This contains also the texts of twentyone *Dvātriṁśikās* (folios 1-26) and of the *Nyāyāvatāra* (f. 27).

2) Ibidem, Part I, with the commentary of Abhayadeva in the Yaśovijaya Jaina Granthamālā, Benares, Vīra Saṁ. 2436 (=1910 A. D.).

3) *Sammati-tarka-prakaraṇa:* Ed. by S. SANGHAVI and B. DOSHI and published along with the Sanskrit commentary, *Tattva-bodha-vidhāyinī* or *Vādamahārṇava* of Abhayadeva by the Purātattva-mandira, Ahmedabad 1924-31.

4) *Sanmati-prakaraṇa* along with Introduction, Translation and exposition (in Gujarati) by S. SANGHAVI and B. DOSHI, Śrī-Puñjābhāi Jaina Granthamālā, No. 6, Ahmedabad 1932; Second revised ed., Gujarat Vidyāpīṭha, Ahmedabad 1952.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

5) *Sanmati-tarka:* English Translation of the above by A. B. ATHAVALE and A. S. GOPANI. Published by Jaina Shwetambara Education Board, Bombay 1939.

6) *Sanmati-tattva-sopānam*, compiled by Vijayalabdhisūri and published in the Śrī-Labdhisūrīśvara-Jaina-Granthamālā, No. 15, Chhani 1946. It is a compilation (incorporating portions) from the *Tattvabodhinī* of Abhayadeva on the *Sammati*; and it is intended as a suitable handbook for a better understanding of the matter.

7) *Sanmatitarka-Mahārṇavāvatārikā* by Vijayadarśanasūri, Madras 1956. Available from Shri RATILAL BULAKHIDAS, Svami Narayan Chawl, No. 17, Ahmedabad. It has an Introduction covering the references to the *Sanmati* by various authors, the sources for the career of Siddhasena and giving some comparative tables of verses common with other authors.

8) *Sanmati-prakaraṇa:* A Hindi Translation of No. 4, incorporating some revision by Pt. SUKHALALAJI, by S. M. JAIN, Jñānodaya Trust, Ahmedabad 1963.

II Nyāyāvatāra:

1) *Nyāyāvatāra* (*-sūtra*), Text only (See I. 1 above), published in the JDPS, Bhavnagar, 1909 A.D., folios 27 ff. Pothi edition.

2) *Pramālakṣaṇa* of Jineśvara: this is an exposition of the first verse of the *Nyāyāvatāra* in 405 Sanskrit Kārikās along with the *svopajña* commentary. It is to be assigned to the latter part of the eleventh century of the Vikrama era. Published by the Tattvavivecaka Sabhā, Ahmedabad.

3) *Nyāyāvatāra*, the Earliest Jaina work on pure Logic: Sanskrit Text and Commentary. Edited with Notes and English Translation by S. C. VIDYABHUSAN. Arrah 1915. (It is reprinted here.)

4) Ibidem, with the *Vivṛti* of Siddharṣi-gaṇi and the *Ṭippaṇa* of Devabhadra (called Rājaśekhara by mistake); Published by Hemacandrācārya-sabhā, Pāṭaṇa 1917.

5) *Nyā.-sūtra:* Text with an Introductory Note and Exposition (in Gujarati) by SUKHALALAJI, *Jaina Sāhitya Saṁśodhaka*, Vol. III, No. 1, pp. 121-47, Ahmedabad Saṁ. 1983(=1926 A.D.)

6) *Nyāyāvatāra* with Siddharṣi's Ṭīkā and Devabhadra's Ṭippaṇa: Edited with an English Introduction, Notes etc. by P. L.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

VAIDYA. Published by Śrī Jaina Śvetāmbara Conference, Bombay 1928.

7) Ibidem: Text and Hindi Bhāṣānuvāda of Siddharṣigaṇi's Sanskrit Comm. (used from P. L. VAIDYA's edition noted above) by VIJAYAMURTI, Rāyachandra Jaina Śāstramālā, No. 20, Bombay 1950.

8) *Nyāyāvatāra-vārttika-vṛtti:* The Text of the *Nyāyāvatāra*, the *Vārttika* and *Vṛtti* of Śāntyācārya. Edited with Introduction, Notes etc. by D. MALAVANIA, Singhi Jaina Series, No. 20, Bombay 1949.

III Dvātriṁśad Dvātriṁśikās:

1) *Dvātriṁśikās* (along with the *Nyāyāvatāra* and *Sammati-sūtra*): Bare Texts of 21 *Dvā.s* published by JDPS, Pothi Ed., Bhavnagar 1909.

2) *Vedavāda-dvātriṁśikā* (*Dvā.* 9): Sanskrit Text, Translation and Exposition along with an Introductory note (all in Gujarati) by SUKHALALAJI SANGHAVI. Bhāratīya Vidyā Granthamālā No. 7, *Bhāratīya Vidyā* (Hindi) Part III, Bombay 1945.

3) *Dvātriṁśad Dvātriṁśikāḥ* (*Dvā.* 1): Text and Sanskrit commentary, *Kiraṇāvalī* by name, of Vijayalāvaṇyasūri. Edited by Suśīlavijayagaṇi, with Bhāvārtha in Gujarati at the end. Botad (Saurashtra), A.D. 1952.

4) Ibidem (*Dvā.* 2), as above A.D. 1953.

5) Ibidem (*Dvā.* 3), as above, A.D. 1955.

6) Ibidem (*Dvā.* 4), as above, A.D. 1956.

7) Ibidem (*Dvā.* 5), as above, A.D. 1968.

8) *Guṇavacana-dvātriṁśikā* (*Dvā.* 11): A Contemporary Ode to Candragupta., Edited with English Translation, an Introductory Note and Comparative Notes by H.L. JAIN. *Madhya Bhāratī*, No. 1, July 1962, Jabalpur University, Jabalpur 1962.

9) Siddhasena-*Dvātriṁśikā* (*Dvā.s* 1-5): Hindi Translation only, by Kṣu. Siddhasāgara, Maujamabad, Jaipur 1970. This Hindi translation appears to follow the Gujarati translation in Nos. 3-7 above.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

IV Kalyāṇamandira-stotra:

1) *Kalyāṇamandira-stotra:* Kāvyamālā 7, Bombay (4th ed.) 1926.

2) Ibidem in Zwei Jaina Stotras by H. JACOBI, *Indische Studien*, Vol. XIV, pp. 351-391. Here the Text and German Translation are presented with a critical study of the Stotra in comparison with the *Bhaktāmara*, along with some remarks on grammatical peculiarities.

3) Ibidem with the Sanskrit commentaries of Kanakakuśala and Māṇikyacandra, in the Volume *Bhaktāmara* etc. Devacanda L.P. Series, No. 79, Bombay 132. Here is a Foreword by H. JACOBI in English.

3. Studies etc. by Modern Scholars

1. With the beginning of the operation of Search for Sanskrit Mss. in different parts of India, Siddhasena and some of his works, or some legends about him, attracted the attention of scholars like Th. AUFRECHT, R.G. BHANDARKAR, P. PETERSON etc. BHANDARKAR in his *Report* for 1883-84 (Bombay 1887) noted Jinasena's reference to Siddhasena and also some biographical details about the latter. PETERSON in his *Reports* III, IV and V (Bombay 1887, 1894 and 1896) puts together good many details about different Siddhasenas.

2. S.C. VIDYABHUSAN presented the advance proofs of his edition of the *Nyāyāvatāra* to the International Congress of Orientalists, held at Copenhagen in August 1908. In the Introduction to his edition he describes Siddhasena Divākara as "the first Jaina writer on pure Logic". According to the *Vicāra-sāra-prakaraṇa* of Pradyumnasūri (1000 A.D.), he was a Śvetāmbara. He gives some information about him based on the *Prabhāvakacarita* (viii. 57f.). He puts him as Kṣapaṇaka, one of the nine gems according to the *Jyotirvidābharaṇa*, to be a contemporary of Vikramāditya of Ujjain A.D. 505 and A.D. 587, a contemporary of Varāhamihira.

3. S.C. VIDYABHUSAN: *History of the Mediaeval School of Indian Logic*, Calcutta 1909, pp. 13 ff. Siddhasena Divākara, *c.* 533 A.D. He is the author of *Nyāyāvatāra*, a distinct treatise on Jaina logic. His other work is *Sammatitarka-sūtra*. He belonged to the Śvetāmbara sect as mentioned by Pradyumnasūri He is also men-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

tioned by Jinasena in his *Ādipurāṇa*, dated 783 A.D. He was a pupil of Vṛddhavādi, and given the name Kumudacandra at the time of ordination. He had the Liṅga of Rudra split at Ujjayini in the Mahākāla temple by reciting the *Kalyāṇa-mandira-stotra*. He is believed by Jainas to have converted Vikramāditya to Jainism 470 years after the *nirvāṇa* of Mahāvīra, i.e., in 57 B.C. This Vikramāditya is possibly identical with Yaśodharmadeva, king of Malwa, who according to Alberuni defeated the Huns at Korur in 533 A.D. This is confirmed by Hwen-thsang. Moreover Varāhamihira, one of the nine gems at the court of Vikramāditya, lived between 505 and 587 A.D. Siddhasena is no other than Kṣapaṇaka. Then follows a detailed analysis or exposition of the contents of the *Nyāyāvatāra*.

4. DAYACHANDRA GOYALIYA: *Jaina Hitaiṣī*, IX. 3, pp. 123 ff. Bombay 1913. He deals with Jaina Nyāya (in Hindi) and gives a neat summary of the *Nyāyāvatāra*. (Only some portions were seen by me. So it cannot be said whether he has mentioned any source of his.)

5. JINAVIJAYA: *Jaina Hitaiṣī*, Vol. XII, Bombay 1916. pp. 22f. Siddhasena mentioned by Haribhadra in his *Dharmabindu* is not a Jaina. But Siddhasena referred to by both Jinasenas is the same as Divākara, a *vādin* and a poet. He is referred to in the *Amoghavṛtti*. He is the author of *Sanmati*, *Stutis*, *Nyāyāvatāra* and *Kalyāṇa-mandira*. The *saṃpradāya* never came, in early days, in the way of appreciating the merits of authors of other *saṃpradāyas*.

6. N. PREMI: *Jaina Hitaiṣī*, Vol. 14. Bombay 1920, pp. 102-3. It is pointed out how Vādirāja, in his *Pārśvanāthacarita*, refers to Sanmati who wrote a commentary on the *Sanmati*. He seems to be identical with Sumati of the Ś. Beḷgoḷ inscription who wrote the *Sumatisaptaka*.

7. JINAVIJAYA: Siddhasena Divākara Aur Svāmi Samantabhadra, *Jaina Hitaiṣī*. Vol. XIV, Bombay 1919; also *Jaina Sāhitya Saṁśodhaka*, I, i, pp. 6-20, Poona 1920.

Siddhasena Divākara and Samantabhadra have been eminent exponents of Pramāṇaśāstra of the Jainas in the Śvetāmbara and Digambara traditions respectively. Siddhasena, according to the *Jyotirvidābharaṇa*, was one of the nine gems of Vikrama's court. Here, more than historical a comparative study of Siddhasena and

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Samantabhadra, and of their abilities would be studied. Following the Buddhist lead, Siddhasena is a pioneer logician who composed the *Nyāyāvatāra* and *Sanmati-prakaraṇa.* He stood, with all self-confidence, for bold rationalism not minding his contradiction with the old and established creed. He held the view that it is logical that Kevala-darśana and Jñāna are *yugapad* and not *kramaśaḥ*, and thus came in conflict with the traditional view found in the canon. On this account, he is criticised by Jinabhadra in his *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* and by Siddhasena in his commentary on the *Tattvārtha-sūtra*, I-31. The Digambara view is for Yugapad and against Kramaśaḥ. There is a tradition that Siddhasena wanted to put the entire canon into Sanskrit, and this resulted into his temporary ex-communication from the Saṃgha. Siddhasena has won, however, great recognition allround. Mallavādi is said to have written a commentary on the *Sanmati-prakaraṇa.* Haribhadra calls him Śrutakevalin in his *Pañcavastu.* Siddharṣi wrote his commentary and Śāntyācārya his *Vārttika* on the *Nyāyāvatāra* and Abhayadeva his voluminous commentary on the *Sanmati.* Devasūri and Hemacandra have respectfully followed him. Digambara authors like Jinasena I in his *Harivaṁśa* and Jinasena II in his *Ādipurāṇa*, Akalaṅka in his *Rājavārttika* (VIII. i. 17), Lakṣmībhadra in his *Ekāntakhaṇḍana* have respectfully referred to or quoted Siddhasena as an authority.

Samantabhadra has the same position in the Digambara literature as that of Siddhasena in the Śvetāmbara one. Samantabhadra has no work in Prākrit like the *Sanmati-tarka* of Siddhasena. Both had to face the challenge of the Brahmanic allegation that Jainism was *nāstika.* Siddhasena's *Dvātriṁśikās* show his wide study of contemporary Vāda. It appears that Samantabhadra flourished a little later than Siddhasena. In the case of both, almost parallel traditional stories of their miraculous powers are narrated. Siddhasena's activities are associated with Mālava as well as the South. A verse put in the mouth of Samantabhadra inscribed at Ś. Beḷgoḷ indicates that he toured over many parts of India. Samantabhadra shows more perfection in his exposition than that of Siddhasena. His *Āptamīmāṁsā* is commented upon by Akalaṅka, Vidyānanda and Yaśovijaya.

Samantabhadra is complimented for his abilities as a poet and

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

disputant by both Jinasenas, Vādībhasiṁha, Śubhacandra and Vīraṇandi.

Likewise Śvetāmbara authors like Haribhadra, Vādideva, Hemacandra and Malayagiri have referred to and quoted him. Haribhadra has called him Vādimukhya (the *svopajña* commentary explains the term as Samantabhadra) in his *Anekānta-jayapatākā* quoting a verse *bodhātmā* etc. quoted by Śāntyācārya in his *Pramāṇakalikā* and by Vādideva in his *Syādvāda-ratnākara* in the name of Samantabhadra, but not traced in any of his known works. Another verse (*nayāstava* etc.) from the *Svayambhū-stotra* of Samantabhadra is quoted by Hemacandra (in his *Śabdānuśāsana*) and by Malayagiri (in his *Āvaśyakaṭīkā*) attributing it to (Ādya-) stutikāra. Thus both Siddhasena and Samantabhadra have won respect both among Śvetāmbaras and Digambaras.

8. S.C. VIDYABHUSANA: *A History of Indian Logic* (Ancient, Mediaeval and Modern Schools), Calcutta 1921, pp. 173 ff. He deals with Siddhasena Divākara alias Kṣapaṇaka, *c.* 480-550. The details about Siddhasena are given more or less as in his earlier work *Indian Logic: Mediaeval School.* He adds here that Siddhasena Divākara seems to have been a contemporary of Jinabhadra Gaṇi Kṣamāśramaṇa (484-588 A.D.) who criticises *Dvātriṁśad-dvātriṁśikās* of which the *Nyāyāvatāra* is a part. Then follows a detailed exposition of the contents of the *Nyāyāvatāra.*

9. H. JACOBI: *Samarāiccakahā*, B.I., Calcutta 1925. In the Introduction, p. iii, he assigns Haribhadra to *c.* 750 A.D. Haribhadra quotes Jinadāsa Mahattara without mentioning his name. The latter's Cūrṇi on the *Nandīsūtra* was finished in 676 A.D. To about the same time belongs Siddhasena Divākara whom Haribhadra quotes: for he uses no doubt, Dharmakīrti, though he does not name him. Dharmakīrti qualifies *pratyakṣa* only as *abhrānta* and Dharmottara expressedly says *bhrāntaṃ hy anumānam*; while Siddhasena Divākara in his *Nyāyāvatāra* 5ff. claims *abhrānta* for *pratyakṣa* as well as *anumāna;* similarly he extends the distinction of *svārtha* and *parārtha*, which properly applies to *anumāna* only, to *pratyakṣa* also, ibidem 12 f. Apparently he thought to improve on Dharmakīrti by a wholesome generalisation of nice distinctions. Dharmakīrti is to be assigned to *c.* 650 A.D.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

In this context another observation of JACOBI, in the same Introduction, p. xiii, deserves to be noted. Siddhasena Divākara had written a *Nyāyāvatāra* which unmistakably presupposes Dharmakīrti's *Nyāyabindu* apparently intending to provide the Jainas with a manual of Logics. But it is decidedly inferior to the masterly work of Dharmakīrti, which it was designed to supersede; nor had it any lasting success. Haribhadra, however, instead of founding a logical school of the Jainas, induced them, by commenting on Diṅnāga, to study the original works of Buddhist Logicians. He apparently appreciated their paramount importance, though he controverted, at great length, some logical propositions of Dharmakīrti in his *Anekāntajayapatākā*. The interest of the Jainas in Buddhist Logics continued long after his time; we owe to it the preservation of Dharmakīrti's *Nyāyabindu* and Dharmottara's *Nyāyabindu-ṭīkā* in the original Sanskrit; for the oldest Mss. of these works and of a fragment of a commentary on the latter come from Jaina Bhandars.

10. SUKHALALAJI: *Nyāyāvatāra-sūtra*, Gujarati Intro., Ahmedabad Saṁv. 1983, pp. 122 f.

He controverts the opinion of H. JACOBI by instituting a comparison in details of the three works *Nyāyapraveśa*, *Nyāyāvatāra* and *Nyāyabindu*; and his conclusion is that even if the *Nyāyāvatāra* is not superior to *Nyāyabindu* it is in no way inferior to it. These three texts are studied putting side by side their outward and internal details. He has also marked out the stages through which the Jaina *pramāṇa-mīmāṁsā* has developed.

11. P. L. VAIDYA: *Nyāyāvatāra*, Bombay 1928, Intro. pp. xi f. Siddhasena Divākara wanted to controvert the Buddhists who had perfected the science of pure logic from the point of view of their religion, and that is why he composed the *Nyāyāvatāra*. He presents in this manual a polemic against the Buddhists. His claim, thus, to be the first Jaina writer on pure logic is well-founded. As to his style in the Stutis, it is ornate and appears to be post-Kālidāsian; the images are characteristic of the age of Kālidāsa, Bāṇa and Bhavabhūti. His discussion about Sāṁkhya, Vaiśeṣika etc. give no clue to his age. The doctrines presented are fragmentary; and the few of them mentioned there as belonging to these systems are the common places of the standard works on these systems as known

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

to us. His exposition of Buddhism (No. 15) is undoubtedly influenced by ideas peculiar to the Mādhyamika-Yogācāra school which came into existence in the second if not in the third century of the Christian era.

The common verse between the *Ratnakaraṇḍaka-śrā.* and *Nyāyāvatāra* (No. 9) appears to be in its natural place in the former but superfluous in the latter. It is either copied or quoted by Siddhasena, or an interpolation in the *Nyāyāvatāra.* The theory of interpolation is more acceptable.

The date of Siddhasena fluctuates between the 1st century B.C. and 7th century A.D. JINAVIJAYAJI assigns him to the 1st century of the V.-era. Likewise is the view of M. B. JHAVERI on the ground that Siddhasena is mentioned in the *Jainendra Vyākaraṇa* (*c.* 482 A.D.) and the Sāṃkhya and Vaiśeṣika views in the *Dvā.s* are different from those of Īśvarakṛṣṇa and the Vaiśeṣika system. This cannot be accepted. There is something wrong about the proposed date of Mallavādi, for this very Mallavādi wrote a Ṭippaṇa on the *Nyāyabindu-ṭīkā* of Dharmottara (about 837-47 A.D.) of which a palm-leaf Ms. in the Pattan Bhandar is dated 1174. JINAVIJAYAJI accepts for Jinabhadra the traditional date 588 A.D. and puts Divākara earlier than him. On the other hand it can be even argued that Siddhasena advocates his views against the apologetic position taken by Jinabhadra.

Dr. S. C. Vidyabhusan identifies Siddhasena with Kṣapaṇaka, one of the nine gems in the court of Vikramāditya. According to him, he belonged to the Śvetāmbara sect and is mentioned by Pradyumnasūri (*c.* 980 A.D.) as well as by Jinasena in his *Ādipurāṇa* (dated 783 A.D.). To identify Siddhasena with Kṣapaṇaka and to say that he was Śvetāmbara would be a weak position. Kṣapaṇaka means a Digambara and Digambara Paṭṭāvalis duly mention Siddhasena Divākara.

JACOBI's arguments are quite cogent that Siddhasena adopts the expressions of Dharmakīrti. The *Nyāyāvatāra* 6-7 contain the favourite view of the Yogācāra school and unmistakably presuppose Dharmakīrti and the later phase of the Yogācāra school. Siddhasena must have flourished between Dharmakīrti (635-50 A.D.) and Haribhadra (*c.* 750 A.D.) and therefore he might be assigned to *c.* 700 A.D. This is corroborated by the fact that there have been no

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

commentaries on the *Nyāyāvatāra* before that of Siddharṣi (A.D. 906).

The title *Nyāyāvatāra* seems to have been suggested by similar manuals like the *Nyāyapraveśa* of Diṅnāga and *Nyāyabindu* of Dharamakīrti. Many expressions and contexts in the *Nyāyāvatāra* can be justified and better interpreted only by presuming that Siddhasena has before him the works of Dharmakīrti (see the Notes).

12. SUKHALALAJI and BECHARDAS *Sanmati-tarka* and its Importance (in Gujarati) (*Jaina*, Silver Jubilee Number, Saṁvat 1985, Bhavnagar, pp. 109-121).

It is the Jaina scriptures and their study that have kept Jainism alive. The *Sanmati* has been valued like the Āgama. What Nemicandrasūri says in his *Pravacanasāroddhāra* about it and its author deserves special attention. In the comm. on the *Jītakalpacūrṇi* great praise is lavished on the *Sanmati*. Likewise Yaśovijaya, Śrīmad Rājachandra and Ātmārāmaji are highly attached to it. The term *Sanmati*, in the title *Sanmati-tarka*, refers to the name of Mahāvīra, and hence obviously indicates the greatness of this work.

The *Sanmati-tarka* (*St*) is composed in Prākrit, has three divisions (*kāṇḍa*), is composed in Āryās (54+43+70=167); and thus externally bears a good comparison with the *Pravacanasāra* (*Ps*) of Kundakunda which has three Śrutaskandhas and is composed in Prākrit Āryās (92+108+75=275). *Ps* devotes a section to *cāritra* which is not touched in *St*. *St* devotes a *kāṇḍa* to the discussion of Nayas which the *Ps* does not cover at all. *Ps* has a concise reference to Saptabhaṅgī which is dealt with in details in *St*. The catching discussion about Śubha-, Aśubha- and Śuddha-bhāvas of the *Ps* is not found in *St*. Both the works deal with *jñāna* and *jñeya*, but there is obvious difference between the two. *Ps* explains *pratyakṣa* and *parokṣa* as accepted in Jainism and the traditional view about *jñāna* of the Jainas, rather isolated from that in other systems. The *St*, however, adopts a different approach by reviewing and critcising contemporary theories about *jñāna* and by establishing its point of view, namely, that there is no difference between Kevala-darśana and -jñāna logically pointing out fallacies in other views. *Ps*. describes six Dravyas in the traditional canonical way: this has no place in *St*. All that *St* presents is the nature of Jñeya from the Jaina point of view.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

The style of *Ps* is essentially canonical (*āgamika*), with very little of logician's touch, while *St* is basically *tārkika*. Divākara applies rationalistic and logical tests in a rigorous manner whatever may be the topic under discussion. The *Ps*, in the canonical manner, expounds the doctrines and also gives (didactic) sermons: one feels, while attending to it, that one is hearing doctrinal-didactic sermons of a great Nirgrantha in a temple-upāśraya. The *St* has no sermons: it presents a flowing yet logically rigorous exposition of Jaina principles at the hands of a gifted logician.

Though both *Ps* and *St* elucidate Jaina philosophy and dogmatics, the former propounds one sect of Jainism while the latter expounds and systematises Jainism as a whole. The code of morality in *Ps* has the Digambara school in view while *St* has no special school in view, but propounds and systematically presents the doctrines of Mahāvīra according to strict logic.

To understand the currents of thought or challenges contemporary with Siddhasena, it is necessary to take into account a number of ancient Buddhist and Vedic texts. Kundakunda, the author of *Ps*, shows, in a general way, the influence of Sāṃkhya, Vaiśeṣika and Buddhist schools of thought. Divākara shows, in addition to the above, deep and extensive influence of Nyāya, Veda, Upaniṣads and contemporary schools of thought. And this is obvious from Siddhasena's *Sanmati*, *Dvātriṁśikās* etc. i) But for the difference in language and of the school of thought, both the *Sanmati* and the *Sāṃkhya-kārikā* of Īśvarakṛṣṇa are composed in the same metre and have the same pattern of treatment of their respective schools. ii) Comparing the Buddhistic *Madhyamaka-kārikā* of Nāgārjuna (of Śūnyavāda) and *Viṁśikā* and *Triṁśikā* of Vasubandhu (of Vijñānavāda) with the works of Divākara mutual influence is necessarily accepted. iii) The study of *Vaiśeṣika-sūtras* and Nyāya-darśana has specially inspired Divākara in composing the *Sanmati*. Though there is difference of language and form (prose and verse), pure logical approach is common to them.

It appears that Divākara had possibly two objects in composing *St.*: i) to provoke thoughtfulness and develop understanding on the strength of logic in one's Sampradāya, and ii) to secure respectability for the basic principles of Jainism among the learned of the non-Jaina schools.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

The Jaina Nirgranthas were devoted to knowledge and renunciation, and their self-reliance was exemplary. But soon they got themselves steeped into the orthodoxy of broad principles and customs. The majority of the followers of the Āgamas were devoted more to their words. Instead of adjusting the comprehensiveness of principles of Mahāvīra to the changing times and localities, they were upset by new environments and became intolerant of new ideas and practices. The special strength of the Śramaṇa Saṃgha was used more to the preservation of the age-old than to the comprehension and adjustment of the basic principles for facing fresh challenges of the times. This was intolerable to Divākara. He could see that the noble and profound principles of Mahāvīra were quite comprehensive and capable of wider application. It is deep study, logical interpretation and wide intellectual approach that were needed. Divākara had grasped by his intellectual gifts the profundity of Mahāvīra's doctrines, but other Śramaṇas were not ready to hear his interpretations. They misrepresented him by saying that he was disrespecting the words of Tīrthakaras by preaching what was not said in the ancient Sūtras. Divākara made it plain that those who were making a distinction between Kevala-darśana and -jñāna were not diving deep into the meaning of the Sūtras intelligently and logically. Correct understanding of the Sūtras, he added, was itself Samyag-darśana. A proper understanding of the context and judicious application of the Nayas were necessary. Mere study of the text of the Sūtras was not enough, but a thorough and deep understanding of their meaning was needed. These observations of Divākara show that he was out to enkindle deeper understanding of the Sūtras in the Śramaṇa Saṃgha.

Further, Divākara wanted the non-Jaina scholars to understand better the Jaina principles and to meet correctly their attack on the latter. Among the principles of Naya, Jñāna and Jñeya explained in the *Sanmati-t*, his exposition of Naya and Jñeya clearly brings out the analysis of Nayas in such a way that all the schools of philosophy are shown to be partial attempts to understand reality and in a way accommodated in the pattern of Nayas. Many have laughed at Anekānta without understanding it, but he declared that Anekānta stands triumphant without which all *vyavahāra* is fruitless.

On a closer study, it appears that Divākara was the first to put

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

forth comprehensively a rational and logical exposition of Naya and Anekānta-vāda. The *Āpatamīmāṁsā* of Samantabhadra and *Anekānta-jayapatākā* of Haribhadra etc. are subsequent attempts.

The greatness of a hero and of a man of letters gets glorified even outside his circle or *paramparā*. Digambara authors like Jinasena in his *Harivaṁśa-purāṇa*, Jinasena (II) in his *Ādipurāṇa*, Anantavīrya in his commentary on the *Siddhiviniścaya* and Lakṣmībhadra etc. have given high position to Divākara whose works have not been in any way less authoritative. Akalaṅka quotes a famous verse of Divākara in his *Tattvārtha-Rājavārttika* and Vidyānanda (alias Pātrakesari) substantiates his Vārttikas in his *Ślokavārttika* by quoting Gāthās from the *Sanmati* as an authority. Nor has Anantavīrya ignored the Gāthās of the *Sanmati* in his commentary. It seems further as if the *Laghīyastrayam* of Akalaṅka is a replica or reflection of the *Sanmati*.

Though Divākara's influence is seen allround, it is rather striking that no one has written anything by way of commentary on his works other than the *Sanmati* and *Nyāyāvatāra*. May be that the rigorously logical scrutiny of Siddhasena was so upsetting, or his gifted scholarship was so awe-striking that his important *Dvātriṁśikās* came to be neglected, howsoever greeted he might have been for his learning. It appears that very few read them. That is why even the twentyone of them now available are so corrupt that it would involve great labour to restore them correctly.

Divākara's works available today are the *Sanmati*, 21 *Dvātriṁśikās*, *Nyāyāvatāra* and *Kalyāṇamandira*. The *Sanmati* differs from others in its language and contents: it is in Prākrit, while all others are in Sanskrit. As to the *Dvā.s*, each one deals with a different topic. Some of the opening ones are poetical hymns in praise of Mahāvīra; many of them are expositions of non-Jaina Darśanas; and one of them deals with the art and technique of disputation. The *Nyāyāvatāra* deals with Jaina Nyāya, while the *Kalyāṇamandira* is a Stuti of Pārśvanātha. Haribhadra and Madhvācārya seem to have been inspired by the *Dvā.s* to study different Indian systems of philosophy or Darśanas. If the *Sanmati* primarily deals with Jaina philosophy, the *Dvā.s* cover various Indian philosophical schools. Siddhasena's command over Sanskrit and his poetic talents are remarkable. He shows deep study and sharp intellect. He is a fear-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

less critic, straightforward and partial for quality or virtue. He expended his gifts and energy for enhancing the greatness of Mahāvīra's creed.

Both the *Pravacanasāra* and *Sanmati-tarka* are equally important; but if one of them is to be chosen for study, preference will have to be given to the latter. The verses in *St* are more attractive, but side by side the study of *Ps* cannot be avoided. In spite of the importance of *St*, if *Ps* is more popular in the courses of study, the reasons are obvious. The *Ps* presents principles of Jainism according to the ancient pattern, while *St* has a novel exposition of the same. Those who could not tolerate 'modernity' lost the advantage of the study of *St*. Secondly, the commentaries on *Ps* were not elaborate like available Ṭīkā on *St* which is very important but not easily understood by the general reader. Thirdly, *Ps* (text with comm.) is translated into both ancient and modern languages for the benefit of readers; but *St* has not been subjected to any such accessories of study.

Yaśovijaya has stressed in his *Dravya-guṇa-paryāya Rāsa* that the study of Dravyānuyoga and understanding of Niścaya-cāritra are more important than rituals, but such appeals have never induced monks to study works like the *Sanmati*. The *St*, if duly translated, might find place even in University courses.

The earlier commentaries of Mallavādi and Sumati on *St* are not available: the only commentary available now is that of Abhayadeva. Whether Siddhasena himself, like Akalaṅka, wrote a short commentary is a matter of investigation. Abhayadeva's commentary is too exhaustive: beyond explaining *St*, it has become a treatise by itself. It extends over 25000 Granthas. It presents a comprehensive survey of various Darśanas with a view to establishing the Anekāntavāda: that seems to be its objective which is more than fulfilled. The work is bigger than *Tattvasaṃgraha*, *Prameya-kamala-mārtaṇḍa* and *Nayacakra*; and it is written in an attractive style. Eminent Jaina authors, from Siddhasena to Yaśovijaya, have enriched the literary heritage of Gujarat which possesses enviable Jñānabhaṇḍāras of Jainas in places like Pattan etc. They contain many non-Jaina works of significance as well. (Details of the edition of the *Sanmati* published by the Gujarat Vidyāpīṭha are given). Then some verses from the Stutis are given along with their exposition in

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Gujarati (I. 4-6, 12-3, 15, 18, 26-7; II. 13, 19; IV. 3-4, 15; VI. 5, 8, 16). Likewise the Gujarati exposition and the text of *Vādopaniṣad-dvā* (1, 7, 8, 21, 26-29, 32), *Vāda-dvā* (1-5, 7-13, 15-21, 24-6) and *Nyāya-dvā* (1, 7, 16, 28-9, 31) are given.

13. H. JACOBI: Foreword to the edition of the Bhaktamar Kalyanamandir etc. Bombay, 1932.

JACOBI refers to his earlier edition and German translation of the two Stotras, *Bhaktāmara* and *Kalyāṇamandira*, prepared by him in 1876. There is no reason to change the earlier opinions which, in fact, are confirmed, he claims, by the views of other scholars. Jaina Hymnology is a rather extensive branch of their literature. It is found in Sanskrit, Prākrit, Apabhraṁśa and modern Indian Languages in a great variety of style. The *Bhaktāmara* of Mānatuṅga holds an important position. It is written in the flowing style of classical Sanskrit poetry and avoids "laboured conceits and verbal artifices." It has also a character of prayer for help in the dangers and trials under which men suffer. That is how it has caught the heart of the faithful.

The *Kalyāṇamandira* of Kumudacandra is a counterpart of the *Bhaktāmara*. The similarities are manifold, in the number of the verses, in the form of the metre and also in the contents. The *Bhaktāmara* had originally 43 verses, No. 39 having been added later. But this addition was made even before the *Kalyāṇamandira* came to be composed in imitation of it.

It is agreed that the *Kalyāṇamandira* has imitated the *Bhaktāmara*. Both of them are current amongst Śvetāmbaras and Digambaras. If we recapitulate the Śvetāmbara sources about the *Bhaktāmara*, Mānatuṅga is put as a contemporary of Śrīharṣa possibly identical with Harṣavardhana (606-47 A.D.), but his place is wrongly mentioned. Elsewhere alongwith Bāṇa Mānatuṅga is put at the time of Bhoja of Dhārā. This is chronologically impossible. Mānatuṅga is put as a contemporary of Mayūra and Bāṇa and a good deal of miraculous story has surrounded them which appears to have influenced the Jaina legend as well. There is hardly any historical evidence to put Bāṇa, Mayūra and Mānatuṅga together. Then there are Paṭṭāvalis and Gurvāvalis: the approximate dates which they give for Mānatuṅga range from 300 to 1050 A. D. Unless there is a

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

quotation from or allusion to the *Bhaktāmara* or *Bhayahara* in earlier literature, all that may be ascertained certainly is that about the end of the 13th century A. D. Mānatuṅga was already regarded as an ancient teacher.

Our information about the *Kalyāṇamandira* is very scanty. It is composed in imitation of *Bhaktāmara*. The name mentioned at the end is Kumudacandra like that of Mānatuṅga in the *Bhaktāmara*. It is open to grave doubts that Kumudacandra was another name to Siddhasena Divākara, because nowhere in other works of Siddhasena, Kumudacandra is mentioned. It is, therefore, almost certain that Kumudacandra should not be identified with Siddhasena. This Kumudacandra has to be distinguished from another who was vanquished by the Śvetāmbara Devasūri in 1125 A. D. There is no record to show that even this Kumudacandra composed the *Kalyāṇamandira*.

Kalyāṇamandira shows certain grammatical irregularities noticed here. As to the age of Siddhasena, reference may be made to the Introduction of the *Samarāiccakahā* (Page 3, notes).

14. M. D. DESAI: *Jaina Sāhityano Saṃkṣipta Itihāsa* in Gujarati Bombay 1933, pp. 107-122, paragraphs 152-172. The following topics about Siddhasena are covered: Nyāya prior to Siddhasena; An eminent logician and pioneer of the Jaina Nyāya; His *Sammatitarka*, a great Nyāya work; A gifted and independent thinker; His 32 *Dvātriṁśikās;* A Dārśanika; Not a Saiddhāntika, but a Tārkika; Respected by Digambaras; His high status among the Śvetāmbaras; His other works; His biography and legends; Sanskirt and Prākrit; An original author.

15. RATANLAL SANGHAVI: Siddhasena Divākara, *Anekānta* II, pp. 493 ff. Delhi 1939. It is an essay on Siddhasena dealing with his contribution to literature, his various works, his praise by other authors, legends about him, selected verses from his works, his commentators.

16. SUKHALALAJI: Pratibhāmūrti Siddhasena Divākara (in Hindi) *Bhāratīya Vidyā*, III.i.pp.9-20, Bombay 1945.

Indian philosophy is basically spiritualistic, aiming at self-purification; so in its earliest phase logic and disputation were not so important. Sectarian differences gave prominence to

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

logical controversies; so *tarka-vidyā* gradually got a stronghold in various systems including Jainism. It appears that it played an important role in Jainism only after the 5th century of the Vikrama era along with adoption of Sanskrit language.

Siddhasena, so far known, is the pioneer of the movement. He is associated with Vikrama of Ujjain; he belongs to the 5th–6th century of the V.-era; and this Vikrama might have been either Chandragupta II, or his grandson Skandagupta.

Tradition is consistent that Siddhasena was a Brahmin by birth, and his courageous proposal to put the ancient Jaina Prākrit works into Sanskrit seems due to his basic training and aptitude. His available works thoroughly bear witness to his intellectual gifts and deep learning as a poet, logician and philosopher.

Siddhasena's poetry reminds one of Aśvaghoṣa, Kālidāsa and others. For instance, one can compare the description of the mood of women on the occasion of wedding: *Buddhacarita*, VIII.20-22; *Kumārasaṃbhava*, VII.56,59,62; and *Dvātriṁśikā*, V.10-12.

Besides his 21 *Dvā.s* in Sanskrit, so far available, his *Sanmati-prakaraṇa*, in Prākrit, is the first Jaina work to establish Jaina doctrines on logical basis, and it has been followed by subsequent Śvetāmbara and Digambara authors.

The first five and the 11th *Dvā.s* are hymns of praise, glorifying respectively Mahāvīra and some victorious king. These hymns of praise remind us of the *Adhyardha-śataka* of Mātṛceṭa, the Buddhist Stutikāra who was a contemporary of Aśvaghoṣa and the *Catuḥaśataka* of Āryadeva who flourished subsequently. Siddhasena is the first Sanskrit Stutikāra, and what Hemacandra says (*kva Siddhasena* etc.) is quite true. Samantabhadra's *Svayambhū-stotra*, a captivating prayer, and *Yuktyanuśāsana* are philosophical hymns and seem to imitate Siddhasena's works. Hemacandra has imitated them in his *Dvā.s*.

Hemacandra's Sūtra *anu-Siddhasenaṃ kavayaḥ*, in his grammar, compliments Siddhasena as the foremost poet. Some poetic verses from Siddhasena's Stutis may be illustrated here. The opening stanzas, I.1-3, contain Virodhālaṃkāra in the

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Upaniṣadic style and terminology; II.23 is marked with Virodhābhāsa in Sāṃkhya terms; III.8 shows the preeminence of Mahāvīra by reconciling various *kāraṇa-vādas* of the *Śvetāśvatara Upaniṣad;* IV.3 holds up Mahāvīra even above Indra and Sūrya; IV.7 well puts how Mahāvīra, without any conventional study, has become an Ācārya for the whole world; IV.15 rightly compares Mahāvīra with the ocean, a typical basis of Anekānta; IV.26 presents the Jaina concept of Ātman through Vibhāvanā and Viśeṣokti; XI.13 is a typical illustration of the glorification of a brave and victorious monarch.

Some of the utterances of Siddhasena hold him up as the foremost (*ādya*) Jaina disputant (*vādī*), philosopher and cyclopaedist of Darśanas. If the *Vādopaniṣad,* VII, describes the code of disputation, elsewhere, VIII, he has made a good fun of it. He has well brought out the inherent compatibility between *adhyātma* and *vāda*, adept as he was in both. Two dogs, fighting over a piece of flesh, may perhaps become friendly, but never can two disputants be friends (VIII.1). Śreyomārga and Vādamārga are two poles apart (VIII.7).

Siddhasena seems to be the first to present a factual survey of various Indian Darśanas. Haribhadra in his *Ṣaḍdarśana-samuccaya* and Mādhavācārya in his *Sarvadarśana-saṃgraha* have developed the same idea. Among the available *Dvā.s* only Nyāya, Vaiśeṣika, Sāṃkhya, Bauddha, Ājīvika and Jaina (in more than one) systems are covered. Any scholar would be struck with wonder at his criticism of traditionalism (*purātanatva*) and exposition of Vedānta in two chapters. The survey and presentation of details are unique, and even a Vedāntic scholar would feel immensly interested in them.

Siddhasena hits hard at the vanity of pretended and vocal scholarship (VI.1), at blind toleration of contradictions in what is inherited (VI.3-4) out of respect for *purātana* (VI.5; cf. Kālidāsa: *Mālavikāgnimitra*). His challenge to blind faith and inherited orthodoxy full of inconsistency (VI.7-8) is quite characteristic; and he appeals to reason to value what is worthy (VI.28). His *Vedavāda-dvā* (which is fully reproduced here) is a remarkable piece exposing Dvaita-Sāṃkhya and Vedānta, and in fact, presenting Jaina principles in Upaniṣadic terminology. To under-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

stand this, what is needed is deeper comprehension of the basic ideas behind different terminology.

17. SUKHALALAJI SANGHAVI: Śrī-Siddhasena Divākarano Samayano Praśna (in Gujarati) *Bhāratīya Vidyā* (Hindi), pp. 152 f., Part III, Bombay 1945.

Now the date of Jinabhadragaṇi Kṣamāśramaṇa is definitely fixed by Muni JINAVIJAYAJI as Vikrama Saṃ. 666 when the *V.-bhāṣya* was completed at Valabhi. Jinabhadra in this Bhāṣya and in his *Viśeṣaṇavatī* has reviewed the Upayogābhedavāda of Siddhasena and Upayogayaugapadya-vāda of Mallavādi who wrote a commentary on the *Sanmati*. So Siddhasena is earlier than Mallavādi and far earlier than Jinabhadra. So Siddhasena is to be assigned to the 5th century of the V. era. This is further confirmed by Pūjyapāda Devanandi, who, in the *vetteḥ Siddhasenasya*, refers to an opinion of Siddhasena actually illustrated by the form *vidrate* in the *Dvā*, IX.22. Further Pūjyapāda quotes in his *Sarvārthasiddhi*, VII.13, a line from the *Dvā*, III.16. Any way Siddhasena belongs to the 5th century of the Vikrama era either as a predecessor or senior contemporary of Pūjyapāda.

18. H. R. KAPADIA: *Anekāntajayapatākā*, Vol. II, Baroda 1947. Introduction pp. 98 ff.

Haribhadra refers to Siddhasena and his *Sammaipayaraṇa* in his *Anekāntajayapatākā* as well as in his *Paṃcavatthuya* (vv. 1047-8), calling him a Suyakevali. Jinadāsagaṇi (c. 676 A.D.) refers to him thrice in his *Niśīhavisehacuṇṇī*. Siddhasena must have flourished before him at least 150 years, latest in the 6th century A.D. Further it appears that Siddhasena is anterior to Samantabhadra, the author of *Āptamīmāṁsā*. According to the Bhadreśvara's *Kathāvali*, Siddhasena was a pupil of Vṛddhavadi; he moved about from Ujjain to Paithan including Baroach as well; he proposed the translation of the Āgamas into Sanskrit; he preferred reason to scriptural authority; he believed that *kevala-darśana* and *-jñāna* were identical; he included Naigama under Saṃgraha; the *Jainendra Vyākaraṇa* of Pūjyapāda refers to him; and the following works are attributed to him: i) Thirty two *Dvā.s* of which 22 are available. A verse from the Stutis, *nayāstava* etc. is quoted by Abhayadeva; and a verse quoted by

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Hemacandra may be from his missing *Dvā.* Udayasāgara of the 16th century has a comm. on *Dvā.* 21 and Siddharṣi on the *Nyāyāvatāra.* Siddhasenagaṇi quoted a verse from his *Pramāṇa-dvātriṁśikā* in his commentary on the *Tattvārthasūtra.* Siddhasena mentions his name in the *Dvā.s* 5 and 21, in verse 31. ii) *Kalyāṇamandirastotra* in 44 Sanskrit verses. iii) *Sammai-payaraṇa* in three sections. A Gaccha of Siddhasena Divākara flourished in Saṃ. 1086. Ugrāditya in his *Kalyāṇakāraka* refers to Siddhasena as a pacifier of planets and poison.

19. Charlotte KRAUSE: Siddhasena and Vikramāditya in the *Vikrama Volume* (English), pp. 213-80, Scindia Oriental Institute, Ujjain 1948.

Vikramāditya, the Śakāri and Saṁvatsara-pravartaka, mentioned in Jaina literature as a Śrāvaka king, is a historical person; and according to Gurvāvalis his Saṁvat started 470 years after Mahāvīra's Nirvāṇa and 135 years prior to the commencement of the Śālivāhana era. Siddhasena Divākara, the Jaina logician and lyric poet, is associated with him.

1. The *Jyotirvidābharaṇa* refers to Kṣapaṇaka among the nine gems in the court of Vikramāditya; he is a Jaina monk (*kṣapaṇaka*), possibly Śrutasena alias Siddhasena; an astronomer-author of this name is mentioned by Varāhamihira.

2f. The Jaina Prabandhas and Kathānakas (mostly after 1200 A.D.) record various tales (they are succinctly enumerated in summaries) about the connection between Vikramāditya and Siddhasena. They may be used for settling the whereabouts of Siddhasena Divākara. Some questions of anachronism and inconsistencies arise (as enumerated here: was he the son of the Purohita of Vikramāditya of Ujjain or was he the Karṇāṭabhaṭṭa-Divākara who migrated from the South?) while coordinating the different sources. The task of neatly revealing the kernel seems hopeless in view of the inadequacy of the expedients so far available.

4. Excluding all references posterior to 850 A.D. the following material is relevant for fixing Siddhasena's time. Jinasena (in his *Ādipurāṇa*, *c.* 840) praises Siddhasena as a victorious disputant; Vīrasena quotes (in his *Dhavalā* comm., 816 A.D.) the *Sammaisutta*; Jinasena (in his *Harivaṁśapurāṇa*, 783 A. D.)

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

compliments his *sūktayaḥ*; Haribhadra (*Pañcavastuka* between 650 and 777 A.D.) refers to his famous *Sanmati-tarka* and to his being Divākara, and further (in his *Anekāntajaya-patākā*) speaks of a Vṛtti (not available) to *Sanmati-tarka* composed by Mallavādin (*c.* 5th century of the Vikrama era) who wrote annotations to Dharmottara's commentary on Dharmakīrti's *Nyāyabindu*; Jinadāsagaṇi (in his *Cūrṇī* to the *Niśītha-sūtra* 676 A. D.) has two references to the *Sanmati* and one to the miraculous powers of Siddhasenācārya; Jinabhadragaṇi (*Viśeṣāvaśyakabhāṣya*, 611 A.D.) discusses the main doctrines of Siddhasena; Śivakoṭi's *Ratnamālā* (of doubtful date) mentions Bhaṭṭāraka Siddhasena as prior to Samantabhadra, as in some Śvetāmbara Paṭṭāvalis; Pūjyapāda (in his *Jainendra-Vyākaraṇa*, *c.* 450 A. D.) refers to Siddhasena along with Bhūtabali, Prabhācandra, Samantabhadra and other ancient Jaina authors; and lastly Varāhamihira's *Bṛhajjātaka* (*c.* 505 A. D.) mentions an astronomer-author Siddhasena. All this shows that Siddhasena flourished earlier than 450 A. D.

Siddhasena is acclaimed as an authority by both the Digambara and Śvetāmbara authors. It is only the internal evidence that has led the editors of the *Sanmati* to decide that he cannot have been a Digambara. According to an inscription on a statue at Jaisalmer, Siddhasena belonged to Nāgendrakula which is not consistent with the statement of the Prabandhas that he is assigned to Vidyādhara-vaṁśa or—gaccha which is to be understood possibly as Vidyādhara Śākhā.

H. JACOBI and P. L. VAIDYA inferred from the use of the term *bhrānta* used by Siddhasena that he is following Dharmakīrti and therefore assigned him to the second half of the 7th century A.D. This and MUKTHAR's argument that Siddhasena adopts a verse from the *Ratnakaraṇḍaka* are refuted by SANGHAVI-DOSHI who assign him to the 5th century of the Vikrama era, in the Gupta period. SANGHAVI confirms his earlier view (in the light of Jinabhadra's definite date) of the 5th century A. D. in supersession of Malavania's opinion to assign him to the 6th or 7th century A. D. The *terminus ante quem* for Siddhasena's time is *c.* 450 A. D., but the *terminus a quo* is still open, because of 'the method hitherto resorted to, namely, by drawing conclusions from the dates of heterodox works which happen to contain

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

technical terms or doctrines criticised by Siddhasena. For in view of the vast literature, which, though testified to have existed, is no longer available, it must be admitted that our knowledge of early Indian philosophy is relatively limited. It is therefore unsafe to state on the basis of the chance-remains available whether, in an individual case, a term or a doctrine appears in a certain work for the first time, or whether it represents one of the later links in the chain of Guru-paramparā lost to our view.'

5. The *Guṇavacana-dvātriṁśikā*, the 11th of the 21 or 22 available *Dvā.s* is an isolated example of secular panegyrical poetry in the midst of those a great part of which are in fact hymns in praise of Mahāvīra, some of which mostly contain refutations of heterodox philosophical systems or expositions of certain aspects of Jaina philosophy and some of which deal with the rules of disputation and controversy. Unlike those addressed to Mahāvīra this eleventh one has in view a royal patron who is revealed as such a unique personality, standing out in bold relief against the back-ground of warfare, empire-building and ingenious rule that, with the help of contemporaneous literature, even a modern reader can guess who he was and thus infer when Siddhasena lived. This eulogy contains graceful poetic figures as well as a small attack on the system of Vaiśēṣika philosophy achieved with the help of occasional paranomasia.

The text of this *Dvā.* is edited here with various readings from two Mss. added in the footnotes which record also the names of metres of each verse. Then follows a studied translation in English. The literary qualities of the hymn, the poetic abilities of the author and his sense of admiration towards the patron are not only indicated but also expressed in catching terms (which deserve to be reproduced in estimating Siddhasena in different contexts).

6. The royal patron must have been an outstanding personality, likely to have left the imprint of his genius on the history of his times. The *Dvā.s* have a number of ideas and expressions common with the works of Kālidāsa with whom, therefore, Siddhasena's contemporaneousness cannot be ruled out: Siddhasena's style and diction agree with Gupta Praśastis (enumerated and illustrated in details); so like Kālidāsa, Siddhasena also

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

might belong to the Gupta period. The patron's qualities of head and heart are typical features of the Gupta age; so Siddhasena's patron may have been one of the Gupta rulers of India's Golden Age.

7. Putting together from the hymn the patron's features about his position and career, his personality etc. (details are exhaustively listed), he could not have been Chandragupta I, or Skandagupta, or even Kumāragupta in view of some of the hints. Despite some temptation, it could not be even Harigupta mentioned in the *Kuvalayamālā*. The choice lies between Samudragupta and Chandragupta II in view of their great traits reflected in the hymns.

8. Then there are some other considerations (duly elaborated by the writer) which seem to indicate that Siddhasena had more in view Samudragupta (close parallels from Hariṣeṇa's Praśasti noted) than Chandragupta II. It may be that Siddhasena wrote this hymn during the concluding career of Samudragupta when Chandragupta was in the prime of youth. He must have lived down into the reign of Chandragupta II (*c.* 376-414) at whose court he was equally conspicuous. Siddhasena's zeal for Sanskrit is quite in tune with the spirit of the Gupta period. The title Vikramāditya was also borne by Chandragupta.

20. JUGALKISHORE MUKTHAR: Sanmati Siddhasenāṅka, *Anekānta*, IX. 11-2, December 1948; reprinted in the Introduction of the *Purātana-Jaina-Vākya-sūcī*, Delhi 1950; included in his *Jaina Sāhitya aura Itihāsapara Viśada-prakāśa*, Part I, Delhi 1956; its English Translation (by A. N. UPADHYE), under the title *Sanmati-sūtra and Siddhasena*, published by Virasewamandira Trust, Delhi 1965.

The *Sanmati-sūtra* is equally authoritative for Digambaras and Śvetāmbaras. Sanmati, a name of Mahāvīra, so the title *Sammaï-sutta* (= Sanmati-sūtra) is more appropriate than *S-prakaraṇa* or *S-tarka*. Candrasūri, in his comm. on the *Jītakalpa-cūrṇī* refers to *Sanmati* and *Siddhi-viniścaya* as important works on Jainism. Of the three Kāṇḍas, in which the *Sanmati* is divided, the first is called Nayakāṇḍa, because it deals with primary Nayas, Dravyārthika and Paryāyārthika. The Second is called Jīvakāṇḍa, which, according to Pt. SUKHALALAJI etc.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

should be better called Jñānakāṇḍa. There is, however, discussion about Jīva in it. The Third Kāṇḍa has no title. Dr. P. L. VAIDYA suggests Anekāntavāda-kāṇḍa for it; it can have some such name Sāmānya-viśeṣa-kāṇḍa or Dravya-paryāya-kāṇḍa; Pt. SUKHALALAJI etc. would suggest Jñeya-kāṇḍa, bringing their correspondence with the chapters of the *Pravacanasāra*.

The total number of Gāthās in the *Sanmati* is (54+43+70=) 167, but the last Gāthā *jeṇa* etc. is considered *prakṣipta*, because it is not commented upon by Abhayadeva. This Gāthā, however, is worthy of Siddhasena in view of its style and contents; and it is a suitable *maṅgalāṅka*. A Digambara author Sumati (=Sanmati) had written a Vivṛti (mentioned by Vādirāja in his *Pārśvanātha-carita*, A.D. 1025); likewise Mallavādi as mentioned by Haribhadra, Yaśovijaya) also had written a Ṭīkā on the *Sanmati*, but these have not come down to us.

As to the subject matter of the *Sanmati-sūtra*, it deals with the Dravyārthika (*sāmānya*) and Paryāyārthika-naya (*viśeṣa*), which are distinct points of view: one, ignoring the other, is erroneous. Every Naya can become right or wrong, depending on its application; but taken exclusively, it cannot fully explain the concepts of *saṁsāra*, *sukha*, *bandha* etc. This Nayavāda may be *pariśuddha* or otherwise, if it does not encroach on the scope of others or if it insists on its being correct exclusively. Then are listed heretical views and systems which claim exclusive authoritativeness. The Jaina system or account of its Syādvāda stands for a tolerant and balanced point of view: in fact, *samanvaya* or intellectual tolerance is its basic and guiding (*niyāmaka*) principle and not opposition or refutation for its own sake; and that is why the various heretical creeds forgetting their mutual opposition get accommodated therein. What Jina-śāsana stands for is suitably explained in this work which really achieves Prabhāvanā as defined by Samantabhadra. The study of Nayas is a part and parcel of Anekāntavāda which is characteristically described by Amṛtacandra.

As attested by Vīrasena and Haribhadra, Siddhasena is the author of the *Sanmati*. Excepting the Siddhaṃ in the first Gāthā of the *Sanmati*, which might stand for him by śleṣa, Siddhasena gives no information about himself. Even in the *Dvā.s* and

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Nyāyāvatāra, which are insisted upon as his works, there are no biographical details. No clear-cut evidence is put forth to show that all these works belong to one and the same Siddhasena.

According to Digambara and Śvetāmbara lietarary traditions there are a number of works, such as, 1) *Jītakalpa-cūrṇi;* 2) *Tattvārthādhigama-ṭīkā;* 3) *Pravacanasāroddhāra-vṛtti;* 4) *Eka-viṁśati-sthāna-prakaraṇa;* 5) *Śakrastava* and some others no more available now; 6) *Bṛhat-ṣaḍdarśana-śamuccaya;* 7) *Viṣograśamana-vidhi* (a treatise on medicine); 8) *Nītisāra-purāṇa* are attributed to him. Besides these works, i) *Dvātriṁśad Dvātriṁśikā;* ii) *Sanmati-sūtra;* iii) *Nyāyāvatāra;* and iv) *Kalyāṇamandira* are put to his credit.

According to Dig. tradition, Kumudacandra is the author of the *Kalyāṇamandira*, but according to the *Prabhāvaka-carita* (Saṁ. 1334) of Prabhācandra, Kumudacandra is another name of Siddhasena Divākara. But a couple of earlier Prabhandhas do not mention this. Merutuṅga (V. S. 1361) and Jinakalpasūri (V. S. 1405) do not give Kumudacandra as a name of Siddhasena. The *Prabandhakośa* (V. S. 1405) of Rājaśekhara mentions Kumudacandra as the name of Siddhasena but attributes to him *Pārśvanātha Dvā.* (instead of *Kalyāṇamandira-Sto.*), obviously a different work, and therefore these Kumudacandras must be different persons. In the present *Kalyāṇa-m.-stotra* there is a reference to the *upasarga* of Pārśvanātha by a demon, and this agrees with the Dig. tradition and not with the Śvetā. one which lays down *upasargas* only for Mahāvīra. The biographical details in the five Prabandhas are often basically different and contradictory, as shown by Pts. SUKHALALAJI and BECHARDASAJI; and they conclude that Kumudacandra could not have been the name of S.-Divākara. So there is no evidence to attribute the *Kalyāṇa-m.* to Siddhasena.

We may take up the other three works attributed to Siddhasena (*Nyāyāvatāra*, ed. P. L. VAIDYA; *Sanmati-sūtra*, ed. Pts. SUKHA. and BECHARA.; and *Dvā.s*, ed. BHAVNAGAR). The order of the *Dvā.s* could not have been that of the author, not did he compose all of them after accepting renunciation; and further, all these are not composed by one and the same author. The 21st *Dvā*, for a number of reasons, could not be attributed to

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Siddhasena. It cannot be categorically accepted that the *Nyāyāvatāra* is one of the *Dvā.s*: it is possibly an independent work.

The 5th and 21st *Dvā.s*, though mentioning the name of Siddhasena, are not of one authorship on account of their forms. Likewise other anonymous *Dvā.s* may be by different Siddhasenas. Pts. SUKHALALAJI and BECHARADASAJI group the first fiive *Dvā.s* as an unit. They are in praise of Mahāvīra and bear close comparison with the *Svayambhū-stotra* of Samantabhadra. The word *svayambhū* is at the beginning and the author's names are mentioned or hinted at the close (V. 32). The remaining 15 are a group or groups composed by different Siddhasenas. The 11th is in praise of a king; 6th and 8th are polemic; and the remaining are doctrinal or philosophical. There is a discrepancy in the number of verses in different *Dvā.s*: this is posterior to the composition and possibly due to copyists with different motives. Only when some new Mss. are found, many points, such as the name of the king, the number of verses etc. can be ascertained.

All the *Dvā.s* are not Stutis, though claimed as such; and this does not fit in well with the story given in the Prabandhas that, at the request of Vikramāditya, Siddhasena recited the Stutis before the Śivaliṅga. This can be said about only six *Dvā.s*, and the rest of them have no relevance.

The references and contexts mentioned in the *Prabhāvaka-carita* do not suit at all these *Dvā.s*; so the Stutis offered there must be different. The various Prabandhas are not unanimous about the image that came out of the Śivaliṅga, whether Ādinātha or Pārśvanātha. There is an attempt to make the tales consistent with the present *Dvā.s*. The following points are clear: i) The *Dvā.s* were not composed in the present order; ii) they are not of one and the same Siddhasena; iii) the *Nyāyāvatāra* is one of them; iv) the difference in the number of verses is later and due to some motives; v) and the present *Dvā.s* do not fit in well with the stories in the Prabandhas. So any conclusion should be limited only to a particular *Dvā.*

It is claimed that all the 20 *Dvā.s* (excepting the 21st) the *Nyāyāvatāra* and the *Sanmati* are composed by one and the same Siddhasena who, according to Śvetāmbara Prabandhas, was a pupil of Vṛddhavādi and had a title Divākara. Following this

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

approach much is written full of confusion and misunderstanding. Pt. SUKHALALAJI is vacillating about the age of Siddhasena assigning him between 5th to 7th centuries of the Vikrama era. Though the Prabandhas mention the *Nyāyāvatāra*, they do not include *Sanmati* among the works of Siddhasena: this is a riddle for which no satisfactory explanation is given. The *Sanmati* could not have been the work of a pupil of Vṛddhavādi who was threatened with excommunication because of his proposal to put the canon into Sanskrit: it is all a later thought.

No indisputable evidence is brought forth for the common authorship of the *Dvā.s*, *Nyāyāvatāra* and *Sanmati*, beyond saying that these works are the product of such an intellectual gift that all of them emanate from one and the same source. There is good deal of similarity between the works of Samantabhadra and Siddhasena. Intellectual equipments can be found among other authors also as noted. There were thus three clear distinct Siddhasenas: i) the author of the *Sanmati;* ii) the author of the *Nyāyāvatāra;* iii) and another, the author of some *Dvā.s*. The remaining *Dvā.s* might have been composed by some other Siddhasenas, more than one.

1) Siddhasena is said to uphold *abheda*– or *ekopayoga*– as against *krama*– and *yugapad-vāda* in connection with the *jñāna* and *darśana* of a Kevalin. Abhayadeva and Yaśovijaya endorse this interpretation, and the latter calls this a new doctrine of Siddhasena.

2) The first (1.32), second (2.30) and fifth (5.21-2) *Dvā.s* present the *yugapad-vāda* which is the same as that of Samantabhadra (101) and further endorsed by Akalaṅka. The author of these three *Dvā.s* cannot be identical with that of the *Sanmati*. Haribhadra, in his *Nandī-vṛtti*, too quotes Gāthās from the *Viśeṣaṇavatī* of Jinabhadra attributing *yugapad-vāda* to Siddhasena, so also Malayagiri on the same, but Yaśovijaya has tried to explain it differently so that it could be attributed to the author of the *Sanmati*. If there was any other Siddhasena advocating *yugapadvāda*, he must be the author of these three *Dvā.s*.

3) In the *Niścaya-Dvā*, No. 19, it is stated that the Jina has two Upayogas, as against the *ekopayoga* of the *Sanmati*.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

4) In the *Niścaya-dvā.*, No. 19 (13, 17) Śrutajñāna is not accepted as different from Mati; likewise difference in Manaḥ-paryāya and Avadhi is refuted. This is contradictory to what is said in the *Sanmati* (3, 19, 26-8).

This *Dvā.* must have been composed by some Siddasena other than the author of the *Sanmati.* Likewise the author of the *Nyāyāvatāra* (8, 9, 30) who accepts Śruta and Mati as distinct is different from that of the *Niścaya-dvā.* Pt. SUKHALAL explains this by saying that Siddhasena is giving traditional view in one text and his independent view in another. Such explanations are based on the presumption of common authorship which is not proved at all. An independent thinker cannot be a traditionalist at the same time.

5–6) The enumerative pattern of *jñāna, darśana* and *cāritra* in the *Niścaya-dvā.* (19.1) is different from that in the *Tattvārtha-sūtra* and inconsistent with the *Sanmati* (II. 32-3, III. 44). Some other views in the *Niścaya-dvā* are inconsistent with those in other *Dvā.s* (1.29, 17.27; cf. also 19.24 with the *Sanmati* (III.32-4). Thus *Niścaya-dvā* contains views which are not consistent with the *Sanmati* and *Nyāyāvatāra.* In some Mss., at the end of *Niścaya-dvā*, Siddhasena is qualified *dveṣya-sitapaṭa*, perhaps by some intolerant copyist. Thus it cannot be attributed to the author of the *Sanmati.*

7) The *Nyāyāvatāra* is composed centuries later than the *Sanmati-sūtra*, because it shows the influence of Pātrasvāmi (later than Samantabhadra) as well as Dharmakīrti and Dharmottara. JACOBI has pointed that Dharmakīrti added the word *abhrānta* in Diṅnāga's definition of Pratyakṣa, and this is followed by Siddhasena. Likewise his definition of *anumāna* shows the influence of Pātrasvāmi who is quoted by Akalaṅka and Vādirāja.

In the light of the known dates of Dharmakīrti (625-50 A.D.) Dharmottara (725-750 A. D.), Pātrasvāmi (3rd quarter of the 7th century of the Vikrama era), the author of the *Nyāyāvatāra* cannot be identical with that of the *Sanmati* who is earlier than V. Saṃ. 666. The explanation that *abhrānta* or *avyabhicāri* was in vogue even before Dharmakīrti is hardly satisfactory for a number of reasons. Thus *Nyāyāvatāra* and some *Dvā.s* cannot be ascribed to Siddhasena, the author of *Sanmati.*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

DATE etc.—As to the date of Siddhasena, the author of the *Sanmati*, his Abhedavāda is refuted by Akalaṅka (*c.* 643 A. D.) in his *Rājavārttika* and by Jinabhadra Kṣamāśaraṇa (*c.* 609 A. D.), so he is earlier than A. D. 609.

Haribhadra and Abhayadeva attribute Kramavāda to Jinabhadra-Kṣamāśramaṇa, who refers to all the three: *yugapad–*, *krama–* and *abheda-vādas*. Really speaking Kramavāda is earlier than Jinabhadra, and it is propounded by Bhadrabāhu (*Āvaśyaka-niryukti*, 978) who is not identical with Śrutakevalin and is also different from the author of the *Chhedasūtra*, and is to be assigned to Śaka 427, i. e., A. D. 505. So Siddhasena the author of the *Sanmati* is to be put between A. D. 505 to 609.

Pt. SUKHALALAJI has wavered on the date of Siddhasena. First, he would put Mallavādi earlier than Jinabhadra and Siddhasena still earlier than Mallavādi. Secondly, Pūjyapāda alias Devanandi mentions Siddhasena and also quotes from one of his Stutis with an illustration which is traced in one of the Stutis (3.16). So Siddhasena is earlier than Pūjyapāda (1st half of the 6th century of the V. era). There is no definite evidence that Mallavādi was earlier than Siddhasena; and Abhayadeva's attribution of the Yugapadvāda (to Mallavādi) is of doubtful authenticity. Mallavādi has used the *Vākyapadīya* of Bhartṛhari (600-650 A. D.). So he cannot be earlier than Siddhasena.

Mallavādi cannot be so ancient. He is only earlier than Haribhadra (3rd or 4th quarter of the 9th century of V. era). Siddhasena referred to in the *Nayacakra* is not called Divākara but only Ācārya or Sūri. Then Siddhasena referred to and quoted by Pūjyapāda is only the author of the 3rd and 9th *Dvā.s* and not of the *Sanmati-sūtra*. Pūjyapāda does not refer to Krama and Abheda-vāda, but it is only Akalaṅka that refutes them.

It cannot be accepted that Kramavāda arose first, then Yugapad– and lastly Abheda-vāda, for Yugapad– is already referred to in the *Āvaśyaka-niryukti*, in the *Niyamasāra* of Kundakunda and in the *Ṣaṭkhaṇḍāgama* of Bhūtabali both of whom are earlier than Umāsvāti to whom Yugapadvāda is being attributed.

In view of the fact that Pūjyapāda refers in his grammar to Samantabhadra, the latter cannot be put later than Pūjyapāda.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Inscriptions from Ś. Belgol put Pūjyapāda later than Samantabhadra. The *Nyāyāvatāra* borrows a verse from *Ratnakaraṇḍaka* and is also influenced by the *Devāgama*. Siddhasena, the author of the *Sanmati*, is later than Pūjyapāda and consequently later than Samantabhadra whose *Svayambhūstotra* and *Āptamīmāṁsā* have influenced the *Sanmati* of Siddhasena.

Siddhasena, in one of the Dvā (*ya esa* etc. 1.13), has a veiled reference to Samantabhadra who 'for the first time, instituted the test of Sarvajña in his *Āptamīmāṁsā* etc.' Some of the *Dvā.s* have many ideas and expressions common with the *Svayambhūsto*. Samantabhadra's works have obviously influenced Siddhasena; and the latter flourished later than the former. This is borne out by the dates given in the traditional Paṭṭāvalis.

Pt. SUKHALALAJI's qualification 'first' for Siddhasena is not justified in view of the influence inherited by him from Samantabhadra's works. From the over-all points of view, the age of Siddhasena, the author of the *Sanmati* is between the 3rd quarter of the 6th and the 3rd quarter of the 7th century of the Vikrama era.

As to the Sampradāya of Siddhasena, he, like Umāsvāti and Samantabhadra, is respected by both the Dig. and Švetā. schools. According to Dig. tradition, Siddhasena is mentioned in the Paṭṭāvali of the Senagaṇa. He is remembered with reverence by Jinasena in his *Harivaṁśa* (Śaka 705), Jinasena in his *Ādipurāṇa* and quoted (with extracts from the *Sanmati*) by Vīrasena and Jinasena. Likewise Padmaprabha Maladhārideva, Pratāpakīrti, Kanakāmara, etc. have given him high compliments.

According to the Śvetāmbara tradition, Siddhasena is generally known by his title Divākara which was first used by Haribhadra and later by Abhayadeva. In the *Cūrṇī* and in the *Nayacakra* of Mallavādi, the term is not appended to his name. In the earlier Paṭṭāvalis his name is not mentioned. In an *Avacūrī* (on a Stava) composed after the 9th century of the Vikrama era, his name is mentioned. He is mentioned as Prabhāvaka and not Divākara, pupil of Dharmācārya and Vṛddhavādi. In one source he is mentioned after Pādalipta as having produced the image of Pārśvanātha by reciting the *Kalyāṇamandira* at Ujjaini at the time of Vikramāditya (of

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

uncertain identification) 470 years after Mahāvīra. In the Paṭṭāvalis he is mentioned as Divākara from 15th century of the Vikrama era. Some of the respectful references to him with or without Divākara, in the Śvetāmbara literature are collected here (from the *Amamacaritra*, *Samarādityakathā*, *Syādvādaratnākara*, *Dvātriṁśikā* of Hemacandra). Some time it is suspected that this Siddhasena may be the author of some *Dvā.s* and not of the *Sanmati* and other *Dvā.s*. Any reference to the *Sanmati* is conspicuous by its absence. Different Siddhasenas have been merged into one. He is at times called Divākara in Śvetāmbara works. In the Digambara works one Divākara-yati is mentioned by Raviṣeṇa, and he is probably identical with Siddhasena Divākara. The period of time agrees well. Indra, the teacher of Divākara, mentioned by Raviṣeṇa, seems to be the same as Indradinna of the Śvetāmbara Paṭṭāvalis. The Senagaṇa Paṭṭāvali also refers to Siddhasena's breaking of the Liṅga at Ujjaini. Further, Siddhasena is claimed to be Śvetāmbara because of some sectarian references (2.6 ff.). Even the wedding of Mahāvīra is not accepted by some Śvetāmbara texts; or this may be just a *para-vaktavya*. It is equally possible that some *Dvā.s* are written by a Śvetāmbara Siddhasena. But this does not prove that Siddhasena, the author of the *Sanmati*, was a Śvetāmbara. Some *Dvā.s* have patent Digambara views in them. Then Abheda– is nearer Yugapad-vāda of Kundakunda. The alleged Śvetāmbara doctrines are not found in the *Sanmati*. Siddhasenagaṇi has criticised Siddhasena Divākara who is nowhere criticised by Digambara authors. Taking all the views and even opinions into consideration one has to admit that Siddhasena, the author of the *Sanmati*, was a Digambara. Some *Dvā.s* may have been composed by one Siddhasena of Śvetāmbara persuasion. He shows great influence of Samantabhadra. Some of the tales about him are just a copy of those associated with Samantabhadra. The author of the *Nyāyāvatāra* might have been a Śvetāmbara.

21. D. MALAVANIA: *Nyāyāvatāra-vārttika-vṛtti*, Bombay 1949, Introduction pp. 141f. In his exhaustive Introduction he presents a survey of Jaina Darśana from the Āgama period etc. On the date of Siddhasena he changes his earlier opinion and accepts

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

that Siddhasena cannot be later than the 5th century of the Vikrama era. He controverts the views of JACOBI and VAIDYA and asserts that there is nothing prohibitive to assign Siddhasena earlier than Dharmakīrti. Prof. HIRALAL has proved that *Ratnakaraṇḍaka* is not of Samantabhadra; therefore there is no point in saying that Siddhasena is later than Samantabhadra. Siddhasena is a gifted poet of great genius as demonstrated by Pt. SUKHALALAJI. He has put Anekāntavāda on a solid logical basis.

Nāgārjuna established that the *vastu* is *sāpekṣa* in the light of Śūnyavāda. Asaṅga and Vasubandhu proposed that it is *vijñānarūpa*. Diṅnāga, the pupil of Vasubandhu, founded the school of Buddhist logic, and therefore he is the father of it. Likewise Vātsāyana, Śabara and others established their respective views. If these facts of the first five centuries are taken into consideration, Siddhasena's appearance and his contribution to Jaina logic look natural. His exposition of Nayas is quite characteristic and he lays down the foundation of Jaina Nyāyaśāstra in his *Nyāyāvatāra*. He has used the works of Diṅnāga in plenty.

22. P. N. DAVE: Kumudacandra, Summaries of Papers, 21st Session, All-India O. Conference, Srinagar 1961, pp. 104-5.

No definite information is available about the great Jain poet, Kumudacandra, the author of the *Kalyāṇamandira*. He could not be identical with the Digambara controversialist of the first half of the 12th century. He is to be distinguished from Siddhasena Divākara in view of the positive evidence supplied by Kumudacandra's *Cikura Dvātriṁśikā* which, like the *Kalyāṇamandira*, mentions the name of Kumudacandra. The style etc. of both of them are quite similar. Kumudacandra seems to have flourished between the 11th and 13th centuries A.D. i) Kumudacandra is first mentioned in the *Prabhāvakacarita*, *c.* 1277 A.D. ii) The second verse of *C.-Dvā.* contains the word *hevāka* of Persian or Arabic origin, not current till 11th century A.D. iii) No commentary earlier than this is available on the *Kalyāṇamandira*.

23. H. L. JAIN, in his paper 'A Contemporary Ode to Chandragupta Vikramāditya, already noted above, puts together some details about Siddhasena, his age (earlier than 7th century

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

A. D.), his legendary biography and his association with Vikramāditya. King Candragupta II of the Gupta dynasty had the title of Vikramāditya, and his period is from 380 to 413 A. D. The Jaina tales very well agree with what he know about him from other sources. Kālidāsa is also associated with him. Among the available *Dvātrimṁśikās* Nos. 1, 3 and 16 contain the word Siddha, while Nos. 5 and 21 mention the full name Siddhasena. There is much common in them which indicates common authorship. The 11th *Guṇavacana-dvā* is an eulogy of a king whose main traits are extolled. From similar expressions found in inscriptions, in the works of Kālidāsa etc., it can be said that Siddhasena is praising King Candragupta II.

24. Sanmati-prakaraṇa by S. SANGHAVI and B. J. DOSHI, Jnanodaya Trust, Ahmedabad 1963. This is a Hindi rendering, with some additional specialities, of the Gujarati (2nd ed.), Ahmedabad 1953. There is an English Translation of the 1st ed., Ahmedabad 1933, by A. B. ATHAVALE and A. S. GOPANI, Bombay 1939.

There have been many authors bearing the name Siddhasena, but one with the title Divākara is the author of the *Sanmati-tarka*, and no other Jaina authors named Siddhasena is known earlier than him.

DATE—As to his date, i) Haribhadra (first half of the 8th century of the V. era) mentions *Sanmati* and also Siddhasena; ii) Jinadāsagaṇi Mahattara has three references to Siddhasena and his *Sanmati* in his *Niśītha cūrṇi* (A. D. 677); iii) Jinabhadra (A. D. 609) upheld the Āgama tradition, while Siddhasena was a logician and out to put the Āgama in Sanskrit. Circumstances indicate that Siddhasena might have flourished 150–200 years earlier than him. iv) He is said to have been a contemporary Vikrama, but which Vikrama cannot be ascertained. v) VIDYABHUSHAN, who identifies Siddhasena with Kṣapaṇaka of the nine jewels, puts him in 530 A. D. as a contemporary of Yaśodharmadeva of Malwa. But this has a twofold error: Vikrama's identity is dubious and likewise is that of Siddhasena and Kṣapaṇaka. vi) The chronology given by Paṭṭāvalis deserves attention for the period of Siddhasena. According to the *Prabhāvakacarita* (V. S. 1334), Siddhasena was the pupil of

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Vṛddhavādi and he comes next to Skandilācārya (*c.* A.D. 317, according to tradition): thus he can be assigned to 4th or 5th century of the Vikrama era. vii) Haribhadra (likewise Yaśovijaya too) refers to Mallavādi's commentary on the *Sanmati*; and Mallavādi is said to have encountered with Buddhist Vyantara deities (*c.* A.D. 357); and Mallavādi's fragmentary *Nayacakra* with Siṁhasūrigaṇi's commentary is available. All this indicates to assign Mallavādi's time to *c.* A.D. 357. Siddhasena is earlier than Mallavādi. viii) Then Pūjyapāda Devanandi refers to Siddhasena (5.1.7) in his *Jainendra Vyākaraṇa* and quotes from his Stuti (III. 16) in his *Sarvārthasiddhi* (VII. 13). Pūjyapāda is to be assigned to 6th century of the Vikrama era. ix) The priority of one or the other between Siddhasena and Jinabhadra is problematic. An old Ms. of the *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* shows that the author composed it in A.D. 609 (or is it a date of some later context?). This shows that Siddhasena is eartier than Jinabhadra. Mallavādi refers to Siddhasena, but is not aware of Jinabhadra, so he is earlier than Jinabhadra. Thus Siddhasena belongs to the 4th or 5th century of the Vikrama era.

H. JACOBI and P. L. VAIDYA put Siddhasena after Dharmakīrti (A.D. 635-50) because of the use of *bhrānta* and *abhrānta* in the definition of *pratyakṣa* in the *Nyāyāvatāra* following Dharmakīrti. But this *abhrānta* or *avyabhicārī* is already used by Diṅnāga and even Maitreya, the teacher of Asaṅga. So he need not be put after Dharmakīrti. As to JUGALKISHORE'S claim that Siddhasena quotes from the *Ratnakaraṇḍaka*, it cannot be accepted, because that verse is quite in the context in the *Nyāyāvatāra* and Samantabhadra's authorship of the *Ratnakaraṇḍaka* is questioned.

So Siddhasena belongs to the 4th or 5th century of the Vikrama era. His zeal for Sanskrit, inherited from his Brahmanic birth, is quite consistent with the Gupta age.

BIOGRAPHY: No contemporary or near contemporary material for Siddhasena's biography is available. Some Prabandhas, references and some of his works supply information about him. Of the Prabandhas, two are in Mss. (of Bhadreśvara in prose, *c.* 11th century of V.-era, and another in verse earlier than V.-era 1291) and three (*Prabhāvakacarita* Saṁ 1334, *Prabandha-cintāmaṇi* Saṁ. 1361 and *Caturviṁśati-prabandha* Saṁ. 1405). For various

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

reasons, the details about Siddhasena from the *Prabhāvakacarita* deserve to be summarised first. It describes how Siddhasena of Brahmanic birth met Vṛddhavādi of the Vidyādhara Śākhā in Ujjayini at the time of Vikramāditya. Defeated in his encounter, Siddhasena became his pupil and was named Kumudacandra. He won royal patronage there, and practised miracles like Suvarṇasiddhi etc. He was welcomed by Devapāla of Karmāra who became his friend and whom he defended miraculously against Vijayavarman of Kāmarūpa. He became famous as Divākara. He was attached to the royal pomp, but was soon enlightened by Vṛddhavādi. The Sangha made him take *prāyaśchitta* for his proposal to render the Āgama into Sanskrit. He went out in disguise. He coverted the Kuḍaṅgeśvara-liṅga into Pārśvanātha after composing Stutis of 32 verses, 30 in number, (*Nyāyāvatāra*, *Vīrastutis* and *Kalyāṇamandira*): it is the 11th verse of the last that worked the miracle. He once went to Baroach, converted the cowherd folk by Tāla-rāsaka, and established there a temple of Ṛṣabha. He helped the local king with a miraculous army. He then reached Pratiṣṭhāna and died there by Prāyopaveśana.

The *Kathāvali* has these four incidents: i) The king was blessed with Dharmalābha by Siddhasena and was given one crore of gold coins; ii) Divākara wanted to put the canon into Sanskrit and had to take *prāyaścitta*. iii) In disguise Divākara prayed with *Dvātriṁśikās*, and the image of Pārśvanātha emerged from Śivaliṅga. iv) Divākara went to Deccan and died there. Then there are some additional incidents: i) Siddhasena was defeated in controversy and became the pupil of Vṛddhavādi. ii) A king in calamity was helped with men and money by Siddhasena who was honoured.

The *Caturviṁśati-prabandha* tallies mostly with the *Prabhāvaka-carita*, but it has two additional points. First, the account of the origin of the Mahākāla temple given by Divākara to the king, Vikrama, and secondly, Divākara making the king build a temple of Jina at Oṁkāra as a rival to that of Śiva there.

Now the details of the fifth source, especially in the *Vikramārka-prabandha*, show much difference: i) Vṛddhavādi is said to be the pupil of Ārya Suhasti and not of Skandila. ii) Siddhasena came, according to the *Prabandha-cintāmaṇi*, from South

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Karṇāṭaka and not Ujjain. iii) The image that emerged from Śivaliṅga was of Ṛṣabha and not of Pārśvanātha. iv) The way in which Vikrama's donation was used was different, and thence started the Vikrama era. v) It is the king Vikramāditya and not the king Devapāla that was helped by Siddhasena. vi) It is his preceptor, and not the Sangha, that gave *prāyaścitta.*

Making some substractions and additions in the traditional details, a short life-sketch of Siddhasena can be reconstructed. i) Because of some inherent qualities Divākara became the pupil of Vṛddhavādi. ii) Siddhasena covered the area (by his activities) Ujjain to Paithan, including Baroach. iii) There was a king in Ujjain called Vikramāditya, and Siddhasena's contacts with him proved mutually beneficial. iv) Siddhasena was punished by the Sangha for his idea of rendering the canon into Sanskrit. v) He was a great scholar of Sanskrit. vi) He was tempted by the royal favour, but he was put on the right track by his preceptor. vii) He died in Deccan.

A series of questions (1-10) are raised and tentatively answered in the light of Paṭṭāvalis and Prabandhas which are not entirely trustworthy. The answers are guesses and inferences based on the material available at present.

i) In the light of the detailes scrutinised, it is proper to suppose that Skandila who came from the family of Pādalipta must have belonged to the branch of Vidyādharī and not to the Gaccha of Vidyādhara which is said to have been started by Vidyādhara, the disciple of Vajrasena. If so, then Divākara, Vṛddhavādi and Skandila belonged to the Vidyādhara Vara Āmnāya, i. e., the branch Vidyādharī started by Vidyādhara Gopāla and not to the Gaccha of Vidyādhara. c) If some identifications are accepted, Skandila may be put *c.* 4th century of the V.-era; then there is an interval of 200 years between Pādalipta and Skandila. b) Vṛddhavādi can be the disciple of Skandila and not of Suhasti. iii) Personal details about Divākara and his sister being a Jaina nun are not corroborated by sufficient data. iv) Citrakūṭa must be Chittod in Mewar. The town of Tālarāsaka and Karmāra and the kings Devapāla and Vijayavarman await identification. vi) Kuḍaṅgeśvara and Mahākāla appear to refer to the same sanctuary, associated with Āvanti Sukumāla (*c.* 2nd century before

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

the Vikrama era) and situated on the bank of Siprā. The Mahākāla of Āvanti is well-known and claimed as theirs by Brāhmaṇas, Buddhas and Jainas. About Siddhasena's composition, the oldest source refers to *Dvā.s*, the recitation of the last verse of which led to the appearance of the image of Pārśvanātha. There are discrepancies in details. The *Prabhāvakacarita* makes up the number 32 by adding the *Nyāyāvatāra* (which has 32 verses) and *Vīrastuti*. It mentions also the *Kalyāṇamandira* in 44 verses, not mentioned earlier; and Kumudacandra became the name of Siddhasena. At present 21 *Dvā.s* are extant, and to these *Nyāyāvatāra* and *Kalyāṇamandira* may be added. Some Sanskrit verses attributed to Siddhasena or Stutikāra are not traced in his available works, but they might belong to his missing works. b) According to the Prabandhas, the *Dvā.s* got a place in the life of Siddhasena possibly due to their miraculous association 'but it is really surprising that the *Sanmati* should not find a place of honour in the life of Siddhasena.' May be it was in Prākrit and did not contain 32 verses.

Among the 23 extant works, only the 5th and 21st *Dvā.s* mention the name of the author, by *śleṣa*, in conclusion. In the *Kalyāṇa-mandira*, Kumudacandra is mentioned by *śleṣa*. In the *Sanmati* the name of Siddhasena is not mentioned by pun. It is only on the strength of reference and the peculiar genius that these works can be attributed to Siddhasena. Though the subject matter and even the language are different, the profound genius of the author is the common feature of all the works. Though there are different opinions about the authorship of the *Kalyāṇamandira*, its author is in no way inferior to Siddhasena Divākara.

Earlier than 10th or 11th century, there are no references to *Dvā.s* as the works of Divākara. That the *Sanmati* is the work of Siddhasena Divākara dates back earlier than Abhayadeva of the 10th century who commented on the *Sanmati* and is aware of earlier commentators. Two centuries prior to him Haribhadra mentions the *Sanmati* as the work of Divākara. Thus *Sanmati* is the work of Siddhasena Divākara, the pupil of Vṛddhavādi.

Just as it is disproved that Samantabhadra is the author of the *Gandhahasti-mahābhāṣya* on the *Tattvārtha*, this Gandhahastin, as current in the Śvetāmbara tradition, is not Siddhasena Divā

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

kara, but another Siddhasena, the disciple of Bhāsvāmi. All the quotations associated with Gandhahastin are taken from the commentary of Siddhasena, the pupil of Bhāsvāmi. Only the *Prabhāvaka-carita* mentions Siddhasena as Kumudacandra. Granting that Siddhasena is the author, it cannot be definitely accepted that Kumudacandra was his name.

A comparative study of the works of Siddhasena with those of other Jaina and non-Jaina authors will give a correct perspective about his indebtedness to and influence on others.

SIDDHASENA AND OTHER JAINA ĀCĀRYAS: Umāsvāti and Kundakunda hold a high place, one writing in Sanskrit and the other in Prākrit. Both expose the scriptural tradition. Kundakunda shows more developed thought-pattern than Umāsvāti. The Buddhist Vijñānavāda and Śūnyavāda influence is seen in Kundakunda's works, but not in Umāsvāti's *Tattvārthabhāṣya*. This writer once held that Kundakunda was earlier than Siddhasena; but now he seems to have changed his view on the authority of Pt. MALAVANIA's findings. Kundakunda cannot be put earlier than 5th century of the Vikrama era. Siddhasena is possibly aware of the Sūtras and the commentary of Umāsvāti who is earlier than Siddhasena; and both of them have something common.

Between the works of Kundakunda and Siddhasena the are similarities of words, like the use of the word *svayambhū*; in style; in subject matter; and in the development of ideas: all these are duly illustrated by giving necessary contexts in the works of both the authors.

Siddhasena is earlier than Pūjyapāda. Comparison of Samantabhdra with Siddhsena is of special importance: 1) with reference to their relative priority; ii) influence of one over the other, or of any common influence; iii) a comparative estimate of their scholarly activities; iv) the way in which they have expounded the Jaina doctrines; and vii) their remarkable agreement despite difference in tradition and locality.

Both of them are held in great respect by their respective tradition as Stutikāras. Not that all the works of these two authors are available at present. Some of their verses have close agreement (*Nyāyāvatāra* 9, 28 and *Ratnakaraṇḍaka* 9 and

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Āptamīmāṁsā 102). A verse *nayāstava* etc. occurring in the *Svayambhū-stotra* of Samantabhdra is attributed by Abhayadeva to Siddhasena. The object of these two teachers is the establishment of the Anekānta logic. Their works can be compared with reference to i) similar expressions; ii) style; and iii) subject matter (all these duly enumerated).

As to their relative priority, Siddhasena was once assigned (in 1932) to the 5th century of the Vikrama era and now it appears that he should be assigned to the 2nd half of the 4th and the beginning of the 5th century of the Vikrama era.

It has been shown elsewhere that Samantabhadra flourished after Dharmakīrti. Pūjyapāda's reference to Samantabhdra in the Sūtra *catuṣṭayaṁ Samantabhadrasya* can be explained away thus: There is no evidence for there being a grammar of Samantabhadra and no confirmation of the *catuṣṭayaṁ* is found in his available works. Under these circumstances it is possible that Pūjyapāda has in view a Buddhist Samantabhadra Vyākaraṇa of Candrakīrti mentioned by Budon(?). If there was any Vyākarṇa by Jaina Samantabhdra, Śākaṭāyana and Hemacandra should have mentioned it.

Pt. JUGALKISHORE has taken three different Siddhasenas as the authors of the *Sanmati*, *Dvā.s* and *Nyāyāvatāra*, and that the author of the *Sanmati* belonged to the Digambara tradition. All this is not acceptable to me as yet.

The *Mūlācāra* is not an original work but a compilation. Four Gāthās from the *Sanmati* (2, 40-3) are found in its Samayasārādhikāra (10, 87-90). This work must have been compiled after Siddhasena. The *Mūlācāra* contains many Gāthās from the *Niryukti* of Bhadrabāhu. Vaṭṭakera appears to be later them 6th century of the Vikarama era.

Mallavādi who is said to have conquered the Buddhist in V. Saṁvat 414 appears to be the same as the author of the *Dvādaśāra-nayacakra*. Hemacandra describes him as a great disputant (*vādi*), and Abhayadeva mentions him, in his commentary on the *Sanmati*, as one who upheld Yugapad-upayoga-vāda. The entire *Nayacakra* is not available. Haribhadra and Yaśovijaya have possbly this very Mallavādi in view. Siddhasena and Mallavādi appear to be contemporaries, may be even

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

teacher and pupil. Mallavādi who wrote a Ṭippaṇa on Dharmottara's commentary on the *Nyāyabindu* of Dharmakīrti is different and comparatively modern (A. D. 700-750).

Siddhasena flourished earlier than Jinabhadra who is mentioned by Hemacandra as a great commentator. These two authors have much in common i) with reference to similar verses, and ii) parallel words and thoughts (All these are discussed in details). Jinabhadra and Siddhasena have discussed about the Kevala-upayoga-vāda, so also some subsequent authors in the Digambara tradition hold the Yugapad-vāda. This was a matter of controveray. Siddhasena, without accepting these two, advocated Abhedavāda. The way in which these discussions are presented indicates that the Kramavāda might have be been advocated even before Jinabhadra. Not that it originated from him, but he only systematised and supported it. Jinabhadra did not regard Siddhasena as the first exponent of the Abhedavāda: Siddhasena only systematised it.

Abhayadeva mentions Mallavādi as an advocate (*puraskartā*) of the Yugapadvāda which, in the case of Digambaras, is well known from Kundakunda's works. As Mallavādi's work is not available, nothing can be said.

Simhagaṇi-kṣamāśramaṇa has quoted a number of Gāthās from the *Sanmati* with or without the mention of the name of Siddhasena. Haribhadra is fully influenced by Siddhasena as evident from his works. Gandhahastin appears to have Siddhasena Divākara in view while zcalously defending the Kramavāda, and he quotes verses from the *Sanmati* and *Dvātriṁśikā.*

Akalaṅka shows great influence of Siddhasena. He quotes a verse in his *Rājavārttika* from the *Dvātriṁśikā* and he adopts Siddhasena's opinions about *guṇa* and *paryāya* even against his earlier Digambara tradition. His exposition of Pramāṇa, Naya and Nikṣepa reminds us of Siddhasena's discussion.

Vīrasena has witten commentaries on the *Ṣaṭkhaṇḍāgama* and the *Kasāyapāhuḍa* known as the *Dhavalā* and *Jayadhavalā.* The former was completed on Octo. 8, 816 A.D. He quotes plenty of Gāthās from the *Sanmati* (duly tabulated). He takes an exception to the view of Siddhasena whose name he mentions.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

The *Sanmati* was looked upon as Sūtra, and thus its opinions were accepted as authoritative in the Digambara tradition.

Vidyānandi was more inspired by the study of Siddhasena's works then Akalaṅka was. In his *Ślokavārttika* he quotes Gāthās of the *Sanmati.* He accepts as well as opposes some of the views of Siddhasena. In the classification of Nayas, he is following Siddhasena more than his own predecessors. He refers to a work called *Nayacakra*, but the influence of *Sanmati* cannot be underrated.

Śilāṅka, Śāntisūri (Vādivetāla) and Vādideva have invoked the authority of the *Sanmati* in their commentaries and works.

The two *Dvā.s* of Hemacandra follow the models of those of Siddhasena. Though in one case he imitates the *Svayambhū-stotras* of Samantabhadra, both of them are chiefly inspired by Siddhasena.

Yaśovijaya appears to us a veritable disciple of Siddhasena of antiquity. He shows an all-embracing study of Siddhasena from whose works he has picked up topics and written independent Prakaraṇas on them. Yaśovijaya appears to be almost the last great scholar to maintain the tradition of study of Siddhasena's works.

SIDDHASENA AND NON-JAINA AUTHORS: Bādarāyaṇa, Jaimini, Kaṇāda and Akṣapāda loom large as the founders of Indian philosophical thought. It is natural that Siddhasena is influenced by them.

From among the Buddhist authors, it is possible that Siddhasena has studied the two works of Nāgārjuna (2nd century A. D.): *Madhyamaka-kārikā* and *Vigrahavyāvartinī-kārikā.* Siddhasena described Mahāvīra as the founder of the Madhyama-mārga and interprets the Śūnyavāda in his own way.

From the second hand sources that are available Siddhasena appears to have taken his Vādas from the great works of Maitreya and Asaṅga. Though Vasubandhu's original works are not entirely available, it is possible to say, from the portions from them studied by us, that Siddhasena's patterns and titles appear to have been taken from Vasubandhu. Siddhasena is positively aware of the Vijñānavāda.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Hemacandra refers to Siddhasena as the greatest poet, but no epic or poem of Siddhasena is known to us. A comparative study of his *Dvātriṁśikās* with the works of Kālidāsa and Aśvaghoṣa will easily convince the reader that there is close similarity in style, phraseology and striking ideas. Kālidāsa was influenced by Aśvagoṣa. It cannot be definitely said about their relative priority or their being contemporaries. Many common points and parallel contexts and striking ideas from Siddhasena's works can be spotted in the poems of Aśvaghoṣa and Kālidāsa.

Diṅnāga was an exponent of Vijñānavāda and the greatest Buddhist logician. There are reasons to believe that Diṅnāga and Siddhasena were almost contemporaries. There are close similarities between their works: whether it is due to mutual influence or common inheritence cannot be definitely said. Some of the statements of Siddhasena in his *Nyāyāvatāra* are not necessarily levelled against Diṅnāga but perhaps against some other school which was respected by Diṅnāga.

About the individuality of Śaṅkarasvāmi there is a good deal of doubt. In case he is the author of the *Nyāyapraveśa*, then either Siddhasena and himself have influenced each other or have inherited common legacy.

Whatever may be the relative chronology of Dharmakīrti and Bhāmaha, we feel convinced that Siddhasena was the predecessor of these two. Dharmakīrti is assigned to the 7th century and Bhāmaha was a great rhetorician. The *Nyāyāvatāra* of Siddhasena can be compared with the *Nyāyabindu* of Dharmakīrti. What Siddhasena says in his *Nyāyāvatāra* is directed against earlier Sautrāntika and other Bauddha traditions and not against Dharmakīrti and Bhāmaha. The earlier exponents were Maitreya, Asaṅga and others. A mere similarity between the *Nyāyabindu* and *Nyāyāvatāra* cannot lead us to conclude that Siddhasena was a contemporary of Dharmakīrti. In the field of Indian logic and philosophy, which is a flux of different currents, it cannot be always said who was an originator of a certain doctrine. All that can be said is that Dharmakīrti and Siddhasena had a common source.

The COMMENTATOR ABHAYADEVA—Abhayadeva, the pupil of Pradyumnasūri, has written a commentory, *Tattvabodhavidhāyinī*,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

on some of the Sūtras of the *Sanmati.* From the additional information collected from other Praśastis, it appears that *Vādamahārṇava* was another name of this very commentary. Abhayadeva hailed possibly from the Candragaccha, and his period approximately ranges from the latter half of the 10th century to the first half of the 11th century of the Vikrama era.

The object of Abhayadeva's commentary is to give a systematic exposition of the doctrine of Anekānta. It presents a good study of the earlier material. The *Sanmati* has been all along an important work, and hence the need of an exhaustive commentary.

SANMATI AND ITS COMMENTARY— The name of the text varies in its spelling. *Sanmati* is the name of Mahāvīra of which *Sammai* is a Prākrit form. It is also mentioned as *Sanmati-tarka-prakaraṇa* and *Sanmati-prakaraṇa.* The name of the commentary is already noted above, in two forms, both of which are well confirmed by internal and external references. The language of the *Sanmati* is Prākrit in general. It does not contain the characteristics like *d* found in the Jaina works of the South. It proves that this was written in Western India.

Umāsvāti was the first to use Sanskrit and then both Sanskrit and Prākrit were cultivated by Jaina authors. By birth Siddhasena had studied Sanskrit and Darśanas. Abhayadeva's commentary is in Sanskrit following the lead of Śaṅkarācārya etc. The *Sanmati* is in Prākrit Āryā, perhaps following the manner of the *Madhyama-kārikā* of Nāgārjuna and the *Sāṁkhya-kārikā* of Īśvarakṛṣṇa. Abhayadeva's commentary is in prose with verses scattered here and there. This prose reminds us of the style of the *Prameyakamalamārtaṇḍa* and *Nyāyakumudacandra.* There is no other work in the Śvetāmbara Jaina literature of this type prior to the 10 century.

The text of the *Sanmati* is of medium size having 166 stanzas. The 167th stanza appears to have been added later than the time of the commentary. The Sanskrit commentary contains 25,000 verses, the biggest of its kind with reference to the time when it was written, It uses all the earlier material.

The text of the *Sanmati* is divided, like the *Pravacanasāra,* into three parts called Kāṇḍas. The first is qualified with Naya,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

the second with Jīva, but the third has no qualification. These Sections deal with Naya, Jñāna and Jñeya. The term *kāṇḍa* is known in the *Rāmāyaṇa*, but here it occurs for the first time in Jaina literature. It comes very close to the term Gaṇḍikā associated with the *Dṛṣṭivāda*. The term *kaṇḍikā* is used in the Upaniṣad as well, The term *sutta* is well-known in the early Prākrit and Pāli texts. It may be equated with both *sūtra* and *sūkta*, the latter current in the *Ṛgveda*.

Coming to the contents of the *Sanmati*, the two topics, namely, the Anekānta and categories allied to it have to be taken into consideration, The Anekānta signifies an attempt to take into account the various aspects of the *vastu* and present it accordingly. The seeds of it are available in the early canon and further developments are seen in the Prākrit commentaries. Then in Sanskrit, it is seen in the *Bhāṣya* of Umāsvāti in the *Tattvārthādhigamasūtra*, During the Gupta period and even in the Buddhist Universities there was growing pursuit of logical studies in different parts of India and Jaina literature could not escape this influence. Its discussion is seen in the works of Siddhasena, Mallavādi, Pūjyapāda, Samantabhadra, Siṁhakṣamāśramaṇa, Haribhadra, Akalaṅka, Vidyānanda, Prabhācandra and Abhayadeva.

In the Śvetāmbara literature the discussion about Anekānta or Nayavāda is later on tuned to Upaniṣadic Advaita by Siddhasena and Samantabhadra and later on to Advaita Mīmāṁsā by Haribhadra etc. The way in which these topics are discussed from stage to stage can be marked out even with reference to the text of the *Sanmati* and to the discussion in the commentary. The Anekāntavāda need not be considered as the monopoly of Jainism, because the ideas corresponding to it are found elsewhere, for instance, the Madhyama-mārga or -pratipadā in Buddhism. Though no such word is found in the Pūrva-mīmāṁsā, Sāṃkhya etc., the trend of thought does drift towards the Anekānta. This can be illustrated from some of the Sāṃkhya ideas.

As to the allied categories resulting from the Anekāntavāda, there are the Nayavāda and Saptabhaṅgīvāda, the Dravyāstika and Paryāyāstika views, the enumeration and classification of the Nayas and their subsequent adoption and discussion by other

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

authors are quite interesting topics. The commentator Abhayadeva has elaborated the Apauruṣeya-vāda etc., which, along with other allied topics, are seen in subsequent works as well.

The *Sanmati* contains the exposition of Darśana and Jñāna and the author shows remarkable ability in expounding them. Siddhasena stands for their Abheda and this has to be distinguished from other views.

The third chapter of the *Sanmati* deals with the *Jñeya*. The Dravyārthika and Paryāyārthika view-points are discussed and whether a Guṇārthika point of view is possible is taken into account. In the context of Hetu– and Ahetu-vāda, the five views of causation are discussed. These and other incidental topics which are hinted in the *Sanmati* are elaborated in the commentary.

DVĀTRIṀŚIKĀS OF SIDDHASENA—There are available twenty-one or twenty-two (if the *Nyāyāvatāra* is also included) *Dvā.s* of Siddhasena. In the format of their colophons, in the number of verses, in the mention of the name of the author etc., there are indications to the effect that these texts have suffered in transmission. One cannot be sure whether the present order is an original one.

The age, when these were composed, was characterised by the prominence of the Sanskrit language and discussion about the rival religio-philosophical controversies. Royal patronage was sought by profound scholars, and umpires were appointed on the assemblies where such controversies were held. These points are clear from the *Dvā.s* of Siddhasena.

Siddhasena mentions his name at the end of the 5th *Dvā.* Perhaps he was a Brahmin by birth, and thus he had inherited mastery over Sanskrit language and Vedic studies. He belonged to the Śvetāmbara sect and accepted the Śvetāmbara scriptures, especially the biography of Mahāvīra found therein.

Siddhasena had mastered the knowledge of the contemporary Vedic schools and Buddhist tenets; and he was the most critical student of Jaina philosophy. By nature he seems to be merry, witty and even satirical. Usually he is logical, but now and then he takes recourse to faith. He is possibly associated with some king and is conversant with the assemblies and the code of the controversies conducted therein. He is a creative genius, and has

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

struck many a novel note in his works. He shows remarkable influence of and is inspired by Mahāvīra and his personality. Not only he shows devotion to Mahāvīra but is also out to expound his tenets in a critical manner.

As to the style of these *Dvā.s,* they are written in dignified Sanskrit, often bristling with many figures of speech. Siddhasena is as lucid as Kālidāsa. He has used seventeen different metres. Most of the *Dvā.s* are in the Anuṣṭubh metre with a change in the concluding verse.

The *Dvā.s* 1–5 (addressed to Mahāvīra), 11 (addressed to some king) and 21 (to Mahāvīra, but composed by some other Siddhasena) are eulogistic. The 6th and 8th are critical in nature, and the rest are philosophical. The 7th gives the main rules of controversy. Six philosophical *Dvā.s* deal with non-Jaina systems (9 Veda, 12 Nyāya, 13 Sāṃkhya, 14 Vaiśeṣika, 15 Bauddha and 16 perhaps Ājīvika). The remaining six (10, 17, 18, 19, 20 and 22) deal with Jaina philosophy: the 22nd, of course, primarily with Jaina logic.

In the range of eulogistic Sanskrit literature, among the well-known authors and their hymns, it is only with Samantabhadra and his *Svayambhū-stotra* that Siddhasena and his hymns deserve close comparison. Siddhasena concentrates his devotion only on Mahāvīra, while the *Svayambhū-stotra* covers all the Tīrthakaras. Between Siddhasena and Samantabhadra there are close resemblances of expression, subject-matter and style (which are enumerated in details). Some of these ideas are subsequently adopted by Vidyānanda and Hemacandra. Some of the ideas are common with Purāṇic mythology and Buddhist thought. The influence of the Upaniṣads and *Gītā* is found in the first five *Dvā.s,* but no trace of it is found or seen in the *Svayambhū-stotra.* Some of the descriptions of Kālidāsa like that of the marriage procession have a similarity in Siddhasena's hymns. Aśvaghoṣa also has a similar context but the atmosphere is different.

The *Dvā* 2 in the Vasantatilaka metre reminds one of the famous *Bhaktāmara* and the *Kalyāṇamandira.* If Siddhasena were to be the author of the *Kalyāṇamandira,* it could not have been so barren of the philosophical ideas so common with him. The *Dvā* 3 contains the idea of Puruṣottama and can be compared

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

with the *Gītā* and the *Yogasū:ras.* The *Dvā* 4 reminds us of certain contexte in the *Kumārasambhava* and *Saundarananda* of Kālidāsa and Aśvaghoṣa (respectively). The 5th is a tiny poem, really a beautiful biography of Mahāvīra. These five *Dvā.s* seem to have been composed independently (as a unit). Their order is perhaps of a later stage. All of them aim at bringing out clearly the supreme excellence and the peerless greatness of Mahāvīra. The *Dvā* 11 bestows great praise on some king who was actually before him. The *Dvā* 6 deals with the nature of Āpta and reminds us of the *Āptamīmāṁsā* of Samantabhadra and the *Āpta-parīkṣā* of Vidyānanda. These authors have their different approaches. It is here that Siddhasena attacks conservatism and orthodoxy. He wants to establish Mahāvīra as the highest Āpta on logical grounds. In this context he reminds us of some of the ideas of Kālidāsa.

Thc *Dvā* 8 discusses the *jalpa-kathā.* Here Siddhasena brings out the weakness and strength of contemporary assmblies of controversy.

The *Dvā* 7 is quite significant so far as it is a clever survey of the art of debate (it seems to mention Dharmakīrti but it cannot refer to the author of that name and is of no chronological significance). It is inspired by the current literature on contemporary technique of Vāda. The *Dvā* 9 has a discourse on the Brahman of the Upanishad, imitating the *Śvetāśvatara* but with a subtle vein of disapproving the Upanishadic doctrine. The *Dvā* 12 refers to Nyāya-darśana; the *Dvā* 13 to Sāṁkhya; the *Dvā* 14 to Vaiśeṣika; and the *Dvā* 15 to Buddhist Śūnyavāda. The text of these is corrupt in many places. It seems that Siddhasena had before him some works other than the Kārikās of Īśvara-kṛṣṇa. In his treatment of Buddhism Siddhasena shows acquaintance with the Mādhyamika-kārikā of Nāgārjuna and also the Vijñānavāda. The *Dvā* 10 deals with Dhyāna employing the terminology of Yoga philosophy. The *Dvā* 16 deals with Niyati-vāda which is referred to in thc 3rd *Dvā.* The *Dvā.s* 17-20 are extremely incorrcct. They all deal with Jaina philosophy. Some titles are added to them at their close.

The *Dvā* 17 gives an exposition of Āsrava and Saṁvara from the Vyavahāra and Niścaya points of view; it is these which

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

cause worldly life and liberation. It is the *mamatā* that is the cause of misery in this world. In the *Dvā* 18 the subject is how to follow the instruction. The *Dvā* 19 deals with *jñāna*, *darśana* and *cāritra*. The *Dvā* 20 sheds light on the three-fold character of *dravya*. The *Dvā* 22 is a manual of Nyāya dealing with the logical details such as *pakṣa*, *sādhya*, *hetu* etc. A commentary of Udayasāgara (16th century) is available on the 21st *Dvā*; and the famous author Siddharṣi has written a commentary on the 22nd *Dvā*, i.e., the *Nyāyāvatāra*.

SUPPLEMENT—Pt. JUGALKISHORE MUKTHAR (*Anekānta*, Nov.-Dec. 1949, nos. 11-12) has taken exceptions to some of our views about Siddhasena Divākara and his works. As already discussed, the age of Mallavādi is tha early part of the 5th century of the Vikrama era. Siddhasena is earlier than him, and therefore he is to be assigned to the 2nd half of the 4th century A.D. Pt. JUGALKISHORE has confused between two Mallavādis.

Siddhasena is clearly indebted to some of the contexts in the canonical works, therefore he is described as Śvetāmbara. If Siddhasena is mentioned in Digambara works it is because of the greatness of his works, just as Samantabhadra and Akalaṅka etc. are mentioned by Śvetāmbara authors. It is not correct that the Niryuktis are composed in the 6th century, because there is ample evidence to show that they were still earlier. In the *Anuyogadvāra* there is a reference to *niryukti* etc. Niryukti Gāthās are found in the works of Kundakunda. They seem to be common inheritance. The canon mentions the Krama-vāda and Kundakunda mentions the Yugapad-vāda. Though Siddhasena advocated the Abheda-vāda on logical grounds, it does not mean that he denied the authority of the canon.

Pt. JUGALKISHORAJI has not correctly interpreted some of the expressions in the *Dvā.s*. The use of Yaśodā-priya (5.6) clearly confirms that Siddhasena follows the Śvetāmbara tradition. Likewise he has avoided referring to *Dvā*, 2.3 and misconstrued *Dvā* 2.32. The use of *yugapad* by Siddhasena is not correctly understood. Some of his arguments are not acceptable. The result of our own thought is that Samantabhadra flourished somewhere between Dharmakīrtia and Akalaṅka, and he is to be put in A.D.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

7-8th century. Whatever may be the age of these authors and their relative priority, their greatness is ever-abiding.

25. *Siddhasena Divākara: A Study:* A Thesis submitted to the University of Bombay for the Ph.D. Degree by P. N. DAVE, September, 1962.

INTRODUCTION—Siddhasena Divākara is one of the great writers of India, a pioneer in all the fields of Jainism. Jinasena and Hemacandra appreciated him as a poet. Besides his *Dvātriṁśikās*, *Sanmati-tarka* is an important work on Darśana and his *Nyāyāvatāra* deals with Jaina logic. Mallavādi, Haribhadra, Siddharṣi and Abhayadeva have written commentaries on his works; and he is claimed and respected both by Śvetāmbaras and Digambaras. The earlier work done in the field by Pandits SUKHALAL and BECHARDAS, Pt. JUGAL KISHORE, Dr. P. L. VAIDYA, VIDYA BHUSHANA, KRAUSE, etc. is all taken into consideration. The *Dvātriṁśikās* are studied here thoroughly, often correcting the text in many places. The material used is enumerated and the contents of the various chapters are indicated.

I) LIFE—No contemporary meterial is availabe for Siddhasena's life. The *Prabhavāka-carita* of Prabhācandra, *Prabandha-cintāmaṇi* of Merutuṅga, *Caturviṁśati-prabandha* of Rājaśekhara are composed in the Vikrama era 1334, 1361 and 1405 respectively. There are two other unpublished Prabandhas. Then there is also the *Kathāvali* of Bhadreśvara written about 10th or 11th century A.D., but it could be even as early as the 7th century A.D. It is one of the oldest sources for the account of Siddhasena. Saṃghatilaka also (1365 to 1421 V. era) gives the life of Siddhasena. Perhaps it is based on some earlier source. The accounts are much over-coloured by miracles. There are also contradictions in details. Here more dependence is laid *Caturviṁśati-prabandha* and variations from it are duly noted. Siddhasena was born at Āvanti where King Vikramāditya was ruling. But Jinaprabha Sūri mentions him as a Southerner belonging to Karṇāṭaka. He was a Brahmin by caste and names of his parents are also given. Siddhasena studied various *śāstras* in Āvanti. He was proud of his learning which he used to parade. Vṛddhavādi puts him at his proper value. There are different versions of the story; however, Siddhasena became the disciple of Vṛddhavādi. He was

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

given the name of Kumudacandra, according to some sources, at the time of his consecration. A story is narrated how Siddhasena came in contact with Vikramādiya of Ujjain whose patronage he received. At Citrakūṭa, Siddhasena secured miraculously certain books of *vidyās* from a pillar. At Karmāra he won over the king Devapāla and helped him in a battle with a magical army.

Once Siddhasena expressed to the Sangha his intention to convert the scriptures into Sanskrit from Prākrit; and for this he was made to take Prāyaścitta. For twelve years he wandered as Avadhūta and later effected a miracle in the temple of Kudaṅgeśvara at Ujjain. This was by reciting the *Dvātriṁśikās.* In another source it was effected by the *Kalyāṇamandira-stotra.* King Vikramāditya was highly impressed and became converted to Jainism. Siddhasena made him build a temple of Jina at Oṁkāra.

There are a number of doubtful points: whether he belongs to the South or to the North; whether Vṛddhavādi or Ārya Suhasti or Dharmācārya was his preceptor; whether Kumudacandra was his name or not; how far the mystic and miraculous powers attributed to Siddhasena are justifiable; what is the explanation of his attachment for Sanskrit; why his *Dvātriṁśikās* were neglected; what is the historical value of the miracle at the temple of Mahākāla and his alleged indentity with Kṣapaṇaka.

After noting and discussing the doubtful points in these biographical details the following conclusions are stated:

1) Siddhasena was a Brahmin in his earlier career. He was expert in Brahmanical studies and advocated the use of Sanskrit. 2) He was converted to Jainism. 3) Because of his logical thinking and partiality for Sanskrit he was given *prāyaścitta.* 4) He won the favour of king Vikramāditya and brought honour to Jainism. 5) He composed *Sammatisutta* and *Dvātriṁśat-Dvātriṁśikās.* 6) Though he was a great poet and philosopher among the Jainas, he was not respected and his works were not appreciated. 7) He was a great debator and able dialectician. 8) His death was highly mourned, and nobody after him reached his stature.

II) DATE—Siddhasena's date is a matter of controversy and number of scholars have discussed it so far. The external refe-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

rences to Siddhsena and his works can help us to decide one terminus. 1) Haribhadra (7–8th century A.D.) refers to Siddhasena and his *Sanmati.* 2) Jinadāsagaṇimahattara (676 A.D.) mentions Siddhasena and his *Sanmati.* 3) Jinabhadra Kṣamāśramaṇa (611 A.D.) refutes *abhedavāda* propounded by Siddhasena. 4) Pūjyapāda (6th century A.D.) refers to Siddhasena in his *Jainendra Vyākaraṇa* and quotes from one of the *Dvātriṁśikās* (in his *Sarvārthasiddhi*). 5) Mallavādi is said to have written a commentary on the *Sanmati,* and his *Dvādaśāranayacakra* contains references to it. There are differences about the date of Mallavādi. So Siddhasena is earlier than Mallavādi and the tradition puts him as a contemporary of Vikramāditya who flourished in 57 B.C.

That Siddhasena was a contemporary of Vikramāditya is corroborated by a number of reference in the Prabandhas of Jinaprabha, Rājaśekhara, Prabhācandra and Bhadreśvara. It cannot be said that these stories were manipulated.

The date and identity of Vikramāditya are still under controversy. 1) VIDYABHUSANA indentifies him with Yaśodharamadeva of Mālava (530 A.D.). 2) KALYANAVIJAYA considers him to be Balamitra. 3) KRAUSE guesses him to be Samudragupta (340–375 A.D.). 4) SANGHAVI and DOSHI identity him with Chandragupta II (380–418 A.D.), 5) PATHAK equates him with Skandhagupta (455–56 A.D.). 6) JAYASWAL takes him to be Śātakarṇi Gautamīputra. 7) WINTERNITZ and others envisage him as a fictitious person.

On the authority of the Prabandhas, this Vikramāditya who is associated with Siddhasena, is Vikrama who founded the era. There are reasons for this view: 1) the contents of *Guṇavacana-Dvātriṁśikā*; 2) the *praśasti* in the *Prabandha-cintāmaṇi*; and 3) the record at the Nābheya shrine seen by Jinaprabha. There are some other considerations as well to put Vikramādiya in the first century B.C.: 1) Hāla describes the donation of one Vikramāditya who preceded himself (87 A.D.). 2) Varāhamihira quotes an ancient Garga and Vikramāditya was earlier than him. It is he who started the Vikrama Saṁvat and inaugurated a golden age as it were. That Siddhasena has this king in view is fully borne out by the various references in the *Guṇavacana-Dvā* (see verses 17, 24 etc.) enumerated and interpreted here. KRAUSE

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

takes them to be references to Samudragupta in comparison with his inscription as enumerated and elaborated here. Of the 26 points adduced by KRAUSE none is decisive and peculiar to Samudragupta. KRAUSE's inference from the words like Satyabhāmā, Ādyapuruṣa, Mṛgapati, Mahendra etc. can be explained away even differently. The claim of Candragupta II is negatived by the fact that he possessed immoral character. All other identities proposed above can be set aside. The Guruparamparā also shows that Siddhasena, the pupil of Vṛddhavādi, was a contemporary of Vikramāditya in 57 B.C. The explanation that Siddhasena belonged to Vidyādhara Āmnāya agrees with our premises. JUGALKISHORE's identification of Divākara Yati with Siddhasena cannot be accepted because of the anachronism involved.

JACOBI, VAIDYA and MUKTHAR assign Siddhasena to the 7th century A.D. after Dharmakīrti whose definition is adopted by him. But this definition is now shown to be earlier than Dharmakīrti; so also the twofold division of Pratyakṣa and Anumāna are all earlier than Dharmakīrti. VAIDYA's contension that Siddhasena was a predecessor of Jinabhadra holds no water. MUKHTAR's view that Siddhasena borrowed a verse (No. 9) from the *Ratnakaraṇḍaka* of Samantabhadra cannot be used for chronology now, because it is not the work of Samantabhadra, the author of *Āptamīmāṁsā.* The date of *Ratnakaraṇḍaka* is about 1000 A.D. There is no positive evidence before us to prove the influence of the first Samantabhadra or of Umāsvāti (4th century A.D.) or of Kundakunda (5th century A.D.) on Siddhasena. This evidence requires us to place Siddhasena in the latter half of the first century B.C. There is nothing in the works of Siddhasena that can be called as post-Kālidāsa Sanskrit. Some scholars believe that Kālidāsa flourished in the first century B.C.

That Siddhasena flourished in the reign of Vikramāditya of Ujjain, who established the Kṛta era, is corroborated by some items in his works: 1) The use of Kāṇḍa; 2) older form of the Sāṃkhya; 3) full description of Niyativāda; 4) the characteristics of Vedavāda; 5) the contemporary doubt of Jinahood of Mahāvīra; 6) archaic forms of Sanskrit; 7) Siddhasena being the first author to write systematically on Logic among the Jainas; 8) the

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

age of conflict between tradition and anti-tradition; and 9) the environment of accepting Sanskrit as scriptural language. All these considerations indicate that Siddhasena flourished before the 4th century A.D.

III) WORKS etc.—There is a large number of works attributed to Siddhasena and of that name there have been many authors. There are only two works, viz., *Sanmati* and *Dvātriṁśikās* which belong to Siddhasena Divākara. There are available now only 21 *Dvā.s* out of which only 15 contain 32 verses. The number of verses in each and their order of arrangement are questionable. The 21 include the *Nyāyāvatāra* and *Mahāvīra Dvā.*

It is claimed that Siddhasena had epithets Kumudacandra, Kṣapaṇaka, Gandhahasti etc. The *Kalyāṇamandira* and *Cikura-Dvātriṁśikā* mention the name Kumudacandra. Gandhahasti is a different Siddhasena. Some other works, not available now (enumerated here), are attributed to him. The *Śakrastava* cannot be his work, but possibly belongs to Siddhasenagaṇi of the 9th century A.D. It shows later philosophical trend unknown to Divākara.

As to the *Kalyāṇamandira* Stotra, it has 44 verses in praise of Pārśvanātha. Some 11 commentaries (enumerated here) are available on it. The earliest belongs to 1652 A.D. It is opined that it imitates the *Bhaktāmara*. Both of them are composed in the same format and the similarities between them are indisputable (details given). The last verse of the *Kalyāṇamandira* may be an interpolation. It deserves to be compared with the *Mahimnastotra* of Puṣpadanta. The *Prabandhakośa* calls it Dvātriṁśikā, but this is not borne out by the present text. The 44th verse mentions Kumudacandra. There is the *Cikura-Dvātriṁśikā* in praise of Ṛṣabha. It mentions Kumudacandra prefixed with *jana* as in the *Kalyāṇamandira.* This cannot be the work of Siddhasena Divākara.

The *Vardhamāna-Dvā,* the 21st in the enumeration, lacks both poetic and philosophic heights of Siddhasena and shows certain polemic weakness. This cannot be the work of Siddhasena. Likewise the *Anekārtha-dhvanimañjarī* attributed to Kṣapaṇaka, *Viṣogragrahaśamanavidhi* ascribed to Siddhasena, *Nītisārapurāṇa* said to have been composed by Siddhasena, *Siṁhāsana Dvātriṁśikā*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

which goes in the name of Siddhasena: all these cannot be definitely attributed to S. Divākara. Likewise is the case of *Bṛhat-ṣaḍdarśana-samuccaya.* The *Pramāṇa-Dvātriṁśikā* claimed to have been composed by him possibly dealt with the Pramāṇa of Kevalin, but it is not available. Devanandi refers to Siddhasena and the peculiarity of form attributed to him is traced in the *Vedavāda-Dvātriṁśikā.* Another Sūtra indicates that he was a grammarian. A work on Astrology is attributed to Siddhasena.

There are stray verses quoted from the works of Siddhasena which are not available today. Abhayadeva attributed to him a verse *nayāstava* etc. It is not found in the *Dvā.s,* but it is found in the *Svayambhūstotra* of Samantabhadra. Likewise, verses are quoted by Maladhāri Hemacandra, Prabhācandra, Siṁhakṣamāśramaṇa and some of them are quite worthy of Siddhasena. The contents and verses of the *Dvātriṁśikās* etc. are tabulated(here).

Tradition attributes the *Sanmati* and *Dvātriṁśikās* to Siddhasena; but JUGALKISHORE MUKHTAR postulates 3 Siddhasenas and attributes the *Dvā.s* differently. On the basis of the different views expressed in the *Dvā.s,* Siddhasena, the author of *Sanmati,* is a Digambara according to him and is not a predecessor of Samantabhadra. It is quite possible that in some *Dvā.s* Siddhasena follows the traditional view but in others a progressive view. This is quite natural in his intellectual development. Other scholars have put *Nyāyāvatāra* later than Dharmakīrti; but it can be shown that the *Nyāyāvatāra* is following earlier difinition and Siddhasena need not be put after Dharmakīrti. The authorship of the *Nyāyāvatāra* cannot be separated from that of the *Sanmati-tarka.* The inconsistencies shown by Pt. MUKHTAR in the *Niścaya-Dvā* can be easily met with as is done by Pt. SUKHALALJI. The hypothesis based on parallelism in philosophy is often misleading.

Pūjyapāda quotes a verse from the 3rd *Dvā.* Siṁhakṣamāśramaṇa refers to Siddhasena as an author of both the *Sanmati* and *Nyāyāvatāra* and quotes from his *Pramāṇa-Dvā.* Jinasena refers to Siddhasena both as a *kavi* and *pravādi.* It is a sad fact that Prabandhas about Siddhasena do not mention the *Sanmati-tarka.* From this it cannot be concluded that the author of the *Sanmati* is different from the author of *Dvā.s.*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

All the 21 *Daā.s* are found in one and the same Ms. It may be seen what their colophons mention. At the end of the 19th *Dvā*, Siddhasena is qualified as Dveṣya-śvetapaṭa. The 21st *Dvā* mentions Siddhasena-Divākara. The *Nyāyāvatāra* mentions Śrī-Sitapaṭa-Divākara, and the *Sanmati* colophons mention Śrī-Siddhasena-Divākara. There is unformity in the style in every one of them. His progressive and independent logical thinking is seen in the *Sanmati-tarka* and in the *Niścaya-Dvā*. Some orthodox scribe appears to have added the word *dveṣya* before his name. Siddhasena is both a poet and a philosopher and even his hymns are philosophical; and he has a remarkable comprehension of the various systems of philosophy. His verses contain beautiful similes. There is no doubt about the common authorship of the *Sanmati-tarka* and the *Dvātriṁśikās*. One can speculate about the proper order of his works. His former phase of life was disorderly but the latter a Kṛtayuga. The 6th *Dvā* refers to the former phase and the 11th to the latter. Love for one's name is a sign of youth, so he mentions his name in the 5th and 2nd *Dvā.s*. The 4th explicitly refers to his recent anointment. The *Sanmati-tarka* also alludes to his name. The 6th *Dvā* complains that the modern authors are not appreciative. This possibly refers to the *Sanmati-tarka* or the *Niścaya-Dvā*: the latter perhaps an earlier composition. It is possible, according to some of the sources, that the Sangha inflicted on him the atonement. The 6th *Dvā* is perhaps an apology. Then he seems to have composed the hymn of Pārśva or Ṛṣabha. Then comes the *Guṇavacana-Dvā* in honour of Vikramāditya who favoured him and who was admitted to the Sangha. Thereafter he composed rest of his works to educate his disciples. *Vāda Dvā* is characteristic of his mature age. Nothing can be said about the *Nyāyāvatāra* and his hymns on different systems of Philosophy.

IV) SIDDHASENA AND OTHER AUTHORS—Siddhasena is a pioneer of most of the branches of the knowledge among the Jainas. Excepting the scriptural literature no other writings have influenced Siddhasena. There are different opinions about the dates of Kundakunda and Umāsvāti. Along with Siddhasena they have been respected by both the sects. Kundakunda and Siddhasena have much in cammon, but Kundakunda's influence on Siddhasena

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

cannot be decisively proved. The word Samaṇā in the *Pañcāstikāya Samayasāra* No. 12 possibly includes Siddhasena. Pts. SANGHAVI and DOSHI have shown how Kundakunda has attacked the doctrinal positions of Śvetāmbaras, but there is no such sectarian discussion in the *Sanmati-tarka* or in other works of Siddhasena. There is no influence of Umāsvāti on Siddhasena. If Umāsvāti was the predecessor of Siddhasena, then Siddhasena might not have suffered for his proposal of Sanskritising the scripture. The *Praśamarati* of Umāsvāti deserves to be compared with the *Tattvārthasūtra*. Pūjyapāda (5th century A.D.) refers to Siddhasena and mentions him also as Stutikāra. Samantabhadra is a great name among the Jainas. In any case he was prior to Pūjyapāda who refers to him also in the *Jainendra Vyākaraṇa*. He is a great philosopher and a great genuis but he is posterior to Siddhasena. There are similarities in the works of them as well as in the traditions about them.

Mallavādi is the author of *Dvādaśāra-nayacakra*. Hemacandra pays homage to him. Pts. SANGHAVI and DOSHI consider him to be a contemporary of Siddhasena. He had the honour of being the first commentator on the *Sanmati*. It is not available but Haribhadra has quoted it in his *Anekānta-jayapatākā*. So also Yaśovijaya seems to have utilized it. It is strange that Abhayadeva fails to give any hint of his work. He was not a contemporary of Siddhasena. He does not seem to be acquainted with authors like Dharmakīrti. He had the *Sanmati* and *Dvātriṁśikās* before him. He is said to have propounded *yugapad-upayoga-vāda*. Jinabhadra refutes the Abhedavāda of Siddhasena. He has adopted many gāthās from the *Sanmati*. Sumatideva is said to have written a commentary on the *Sanmati* as stated by Vādirāja and Śravaṇa Belgol inscription. Haribhadra was a prominent Jaina scholar. He is highly influenced by the works of Siddhasena. He flourished before 800 A.D. His praise of Siddhasena is significant. He quotes the *Sanmati-tarka*, but his alleged commentary on the *Nyāyāvatāra* is not available. Haribhadra has received inspiration from some of the contexts in the works of Siddhasena (enumerated). Siṁhakṣamāśramaṇa quotes verses from the *Sanmati-tarka* and he mentions both *Sanmati* and *Nyāyāvatāra* of Siddhasena.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Gandhahasti upholds the *kramavāda* and refutes the *abheda-vāda* of Siddhasena. Akalaṅka and Vidyānanda quote the *Sanmati*. The former has adopted the subject matter of the *Sanmati* in his *Laghīyastrayam* and has also accepted some of the views of Siddhasena. Vidyānanda also partly approves the views of Siddhasena. Other authors like Śīlāṅka etc. show great respect for Siddhasena. Hemacandra looks upon Siddhasena as the greatest poet; he imitates him in his *Dvātriṁśikās*; and the common points between them are obvious. Siddharṣi (962 V. era) has written a commentary on the *Nyāyāvatāra*. Abhayadeva of the Candragaccha (10th century A.D.) has written a commentary on the *Sanmati-tarka*. It is a treasure of philosophical thought up to-date. It is called *Vādamahārṇava* or *Tattvabodhavidhāyinī*. Both the titles have equal significance. It is a methodical exposition and follows the footsteps of Śabarācārya, Śaṅkarācārya etc. Yaśovijaya is highly influenced by Siddhasena, and he has expounded the contents of the *Sanmati-tarka* and has composed a work called *Dvātriṁsat-Dvātriṁśikā*.

Works of Siddhasena reflect his close study of Brahmanical literature especially on Nyāya, Vaiśeṣika, Sāṃkhya, and Vedānta. Siddhasena's exposition of Buddhism does not refer to any Buddhist text. He might have had before him the works of Aśvaghoṣa and Mātṛceṭa. Aśvaghoṣa flourished in the 1st century A.D. Even earlier than Aśvaghoṣa some authors wrote in polished Sanskrit. Some of his verses are comparable with similar contexts in the *Stuti Dvā* of Siddhasena. Mātṛceṭa was a great Buddhist poet. He flourished in the first century A.D. Siddhasena's first five *Dvātriṁśikās* can be compared with Mātṛceṭa's *Śataka*. Between Kālidāsa and Siddhasena there are many common contexts as well as similarity of style. Perhaps they were contemporaries. Buddhist philosopher like Nāgārjuna etc. have left their influence on Siddhasena. Dharmakīrti is posterior to Siddhasena, so JACOBI and VAIDYA are wrong in inferring Dharmakīrti's influence on Siddhasena.

V) PICTURE OF THE TIMES—As to the contemporary picture reflected in the works of Siddhasena, he lived in an age of great upheavel. Sanskrit was being adopted by Buddhist authors like Aśvaghoṣa and Jaina authors like Siddhasena and Umāsvāti.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Reasoning was valued morc than tradition. Religious disputations were being favoured by kings and the code of these debates was not very healthy. Poets praised the kings though all of them were not very worthy. Vikramāditya was a great king of the times. He was endowed with outstanding qualities. There was a struggle between orthodoxy and progressiveness. Both Siddhasena and Kāḷidāsa raised their voice against the dictum that old is gold. Mystic practices were in vogue. The kings employed spying and achieved success by any means. On the whole people were devoted to religion, but there were doubters as well. A Hindu king Vikramāditya uprooted the Śakas and founded the Śaka era.

VI) AIM OF SIDDHASENA'S WORKS—Siddhasena has indicated the forces which compelled him to write. As an ascetic, he was to follow the path of salvation and get rid of *saṁsāra*. To understand the scriptures he laid stress on the Nayavāda. It is this that led him to write the *Sanmati*. Correct knowledge of Pramāṇas and Nayas is very essential for the liberation of the self. These two are discussed in the *Nyāyāvatāra*. He was out to glorify his own religion. He has, therefore, studied different systems of philosophy so that he could prove how the religion of Jina is superior. He wanted to place before his readers the Niścayadṛṣṭi; and, in this direction, he has made worthy efforts in all his works. For the first time he introduced systematic logic among that Jainas and popularised the Sanskrit language. His was a religious mission with a view to presenting the doctrines of Mahāvīra in a consistent manner.

VII) SIDDHASENA'S PERSONALITY—Siddhasena was a manifold personality with mastery over many subjects. He was a great poet, philosopher, saint, dialectician, grammarian, astrologer and so on.

He was a man of learning quite proficient in different Brahmanical schools of philosophy as well as in Buddhism and in Jainism. He had mastered the Jaina scriptures including perhaps the *Dṛṣṭivāda*. He showed acquaintance with polity and government organisation; and references to this effect are found in his Stutis. He knew Āyurveda and Ugrāditya makes a reference to him. He uses plenty of technical terms from

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Āyurveda. Likewise he was conversant both with Astronomy and Astrology. He knew metrics and he was an expert in miracles. He was a philosopher-poet with a remarkable mastery over expression and skill in description. He stands comparison with Kālidāsa. His expression is embellished both in Artha and Śabda. His similes are catching and Dṛṣṭāntas striking. He has a fund of humour, and he can be both serious as well as light. He is a dialectician and his teachings are always original. He must have been a mighty debator capable of outwitting his rivals. He was a Brahmin by birth but Jaina by conversion. He was mature in thought and expression. His devotion to Jainism is unquestioned. He accepts defeat sportively, and he is *sāttvika* enough to undergo *prāyaścitta.*

VIII) SIDDHASENA'S CONTRIBUTION—He inaugurated a new age of logic and outlook. His *Nyāyāvatāra* is a unique contribution in which he defined Pramāṇas and refuted the Buddhist point of view. There is something original in his contribution towards the development of Jaina Logic. He is the great exponent of Anekāntavāda and of the Abhedavāda. His interpretation of epistemology, especially the identity between *mati* and *śruta* is significant. He has given an able exposition of contemporary philosophy. His exposition of Sāṃkhya is earlier than that of Īśvarakṛṣṇa. To debating he has made special contribution by his psychological approach. He is rightly honoured as a great poet on account of his heights of imagination, wealth of intution, lucidity of language, art of exposition, mastery over metres and rich vocabulary. By using Sanskrit he gave Jaina philosophy a seat near Buddhism and Brahmanism. He has given a glorious account of his patron Vikramāditya. Hemacandra can be worthily compared with Siddhasena in rendering service to the faith and in many other respects. Siddhasena is to Jainism what Diṅnāga is to Buddhism and Śaṅkarācārya to Brahmanism.

1. SANMATI-TARKA—The *Sanmati* is a great work, a *darśana.* It is admired by Haribhadra and many others both from Śvetāmbara and Digambara sects. It has been commented upon by Mallavādi, Sumatideva and Abhayadeva. Yaśovijaya has commented almost on all the works of Siddhasena. It is a philosophical treatise in Prākrit Gāthās, and it is divided into three

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

chapters (called Kāṇḍa) like the *Pravacanasāra* of Kundakunda. The first is Nayakāṇḍa, the second Jīvakāṇḍa, and the third has no name. Pts. SANGHAVI and DOSHI think that the author might have not named it. VAIDYA names it Anekāntavāda-Kāṇḍa and JUGAL KISHORE endorses it. The propriety of the Jīvakāṇḍa is questioned. It should have been Jñānakāṇḍa or Upayogakāṇḍa. There is a difference of opinion even on this point; and references to Jīva in that section are pointed out. Some other alternative names are also suggested. The term Kāṇḍa is used for the first time in Jaina literature by Siddhasena, and it cannot be traced back to the word Gaṇḍikā of the *Dṛṣṭivāda*. It is found in the *Atharvaveda*, *Rāmāyaṇa* etc. The word Sutta is used for some canonical text. It is derived from Sūtra and not from Sūkta.

The first chapter has 54, the second 43 and the third 70 verses, thus making a total of 167 verses. It is opined that the verse 69 of the third chapter is an interpolation. There is difference of opinion in this regard. The title Sanmati, or Sammai in Prākrit, is the epithet of Lord Mahāvīra and has a double significance. It contains right or approved knowledge. The word Sanmati for Mahāvīra is more common among the Digambaras. Sammati is more appropriate than Sanmati. Siddhasena has adhered himself more to the logic than to the scripture. It is called both Tarka and Prakaraṇa, and they have their own significance. It is written in general Prākrit different from the Āgamika language. The peculiarities of *da* found in the South are not found in the *Sammati*. This was perhaps written in Northern India or in the Western part of India. The author was a north Indian and not a South Indian by birth; and the Mss. of his works are only found in the north. All other works of Siddhasena are composed in Sanskrit. The style of the *Sammati* is perfectly philosophical like that of the *Sāṃkhyakārikā*. At present the commentary of the Abhayadeva alone is available, though references to Mallavādi's commentary are met with. The commentary of Sumatideva is mentioned, and there might have been some other commentaries as well. Coming to the contents of the *Sanmati*, Abhayadeva presents an elaborate exposition of the first verse in which he reviews many philosophical tenets. Then follows the exposition of Dravyārthika

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

and Paryāyārthika points of view and of three-fold characteristic of substance. The relation of the Nayas is indicated with suitable illustrations. Then is stated the Saptabhaṅgī as well as the way in which the soul is to be understood.

The second Kāṇḍa deals with Jñāna and Darśana and the exposition of the Five-fold knowledge. About the relation between Jñāna and Darśana in a Kevalin there is controversy—*kramavāda*, *sahavāda* or *abhedavāda*. Siddhasena upholds the last. He is criticised by others for this view especially by those like Jinabhadra, Siddhasenagaṇi etc. who uphold the Kramavāda of the Āgama. Siddhasena has expounded the theory of knowledge in details covering the eight-fold division, laying special stress on Kevaladarśana and Kevalajñāna. In the concluding section he wipes out the doubt about the difference between Jīva and Kevala. He gives suitable illustrations.

In the third Kāṇḍa Siddhasena shows that the Anekāntavāda is the only ultimate reality and all exclusive statements are one sided. Then he discusses that if Guṇas were different from Paryāyas, there should have been a Guṇāstikanaya. He illustrates duly how the substances and their attributes are not different. Then the three-fold characters of the substance is described. A real Jaina is never an extremist. He stands for Anekānta which should not be allowed to become Ekānta. He explains the word Samaya. He further explains the application of the Anekānta to the three-fold nature of the substance extended over three times. The Nayavāda can be manifold, and there can be different theories regarding the soul. The value of Anekānta in understanding reality is unquestioned. Every verse, in this work, is pregnant with great meaning and philosophical implication. Not only it explains the Jaina doctrines but also refutes the rival tenets.

2. NYĀYĀVATĀRA—The *Nyāyāvatāra* is a primer of logic, the first of its kind among the Jains and quite equal to the *Pramāṇa-samuccaya* of the Diṅnāga. It cantains 32 verses and hence it is included among the *Dvātriṁśikās*; but that it is addressed to Lod Jina does not seem proper. The second period in the progress of Jaina logic is inaugurated by the genius of Siddhasena who lays the foundation of logic among the Jainas

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

and establishes the doctrine of Anekānta. The *Nyāyāvatūra* has brought down Nyāya for the Jainas. It is considered to be earlier than the *Nyāyapraveśa* of Diṅnāga and the *Nyāyabindu* of Dharmakīrti. According to Umāsvāti the path of salvation is possible through the knowledge of Pramāṇa and Naya and for these stand the *Sanmati-tarka* and the *Nyāyāvatāra*.

The *Nyāyāvatāra* difines Pramāṇa in details. Siddhasena could not have borrowed a verse of Samantabhadra. He discusses the verbal testimony and gives the exposition of Anumāna in detail. His observations on the Dṛṣṭānta are significant. He explains the various fallacies and states in conclusion the Anekānta and Nayas. Śāntyācārya has written the Vārttika on it and Siddharṣi's commentary is a great tribute to its value.

3. STUTIS—The first 5 Dvātriṁśikās are prayers of Lord Mahāvīra. On the first 4 there is a commentary of Vijayalāvaṇyasūri. The 5th is of great poetic charm. The 11th *Dvā* is an eulogy of king Vikramāditya. The 5th is called *Stuti-dvā*. Siddhasena is said to have prayed to Pārśvanātha or Vṛṣabha by 32 *Dvā.s* which began with the verse Svayambhū. These are translated here with occasional observations here and there. Then follows the translation-exposition of *Dvā.s* 1, 2, 3, 4, 5 and 11. Here and there doctrinal differences are discussed and the views of some others are reviewed.

4. VĀDA—It is difficult to trace the origin of Vāda, but *jijñāsā* seems to have been at the basis of it. Questions have been raised right from the Vedic times. The Jaina Nirgranthas concentrated themselves more on the religious practices. The age of Mahāvīra, however, was full of controversies. When learned Brahmins were converted to Jainism, they infused the fresh spirit of dialectics in Sanskrit and Siddhasena is a pioneer. These debates had their objectives, varieties and the rules of their conduct, the specimens of which arc illustrated from Buddhist and other sources. The *Dvā* No. 7 is named as *Vādopaniṣad*. Here Siddhasena explains how the disputation is set, how one should know about the adversary, how favourable considerations should be secured etc. He gives certain warning to the debators and sheds light on the nature of assemblies. He gives instances about one's behaviour there. And some of his descriptions

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

about the debates are quite catching. Patience, according to Siddhasena, is a solid shelter for the debators. The *Dvā* No. 8 deals with Vāda. In the 7th he appeared crooked and devising but here he is a tranquil Jaina monk. Perhaps this is the fruit of his maturity. His similies and the description of the debators are apt. He attaches more value to the friendly discussions which alone can yield good results. He gives concrete illustrations of the debators and also sheds light on their behaviour, their vanity, their short-comings and their inconsiderateness.

5. JAINA PHILOSOPHY—Among the *Dvātriṁśikās* available No. 6, 10, 17, 18, 19 and 20 deal with Jainism. The first four have not been named by the author, but in view of their contents they may be called 6 Āptaviniścaya, 10 Yogācāra, 17 Śivopāya and 18 Anuśāsana.

6:—Siddhasena lays more stress on reason than on blind acceptance. It discloses the emotion of a person who has suffered at the hands of the orthodox. The verses from this *Dvā* are translated here with occasional observations.

10:—This is an exposition on Yoga in Jainism. Some details of this are described in the *Yogabindu* of Haribhadra later. According to Siddhasena Yogic performances are intended for ripening or obstructing the Kaṣāyas. In this the direct valid knowledge of a Kevalin is maintained. The four-fold meditation is discussed and some of the theoretical ideas, such as Upadhāna etc., conditions for Yogic activities and other requisites are discussed. This *Dvā* has two verses more.

17:—In this the path that leads to salvation is praised. Here Siddhasena emphasises the importance of both knowledge and conduct. He explains that merit and demerit give rise to pleasure and pain respectively. The environments play a great rôle on the deeds of a man. One has to cultivate certain virtues and eliminate bad traits. The difference in the results of the Karmas is duly accounted.

18:—This *Dvā* discusses the rules or instructions about imparting knowledge to candidates. The style is ornate and the outlook practical. The feelings to be considered in teaching the requisites of a good teacher and the conditions for instruction are

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

discussed. The students are classified and certain rules are laid down to be observed by a candidate to eliminate his errors. Lastly, the nature of higher studies is expounded.

19. *Niścaya Dvā*:—Here Siddhasena propounds the ultimate point of view. His identity of Mati and Śruta and also of Avadhi and Manaḥparyāya has been commented upon by Yaśovijaya. Siddhasena's expositions and usage have their speciality. He also expounds his higher views about collusion and division based on the number of Guṇas. Not only he propounds his ideas about knowledge but also advocates their appropriateness. Because of certain independene and novel views expressed in this *Dvā*, scribes have described Siddhasena as Dveṣya.

20. *Dṛṣṭiprabodha*:—This deals with Dṛṣṭi as the 13th deals with Sāṃkhya. Siddhasena has in view perhaps 12th Aṅga, the *Dṛṣṭivāda*, which is lost. Siddhasena's age is postulated as first century B.C. Perhaps this Aṅga was available in his days. He might have used Utpāda and other Pūrvas. The *Dṛṣṭivāda* discusses various rival views and Siddhasena also brings out this disharmony between Bauddha, Sāṃkhya and Vaiśeṣika and proves ultimately that Mahāvīra's stand-point harmonises all of them. He explains Dravya, Paryāya and Sat. The one-sided views are considered inappropriate. He discusses Satkārya and other Vādas and also some geographical topics. He concludes that Mahāvīra's words are consistent. The text is often corrupt and maximum attempt is made to bring out the meaning.

6. NON-JAINA PHILOSOPHY—The *Dvā* No. 9 bears the name of Vedavāda. It shows the influence of the *Śvetāśvatara Upaniṣad* and the *Bhagavadgītā* borrowing freely words and expressions from Vedic literature. Perhaps Siddhasena has his own meaning for these terms. Some verses are difficult for interpretation. The sources of some of the ideas here can be marked out. He concludes that the non-duality view-point is the only perfect outlook which can lead one to liberation from miseries.

The *Dvā* No. 12 deals with the Nyāya school which is based on the *Nyāyasūtras* of Gautama. This school has its own history. The various categories of the *Nyāyasūtra* can be spotted in the verses of this *Dvā*. Siddhasena discusses also what is the reason and what are the fallacies of reason. Here and there his termino-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

logy differs from that of Gautama. Some of the doctrines etc. are defined and the arena of dialectics is indicated. How one earns strength in a debate and what are the weaknesses of discussion are indicated.

The *Dvā* No. 13 called Sāṃkhyaprabodha aims to give a description of the Sāṃkhya system which has its own history. Siddhasena adopts the definition of Pratyakṣa and Anumāna from Vārṣagaṇya. Here only some aspects of Sāṃkhya system are dealt with and the text is often corrupt. Siddhasena has perhaps Kapila in view whom he calls a Ṛṣi. He also refers to Āsuri and Vyāsa. The evoluent and the evolution are narrated. The *pramāṇas* are defined. The nature of spirit is indicated. Evolutions etc. are described. Functions of the sense organs are expounded. And what are Siddhis, Tuṣṭis and Bhūtasargas are discussed. Siddhasena does not follow any definite source and his exposition of the Sāṃkhya is original.

The *Dvā* No. 14 is named as Vaiśeṣika Dvātriṁśikā. The Vaiśeṣika system has its own history. Like the Kaṇāda's Sūtras this text also agrees with the discussion of Dharma. The categories, Pramāṇas etc. are enumerated. The atomic theory is discussed. The creation of the bodies, time and space, mind, different dimensions, origination of sound, the nature of existence, the idea of nescience are all discussed.

The *Dvā* No. 15 deals with Santānavāda of Buddhists. It is very dificult to ascertain Siddhasena's sources. The ideas about Pudgala, Pratītya Samutpāda, Padārtha, as in Buddhism, are discussed. There follows an exposition of Bhāvanā, Hetupratyaya, Nirvāṇa etc.

The *Dvā* No. 16 is named Niyati Dvātriṁśikā. Niyati was considered as one of the first six causes even in the Upaniṣadic age. The Ājīvika leader Gośāla was an exponent of it. Some questions about Niyati are enumerated. This Niyativāda is sometimes considered as an offshoot of Jainism and sometimes identified with Digambaras. The *Bhagavatīsūtra* gives some details about it. According to the Niyativāda the creator is rejected and the effort is denied. The transmigration of a soul is due to predestination etc. according to Gośāla. The ideas about dreams, gods and inferences etc. are discussed.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

APPENDIX—The *Kalyāṇamandira-stotra* is an important hymn among the Śvetāmbaras, its popularity being shared only with the *Bhaktāmara-stotra* of Mānatuṅga. JACOBI attributed its authorship to Kumudacandra which name is alluded in the Stotra itself. Traditionally it is attributed to Siddhasena Divākara, a contemporary of Vikramāditya. JACOBI held a different opinion and here some additional evidence is given to support him.

It is only in the 14th century that the personality of Kumudacandra got merged into that of Siddhasena as it is clear from the *Prabhāvakacarita*. In earlier accounts there is no reference to this. The *Kalyāṇamandira-stotra* is associated with the miracle performed by Siddhasena at Ujjaini. There is, however, some inconsistency in the narration.

Kumudacandra was a different person. This is clear from the manuscripts of the *Cikura-Dvātriṁśikā* which also mentions Kumudacandra prefixed by the term *jana*. Both these hymns have similarity in style. Siddhasena cannot be their author because of the stylistic differences. Prior to the 13th century A. D. the *Kalyāṇamandira* is not attributed to Siddhasena. Kumudacandra is not mentioned in any Gurvāvali nor can it be identified with the Digambara Kumudacandra (*c*. 1125 A.D). It is to be presumed that Kumudacandra was a Śvetāmbara. He flourished in the 12th century A.D. for the following reasons: 1) He is mentioned in the *Prabhāvakacarita*. 2) *Cikura-Dvātriṁśikā* contains the word *hevāka* of Parsian and Arabic origin, not current before the 11th century A.D. 3) No older commentary on the *Kalyāṇamandira* is available. 4) The ornate style has the smell of the age of Jayadeva.

The last verse of *Cikura-Dvā* mentions the word Ravi probably denoting Divākara.

There is another work *Vardhamāna Dvātriṁśikā* which resembles the *Kalyāṇamandira* and *Cikura-Dvātriṁśikā* in style and form. It is considered to be not a work Siddhasena though this name occurs at the end. It is not unlikely that this also might be the work of Kumudacandra, known afterwards as Siddhasena. The *Kalyāṇamandira* is worthy of a great poet who can stand comparison even with Kālidāsa in style and expression.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

26. V. P. JOHRAPURKAR: *Viśvatattva-prakāśa*, Jīvarāja Jaina Granthamālā, No. 16, Sholapur 1964, Introduction pp. 41 ff. which deal with Siddhasena and his works.

Siddhasena occupies an important position as an exponent of the Nayavāda and as an independent reviewer of the Āgamic doctrines. As the Prabandhas report, he was a Brahmin by birth and was initiated into the Jaina order by Mukundarṣi alias Vṛddhavādi. He could not proceed with his proposal to convert the Āgama into Sanskrit because of the disapproval of the Sangha. His conversion of the Śivaliṅga into the image of Pārśva at Ujjainī is an important factor in his career, and an occasion for the composition of his *Dvātriṁśikās*. His title Divākara indicates the sun of the present age. In the three works, *Dvātriṁśikā*, *Sanmati* nnd *Nyāyāvatāra*, attributed to Siddhasena, there are differences of views; so it is better that they are separately reviewed.

The *Sanmati* or *Sammai* is suffixed with *-sūtra*, *–tarka* and *–prakaraṇa*. Each of its three Kāṇḍas has 54, 43 and 70 Gāthās respectively. In the first there is the description of the two basic Nayas, Dravyārthika and Paryāyārthika, indicating their relation with the seven Nayas and the Nikṣepas. The one-sided views of Bauddha, Sāṃkhya and Vaiśeṣika systems are reviewed. Lastly, Jīva is described from the points of view of seven Bhaṅgas. In the Second, Jñāna and Darśana, the important characteristics of the Jīva, are significantly discussed. Discarding the *yugapad* and the *kramaśaḥ* views of the Digambara and Śvetāmbara tradition, he propounds the *abheda-vāda*. This being something novel Jinabhadra and others have criticised it. In the Third is discussed the relation between Dravya, Guṇa and Paryāya, and explained why there could not be a Guṇārthika-naya. The threefold nature of Dravya is expounded, and there follows an exhortation on the importance of the Nayavāda much superior to the other usual activities of monks. The commentaries of Mallavādi and Sumatideva on the *Sanmati* are not available; the only commentary at present is that of Abhayadeva. Jinadāsa Mahattara refers to the *Sanmati* and Jinabhadra criticises the Abhedavāda: their dates are A.D. 676 and 609. So the *Sanmati* may be assigned to

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

the middle of the 6th century or a little earlier. The Prabandhas about Siddhasena do not mention the *Sanmati.*

According to the Prabandhas, Siddhasena composed 32 *Dvā.s*, but only 21, or 22 if *Nyāyāvatāra* is included, are available. Every one of them has not got 32 verses. The first 5 *Dvā.s* are in praise of Mahāvīra and are influenced by the *Svayaṃbhūstotra* of Samantabhadra. The 11th *Dvā* is in praise of some king; and according to Dr. HIRALALAJI, he is Chandragupta Vikramāditya. The *Dvā.s* 6 and 8 are *samīkṣātmaka;* and the rest of them deal with different Darśanas. There are different opinions in these. *Vedavāda-dvā* describes Brahman in the Upaniṣadic language. The *Niścaya-dvā* shows that Mati and Śruta are *abhinna* so also Avadhi and Manaḥparyāya. Here Jīva and Pudgala alone are recognised as Dravyas. The colophon of this *Dvā* describes the author as *dveṣya-sitapaṭa.* The *Dvā.s* 1, 2 and 5 subscribe to the *yugapad* view as against the *abheda* of the *Sanmati.* On account of such differences it cannot be held that all the *Dvā.s* are composed by one and the same Siddhasena. They are important from the point of view of logical exposition. Some of them have been composed earliar than Pūjyapāda who quotes a portion of a verse from *Dvā* 3 in his *Sarvārthasiddhi.* Haribhadra and Malayagiri refer to one Siddhasena who held the Yugapad view: may be that he is the author of the *Dvā.s.*

The *Nyāyāvatāra* contains 32 verses and hence looked upon as one of the *Dvā.s.* It is one of the important and the earliest manuals on Nyāya. As to its contents, it accepts two Pramāṇas, Pratyakṣa and Parokṣa, the latter includes Anumāna and Āgama. Pratyakṣa and Anumāna have two types each, Svārtha aud Parārtha. Pramāṇa cannot be *bhrānta.* Hetu is the basis of Anumāṇa. Lastly Āgama is required to be founded on Syādvāda. Haribhadra had written a commentary on the *Nyāyāvatāra* from which he has included a verse (No. 4) in his *Ṣaḍdarśanasamuccaya* (No. 56); so the *Nyāyāvatāra* was composed earlier than the 8th century. It takes the definition of the Āgama from the *Ratnakaraṇḍaka* and the definition *anyathānupa-pannatva* of the Hetu from Pātrakesari; therefore the *Nyāyāvatāra* could not be assigned to earlier than 7th century. Commentaries on this work have been written by Haribhadra, Siddharṣi and Devabadra. Taking

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

the first verse as the basis Jineśvara and Śāntisūri have composed the Vārttika.

Publications etc. of each work are noted at the end of the discussion on each work.

27. KAILASHCHANDRA SHASTRI: Digambara Paramparāmē Ācārya Siddhasena (in Hindi). Shri Mahavira Jaina Vidyālaya Golden Jubilee Volume, pp. 37 f., Bombay 1968.

Siddhasena, the great Jaina author-logician, is revered in both the sects of Jainas. Though his works are more respected among the Śvetāmbaras today, such was not the situation in the past.

Akalaṅka mentions Siddhasena in his *Tattvārthavārttika* (I.13) along with Śrīdatta who was a great Digambara Ācārya and who, according to Vidyānanda (*Tattvārtha-ślo.*, p. 280) had conquered 63 disputants and was the author of *Jalpanirṇaya.* Jinasena (I) in his *Harivaṁśa* (I. 30) and Jinasena (II) in his *Ādipurāṇa* (I. 42) respectfully refer to Siddhasena in the midst of other Digambara authors. Primarily Anekānta is discussed in the *Sanmati* and the discussion about Darśana and Jñāna follows as a part of it. Thc arguments to prove the *abheda* of *jñāna* and *darśana* are a hard nut indeed. Jinasena shows a close study of the *Sanmati.*

Vīrasena quotes the Sūtras of the *Sanmati*, as an Āgama, in the classification of Nayas; but its Abheda-vāda (which is severely criticised by Jinabhadra in his *V.–bhāṣya*) which he does not accept, he disapproves in soft words. Akalaṅka stands as a remarkable confluence of Samantabhadra and Siddhasena. In his *Aṣṭaśatī* on the *Āptamīmāṁsā* of Samantabhadra, he accepts some of the logical conclusions of Siddhasena, for instance, the six-fold Naya-classification. In his comm. on the *Laghīyastrayam* he adopts the Sanskrit chāyā of some of the Gāthās of the *Sanmati.* Likewise, he has sympathetically discussed the Guṇa-paryāya view of Siddhasena whose influence he has inherited.

Vidyānanda has composed his *Aṣṭasahasrī* on the *Āptamīmāṁsā.* Following the example of Kumārila, he wrote his *Tattvārtha-ślo.* He refers possibly to the *Nayacakra* of Mallavādi. He does not accept Siddhasena's views on Nayas or Guṇa–paryāya. The way in which he fits in the Guṇa-paryāya in

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

the Anekānta is significant. Though differing from Siddhasena thus, he quotes a Gāthā of his respectfully.

Sumatideva flourished possibly earlier than Akalaṅka; and Vādirāja (*Pārśvanāthacarita* I. 22) remembers him as Sanmati, the commentator on the *Sanmati* which must be the same work as that of Siddhasena. Śāntarakṣita, in his *Tattvasaṃgraha*, reviews the views of a Digambara author Sumati, possibly this very commentator. According to a Ś. -Belgol inscription, Sumatideva was the author of the *Sumati-saptaka*. The *Sanmati* was respected as an Āgama; but with the disappearance of Sumati's comm. and after Abhayadeva wrote his commentary on it, it came to be looked upon as a work of Śvetāmbara tradition. A line from one of the *Dvā*.s is quoted in the *Sarvārthasiddhi* (VII. 13) by Pūjyapāda; this is quoted by Akalaṅka and Vīrasena (*Jayadhavalā* 1, p. 108) fully. Further Akalaṅka (*Tattvārthavā*. VIII. 1) quotes another verse 1.30. The *Nyāyāvatāra* has not got recognition among the Digambaras. Thus Siddhasena and his *Sanmati* have been respected in the Digambara-Paramparā.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

The Library of Jain Literature

NYĀYĀVATĀRA

(The Earliest Jaina work on Pure Logic)

by

SIDDHA SENA DIVĀKARA

(The celebrated Kṣapaṇaka of Vikramāditya's court)

WITH SANSKRIT TEXT AND COMMENTRY
EDITED FOR THE FIRST TIME
WITH NOTES AND ENGLISH TRANSLATION

by

Mahamahopadhyaya
Dr. Satis Chandra Vidaybhusana,
Siddhanta Mahodadhi, M.A., Ph.D., F.I.R.S.,
Principal, Sanskrit College, Calcutta,
Author of the History of the Medieval School of Indian Logic, etc.

Publisher:
Kumar Devendra Prasada
The Central Jain Publishing House
ARRAH, (India), 1915

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

CONTENTS

	PAGES
Preface	*75-6
An Observation	*77
Introduction	78–80
Text with Translation and Notes	1–27
Ślokānukramaṇikā	28

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

PREFACE

(Second Edition)

The second edition of this treatise on Jaina Logic is intended to be included as a volume of "the Library of Jaina Literature" in the publication of the Sacred Books of the Jaina Society, ARRAH.

I take this opportunity of expressing my sincere thanks to my friend KUMAR DEVENDRA PRASAD, Managing Director of the said Society, at whose suggestion this edition was undertaken.

I hope the work, which as a treatise on Jaina Logic is unique in its character will in this way obtain a wider circulation.

SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA.

Sanskrit College
Calcutta:
December, 1915.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

PREFACE

(*First Edition*)

Professor PETERSON, in his Fifth *Report* on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Circle, mentions a Jaina Sanskrit work called *Nyāyāvatāra* by Siddha Sēna Divākara. A manuscript of this work, together with a commentary on it called *Nyāyāvatāra-vivṛti*, was kindly procured for me from a private library in Bhāvanagara, Bombay, by the well-known Śvetāmbara Sādhus, Śāstra-viśārada Jainācharya Vijaya Dharma Sūri and Upādhyāya Indravijaya.

Seeing that the *Nyāyāvatāra* is a very important work, being the earliest known Jaina treatise on Pure Logic, I have, in the present volume, attached the text of it with extracts from its verbose commentary.* I have also included in the volume an English translation which I prepared for the *Journal* of the Indian Research Society of Calcutta. The notes which I have added to elucidate the translation are based on the commentary already referred to.

I acknowledge with thanks that Mr. C. RUSSELL, M.A., Principal, Patna College, has kindly helped me with a number of suggestions while the translation was passing through the press.

My thanks are also due to RAI SARAT CHANDRA DAS, Bahadur, C.I.E., at whose instance I undertook this work, and who, at the suggestion of the Government of Bengal, forwarded its advance proof to the International Congress of Orientalists held at Copenhagen in August 1908. It was kindly accepted by that learned body as a contribution on the Jaina philosophical literature.

SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA.

Presidencey College
Calcutta:
February, 1909.

*** Instead of this, the entire *Vivṛti* to given in this Volume, A.N.U.**

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

AN OBSERVATION

[Mahāmahopādhyāya Dr. SATIS CHANDRA VIDYABHUSANA maintains here that Siddha Sena Divākara was identical with the well-known Kṣapaṇaka. This view perfectly commends itself to me. There is proof enough that Siddha Sena was a Jaina sage and lived in the court of Vikramāditya. That Kṣapaṇaka was one of the Nine Gems of the court of Vikramāditya is also very widely known, and it remains only to prove that he was a Jaina sage. We have instances enough in the *Pañcatantra* where the Jaina ascetics are nicknamed as Kṣapaṇaka. The following instances from the *Avadānakalpalatā* will show that the Buddhists also designated the Jaina ascetics as Kṣapaṇaka:—

भगवद्भाषितं तत्तु सुभद्रेण निवेदितम् ।
श्रुत्वा क्षपणकः क्षिप्रमभूद् द्वेषविषाकुलः ।। ९ ।।

तस्य सर्वज्ञतां वेत्ति सुभद्रो यदि मद्गिरा ।
तदेष क्षपणश्रद्धां त्यक्ष्यति श्रमणादरात् ।। १२ ।।

मूर्खक्षपणभक्तेन तद्गिरा हतयोषिता ।
त्वया त्यक्तस्वपुत्रेण किं नाम सुकृता कृतम् ।। ४० ।।

(Jyotiṣkāvadāna)
SARAT Ch. DAS.]

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

INTRODUCTION

SIDDHA SENA DIVĀKARA, THE AUTHOR OF NYĀYĀVATĀRA: Logic was mixed up with metaphysics and religion in the ancient writing of the Jainas as in those of other sects in India. The first Jaina writer on Pure Logic appears to have been Siddha Sena Divākara. It was he who, for the first time among the Jainas, distinguished logic from the cognate branches of learning by composing a metrical work called *Nyāyāvatāra*[1] on Logic in thirty-two stanzas.

Siddha Sena Divākara is the famous author of the *Sammati-tarka-sūtra*, which is a Prākṛta work on philosophy, containing an elaborate discussion on the principles of logic. This author, who belonged to the Śvetāmbara (the white-robed) sect, has been mentioned by Pradyumna Sūri (1000 A.D.) in his *Vicāra-sāra-prakaraṇa*.[2]

This famous logician, who was a pupil of Vṛddhavādi Sūri, received the name of Kumuda-candra[3] at the time of his ordination. He is said to have split, by the efficacy of his prayers, the *Liṅga* (Brahmanical symbol) of Rudra in the temple of Mahākāla at Ujjaini, and to have called forth an image of Pārśvanātha by reciting his *Kalyāṇa-mandira-stava*. He is believed to have converted king Vikramāditya to Jainism, 470 years after the Nirvāṇa of Mahāvīra.[4] The Jainas believe that he was the spiritual tutor of that famous king, as is evident from the *Kumārapāla-caritra* and other works.

---

[1] A manuscript of the *Nyāyāvatāra* by Siddha Sena Divākara, together with its commentary called *Nyāyāvatāra-vivṛti*, was kindly procured for me irom Bhavanagara, Bombay, by Venerable Dharmavijaya and his pupil, Indravijaya. For further information about this work, see a notice of it in PETERSON's Fifth *Report* on Sanskrit MSS., p. 289. The notes, incorporated in this paper for the elucidution of the translation, are all based on the *Nyāyāvatāra-vivṛti*.

[2] पंचेव य वरिससए सिद्धसेणदिवायरो य जयपयडो ।
छच्चसए वीसहिए सक्कथुऊ अज्जरक्खिपहू ॥ १६ ॥

(*Vicāra-sāra-prakaraṇa*, noticed by PETERSON in his Third *Report*, p. 272).

[3] Cf. *Prabhāvakacarita VIII*, V. 57.

[4] See KLATT's *Paṭṭāvali* of the Kharatara Gaccha in the *Indian Antiquary*, Vol. XI, Sept. 1882, p. 247.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

It may be noted here that Vikramāditya of Ujjaini has been considered by scholars to be identical with Yaśodharma Deva, king of Malwa, who, according to Alberuni, defeated the Huns at Korur, in 533 A.D. The Chinese pilgrim, Hwen-tshang, who came to India in 629 A.D., says that a very powerful king (presumably Vikramāditya) reigned 60 years[1] before his arrival there. From these it appears that Siddha Sena Divākara, who was a contemporary of Vikramāditya, must have lived at Ujjaini about 550 A.D.

Legends and historical accounts show that Siddha Sena was the well-known Kṣapaṇaka[2] (the Jaina sage), who adorned the court of Vikramāditya and was one of the Nine Gems (*nava-ratna*). Varāhamihira, the famous astronomer, who was another of the Nine Gems of the court of Vikramāditya, lived between A.D. 503[3] and A.D. 587. We are told that Kṣapaṇaka, alias Siddha Sena, was a contemporary of Varāhamihira; so he must have flourished about the middle of the 6th century.

CANDRA-PRABHA SŪRI, AUTHOR OF NYĀYĀVATĀRA-VIVṚTI(?): There is an excellent commentary on the *Nyāyāvatāra*, called the *Nyāyāvatāra-vivṛti* by Candra-prabha Sūri,[4] who also belonged to the Śvetāmbara sect and founded the Pūrṇimā Gaccha[5] in Saṁvat

---

1 BEAL's *Buddhistic Records* of the Western World, Vol. II, p. 26.

2 धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुर्वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ।।

(Jyotirvidābharaṇa).

3 Dr. THIBAUT's Introduction to *Pañcasiddhāntika*, p. XXX. Varāhamihira chose Śaka 427 or A.D. 505 as the *abdapiṇḍa* of his astronomical calculation, showing thereby that he lived about that time. So—

सप्ताश्विवेदसंख्यं शककालमपास्य चैत्रशुक्लादौ ।
अर्द्धास्तमिते भानौ यवनपुरे सौम्यदिवसाद्ये ।। ८ ।।

(*Pañcasiddhāntika*, Chap. 1, edited by Dr. G. THIBAUT and SUDHAKARA DVIVEDI).

4 See PETERSON's *Fourth* Report, p. xxvii, and PETERSON 3, xvi. In the *Nyāyāvatāra-vivṛti* itself there is no mention of Candra-prabha Sūri. I found somewhere that he was the author of it. The authorship of the *Nyāyāvatāra-vivṛti* must, however, for the present remain an open question.

5 See Dr. R. G. BHANDARKAR's *Report*, 1883–84, p. 147.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

1159 or A.D. 1102. He was a pupil of Jayasiṁha Sūri, and preceptor of Dharamaghoṣa. He wrote another logical treatise, called *Prameya-ratna-kośa*,[1] and a philosophical treatise called *Darśana-śuddhi*, otherwise called *Samyaktva-prakaraṇa*. He was a great logician, and in controversy appeared as a lion before opponents, who resembled elephants.[2] In the introduction to his *Nyāyāvatāra-vivṛti* he has quoted the Buddhist logicians, Dharmottara and Arcaṭa, and in the concluding lines has craved the mercy of Jina.

---

[1] *Jaināgama List*, Bombay, p. 77, and PETERSON's Third *Report* on Sanskrit MSS., Appendix, p. 9.

[2] तीर्थे वीरविभोः सुधर्मगणभृत् संतानलब्धोन्नति-
श्चारित्रोज्ज्वलचन्द्रगच्छजलधिप्रोल्लासशीतद्युतिः ।
साहित्यागमतर्कलक्षणमहाविद्यापगासागरः
श्रीचन्द्रप्रभसूरिरद्भुतमतिर्वादीभसिंहोऽभवत् ॥ १ ॥
(*Daśavaikālika-ṭīkā* Tilakācārya, noticed in Peterson's Fifth *Report* p. 65.)

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न्यायावतारः

NYĀYĀVATĀRA

Text and Translation, with Notes

प्रमाणं स्वपराभासि ज्ञानं बाधविवर्जितम् ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा मेयविनिश्चयात् ॥ १ ॥

1. *Pramāṇa* (valid knowledge) is the knowledge which illumines itself and other things without any obstruction: it is divided as *pratyakṣa* (direct knowledge or perception) and *parokṣa* (indirect knowledge) as knowables are ascertained in two ways.

This definition sets aside the view of those Buddhists (Yogācāras) who maintain that knowledge illumines itself alone, inasmuch as there is, according to them, no external object beyond it. The same definition is also in direct opposition to the doctrine of the Naiyāyika, Mīmāṁsaka and others, who hold that knowledge illumines the external object alone, as it cannot illumine itself. The Jainas maintain that it is only when knowledge illumines itself that it can take cognizance of the external object. So according to them knowledge, like a lamp, illumines itself as well as the object lying outside it.

Those whose sight has been obscured by darkness often see many false images, such as two moons, etc.; men bewildered by sophism are found to believe that every thing is momentary, or the like. With a view to

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

differentiate such kinds of false knowledge from *Pramāṇa* (valid knowledge), the phrase "without obstruction" has been used.

Pramāṇa (valid knowledge) is divided here into *pratyakṣa* (direct knowledge) and *parokṣa* (indirect knowledge), including in the latter *anumāna* (inference) and *śabda* (the verbal testimony). This division contravenes the conclusion of Cārvāka that there is only one *pramāṇa* viz., *pratyakṣa* (perception or direct knowledge), for *pratyakṣa* cannot be established as a *pramāṇa* except through the medium of the *parokṣa* (indirect knowledge). It also sets aside the view of the Saugatas (Buddhists) who divide *pramāṇa* into *pratyakṣa* (direct knowledge or perception) and *anumāna* (inference), without any notice of *śabda* (the verbal testimony).

प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।
प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ २ ॥

2. *Pramāṇas* and the practical use made of them are well known: there appears no necessity for giving any definition of the *pramāṇas*.

There was never a time when the acts of seeing, inferring, etc., were not performed. The use of these acts is also well known, for it is through them that we can choose one thing and reject another thing. So it appears superfluous to explain the nature of *pramāṇa* (valid knowledge).

प्रसिद्धानां प्रमाणानां लक्षणोक्तौ प्रयोजनम् ।
तद्व्यामोहनिवृत्तिः स्याद् व्यामूढमनसामिह ॥ ३ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

3. The necessity here for giving the definition of the well-known *pramāṇas* is to remove the stupidity from the mind of stupid people.

Pramāṇa (valid knowledge), though well-known, is explained here to warn the foolish people from taking false knowledge as true.

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।
प्रत्यक्षमितरद् ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ।। ४ ।।

4. Such knowledge that takes cognizance of objects, not beyond the range of the senses, is *pratyakṣa* (direct knowledge or perception); the other is known as *parokṣa* (indirect knowledge), in reference to the manner of taking the cognizance.

The words *pratyakṣa* (direct knowledge) and *parokṣa* (indirect knowledge) have been used here in their ordinary acceptations, namely, the first for sense-perceptions, and the second for inference and verbal testimony. In the ancient Jaina scriptures, however, *pratyakṣa* (direct knowledge) signified perfect knowledge acquired by the soul direct through meditation and not through the channels of the senses; while *parokṣa* (indirect knowledge) signified knowledge derived through the medium of the senses or signs comprising perception, inference and the verbal testimony.

साध्याविनाभुनो लिङ्गात् साध्यनिश्चायकं स्मृतम् ।
अनुमानं तदभ्रान्तं प्रमाणत्वात् समक्षवत् ।। ५ ।।

5. The knowledge determinant of that which is to be proved (*i.e.*, the major term, called in Sanskrit *sādhya*), derived through the mark (*i.e.*, the middle term

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

called in Sanskrit *liṅga*) which is inseparably connected with the same, is known as *anumāna* (inference): being a *pramāna* it is free from invalidity like perception (*pratyakṣa*).

Inference is of two kinds: 1) *svārthānumāna*, inference for one's own self, and 2) *parārthānumāna*, inference for the sake of others. The first kind is the inference drawn in one's own mind after having made repeated observations. Suppose that having repeatedly seen in the kitchen and other places, that where there is smoke there is fire, and having realised in his mind that there is a universal antecedence of fire in respect of smoke, a man afterwards goes to a hill and entertains a doubt as to whether or not there is fire in it. Instantly, when he observes smoke on it, he recollects the inseparable connection between fire and smoke, and concludes in his mind that the hill has fire in it, as it has smoke on it. This is an inference for one's own self. The inference for the sake of others will be defined later on.

This definition of inference, says the commentator, sets aside the view of certain writers (such as Dharmakīrti, the Buddhist) who maintain that non-perception (*anupalabdhi*), identity (*svabhāva*) and causality (*kārya*) are the marks or grounds of inference, or of certain other writers who hold the effect (*kārya*), cause (*kāraṇa*), conjunction (*saṁyoga*), co-existence (*samavāya*), and opposition (*virodha*) to be such marks or grounds. The division of inference as 1) *a priori* (*pūrvavat* from cause to effect), 2) *a posteriori* (*śeṣavat* from effect to cause) and 3) from analogy (*sāmānyatodṛṣṭa*, perception of homogeneousness, that is, the recognition of the subject as being referrable to some class, and as being thence liable to have predicated of it whatever may be

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

predicable of the class) [as given in the *Nyāya-sūtra* of Akṣapāda Gautama] is also hereby set aside.

न प्रत्यक्षमपि भ्रान्तं प्रमाणत्वविनिश्चयात् ।
भ्रान्तं प्रमाणमित्येतद् विरुद्धवचनं यतः ॥ ६ ॥

6. Since it is a *pramāṇa*, *pratyakṣa* (perception), too, is not invalid, for, "a *pramāṇa*, is invalid" is an absurd expression.

Some (Buddhists) who maintain that the world is true only from the practical or illusory point of view (*lokasaṁvṛti*), but false from the transcendental or absolute standpoint (*pāramārthika*), consider perception (*pratyakṣa*) to be merely illusory, and consequently invalid from the absolute standard of truth. But this view is opposed by the Jainas, who maintain that the world is real from all standpoints, and consequently perception is not invalid.

सकलप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वासिद्धितः स्फुटम् ।
प्रमाणं स्वान्यनिश्चायि द्वयसिद्धौ प्रसिद्ध्यति ॥ ७ ॥

7. Owing to the impossibility of all phenomena (external objects) being invalid, *pramāṇa* is evidently a determinant of self and other things, and serves to establish both.

The world is not an illusion: knowledge and its objects are all real.

दृष्टेष्टाव्याहतत्वाद्वाक्यात् परमार्थाभिधायिनः ।
तत्त्वग्राहितयोत्पन्नमानं शाब्दं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

8. Knowledge arising from words, which taken in their proper acceptance express real objects not in-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

consistent with what are established by perception, is known as *śabda* (the verbal testimony).

Śabda (the word or verbal testimony) is of two kinds: 1) *laukika* (the knowledge derived from a reliable person), and 2) *śāstraja* (the knowledge derived from scripture).

आप्तोपज्ञमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् ।
तत्त्वोपदेशकृत् सार्वं शास्त्रं कापथघट्टनम् ॥ ९ ॥

9. The scripture (*śāstra*) is that which was invented (or first known) by a competent person, which is not such as to be passed over by others, which is not incompatible with the truths derived from perception, which imparts true instructions and which is profitable to all men and is preventive of the evil path.

This definition sets aside the view of those (Mīmāṁsakas) who maintain that the scripture (such as the Veda) is eternal and was not composed by any human being. The scripture could not have been called a verbal testimony (*śabda* or word), unless it embodied the words of any particular person or persons.

स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनं बुधैः ।
परार्थं मानमाख्यातं वाक्यं तदुपचारतः ॥ १० ॥

10. Like the decision for oneself, the production of a decision in others is called by the learned 'knowledge for the sake of others' (*parārthamāna*): speech is designated as such by metaphor.

Knowledge is of two kinds: 1) knowledge for one's own self (*svārthamāna*), and 2) knowledge for

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

the sake of others (*parārthamāna*). The second is defined as that which produces decision or belief (*niśсaya*) in others, *i.e.*, which enables others to ascertain the nature of things. The "word" or "speech" (*śabda* or *vākya*) comes under this class, that is, it is knowledge for the sake of others, for it produces decision in others. It is true the "word" itself is not knowledge, but being the medium through which knowledge is conveyed to others, it is figuratively identified with knowledge.

प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् ।
परस्य तदुपायत्वात् परार्थत्वं द्वयोरपि ॥ ११ ॥

11. Perception and inference having disclosed objects with which we are familiar, and they being the means of communication to other people, both of them are knowledge for the sake of others.

Perception and inference are as much knowledge for one's own self (*svārthamāna*) as for the sake of others (*parārthamāna*). They are called "knowledge for the sake of others", because the results of perception and inference arrived at by one's own self can be communicated to others through words.

प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थप्रतिपादि च यद्वचः ।
प्रत्यक्षं प्रतिभासस्य निमित्तत्वात्तदुच्यते ॥ १२ ॥

12. A statement expressive of the object ascertained by perception is also called perception: it is so called being the cause of the object's manifestation.

As the result of perception can be communicated to others through the word, the word itself is figurative-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

ly called perception. For instance, the deposition of a witness is taken by the judge as equivalent to perception, though in truth the judge has not perceived the fact deposed to.

साध्याविनाभुवो हेतोर्वचो यत् प्रतिपादकम् ।
परार्थमनुमानं तत् पक्षादिवचनात्मकम् ॥ १३ ॥

13. A statement expressive of the reason (*i.e.*, mark or the middle term, called *hetu*) which is inseparably connected with that which is to be proved (*i.e.*, the major term, called *sādhya*) having been composed of the minor term (called *pakṣa*, signifying a side or place), etc., is called an inference for the sake of others (*parārthānumāna*).

In an "inference for the sake of others" the minor term (*pakṣa*), etc., must be explicitly set forth. The major term or "proven" (*sādhya*) is that which is to be proved. The middle term or reason (*hetu*, *liṅga* or *sādhana*) is that which cannot exist, except in connection with the major term or "proven" (*sādhya* or *liṅgi*). The minor term or abode (*pakṣa*) is that with which the reason or middle term (*hetu*) is connected, and whose connection with the major term (*sādhya*) is to be proved. In a proposition, the subject is the minor term (*pakṣa*), and the predicate the major term (*sādhya*). The following is an "inference for the sake of others":–

1) This *hill* (minor term) is full of *fire* (major term)—proposition (*pratijñā*);

2) because it is full of *smoke* (middle term);

3) whatever is full of smoke is full of fire, just as the *kitchen* (example, *dṛṣṭānta*);

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

4) so is this hill full of smoke (application, *upanaya*):

5) *therefore*, this hill is full of fire (conclusion, *nigamana*).

The above is a mediocre (*madhyama*) form of an "inference for the sake of others". Here the minor term (*pakṣa*), the major term (*sādhya*), the middle term (*hetu*) and example (*dṛṣṭānta*) have been used. The worst (*jaghanya*) form of an "inference for the sake of others" consists in a mere statement of the reason or middle term (*hetu*), besides the major term (*sādhya*) and the minor term (*pakṣa*), thus:–

1) This *hill* (minor term) is full of fire (major term);

2) because it is full of *smoke* (middle term).

The best (*uttama*) form of an inference for the sake of others consists in the statement of the following ten parts or members (*daśāvayava*): 1) proposition (*pratijñā*); 2) correction of the proposition (*pratijñā-śuddhi*;) 3) reason or middle term (*hetu*); 4) correction of the reason or middle term (*hetu-śuddhi*); 5) example (*dṛṣṭānta*); 6) correction of the example (*dṛṣṭānta-śuddhi*); 7) application (*upanaya*); 8) correction of the application (*upanaya-śuddhi*); 9) conclusion (*nigamana*); and 10) correction of the conclusion (*nigamana-śuddhi*).

Any form containing less than ten members, down to five, is called mediocre (*madhyama*).

साध्याभ्युपगमः पक्षः प्रत्यक्षाद्यनिराकृतः ।
तत्प्रयोगोऽत्र कर्तव्यो हेतोर्गोचरदीपकः ॥ १४ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

14. *Pakṣa* (the minor term) is that which is asserted to be connected with the (major term or) *sādhya*, and is not excluded by perception, etc.; it is to be used here (in an inference for the sake of others) as exhibiting an abode of the reason (*i.e.*, the middle term, called *hetu*).

Some philosophers hold that the minor term (*pakṣa*) is not an essential part of an inference. But this view, according to the Jainas, is untenable, it being absolutely necessary to state the minor term (*pakṣa*) in an inference.

अन्यथा वाद्यभिप्रेतहेतुगोचरमोहितः ।
प्रत्यायस्य भवेद्धेतुर्विरुद्धारेकितो यथा ॥ १५ ॥

15. Otherwise, owing to a misconception as to the abode of the reason (*i.e.*, *pakṣa* or minor term) as intended by the disputant, his reason (*hetu* or middle term) may appear to his opponent as absurd.

If any disputant does not explicitly state the minor term (*pakṣa*), his reason might be misunderstood by his opponent, *e.g.*:–

1) This hill (minor term) is full of fire (major term);

2) because it is full of smoke (middle term).

The above inference, if the minor term is omitted, will assume the following form:–

1) Full of fire (major term);

2) because full of smoke (middle term).

Here the opponent might not at once recollect any abode or place (minor term, *pakṣa*) in which the fire and smoke abide in union, and might mistake a lake

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

for such an abode. In such a case, the whole argument will be misunderstood.

धानुष्कगुणसंप्रेक्षि जनस्य परिविध्यतः ।
धानुष्कस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन गुणेतरौ ॥ १६ ॥

16. A man who has come to behold the excellence of an archer will have to behold the opposite of it, if the archer hits without fixing an aim.

Just as a clever archer, with a view to preventing his arrow from going to a wrong direction, fixes his aim before hitting, so a skilful disputant, in order to avoid being misunderstood, should, in stating an inference, mention the minor term (*pakṣa*) with which the major term (*sādhya*) and the middle term (*hetu*) are both connected.

हेतोस्तथोपपत्त्या वा स्यात् प्रयोगोऽन्यथापि वा ।
द्विधान्यतरेणापि साध्यसिद्धिर्भवेदिति ॥ १७ ॥

17. The reason (or the middle term, *hetu*) may be used to show connection or the opposite of it; in either of these two ways, the *sādhya* (that which is to be proved) can be proved.

The reason or middle term (*hetu*) can be used in two ways as follows: 1) the reason or middle term (*hetu*) may exist only if the major term (*sādhya*) existed, such as in the proposition "here there is fire, because there is smoke", the smoke (middle term) may exist only if there is fire (major term); and 2) the reason or middle term (*hetu*) cannot exist if the major term (*sādhya*) does not exist, such as in the proposition "here there is fire, because otherwise there could not be any

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

smoke", the smoke (middle term) could not have existed if there had been no fire (major term).

साध्यसाधनयोर्व्याप्तिर्यत्र निश्चीयतेतराम् ।
साधर्म्येण स दृष्टान्तः संबन्धस्मरणान्मतः ॥ १८ ॥

18. Where the inseparable connection of the major term (*sādhya*) and the middle term (*sādhana* or *hetu*) is shown by homogeneousness (*sādharmya*), the example is called a homogeneous one, on account of the connection (between those terms) being recollected.

An example (*dṛṣṭānta*) is a familiar case which reassures the inseparable connection (*vyāpti*) between the major term (*sādhya*) and the middle term (*hetu*). It is of two kinds: 1) homogeneous (*sādharmya*), and 2) heterogeneous (*vaidharmya*). The homogeneous example is that which reassures the connection (*vyāpti*) by homogeneousness (*sādharmya*), thus:–

1) This hill is full of *fire* (major term):
2) because it is full of *smoke* (middle term);
3) just as the *kitchen* (homogeneous example).

Here the fire and smoke abide homogeneously in the kitchen.

साध्ये निवर्तमाने तु साधनस्याप्यसंभवः ।
ख्याप्यते यत्र दृष्टान्ते वैधर्म्येणेति स स्मृतः ॥ १९ ॥

19. The heterogeneous example is that which shows that the absence of the major term (*sādhya*) is followed by the absence of the middle term.

The heterogeneous example reassures the connection (*vyāpti*) by contrariety, that is, by showing that the absence of the major term (*sādhya*) is attended by

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

the absence of the middle term (*hetu*), thus:–

1) This hill has no *smoke* (major term);
2) because it has no *fire* (middle term);
3) just as a *lake* (heterogeneous example).

अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धेर्बहिरुदाहृतिः ।
व्यर्था स्यात्तदसद्भावेऽप्येवं न्यायविदो विदुः ॥ २० ॥

20. Logicians maintain that to cite an example from outside is useless, as that which is to be proved (*sādhya*) can be proved through internal inseparable connection (*antar-vyāpti*), even without such example.

Internal inseparable connection (*antar-vyāpti*) occurs when the minor term (*pakṣa*) itself as the common link of the middle term (*hetu*) and the major term (*sādhya*) shows the inseparable connection between them, thus:–

1) This hill (minor term) is full of *fire* (major term);
2) because it is full of *smoke* (middle term).

Here the inseparable connection between the fire and smoke is shown by the hill (minor term), which is their common ground.

External inseparable connection (*bahir-vyāpti*) occurs when an example (*dṛṣṭānta*) from outside is introduced as the common link of the middle term (*hetu*) and the major term (*sādhya*) to reassure the inseparable connection between them, thus:–

1) This hill is full of *fire* (major term);
2) because it is full of *smoke* (middle term);
3) just as a *kitchen* (example).

Here the kitchen, which forms no essential part of the inference, is introduced from outside as the com-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

mon link of the fire and smoke, to reassure the inseparable connection between them (the fire and smoke).

Some logicians [such as Vasubandhu] hold that that which is to be proved, that is, the "proven" or the major term (*sādhya*), can be established by the internal inseparable connection (*antar-vyāpti*) alone, so the pointing out of the external inseparable connection (*bahir-vyāpti*) is superfluous. It is useless even when there is no internal inseparable connection. In the case of the internal inseparable connection being existent external inseparable connection is superfluous, and in the case of the former being non-existent the latter is useless.

प्रतिपाद्यस्य यः सिद्धः पक्षाभासोऽस्ति लिङ्गतः ।
लोकस्ववचनाभ्यां च बाधितोऽनेकधा मतः ॥ २१ ॥

21. If that of which the major term or predicate (*sādhya*) is affirmed is opposed by evidence (*liṅga*), the public understanding, one's own statement, etc., we have that which is known as the fallacy of the minor term or thesis (*pakṣābhāsa*), of which there are many varieties.

The semblance or fallacy of the minor term or thesis (*pakṣābhāsa*) arises when one predicates of the minor term (*pakṣa*) that which is yet to be proved to the opponent, or which is incapable of being proved, or when it is opposed to perception and inference, or inconsistent with the public understanding or incongruous with one's own statement, thus:–

1) "The jar is corporeal (*paudgalika*)"—this is a conclusion which is yet to be proved to the opponent.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

2) "Every thing is momentary"—this is a Saugata (Buddhist) doctrine which, according to the Jainas, is incapable of being proved.

3) "The general (*sāmānya*) and particular (*viśeṣa*) things are without parts, are distinct from each other and are like themselves alone"—this is opposed to perception.

4) "There is no omniscient being"—this is, according to the Jainas, opposed to inference.

5) "The sister is to be taken as wife"—this is inconsistent with the public understanding.

6) "All things are non-existent"—this is incongruous with one's own statement.

अन्यथानुपपन्नत्वं हेतोर्लक्षणमीरितम् ।
तदप्रतीतिसंदेहविपर्यासैस्तदाभता ॥ २२ ॥

22. The reason (*i.e.*, the middle term called *hetu* has been defined as that which cannot exist except in connection with the major term (*sādhya*); the fallacy of the reason (*hetvābhāsa*) arises from non-conception, doubt or misconception about it (the middle term).

1) This hill is full of *fire* (major term);

2) because it is full of *smoke* (middle term).

In this example "smoke" is the middle term or reason (*hetu*) which cannot exist, except in an inseparable connection (union) with "fire", which is the major term (*sādhya*).

असिद्धस्त्वप्रतीतो यो योऽन्यथैवोपपद्यते ।
विरुद्धो योऽन्यथाप्यत्र युक्तोऽनैकान्तिकः स तु ॥ २३ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

23. That which has not yet been established is called "the unproved" (*asiddha*); that which is possible only in the opposite way is called "the inconsistent" (*viruddha*); that which can be explained in one way as well as in the opposite way is called "the uncertain" (*anaikāntika*).

Semblance of the reason or fallacy of the middle term (*hetvābhāsa*) is of three kinds, as follows:—

1) The unproved (*asiddha*) such as: "the sky-lotus is fragrant, because it has the generic property of lotuses". Here the reason, *viz.*, the sky-lotus (which is unreal) has the generic property of lotuses, is unproved.

2) The inconsistent (*viruddha*) such as: "this is fiery, because it is a body of water". Here the reason alleged is opposed to what is to be established.

3) The uncertain (*anaikāntika*) such as: "all things are momentary, because they are existent". Here the reason alleged is uncertain, because 'existence' may or may not be a proof of momentariness, for, an opponent might equally argue: "all things are eternal, because they are existent".

साधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
अपलक्षणहेतूत्थाः साध्यादिविकलादयः ॥ २४ ॥

24. Logicians have declared that fallacies of the example (*dṛṣṭāntābhāsa*) in the homogeneous form, arise here from an imperfect middle term or from a defect in the major term, etc.

Fallacies of the homogeneous example (*sādharmya dṛṣṭāntābhāsa*) arise from a defect in the major term (*sādhya*) or middle term (*hetu*) or both, or from doubt about them, thus:—

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

1) Inference is *invalid* (major term) because it is a *source of knowledge* (middle term), like *perception* (homogeneous example).

Here the example involves a defect in the major term (*sādhya*), for perception is not invalid.

2) Perception is *invalid* (major term), because it is a *source of true knowledge* (middle term), like a *dream* (homogeneous example).

Here the example involves a defect in the middle term (*hetu*), for a dream is not a source of true knowledge.

3) The omniscient being is not *existent* (major term), because he is not *apprehended by the senses* (middle term), like a *jar* (homogeneous example).

Here the example involves a defect in both the major and middle terms (*sādhya* and *hetu*), for the jar is both existent and apprehended by the senses.

4) This person is *devoid of passions* (major term), because he is *mortal* (middle term), like the *man in the street* (homogeneous example).

Here the example involves doubt as to the validity of the major term, for it is doubtful whether the man in the street is devoid of passions.

5) This person is *mortal* (major term), because he is *full of passions* (middle term), like the *man in the street* (homogeneous example).

Here the example involves doubt as to the validity of the middle term, for it is doubtful whether the man in the street is devoid of passions.

6) This person is not *omniscient* (major term), because he is *full of passions* (middle term), like the *man in the street* (homogeneous example).

Here the example involves doubt as to the validity of both the major and middle terms, for it is doubtful

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

whether the man in the street is full of passions and not ominiscient.

Some unnecessarily lay down three other kinds of fallacy of the homogeneous example (*sādharmya-dṛṣṭāntābhāsa*), viz.:—

1) Unconnected (*ananvaya*), such as: This person is *full of passions* (major term), because he is a *speaker* (middle term), like a *certain man in Magadha* (example).

Here, though a certain man in Magadha is both a speaker and full of passions, yet there is no inseparable connection between "being a speaker" and "being full of passions".

2) Of connection unshown (*apradarśitānvaya*), such as:—

Sound is *non-eternal* (major term), because it is *adventitious* (middle term), as a jar (example)..

Here, though there is an inseparable connection between "adventitious" and "non-eternal", yet it has not been shown in the proper form, as—

"Whatever is adventitious, is non-eternal, as a jar".

[Dignāga, the Buddhist, urged the necessity of converting the example into a universal proposition, with a view to show the connection between the middle term and major term in the proper form].

3) Of contrary connection (*viparītānvaya*), such as:—

Sound is non-eternal (major term), because it is *adventitious* (middle term).

Here, if the inseparable connection (*vyāpti*) is shown, thus—

"Whatever is non-eternal, is adventitious as a jar", instead of thus—

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

"Whatever is adventitious, is non-eternal as a jar", the example would involve the fallacy of contrary connection.

वैधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
साध्यसाधनयुग्मानामनिवृत्तेश्च संशयात् ॥ २५ ॥

25. Logicians have declared that fallacies of the example in the heterogeneous form arise when the absence of the major term (*sādhya*) or the middle term (*sādhana* or *hetu*) or both, is not shown, or when there is a doubt about them.

The fallacy of the heterogeneous example (*vaidharmya-dṛṣṭāntābhāsa*) is of six kinds, thus:—

1) Inference is *invalid* (major term), because it is a *source of true knowledge* (middle term); whatever is not invalid is not a source of true knowledge, as a *dream* (heterogeneous example).

Here the example involves in the heterogeneous form a defect in the major term (*sādhya*) for a dream is really invalid, though it has been cited as not invalid.

2) Perception is *non-reflective* or *nirvikalpaka* (major term), because it is a *source of true knowledge* (middle term); whatever is reflective or *savikalpaka*, is not a source of true knowledge, as *inference* (heterogeneous example).

Here the example involves in the heterogeneous form a defect in the middle term (*sādhana*), for inference is really a source of true knowledge, though it has been cited as not such.

3) Sound is *eternal* and *non-eternal* (major term), because it is an *existence* (middle term); whatever is not eternal and non-eternal is not an existence, as a *jar* (heterogeneous example).

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Here the example involves in the heterogeneous form a defect in both the major and middle terms (*sādhya* and *sādhana*), for the jar is both "eternal and non-eternal", and "an existence".

4) Kapila is *non-omniscient* (major term), because he is a *non-propounder of the four noble truths* (middle term); whoever is not non-omniscient is not non-propounder of the four noble truths, as *Buddha* (heterogeneous example).

Here the example involves in the negative form a doubt as to the validity of the major term (*sādhya*), for it is doubtful whether Buddha was omniscient.

5) This person is *untrustworthy* (major term), because he is *full of passions* (middle term); whoever is not un-trustworthy is not full of passions, as *Buddha* (heterogeneous example).

Here the example involves doubt as to the validity of the middle term (*hetu*), for it is doubtful whether Buddha is not full of passions.

6) Kapila is not devoid of *passions* (major term), because he did *not give his flesh to the hungry* (middle term); whoever is devoid of passions gives his own flesh to the hungry, as *Buddha* (heterogeneous example).

Here the example involves doubt as to the validity of both the major and middle terms (*sādhya* and *sādhana*), for it is doubtful whether Buddha was devoid of passions and gave his own flesh to the hungry.

Some unnecessarily lay down three other kinds of fallacy of the heterogeneous example (*vaidharmya-dṛṣṭāntābhāsa*), viz.:—

1) Unseparated (*avyatireki*): This person is not *devoid of passions* (major term), because he is a *speaker*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

(middle term); whoever is devoid of passions is not a speaker, as a *piece of stone* (heterogeneous example).

Here, though a piece of stone is both "devoid of passions" and "not a speaker", yet there is no unavoidable separation (*vyatireka-vyāpti*) between "devoid of passions" and "a speaker".

2) Of separation unshown (*apradarśita-vyatireka*):

Sound is *non-eternal* (major term), because it is *adventitious* (middle term); just as *ether* (example).

Here, though there is an unavoidable separation between "adventitious" and "eternal", yet it has not been shown in the proper form such as: "Whatever is not adventitious, is eternal, just as ether".

[Dignāga, the Buddhist, urged the necessity of converting the heterogeneous example into a universal negative proposition, with a view to point out the connection of the middle term and major term].

3) Of contrary separation (*viparīta-vyatireka*):

Sound is not *eternal* (major term), because it is *adventitious* (middle term); whatever is eternal, is not adventitious, just as *ether* (example).

Here the example has been put in a contrary way, for the proper form should have been: "Whatever is not adventitious is eternal, just as *ether*.

वाद्युक्ते साधने प्रोक्तदोषाणामुद्भावनम् ।
दूषणं निरवद्ये तु दूषणाभासनामकम् ॥ २६ ॥

26. Refutation (*dūṣaṇa*) is the pointing out of the aforesaid fallacies in the reasoning of an opponent; but it is called a semblance of a refutation (*dūṣaṇābhāsa*), when the reasoning is really devoid of defects.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

A disputant is said really to refute his opponent, if the former can detect in the reasoning of the latter any of the fallacies aforementioned. But it will be a mere semblance of refutation, if he ascribes to his opponent fallacies which he has not really committed.

सकलावरणमुक्तात्मकेवलं यत् प्रकाशते ।
प्रत्यक्षं सकलार्थात्मसततप्रतिभासनम् ॥ २७ ॥

27. That which is characterised as free from all obstructions and shines as the absolute is called (supreme or transcendental) perception; it uninterruptedly illumines the nature of all objects.

Perception (*pratyakṣa*) is used in two senses: 1) supreme or transcendental (*pāramārthika*) and 2) practical (*vyāvahārika*). The practical perception consists of the knowledge acquired by the soul through the channels of the senses, such as the visual knowledge, auditory knowledge, etc. Transcendental perception is the knowledge acquired by the soul direct, through meditation, without the intervention of the senses or signs.

प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनिवर्तनम् ।
केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ॥ २८ ॥

28. The immediate effect of *pramāṇa* (valid knowledge) is the removal of ignorance; the mediate effect of the absolute knowledge is bliss and equanimity, while that of the ordinary practical knowledge is the facility to select or reject.

Pramāṇa (valid knowledge) is of two kinds: 1) *kevala*, absolute and 2) ordinary. The immediate

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

effect of both is the cessation of ignorance. The mediate effect of the absolute knowledge is happiness and equanimity, while that of the ordinary knowledge is the facility which it affords us to choose the desirable and reject the undesirable.

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ।। २९ ।।

29. Since things have many characters (that is, may be conceived from many points of view), they are the objects of all-sided knowledge (omniscience); but a thing conceived from one particular point of view is the object of *naya* (or one-sided knowledge).

Objects, whether intrinsic or extrinsic, possess many different characteristics, and may be taken from different standpoints. They are understood in their entire character by omniscience alone, while to take them from a certain standpoint is the scope of *naya* (the one-sided method of comprehension).

Naya (the one-sided method of comprehension) is of seven kinds, mentioned below:—

1) *Naigama* (the non-distinguished) is the method by which an object is taken in its generic and specific capacities not distinguished from each other. For instance, by the term "bamboo" one may understand a number of properties, some of which are peculiar to its own species, while the remaining ones are possessed by it in common with other trees, such as a mango, jack, banyan, etc., without any distinction being made between these two classes of properties. The Nyāya and Vaiśeṣika schools of philosophy follow the *Naigama naya.*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

2) *Saṃgraha* (the generic) is the method by which the generic properties alone are taken into consideration without any cognizance of the particular properties which, independent of the former, are non-entities, like sky-flowers. Thus, when we speak of a mango, jack or bamboo, we mean that it is a tree. The Advaita and Sāṁkhya systems of philosophy follow the *Saṃgraha-naya.*

3) *Vyavahāra* (the practical) is the method by which the practical or particular alone, is considered, for the general without the particular is a non-entity, like the horn of a hare. On being asked to bring a tree, can anybody bring the tree in general? No, he can bring only a particular tree, such as a mango, jack or bamboo. The Cārvāka philosophy follows the *Vyavahāra-naya.*

4) *Ṛju-sūtra* (the straight expression) is the method by which a thing, as it exists at present, is considered, without any reference to the past or future. It is useless to ponder over things as they were in the past or will become in the future. All practical purposes are served by the thing itself, as it exists at the present moment. For instance, a man, who was formerly (in a previous birth) my son, is now born as a prince somewhere else; he is of no practical use to me now. So the *Ṛju-sūtra* recognises only the entity itself (*bhāva*), and does not consider the name (*nāma*), image (*sthāpanā*), or the constituent cause (*dravya*). For instance, a poor cowherd, if he bears the *name of Indra*, does not thereby become the lord of heavens. An *image* of a king cannot accomplish the function of the king himself. The *causes* in me which will lead to my accepting a different kind of body in a future birth,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

cannot enable me to enjoy that body now. Some hold that the atoms alone are true, while practically it is the aggregates or lumps alone that are true. This is *Ṛju-sūtra*, which is followed by the Buddhists.

5) *Śabda* (the verbal) consists in using a word in a conventional sense, and not according to its etymological derivation. Thus the word *śatru* usually, or in its conventional sense, means "enemy", while etymologically "a destroyer". The grammarians are the followers of this method.

6) *Samabhirūḍha* (the subtle) consists in making nice distinctions among the synonyms, applying each name appropriately according to their etymological derivation. The grammarians are the followers of this method.

7) *Evaṃbhūta* (the such-like) consists in naming a thing only when it possesses its practical efficiency. Thus a man should be named *Śakra* if he actually possesses strength (*śakti*), implied by the name. The grammarians are the followers of this method.

नयानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि ।
संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥ ३० ॥

30. The knowledge which determines the full meaning of an object through the employment, in the scriptural method, of one-sided *nayas*, is called *Syād-vāda-śruta*.

The *śruta* or scriptural knowledge is of three kinds, *v.z.*: 1) false hearing or knowledge (*mithyā-śruta*), such as that derived from the scripture of the bad Tirthikas; 2) hearing of the one-sided method (*naya-śruta*), that is, the knowledge derived from that

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

part of the Jaina scripture which teaches us to comprehend things from any particular standpoint; and 3) hearing of the all-sided method (*syād-vāda-śruta*), that is, the knowledge derived from that part of the Jaina scripture which teaches us to comprehend things from all-sided standpoints. The *naya-śruta* (knowledge of the one-sided method) has been described in the previous verse. The *syād-vāda* (knowledge of the all-sided method) is described below:—

Syād-vāda, which literally signifies assertion of possibilities, seeks to ascertain the meaning of things from all possible standpoints. Things are neither existent nor non-existent absolutely. A thing may be said to exist in a certain way and to be non-existent in another way, and so forth. *Syād-vāda* examines things from seven points of view, hence the doctrine is also called *sapta-bhaṅgī-naya* (seven-fold paralogism). It is stated as follows: 1) May be, it is (*syādasti*); 2) may be, it is, not (*syād-nāsti*); 3) may be, it is, and it is not (*syād-asti-nasti*); 4) may be, it is indescribable (*syād-avaktavyam*); 5) may be, it is and yet indescribable (*syād-asti ca avaktavyaṃ ca*); 6) may be, it is not, and also indescribable (*syād nāsti ca avaktavyaṃ ca*); 7) may be, it is, and it is not, and also indescribable (*syād asti ca nāsti ca avaktavyaṃ ca*).

When a thing is to be established, we say "it is", when it is to be denied, we say "it is not". When a thing is to be established and denied in turn, we say "it is and it is not", When a thing is to be established and denied simultaneously, we say, "it is indescribable". When a thing is to be established and yet described as indescribable, we say "it is, and yet indescribable". When a thing is to be denied and also

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

declared as indescribable, we say "it is not, and also indescribable". When a thing is to be established and denied as well as declared indescribable at the same time, we say "it is and it is not, and also indescribable". *Syād*, which signifies "may be", denotes all these seven possibilities, that is, a thing may be looked at from one of the above seven points of view, there being no eighth alternative.

प्रमाता स्वान्यनिर्भासी कर्ता भोक्ता विवृत्तिमान् ।
स्वसंवेदनसंसिद्धो जीवः क्षित्याद्यनात्मकः ॥ ३१ ॥

31. The spirit (soul or *jīva*) is the knower, doer and enjoyer, illumines self and others, undergoes changes of condition, is realised only in self-consciousness, and is different from the earth, etc.

The soul (*ātman* or *jīva*) has knowledge, and so is different from knowledge itself. As an enjoyer and doer, the soul in the Jaina philosophy is different from that of the Sāṃkhya philosophy. The soul by the Jainas is described as undergoing changes of condition. In this respect, it is different from that of the Nyāya and Vaiśeṣika philosophy.

प्रमाणादिव्यवस्थेयमनादिनिधनात्मिका ।
सर्वसंव्यवहर्तॄणां प्रसिद्धापि प्रकीर्तित ॥। ३२ ॥

कृतिरियं श्रीसितपट्टसिद्धसेनदिवाकरस्य ॥

32. This system of *pramāṇa*, etc., is beginningless and endless; though familiar to all persons in every day practice, it is yet explained here.

This shows that the world, as conceived by the Jainas, is eternal.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न्यायावतारश्लोकानुक्रमणिका

अनेकान्तात्मकं वस्तु	२९	प्रमाणादिव्यवस्थेयम्	३२
अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य	२०	प्रमाता स्वान्यनिर्भासी	३१
अन्यथानुपपन्नत्वं	२२	प्रसिद्धानां प्रमाणानां	३
अन्यथा वाद्यभिप्रेत-	१५	प्रसिद्धानि प्रमाणानि	२
अपरोक्षतयार्थस्य	४	वाद्युक्ते साधने	२६
असिद्धस्त्वप्रतीतो	२३	वैधर्म्येणात्र दृष्टान्त-	२५
आप्तोपज्ञमनुल्लङ्घ्यम्	९	सकलप्रतिभासस्य	७
दृष्टेष्टाव्याहतत्वाद्	८	सकलावरणमुक्ता-	२७
धानुष्कगुणसंप्रेक्षि	१६	साधर्म्येणात्र दृष्टान्त-	२४
न प्रत्यक्षमपि भ्रान्तं	६	साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः	१८
नयानामेकनिष्ठानां	३०	साध्याभ्युपगमः पक्षः	१४
प्रतिपाद्यस्य यः	२१	साध्याविनाभुनो	५
प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थ-	१२	साध्याविनाभुवो	१३
प्रत्यक्षेणानुमानेन	११	साध्ये निवर्तमाने	१९
प्रमाणस्य फलं	२८	स्वनिश्चयवदन्येषां	१०
प्रमाणं स्वपराभासि	१	हेतोस्तथोपपत्त्या	१७

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

श्रीसिद्धसेनदिवाकरविरचितः

न्यायावतारः

श्रीसिद्धर्षिगणिकृतविवृतिसहितः ।

अवियुतसामान्यविशेषदेशिनं वर्धमानमानम्य ।
न्यायावतारविवृतिः स्मृतिबीजविवृद्धये क्रियते ॥ १ ॥

तस्य चेदमादिवाक्यम्

प्रमाणव्युत्पादनार्थमिदमारभ्यते ।

प्रमाणेत्यादि । अनेन च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसंबन्धविकलतया ध्वनेर्बहिरर्थं प्रति प्रामाण्यायोगादभिधेयादिसूचनद्वारोत्पन्नार्थसंशयमुखेन श्रोतारः श्रवणं प्रति प्रोत्साह्यन्ते इति धर्मोत्तरो मन्यते । तदयुक्तम् । यदि हि शब्दस्यार्थप्रकाशनं प्रति सामर्थ्यं न समस्ति, तत् कथमसावभिधेयादिसूचने पटिष्ठः स्यात् । न च तस्याप्रामाण्ये एतच्छ्रवणादर्थसंशयं कुर्वन्ति प्रेक्षावन्तः, तद्वृत्ताहानेः मिथ्याज्ञानादपि प्रवृत्त्यविरामप्रसङ्गाच्च । अर्चटस्त्वाह — न श्रावकोत्साहकमेतत्, प्रामाण्याभावात्, तेषां चाप्रामाण्यादप्रवृत्तेः, किं तर्हि प्रकरणार्थकथनावसरोपस्थितपरोपन्यस्तहेत्वसिद्धतोद्भावनार्थम् । तथा हि — संभवत्येवंवादी — नारब्धव्यमिदम्, अभिधेयादिशून्यत्वात्, काकदन्तपरीक्षादिवदिति, तदनेनास्य तद्वृत्ताप्रकाशकेन वचसा तद्धेतूनामसिद्धतोद्भाव्यत इति । तदयुक्ततरम्, यतो यदीदमप्रमाणमिति नाभिधेयादीनि साक्षाल्लक्षयत् प्रवर्तयति, ततः परोपन्यस्तहेत्वसिद्धतां कथयतीति युक्तिरिक्तं पश्यामः, अप्रमाणस्याकिंचित्करत्वात्, अन्यथा प्रमाणविचारणमानर्थक्यमश्नुवीत । तस्मादिदं प्रमाणभूतं सदभिधेयादीनि प्रतिपादयत् प्रेक्षावतः प्रवर्तयतीति प्रकरणादावुपन्यस्तम् । संबन्धशून्यत्वादस्य कथमर्थे प्रमाणतेति चेत्, प्रत्यक्षेऽपि कथं तर्हि सेति वाच्यम् । ग्राह्यग्राहकभावसंबन्धबलादिति चेत्, अत्रापि वाच्यवाचकभावादिति ब्रूमः । स एव कथमिति चेत्, अध्यक्षेऽपि वेद्यवेदकभावः कथमिति वाच्यम् । तदुत्पत्तितदाकारताभ्यामिति चेत्, केयं तदुत्पत्तिर्नाम । तज्जन्यतेति चेत् । प्रतिक्षणं भङ्गुरत्वे सैव दुरुपपादेत्याचक्ष्महे । तथा हि — क्षणनश्वरोऽर्थः स्वक्षणे पूर्वं पश्चाद् वा कार्यं कुर्यादिति त्रयी गतिः । तत्र न तावदाद्यः पक्षः

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

कक्षीकरणीयः, समकालभाविनि व्यापाराभावात्, इतरथैकक्षणवर्तिनां समस्तार्थक्षणानामितरेतरं कार्यकारणभावः प्रसज्येत, तथा च तत्प्रयुक्तो ग्राह्यग्राहकभावश्चेत्यसमञ्जसमापनीपद्येत । अथ स्वक्षणात्पूर्वम्, अचारु एतदपि, स्वयमसतो भविष्यच्छङ्खचक्रवर्त्यादेरिव पूर्वकालवर्तिनि कार्ये व्यापाराभावात् । अथ स्वक्षणादूर्ध्वं कार्यं विधत्त इति मन्येथाः, एतदप्यसाधीयः, विनष्टस्य कार्यकरणाक्षमत्वात्, अन्यथा मृतस्य शिखिनः केकायितं स्यात् ॥ तदाकारतापि किमर्थाकारसंक्रान्त्या, अथ तत्सदृशतयोत्पत्तेर्ज्ञानस्येति । यद्याद्यः कल्पः, तदयुक्तम्, ज्ञाने स्वाकारार्पणादर्थस्य निराकारतानुषङ्गात् स्वदेहे पृथुतरार्थदर्शनप्रसङ्गात्, शिरःस्फोटनप्लावनाद्यनर्थप्रसक्तेश्च । अथ द्वितीयः, तथा सति सादृश्यवशादर्थव्यवस्थेत्यायातम् । न च सादृश्यं भवतां दर्शने तात्त्विकमस्ति, विविक्तक्षणक्षयिपरमाणुलक्षणस्वलक्षणानां पारमार्थिकत्वाभ्युपगमात्। अनादिकालालीनवासनाप्रबोधसंपादितसत्ताकनिर्विकल्पकविविक्तदर्शनोत्तरकालभाविविकल्पव्यवस्थापितसादृश्यवशादर्थग्रहणनियमे सत्येकनीलस्वलक्षणे क्षणे संकलकालकलापव्यापिकाककुवलयादिगतनीलताया व्यवस्थितिरविशेषेणानुषज्येत, तथा च प्रतिनियतो ग्राह्यग्राहकभावो न घटामटाट्येत । अङ्गुल्यग्रनिर्दिश्यमानपुरोवर्तिनीलस्वलक्षणदर्शनबलायातत्वात् नैल्यविकल्पस्य तदेवाध्यवस्यति न भूतं भावि काककुवलयादिगतं वा इति चेत्, तर्हि विकल्पः स्वलक्षणनिष्ठः प्राप्तः, नियतदेशदशावच्छिन्नार्थक्रियासमर्थार्थग्रहणात् । तथा हि—तदध्यवसायः किं तद्विकल्पनम् उत तद्ग्रहणम् । न तावत् तद्विकल्पनम्, विकल्पानां भवदभिप्रायेण स्वलक्षणान्तःप्रवेशाभावात् । तदुक्तम्—

तेनान्यापोहविषयाः प्रोक्ताः सामान्यगोचराः ।
शब्दाश्च बुद्धयश्चैव वस्तुन्येषामसंभवात् ॥ १ ॥ इति ।

अथ ब्रूयात्—यद्यपि विकल्पाः सामान्यं गोचरयन्ति तत्त्वतः, तथापि प्रत्यक्षविकल्पयोर्यौगपद्येन प्रवृत्तेर्विमूढः प्रतिपत्ता विकल्पस्यापि स्वलक्षणनिष्ठतां व्यवस्यति । तथा चोक्तम्—

मनसोर्युगपद्वृत्तेः सविकल्पाविकल्पयोः ।
विमूढो लघुवृत्तेर्वा तयोरैक्यं व्यवस्यति ॥ १ ॥ इति ।

तत् किमिदं शपथैः प्रत्येयं यदुत मोहाद् विकल्पेन स्वलक्षणमध्यवस्यति न पुनर्विशदनिर्भासेन साक्षात्करोति । एवं चाध्यक्षमपि सकलार्थव्यक्तीर्गोचरयति, विकल्पमोहात्तु संनिहितविषयं लक्ष्यते इति परोऽनुषञ्जयन् दुर्निवारः

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

स्यात् । उत तद्ग्रहणमध्यवसायः, तदा स्वलक्षणनिष्ठता विकल्पस्य स्ववाचा भवद्भिः प्रतिपन्ना स्यात् । एवं च विकल्पयुगलकेऽप्यर्थक्रियासमर्थार्थपर्यवसितसत्ताकता विकल्पस्याढौकते । यदा च विकल्पः स्वलक्षणसौधमध्यमध्यास्त इति अभिदध्याः, तथा सति ध्वनेरपि तदन्तःप्रवेशो दुर्निवारः स्यात्, तत्सहचरत्वात् । यदाह भवदाचार्यः— स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पानामिति । न च विकल्पं व्यतिरिच्य सादृश्यव्यवस्थापकमन्यदस्ति, प्रत्यक्षस्य सकलजगद्विलक्षणस्वलक्षणग्रहणप्रवणत्वात् । तद् यदि तत्सदृशतयोत्पत्तिस्तदाकारता, तदा प्रतिपादितन्यायाद् विकल्पस्य संनिहितार्थगोचरतोररीकर्तव्या, तथा च ध्वनिरपि तद्विषयः सिध्यतीति सिद्धं नः समीहितम् । अन्यथा तदाकारता न समस्ति, गत्यन्तराभावात् । तन्न तदुत्पत्तितदाकारते ग्राह्यग्राहकभावहेतू संस्तः । संस्तां वा, तथापि विकल्पतः पर्यनुयोज्यो भवान् । किमेते ग्रहणकारणं पार्थक्येन उत सामस्त्येन । तद् यद्याद्यः पक्षः, कपालक्षणो घटान्त्यक्षणस्य ग्राहकः प्राप्नोति तज्जन्यत्वात्, जलचन्द्रो वा नभश्चन्द्रस्य ग्राहकः स्यात् तदाकारत्वात् । अथ द्वितीयः, तथा सति घटोत्तरक्षणः पूर्वक्षणस्य ग्राहकः प्रसज्जति, तदुत्पत्तेस्तदाकारत्वाच्च । जडत्वादर्थस्य न ग्राहकत्वमपि तु ज्ञानस्य तदुत्पत्तितदाकारतयोः सत्योरिति चेत्, इदमिदानीं विदितमस्माभिः, एतदपि समानार्थग्राहिप्राचीनसंवेदनक्षणलक्षणमनस्कारोत्पाद्यज्ञाने ग्राहकलक्षणं व्यभिचरति, उत्पादकप्राक्तनक्षणवर्तिमनस्काराग्राहकत्वात् । तदध्यवसायसाहित्येन तदुत्पत्तितदाकारतयोर्ग्रहणकारणत्वं संपूर्णं मनस्कारे तन्नास्तीति चेत्, किमिदं भिन्नगोचरेण सह साहित्यम् । तथा हि - अध्यवसायो वासनाप्रबोधवशादुत्पन्नः सामान्यमनर्थरूपं विकल्पयति । प्रत्यक्षं बहिरार्थाल्लब्धात्मलाभं तदाकारं तमेव साक्षात्करोति — इति भवतां दर्शनम्, तन्न विकल्पसाहित्यं प्रत्यक्षस्य कंचन विशेषं पुष्णाति । तदिदं ग्राह्यग्राहकभावकारणं प्रत्यक्षेऽपि यद् भवद्भिरभ्यधायि, तद् यथा यथा विचार्यते तथा तथा विशीर्यत इत्यनपेक्षणीयम् । तद् यथाकथंचित् प्रत्यक्षस्य प्रतिपादितग्राह्यग्राहकभावलक्षणवैकल्येऽपि ग्राहकत्वम् अर्थस्य ग्राह्यत्वम्, तथा दृष्टत्वात्, अन्यथा निखिलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् भवद्भिरपि प्रत्यपादि । तथा शब्दस्य वाचकत्वमर्थस्य वाच्यत्वं प्रतिपद्यध्वं यूयम्, अत्रापि दृष्टहानेः व्यवहारोच्छेदस्य समानत्वात् । अथ इत्थमाचक्षीथाः, यथा — नद्यास्तीरे गुडशकटं पर्यस्तं, धावत धावत डिम्भकाः — इत्यादिविप्रतारकपुरुषवचनश्रवणात् प्रवर्तमाना विप्रलम्भताभाजो

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

जायन्ते, अतः सकलवचनेष्वनाश्वास इति । एवं तर्हि चिकिचिकायमानमरुमरीचिकाचक्रचुम्बि यज्जलोल्लेखि विशददर्शनमुदयपदवीं समासादयति तदलीकमवलोकितमिति, सकलाध्यक्षेष्वनाश्वास इत्यभिदध्महे । पाश्चात्यविपरीतार्थोपस्थापकप्रमाणबाधितत्वाद् मरीचिकासु जलज्ञानमप्रमाणं न शेषसत्यस्तम्भादिज्ञानानि, बाधारहितत्वादिति चेत्; तर्हि ध्वनावप्ययं न्यायः किं काकैर्भक्षितः । न हि वयं सर्वशब्दानां प्रामाण्यं प्रतिपद्येमहि, किं तर्हि सुनिश्चिताप्तप्रणेतृकाणामेव । तन्न प्रामाण्यं प्रति प्रत्यक्षशब्दयोर्विशेषमुपलभामहे । एष तु विशेषः स्यात्, प्रत्यक्षं चक्षुरादिसामग्रीविशेषजन्यत्वात् संनिहितनियतार्थग्राहि स्पष्टप्रतिभासम्, शाब्दं तु तथाविधकारणविकलत्वाद् नियतानियतार्थग्राहि अस्पष्टप्रतिभासम् । न च एष विशेषः प्रामाण्यक्षतिकारी, इतरथानुमानस्याप्यप्रामाण्यमासज्येत, तस्याप्यविशदानियतार्थग्राहित्वात् । परमार्थतस्तु त्रिकालव्यापिनः सर्वार्थग्रहणस्वभावत्वेऽपि आवरणतिरस्कृतस्य जीवद्रव्यस्य चक्षुरादिसामग्रीसापेक्षावरणक्षयोपशमवशात् संनिहितस्पष्टार्थग्रहणपरिणामः प्रत्यक्षमित्युच्यते । शब्दसापेक्षक्षयोपशमात्तु नियतानियताविशदार्थग्रहणपरिणामस्तु शाब्दमिति । तन्न तदुत्पत्तितदाकारते प्रत्यक्षे शाब्देऽन्यस्मिन् वा ज्ञाने वास्तव्यौ स्तः । तस्मात्पारमार्थिकाभिधेयप्रयोजनसम्बन्धप्रतिपादकमेतदादिवाक्यमिति स्थितम् ॥

तत्राभिधेयं वाच्यं, तच्चेह प्रमाणम्, तस्यैव प्रकरणेन प्रतिपाद्यत्वात्, तत् प्रमाण इत्यवयवेन लक्षयति । प्रयोजनं द्विधा, श्रोतुः कर्तुश्च । पुनरपि द्विविधं, अनन्तरं व्यवहितं च । तत्र श्रोतुरनन्तरप्रयोजनं प्रमाणविषया व्युत्पत्तिः, कर्तुर्व्युत्पद्यमानस्य प्राज्ञत्वात् शिष्यस्य व्युत्पादनम् । तत्रात्मप्रयोजनं दर्शयन्नारभ्यते इति अस्य मयेतिपदसव्यपेक्षत्वात् । शिष्यप्रयोजनं तु व्युत्पदित्यनेनोपसर्गधातुसमुदायेनैव तदन्तर्गतं लप्स्यते इत्यभिप्रायवान् कर्ता आत्मव्यापारं णिजन्तेन निर्दिशति—प्रमाणव्युत्पादनार्थमिति । व्यवहितप्रयोजनं द्वेधा, व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । व्यावहारिकं हेयोपादेयोपेक्षणीयेष्वर्थेषु हानोपादानोपेक्षालक्षणम् । पारमार्थिकम् अभ्युदयनिःश्रेयसावाप्तिरिति । एतत्तु साक्षादनुक्तमप्यनन्तरप्रयोजनफलत्वात् तद्वचनेनैवाक्षिप्तमवगन्तव्यम् । संबन्धस्तूपायोपेयलक्षणः, तत्रोपेयं प्रकरणार्थपरिज्ञानम्, प्रकरणमुपायः, ततस्तदभिलषता प्रकरणमिदमारम्भणीयमिति अनुक्तोऽपि वचनेन संबन्धोऽर्थाद् गम्यते इति तात्पर्यार्थः ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अधुनाक्षरार्थो विव्रियते—तत्र यद्यपि प्रमाणशब्दस्य सर्वकारकैर्भावेन च व्युत्पत्तेः सुकरत्वात् "कृत्यल्युटो बहुलम्" (पा० ३-३-११३) अन्यत्रापि (पा० ३-३-१३०) इति वचनाद् यथाक्रममी कर्त्रर्थादिकारकभावव्युत्पत्त्या प्रमाणशब्दवाच्याः, तद् यथा—"आत्मार्थज्ञानार्थक्रियाकारणकलापक्षयोपशमक्रियारूपाः, तथापीह ज्ञानमेवाधिक्रियते, तस्यैव परीक्षाक्षमत्वात्, इतरेषां परीक्षायाः तत्पुरःसरत्वात्, वैयर्थ्याच्च ।" तथा हि—नार्थस्तावदात्मनः परीक्षया, तस्य भ्रान्ताभ्रान्तज्ञानेषु समानत्वात् । नाप्यर्थस्य, तस्योपेयत्वात्, उपायभूतज्ञानपरीक्षणेनैव गतत्वात् । नार्थक्रियायाः, तदवनतौ परीक्षावैयर्थ्यात् । नापि कारणकलापस्य, ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् स्वरूपानवगतेः, पश्चात् तत्स्वरूपनिर्णयादेव तत्साद्‌गुण्यवैगुण्यावगतेर्नैरर्थक्यात् । नापि क्षयोपशमस्य, तस्य ज्ञानोत्पादोन्नीयमानरूपत्वात् । नापि प्रमितिमात्रस्य, तस्य प्रमाणसाध्यतया तच्चारुताद्वारेणैव समीचीनतासिद्धेरिति । तदयमभिप्रायः—यद्यपि अनन्तधर्माध्यासिते वस्तुनि सर्व एव शब्दार्था निरुपचरिता घटन्ते, तथापि येनार्थं परिच्छिद्यार्थक्रियासमर्थार्थप्रार्थनया प्रवर्तन्ते प्रमातारस्तदेवेह ज्ञानमात्मना सह धर्मिरूपतया तादात्म्येऽपि धर्मरूपतया व्यतिरिक्तं प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमित्युच्यते । तस्य व्युत्पादनं परपरिकल्पितलक्षणादिव्युदासेन स्वाभिप्रेतलक्षणादिस्वरूपप्रकाशनम् । तदर्थम्—अर्थशब्दः प्रयोजनपर्यायः इदम् इति अर्थरूपतया स्वचेतसि विवर्तमानप्रकरणशरीरं परामृशति । द्विविधं हि प्रकरणशरीरम्, शब्दोऽर्थश्चेति, बहिः शब्दरूपतया प्रकाशयिष्यमाणत्वेऽप्यन्तस्तत्त्वार्थाकारेण प्रत्यक्षत्वाद् । आरभ्यते इति पदवाक्यश्लोकादिरचनया प्रक्रियते इति यावत् ।

इह च लक्षणसंख्यागोचरफलेषु प्रमाणं प्रति विप्रतिपद्यन्ते परे । तथा हि लक्षणे तावत्, प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति सौगताः । अनधिगतार्थाधिगन्तृ प्रमाणमिति मीमांसकाः । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति नैयायिकादयः ॥ तथा संख्यायां, प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति सौगताः । प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्त्यभावाः प्रमाणानीति मीमांसकाः । प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानानि प्रमाणानीति नैयायिकाः । प्रत्यक्षानुमानशब्दानि प्रमाणानीति वैशेषिकाः । एतान्येव सांख्याः । प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः ॥ तथा गोचरे, परस्परविनिर्लुठितक्षणक्षयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि प्रमाणगोचरस्तात्त्विक इति बौद्धाः । सामान्यविशेषात्मकं वस्त्विति मीमां-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

सकाः। परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषाविति नैयायिकवैशेषिकाः। त्रैगुण्यरूपं सामान्यमिति सांख्याः। भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमीति चार्वाकाः॥ तथा फलेऽपि विप्रतिपद्यन्ते, अर्थाधिगतिः प्रमाणफलमिति सौगताः। पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरमुत्तरं तु फलमिति मीमांसकादयः।

तत्र तावल्लक्षणसंख्याविप्रतिपत्ती निराचिकीर्षुराह—

प्रमाणं स्वपराभासि ज्ञानं, बाधविवर्जितम्।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधा, मेयविनिश्चयात्॥ १॥

तत्रापि पूर्वार्धेन लक्षणविप्रतिपत्तिमुत्तरार्धेन तु संख्याविप्रतिपत्तिं निराचष्टे। लक्षणं च पररूपेभ्यो व्यावर्तनक्षमोऽसाधारणधर्मः। लक्ष्यते परिच्छिद्यते विजातीयेभ्यो व्यावृत्तं लक्ष्यं येन तल्लक्षणमित्युच्यते। तच्चेह द्वये प्रत्याय्याः स्वदर्शनानुरक्तान्तःकरणास्तीर्थान्तरीया विप्रतिपन्नाः, तथा मुग्धबुद्धयो लौकिका अव्युत्पन्नाश्चेति। ततश्च यद्यादौ विप्रतिपन्नान् प्रति लक्षणं तदैवं लक्ष्यलक्षणभावो द्रष्टव्यः। यदिदं भवतामस्माकं च प्रमाणमिति प्रसिद्धम्, तत्स्वपराभासि ज्ञानं बाधविवर्जितं मन्तव्यम्; प्रसिद्धं प्रमाणमनूद्याप्रसिद्धं स्वपराभासित्वादि विधीयते। यदा तु अव्युत्पन्नमतीन् प्रतीदं लक्षणम्, तदा प्रतिप्राणि स्वपरप्रकाशिनो ज्ञानस्य बाधारहितस्य कस्यचित् सिद्धत्वात्, अन्यथा प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, एवं ते बोध्यन्ते—यददो भवतां क्वचिन्नियतार्थग्राहि स्वपरप्रकाशकं बाधरहितं ज्ञानं प्रसिद्धं तत् प्रमाणमिति बुध्यन्ताम्। अत्रापि सिद्धस्यानुवादोऽसिद्धस्य विधानं योज्यम्॥

अधुनाक्षरार्थः—तत्र प्रमाणमिति पूर्ववत्। स्व आत्मा स्वरूपं, परोऽर्थः, तावाभासयितुं प्रकाशयितुं शीलमस्य तत्तथा। ज्ञायते निर्णीयते तत्त्वं येन तद् ज्ञानम्। बाध्यतेऽनेनेति बाधः, विपरीतार्थोपस्थापकप्रमाणप्रवृत्तिरिति यावत्। तेन विशेषेण वर्जितं रहितं यज्ज्ञानं तत्प्रमाणमिति संटङ्कः॥

इह च व्यवच्छेद्यापेक्षया लक्षणे विशेषणप्रवृत्तेः स्वपराभासि इत्यनेन ये स्वाभास्येव ज्ञानं मन्यन्ते ज्ञानवादिनो बौद्धविशेषाः, ये च पराभास्येव मीमांसकनैयायिकादयस्ते निरस्ताः। ते हि बहिरर्थाभावात् ज्ञानं स्वांशपर्यवसितसत्ताकमित्याचक्षीरन्, तदयुक्तम्। ज्ञेयार्थाभावे ज्ञानाभावप्रसङ्गात्।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अथार्थाभावेऽपि स्वप्नदशायां वनदेवकुलादिनानाप्रतिभासं ज्ञानमवलोकितमिति तथाभूतं सकलं ब्रूषे, तन्न, तस्यापि जाग्रदवस्थाभाविसद्भूतार्थदर्शनसंपादितात्मसंस्कारमिद्धादिकारणकलापसंनिधानप्रबोधव्यपेक्षत्वात्, इतरथात्यन्तानुभूतभूतपञ्चकातिरिक्तषष्ठभूतप्रतिभासः स्यात् । किं च । कथमेकं ज्ञानं सितपीताद्यनेकाकारविवर्तमिति प्रष्टव्यो भवान् । अनाद्यविद्यावासनात इति चेत्, अत्रापि विकल्पयुगलममलमवतरति, ततो ज्ञानात् सा वासना व्यभैत्सीद् न वा । व्यत्यरैक्षीच्चेद्, एवं सति तद्ग्राहकप्रमाणमभिधानीयम्, ज्ञानव्यतिरिक्तायाः संवेदनाभावात्, तत्संवेदने चार्थस्यापि व्यतिरिक्तस्य संवेदनमिति स दुष्प्रतिषेधः स्यात् । वेद्यवेदकाकारकलुषिताज्ज्ञानादेव व्यतिरिक्ता तत्कारणभूता ज्ञानरूपैव सानुमीयते इति चेन्न, तया सह संबन्धग्रहणाभावात्, दृष्टहान्यदृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गाच्च । किं च । यथा व्यतिरिक्तवासनावशादेकमपि ज्ञानं नानाकारम्, तथा जडमपि तद्वशादेव बोधरूपं प्रकाशत इति विपरीतापत्तेरर्थ एव सिद्धिमास्कन्देद् न ज्ञानम् । अथाव्यतिरिक्ता, हन्त ज्ञानमेव तन्न वासना, तदव्यतिरिक्तत्वात् तत्स्वरूपवदित्यास्तां तावत् । पराभास्यपि स्वप्रकाशाभावादभिदधीरन्, तदप्यसंबद्धम् । स्वप्रकाशाभावे परप्रकाशायोगात् । न हि प्रदीपः स्वरूपमनुद्द्योतयन् घटाद्युद्द्योतने व्याप्रियते । स्वयं चाप्रतीतमपि यद्ययं ग्राहयति ज्ञानम्, देवदत्तस्योत्पन्नं (ज्ञानं) यज्ञदत्तं ग्राहयेत्, विशेषाभावात् । अन्यच्च । परप्रकाशनमात्रेऽपि दूरासन्नादिभेदः प्रथमानानामर्थानां किमपेक्षश्चकास्ति, शरीरापेक्ष इति चेत्, न, तस्यापि प्रकाश्यताविशेषात्, तस्मादन्तर्मुखाकारस्य बहिरर्थग्रहणे सति अयं घटामाटीकते नान्यथा । अथार्थापत्त्यादिना प्रमाणान्तरेण तदन्तर्निविष्टं गृह्यते, ततस्तदपेक्षया योक्ष्यते दूरासन्नादिभेद इति चेत्, न, तत्रापि विकल्पयुगलकानतिवृत्तेः । तथा हि—तत्प्रमाणान्तरं स्वप्रकाशमन्यप्रकाशं वा । स्वप्रकाशं चेत्, प्रथमस्य किं क्षूणम् । अन्यप्रकाशं चेत्, तत्रापीयमेव वार्ता इत्यनवस्था, तस्मात् स्वरूपमवभासयदेव ज्ञानमर्थग्रहणाय व्याप्रियते इति स्थितम् ॥

'ज्ञानम्' इत्यनेन तु यन्नैयायिकादिभिः पर्यकल्पि संनिकर्षः प्रमाणमिति, तस्य प्रामाण्यं निरस्यति । यतः स्नानपानावगाहनाद्यर्थक्रियानिर्वर्तनक्षममर्थं निश्चित्याव्यवधानेन प्रवर्तन्ते प्रमातारस्तदेव ज्ञानं प्रमाणं न संनिकर्षो जडतयास्ति, अव्यवहितनिर्णयाभावादित्याकूतम् । अर्थोपलब्धिहेतुत्वात्तस्य

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

प्रामाण्यमिति चेत्, विशीर्णेदानीं प्रमाणेयत्ता, देहादेरपि तत्कारणतया प्रामाण्यापत्तेरित्यास्तां तावत् ।

'बाधविवर्जितम्' इत्यमुना तु यत्तिमिरादितिरस्कृतनयनदीधितिप्रसरादिना नभस्तलावलम्बिनिशीथिनीनाथद्वयादिप्रतिभासम्, यच्च कुतर्कभ्रान्तचेतसां निजदर्शनाकर्णनप्रभवं क्षणक्षयिसामान्यविशेषैकान्तेश्वरादिकृतभुवनप्रतिभासं ज्ञानं तत्प्रत्यनीकार्थप्रत्यायकप्रमाणान्तरोपनिपातप्लावितत्वात् प्रतिक्षिपति । विशेषार्थविशब्दोपादानात्तु यः खलु बहुलकामलावलेपलुप्तलोचनबलानां धवले जलजे पीतिमानमादधानो बोधः समुल्लसति, स यद्यपि सकलं कालं तद्दोषाव्युपरमे प्रमातुर्निजदर्शनेन न बाध्यते, तथापि तज्जलजधवलताग्राहिणा जनान्तरदर्शनेन बाधितत्वान्न प्रमाणमित्युक्तं भवति ।

समस्तलक्षणेन तु यत्परे प्रत्यपीपदन् अनधिगतार्थाधिगन्तृ प्रमाणम् अविसंवादकं प्रमाणम्, अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् इत्यादि तन्निरास्थत्, तथा हि—अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वं किमभिधीयते । ज्ञानान्तरेणानधिगतमर्थं यदधिगच्छति तत्प्रमाणमिति चेत्, तर्हि तज्ज्ञानान्तरं परकीयं स्वकीयं वा । तद्यदि परकीयम्, तदयुक्तम्, सर्वज्ञज्ञानस्य सकलार्थगोचरतया सर्वप्राकृतलोकज्ञानानामधिगतार्थाधिगन्तृत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्, तदर्थग्राहिजनान्तरदर्शनसंभवाच्च । अथ स्वकीयं, तत्रापि सोऽधिगम्योऽर्थः किं द्रव्यमुत पर्यायो वा । द्रव्यविशिष्टपर्यायः, पर्यायविशिष्टं वा द्रव्यमिति । तथा किं सामान्यमुत विशेषः । आहोस्वित् सामान्यविशिष्टो विशेषः विशेषविशिष्टं वा सामान्यम् । इत्यष्टौ पक्षाः । तत्र यद्याद्यमुररीकुरुषे, तदयुक्तम्, द्रव्यस्य नित्यत्वैकत्वाभ्यामनधिगतत्वांशाभावात् । अथ द्वितीयम्, तदप्यचारु, पर्यायस्य प्राचीनसंवेदनोदयसमयध्वस्तस्य संवेदनान्तरप्रभवकालं यावत्प्रतीक्षणासंभवेन विशेषणानर्थक्यात् । उत तृतीयम्, तदप्यसाधीयः, विकल्पद्वयानतिक्रमात् । स हि द्रव्यविशिष्टः पर्यायः समकालभाविना ज्ञानेनानधिगतोऽधिगम्यते, यद्वा कालान्तरभाविनेति । न तावत्समकालभाविना, तत्संभवाभावेन विशेषणवैफल्यात् । न हि संभवोऽस्त्येकस्य प्रमातुरेककालं द्रव्यक्रोडीकृतैकपर्यायविषयसंवेदनद्वयप्रवृत्तेः, तथानुभवाभावात्, परस्परमधिगतार्थाधिगन्तृत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । नापि कालान्तरभाविना, गृह्यमानपर्यायस्य कालान्तरानास्कन्दनात्, पूर्वोत्तरक्षणत्रुटितवर्तमानक्षणमात्रसंबन्धत्वात्तस्य । एतेन पर्यायविशिष्टद्रव्यपक्षोऽपि प्रतिव्यूढः, समानयोगक्षेमत्वात । अथ सामान्यं,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तदप्यसंबद्धम्, तदेकतया प्रथमज्ञानेन साकल्यग्रहणादुत्तरेषां सामान्यज्ञानानामधिगतार्थगोचरतयाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अथ विशेषः, स नित्योऽनित्यो वेति वक्तव्यम् । नित्यश्चेत्, एवं सत्याद्यसंवेदनेनैव तस्य सामस्त्यग्रहणादुत्तरेषां तद्विषयाणामधिगतगोचरत्वेनाप्रामाण्यप्रसक्तिः । अनित्यश्चेत्, पर्यायदूषणेन प्रतिक्षिप्तः । अथ सामान्यविशिष्टो विशेषः, कास्य विशिष्टता, किं तादात्म्यमुत तत्संनिधिमात्रम् । तादात्म्यं चेत्, प्रथमज्ञानेन सामान्यवत्तस्यापि ग्रहणात्, अन्यथा तादात्म्यक्षतेः, तद्विषयान्यज्ञानानामप्रामाण्यं प्रसज्येत । तत्सांनिध्यपक्षेऽपि द्वयोरपि परस्परं विशकलितरूपत्वात् पक्षद्वयोदितं दूषणं पश्चाल्लग्नं धावति । विशेषविशिष्टसामान्यपक्षे पुनरेतदेव विपरीतं योज्यम् । तन्न, अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वं ज्ञानस्य कथंचिद् विचारभारगौरवं सहत इत्यलक्षणमिति स्थितम् ।। अविसंवादकत्वमधुना विचार्यते तत्किं प्रदर्शितार्थप्राप्त्या उत प्राप्तियोग्यार्थोपदर्शकत्वेन आहोस्विदविचलितार्थविषयत्वेन भवान् ज्ञानस्य प्रामाण्यं कथयति । यदि प्रथमः कल्पः, तदयुक्तम्, जलबुद्बुदादिमुमूर्षुपदार्थोत्पादितसंवेदनस्याप्रमाणतोत्पत्तेः, प्राप्तिकाले तस्य ध्वस्तत्वात् । अथ द्वितीयः, तदप्यचारु, प्राप्त्ययोग्यदेशस्थितग्रहनक्षत्रादिगोचरज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसक्तेः, अनुचितदेशावस्थानेनैव प्राप्त्यनर्हत्वात्तेषाम् । अथ तृतीयः पक्षः, तत्राप्यविचलितविषयतां कथमवैषि । ज्ञानान्तरेण तद्विषयनिराकरणाभावादिति चेत्, एतदेवास्माभिरुदितं किं भवतः परुषमाभाति । न हि स्वपरप्रकाशि ज्ञानं बाधारहितं विमुच्यान्यस्य विषयानिराकरणं ज्ञानान्तरेण प्रेक्षामहे । तत्तदेव न्यायात्प्रमाणं भवद्भिरभ्युपगतमिति ।। अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमित्येतदपि न परीक्षां क्षमते, शरीरादेरपि तत्कारणतया प्रामाण्यप्रसङ्गात् । अव्यवहितमर्थोपलम्भकारणं प्रमाणं न देहादिकमिति चेत्, एवं तर्हि ज्ञानमेव स्वपराविर्भावकं निर्बाधकं च प्रमाणं न संनिकर्षादि, तत्सद्भावेऽप्यर्थपरिच्छेदाभावात् । तस्मादेतदेव चारु प्रमाणलक्षणमिति ।।

अधुना तत्संख्यामाह—प्रत्यक्षं चेत्यादि । तत्र सिद्धान्तप्रसिद्धपारमार्थिकप्रत्यक्षापेक्षयाक्षशब्दो जीवपर्यायतया प्रसिद्धः, इह तु व्यावहारिकप्रत्यक्षप्रस्तावादक्षध्वनिरिन्द्रियवचनो गृह्यते । ततश्चाक्षं प्रतिगतं प्रत्यक्षम् । यदिन्द्रियमाश्रित्योज्जिहीतेऽर्थसाक्षात्कारि ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । एतच्च प्रत्यक्षशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम । स ह्येवं व्युत्पादितोऽपि

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

साक्षाद् ग्राह्यग्राहकं ज्ञानविशेषं लक्षयति, तत्रैव रूढत्वात्, यथा गमनक्रियायां व्युत्पादितोऽपि गोशब्दः ककुदादिमन्तं पिण्डविशेषं गच्छन्तमगच्छन्तं वा गोचरयति, तत्रैव तस्य प्रसिद्धत्वात्, न गमनक्रियायुक्तमपि पुरुषादिकं विपर्ययादिति । ततश्च सर्वज्ञज्ञानानां यत्स्वरूपसंवेदनं तदपि प्रत्यक्षमित्युक्तं भवति । तत्रापि स्वरूपस्य ग्राह्यस्य साक्षात्करणसद्भावादिति । अक्षेभ्यः परतो वर्तते इति परोक्षम्, अक्षव्यापारनिरपेक्षमव्यापारेणासाक्षादर्थपरिच्छेदकं यज्ज्ञानं तत्परोक्षमिति भावः । चशब्दौ प्रत्यक्षपरोक्षयोस्तुल्यकक्षतां लक्षयतः । तेन यत्परे प्राहुः, प्रत्यक्षं सकलप्रमाणज्येष्ठमित्यादि तदपास्तं भवति, द्वयोरपि प्रामाण्यं प्रत्यविशेषात्, विशदाविशदप्रतिभासविशेषस्य सतोऽपि ज्येष्ठतां प्रत्यनङ्गत्वात् । प्रत्यक्षस्य पुरःसरत्वात्परोक्षस्य कनिष्ठतेति चेत्, नायमेकान्तः, सर्वत्रान्यथानुपपन्नतावधारितोच्छ्वासनिःश्वासादिजीव-लिङ्गसद्भावासद्भावाभ्यां जीवसाक्षात्कारिप्रत्यक्षशून्येऽपि जीवन्मृतप्रतीति-दर्शनात्, अन्यथा लोकव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । क्वचित्प्रत्यक्षगृहीतसंबन्ध-बलात्परोक्षं प्रवर्तत इति प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वकल्पने पश्य मृगो धावतीत्यादि-शब्दबलात्कृकाटिकामोटनद्वारेण मृगविषयं, तथा स्मरणात्संकेतग्रहणाद्वा अपूर्वापूर्वार्थदर्शनकुतूहलादिना वनदेवकुलादिगोचरं परोक्षपूर्वं प्रत्यक्षं दृष्टमिति परोक्षस्य ज्येष्ठतासज्येत ।

द्विधेति । सर्वं वाक्यं सावधारणं प्रवर्तते इति न्यायात्, अन्यथानि-यतार्थाप्रदर्शकत्वेन तदुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, विपरीताकारनिराकरण-चातुर्यायोगेन निराकाङ्क्षं प्रवृत्त्यसिद्धेः द्विधैव इत्यवधारणेन परपरिकल्पित-विपरीतसंख्यान्तरं तिरस्कुरुते, तस्य युक्तिबाधितत्वात् । तथा हि— प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यसत्, परीक्षाभावे तस्यैव प्रामाण्यायोगात् । स हि काश्चित्प्रत्यक्षव्यक्तीरर्थक्रियासमर्थार्थप्रापकत्वेनाव्यभिचारिणीरुपलभ्यान्यास्त-द्विपरीततया व्यभिचारिणीश्च, ततः कालान्तरे पुनरपि तादृशेतराणां प्रत्यक्षव्यक्तीनां प्रमाणतेतरते समाचक्षीत । न च पूर्वापरपरामर्शशून्यं पुरोवर्त्यर्थग्रहणपर्यवसितसत्ताकं प्रत्यक्षं पूर्वापरकालभाविनीनां प्रत्यक्ष-व्यक्तीनां सादृश्यनिबन्धनं प्रामाण्यमुपलक्षयितुं क्षमते । न चायं स्वप्रतीति-गोचराणामपि प्रत्यक्षव्यक्तीनां प्रामाण्यं परं प्रतिपादयितुमीशः । तस्माद-वश्यंतया यथादृष्टप्रत्यक्षव्यक्तिसाधर्म्यद्वारेणाधुनातनप्रत्यक्षव्यक्तीनां प्रामाण्य-प्रत्यायकं परप्रतिपादकं च परोक्षान्तर्गतमनुमानरूपं प्रमाणान्तरमुररी-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

कर्तव्यम् । परावबोधार्थं च प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं नान्यदस्तीत्युल्लपन् उन्मत्ततामात्मनो लक्षयति । प्रत्यक्षेण परचेतोवृत्तिसाक्षात्करणाभावाद् व्यापारव्याहारचेष्टाविशेषदर्शनाद् बोधविशेषावगतौ परोक्षस्य प्रामाण्यं बलादापततीति न्यायात् । स्वर्गादृष्टदेवतादिप्रतिषेधं न प्रत्यक्षेण कर्तुमर्हति, तस्य संनिहितमात्रविषयत्वात् । न चायं तदप्रतिषेधेन खरखरकचार्वाकतामाप्नोति, प्रमाणान्तरं च तत्प्रतिषेधार्थं च नेच्छतीति विषममेतत्कथं कुर्यादिति सविस्मयं नश्चेतः । किं च । प्रत्यक्षमपि कथं प्रमाणतां स्वीकरोतीति वक्तव्यम्, गृह्यमाणपदार्थान्वयव्यतिरेकानुकरणात् । तथा हि — तत्समग्रसामग्रीकपदार्थबलेनोन्मज्जति, तदभावे विस्फारितेक्षणयुगलस्यापि प्रमातुर्नोदीयते इति ब्रूषे, परोक्षेऽपि तर्हि समानमेवैतत्, तदपि बहिरर्थसामर्थ्यादेवोल्लसति, तत्संबद्धलिङ्गशब्दद्वारेण तस्योत्पत्तेः, अन्यथा परोक्षाभासताप्रसङ्गात् । तस्य चालीकत्वे पारमार्थिकपरोक्षप्रामाण्यक्षतेरयोगात्, अन्यथा प्रत्यक्षमपि गगनतलावलम्बिशशधरयुगलावलोकनचतुरमलीकमवलोकितमिति सकलाविशददर्शनानि सत्यताभिमतान्यप्यलीकतामश्नुवीरन् । तन्न, प्रमाणभूतं परोक्षं कदाचन गृह्यमाणपदार्थसत्तां विहायोत्पत्तुमुत्सहेत, इति प्रत्यक्षवत्प्रमाणकोटिमारोहति बलादिति स्थितम् ॥ तथा यदपि परैरुक्तद्वयातिरिक्तं प्रमाणसंख्यान्तरं प्रत्यज्ञायि, तत्रापि यत्पर्यालोच्यमानमुपमानार्थापत्तिवत्प्रमाणतामात्मसाक्षात्करोति, तदनयोरेव प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्तर्भावनीयम् । यत्पुनर्विचार्यमाणं मीमांसकपरिकल्पिताभाववत्प्रामाण्यमेव नास्कन्दति, न तेन बहिर्भूतेन वा किंचिन्नः प्रयोजनम्, अवस्तुत्वादित्यपकर्णनीयम् । अथ कथमुपमानस्य प्रामाण्यमिति ब्रूषे । तदुच्यते । प्रथमं हि विशददर्शनाधिगतगोपिण्डविशेषस्य 'यथा गौस्तथा गवयः' इति वाक्याकर्णनाहितात्मसंस्कारस्य पुंसोऽटव्यां पर्यटतो गवयपिण्डविशेषविषयविविक्तदर्शनपुरःसरं यत्पूर्वापरगोगवयपिण्डगोचरदर्शनव्यापारसंपादितजन्मकम् 'अयं तेन सदृशोऽनयोर्वा सादृश्यमिति' सादृश्यविशिष्टपिण्डं पिण्डविशिष्टं सादृश्यं गोचरयत्संवेदनमुदीयते तदुपमानमिति । यदाहुस्तद्वादिनः—

तस्माद्यद्दृश्यते[1] तत्स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।
प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥ १ ॥ इति ।

(श्लोकवार्तिके ४४४ पृष्ठे)

[1] 'स्मर्यते' इति पाठान्तरम् ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

ततश्च पूर्वापरदर्शनयोः पुरोवर्तिगोगवयपिण्डग्रहणपर्यवसितसत्ताकत्वात् पूर्वापरपरामर्शशून्यत्वाद् विशदनिर्भासितया शब्दोल्लेखरहितत्वात् तदधिकमव्यभिचरितं व्यवहारकारि सादृश्यमवस्यदुपमानं स्वपरप्रकाशितया निर्बाधकत्वाच्च प्रमाणम् । पूर्वापरपिण्डातिरिक्तमपरं सादृश्यं नोपलभ्यते इति चेत्, कोऽयमुपालम्भो यदि प्रत्यक्षं तत् । यदि प्रत्यक्षे सादृश्यमुपमानगोचरत्वान्न प्रतिभाति, कोऽस्यापराधः । न हि ज्ञानान्तरे तद्गोचरो न प्रतिभातीति निर्गोचरं तदिति वक्तुं शक्यम्, इतरथोपमानेऽपि प्रत्यक्षनिर्ग्राह्या व्यक्तिर्न भातीति निर्गोचरमध्यक्षमनुषज्येत । तद् यथा स्वविषयेऽध्यक्षं प्रमाणं तथोपमानमपि । न हि द्वयोः प्रथमानयोरेकं प्रति विशेषाभावे पक्षपातः कर्तुं युक्तः । एतेन प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्मृत्यूहादीनामविसंवादकानां परोक्षविशेषाणां प्रामाण्यं व्याख्यातमवगन्तव्यम्, समानन्यायानुपातित्वात् । तथा हि—प्रथममर्थदर्शनमात्मनि संस्कारमाधत्ते, तादृशदर्शनादसौ संस्कारः प्रबुध्यते, प्रबुद्धः पूर्वार्थविषयं स एवायं तज्जातीयो वेत्युल्लेखेन प्रत्यभिज्ञानमुत्थापयति, तस्योर्ध्वतिरश्चीनभेदसामान्यव्यवस्थापकत्वाद् असंजातपूर्वार्थगोचरदर्शनस्य तदुदयाभावात्, तथा स एव संस्कारस्तादृशार्थदर्शनेनाभोगादिना वा प्रबुद्धोऽनुभूतविषयासंप्रमोषलक्षणं स्मरणमुपजनयति, अदृष्टार्थस्य पुंसः स्मरणानुपपत्तेरिति । ऊहोऽपि प्रत्यक्षानुमानासंवेद्यसाध्यार्थान्यथानुपपन्नत्वलक्षणलिङ्गसंबन्धग्रहणप्रवणः प्रमाणान्तरमिति कथयिष्यते । अर्थापत्तिस्तु प्रत्यक्षादिगोचरीकृते स्फोटादिपदार्थान्यथानुपपत्त्या दहनशक्त्यादिकं पावकादेरर्थान्तरं पूर्वदर्शनगोचरात् समधिकमव्यभिचरितं परिकल्पयतीति प्रमाणतां स्वीकरोत्येव, तल्लक्षणयोगात् । एवमन्यदपि प्रत्यक्षगोचराधिक्यसंपादकं निराकाङ्क्षतया व्यवहारकारि यत्संवेदनं तत्तत्प्रमाणमिति समर्थनीयम्, स्वपरप्रकाशिनिर्बाधत्वात्, पूर्वापरसोपानपद्धतिदर्शनोत्तरकालभावि तत्संख्यासंवेदनवत् । सर्वेषां चैतेषां परोक्षेऽन्तर्भावः, अन्यथानुपपन्नार्थान्तरदर्शनद्वारेणप्रस्तुतार्थसंवेदनचतुरत्वादिति । किंचिद्विशेषात्तु प्रमाणान्तरपरिकल्पने प्रमाणेयत्ता विशीर्येत, आनन्त्यप्राप्तेः, आवरणक्षयोपशमविचित्रतया ज्ञानप्रवृत्तेर्विचित्रत्वादिति । ननु चैवं सति यत्परोक्षस्य द्वैविध्यं वक्ष्यमाणमनुमानशाब्दभेदेन तदपि कथमुपपत्स्यते, तत्रापि ह्याप्तप्रणीतवचनप्रभवज्ञानस्यार्थान्यथानुपपन्नत्वेनानुमानान्तर्भावो न दुरुपपादः । ततश्चानुमानमेवैकमवशिष्यते तदेव परोक्षशब्देन यद्युच्येत युक्तमास्ते, विदुषामभिधानं प्रत्यनादरात्;

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

सत्यमेतत्, एवं तु मन्यते तद् यद्यपि कयाचित्प्रक्रिययानुमानान्तर्भावयितुं शक्यं शाब्दम्, तथापि तत्प्रति विप्रतिपद्यन्ते परे । अतस्तस्याहृत्य प्रामाण्यं समर्थनीयम् । न चापृथग्भूतस्य तद्विविक्तं वक्तुं शक्यम्, अतः पार्थक्येनोपन्यासः । अनेन चैतदुपलक्षयति-अन्येषामपि परोक्षविशेषाणामनुमानान्तर्भावसंभवेऽपि यं यं प्रति परेषां विप्रतिपत्तिस्तं तं परोक्षान्निष्कृष्य विविक्तयुक्त्युपन्यासेन तस्य तस्य प्रामाण्यमावेदनीयम् । तथा च शास्त्रान्तरे यदूहादीनां लक्षणं अकारि आचार्यैस्तद् युक्तमेवेत्युक्तं भवति । कथं तर्हि मीमांसकपरिकल्पितोऽभावो न प्रमाणम् । निर्गोचरत्वादिति ब्रूमः । तथा हि—प्रत्यक्षमेवान्वयव्यतिरेकद्वारेण भूतलमेवेदं घटादिर्नास्तीति वस्तुपरिच्छेदप्रावीण्यमाबिभ्राणं तदधिकग्राह्यार्थाभावात् प्रमाणान्तरं परिकल्प्यमानं निरस्यतीति किं नश्चिन्तया । तस्य सदसद्रूपवस्तुग्राहिणः प्रतिप्राणि प्रसिद्धत्वात् । अथ कदाचिदभिदध्यात्, अध्यक्षं भावांशमेवाकलयति, इन्द्रियद्वारेणोत्पत्तेः, तस्य च भावांशे एव व्यापारात्, नास्तिताज्ञानं तु वस्तुग्रहणोत्तरकालं प्रतियोगिस्मरणसद्भावे मानसमक्षव्यापारनिरपेक्षमुन्मज्जति । तदुक्तम्—

न तावदिन्द्रियेणैषा[1] नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ।
भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १ ॥
(श्लो० वा०, पृ० ४७९)

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥ १ ॥ इति ।
(श्लो० वा०, पृ० ४८२)

अत्रोच्यते । भावांशादभावांशस्तर्हि अभिन्नो भिन्नो वा । अभिन्नश्चेत्, कथमग्रहणम्, भावांशादव्यतिरिक्तत्वादेव, तत्स्वरूपवत् । भिन्नश्चेत्, घटाद्यभावविनिर्लुठितं भूतलमात्रदर्शनेन गृह्यते इति घटादयो गृह्यन्ते इति प्राप्तम्, तदभावाग्रहणस्य तद्भावग्रहणनान्तरीयकत्वात् । तथा च अभावोऽपि पश्चात्प्रवर्तमानस्तानुत्सारयितुमपटिष्ठः स्यात्, अन्यथा प्रत्यक्षमसंकीर्णस्य संकीर्णताग्रहणात् भ्रान्तमापनीपद्येत । किं च । प्रमाणाभावादर्थाभावोऽभावप्रमाणेन साध्यते इति भवतोऽभिप्रायः—

---

[1] "इन्द्रियैरेषा" इत्यपि पाठः ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ १ ॥

(श्लो० वा०, पृ० ४७३)

इति वचनात् । तदयुक्तम् । यतः प्रमाणाभावः कथं ग्राह्यः । तद्ग्राहकप्रमाणान्तराभावादिति चेत्, तस्याप्यभावग्रहणे तद्ग्राहकप्रमाणान्तराभावो ग्राह्य इत्यनवस्था । अथ अर्थाभावात्प्रमाणस्य प्रमाणाभावाच्चार्थस्याभावः प्रतिपद्यत इति मन्येथाः, तदेतदितरेतराश्रयं दुर्घटमापद्येत । न यावदर्थाभावो गृहीतः तावत्प्रमाणाभावः सिध्यति, अर्थाभावः प्रमाणाभावात्सेत्स्यतीत्यावर्तनात् । अथेन्द्रियवत् स्वयमविज्ञातोऽपि प्रमाणाभावोऽर्थाभावं ज्ञापयिष्यतीत्यभिदधीथाः, तदयुक्तम्, तस्य तुच्छतया सकलशक्तिविरहलक्षणत्वात्, इन्द्रियस्य तु तद्विपर्यस्ततया ज्ञानोत्पादनक्षमत्वात् । तस्मात् प्रत्यक्षमेव भूतलादिप्रतिनियतवस्तुग्राहितां बिभर्ति । यदि तद्विपरीतघटादिप्रतियोगिवस्त्वन्तरवैविक्त्यं तस्याकलयति नान्यथा, विजातीयव्यवच्छेदाभावे तस्यैव प्रतिनियतत्वासिद्धेः, सकलसंकीर्णतया ग्रहणप्रसङ्गात्, अतोऽधिकग्राह्याभावान्निर्विषयतयाभावाख्यं प्रमाणं यत् परैः पर्यकल्पि तदप्रमाणमिति स्थितम् ।

द्विधेत्यस्मिन् सत्यपि 'प्रत्यक्षं च परोक्षं च' इति नियतद्वैविध्यप्रदर्शनेन सौगतपरिकल्पितं 'प्रत्यक्षमनुमानं चेति' द्वैविध्यमपक्षिपति, तदाकूतेन तस्यायोगात् । प्रत्यक्षातिरिक्तं हि तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसंबन्धोपलक्षितकार्यस्वभावानुपलब्धिरूपलिङ्गत्रयसंपादितजन्मकमनुमानमेव प्रमाणं न शब्दोहादिकम्, संबन्धविकलत्वादिति तदाकूतम् । अयुक्तं चैतत्, प्रत्यक्षानुमानातिरिक्तप्रमाणान्तराभावग्रहणोपायाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षात् प्रमाणान्तराभावावगतिः, तस्य स्वलक्षणविषयत्वेनाभावग्राहिताविरोधात् । नापि स्वभावकार्यानुमानाभ्याम्, तयोर्वस्तुसाधनत्वात् । नाप्यनुपलब्धेः, तस्या अप्यत्यन्ताभावसाधनविरोधात् । स हि चतुर्विधा वर्ण्यते मूलभेदापेक्षया । तद् यथा— विरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धकार्योपलब्धिः कारणानुपलब्धिः स्वभावानुपलब्धिश्चेति । न तावद्विरुद्धोपलब्धेः प्रमाणान्तरस्यात्यन्ताभावः, दृश्यात्मनो विरुद्धस्य विधानेन इतराभावसाधनात्, संनिहितदेश एव प्रतियोग्यभावसिद्धेः । एतेन विरुद्धकार्यानुपलब्धिरपि व्याख्याता, तस्या अपि प्रतिषेध्यविरोधिसंनिधापनद्वारेणाभावसाधकत्वात् । कार्यानुपलब्धिरपि तद्देशाङ्कितकार्यस्यैवाभावं

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

साधयति न सर्वत्र, स्वयमसिद्धत्वात् । स्वभावानुपलब्धिरप्येकज्ञानसंसर्गिपदार्थोपलम्भरूपा तद्देश एव प्रतिद्वन्द्वयभावं गमयति । अतः प्रमाणान्तरस्यापि क्वचिन्निषेधः स्यात् न सर्वत्र । तन्न प्रमाणान्तरबाधकं समस्ति ॥ प्रत्यक्षानुमानयोश्च प्रामाण्यं कुत इति चिन्त्यम् । न तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य निर्विकल्पकतया सतोऽप्यसत्कल्पत्वात् । तत्पृष्ठभावी विकल्पस्तु न स्वलक्षणाम्भोधिमध्यमवगाहते, तत्कथं तत्राप्रविष्टस्तत्स्वरूपं निश्चिनुयात् । अप्रमाणभूताच्च तस्मात्प्रामाण्यनिर्णय इति निबिडजडिमाविष्करणं भवताम् । अनुमानात्प्रामाण्यनिर्णय इति चेत्, न तस्यापि स्वलक्षणाद् बहिः प्लवनात् । अप्रामाण्यव्यवच्छेदस्तेन साध्यते इति चेत्, न, व्यवच्छेदस्य व्यवच्छिन्नाव्यतिरेकात्, इतरथान्धकारनर्तनकल्पमनुमानमासज्येत, निर्विषयत्वात् । किं च । तत्प्रामाण्यनिर्णायिकमनुमानं प्रमाणमप्रमाणं वा । न तावदप्रमाणम्, ततः प्रामाण्यासिद्धेः । नापि प्रमाणम्, तत्प्रामाण्यसाधकाभावात् । न हि प्रत्यक्षात् तत्सिद्धिः, विकल्पशून्यतयाकिंचित्करत्वात्, इत्युक्तम् । अनुमानात्तु तत्साधने विकल्पयुगलं तदवस्थमेवावतिष्ठते तत्प्रामाण्यसाधनेऽप्यनुमानकल्पना इत्यनवस्था । किं च । गृहीतसंबन्धस्यानुमानं प्रवर्तेत, संबन्धस्त्रिकालगोचरो ग्राह्यः, न च प्रत्यक्षं तं लक्षयितुं क्षमते, पूर्वापरक्षणत्रुटितरूपवार्तमानिकक्षणतदुत्तरकालभाविनो विकल्पस्यापि व्यावहारिकाभिप्रायेण तन्निष्ठताभ्युपगमात् । अनुमानाद् ग्रहीष्यति इति चेत्, ननु तदपि संबन्धपूर्वकं प्रवर्तते, तद्ग्रहणेऽपीयं वार्ता इति अनवस्था । तस्मादनुमानमभिलषता गत्यन्तराभावात् तत्संबन्धग्रहणप्रवणत्रिकालगोचरोऽव्यभिचारी वितर्कोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा च प्रस्तुतद्वैविध्यस्य विघटितत्वात्, अन्यदपि यदेवंविधमविसंवादि ज्ञानं तत्प्रमाणमस्तु इत्यलं शुष्काभिमानेनेति । यदि पुनः साध्यार्थान्यथानुपपन्नहेतुसंपादितमनुमानमिष्येत, तदा प्रत्यक्षमनुमानं चेत्यपि द्वैविध्यं घटामटेदेव; प्रत्यक्षव्यतिरिक्तज्ञानस्य सामस्त्येनानुमानेऽन्तर्भावसंभवात्, अन्यथानुपपन्नार्थान्तरमन्तरेण परोक्षार्थविषयप्रतीतेरभावादिति ॥

सांप्रतमन्यथा सूत्रावयवेनैव प्रकृतनियमकारणमाह–मेयविनिश्चयादिति। द्विधैवेति च काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि संबन्धनीयम् । ततश्चायमर्थः—द्वाभ्यामेव प्रकाराभ्यां मेयस्य ग्राह्यार्थस्य निश्चयात् स्वरूपनिर्णयात्, द्वे एव प्रमाणे न न्यूनमधिकं चेति । अयमत्राभिप्रायः—स्वसंवेदनं प्रति निखिलज्ञानानामेकरूपतया साक्षात्करणचतुरत्वात् नास्त्येव भेदः; बहिरर्थं पुनरपेक्ष्य

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

कश्चिच्चक्षुरादिसामग्रीबललब्धसत्ताकः स्वावयवव्यापिनं कालान्तरसंचरिष्णुं स्थगितक्षणविवर्तमलक्षितपरमाणुपारिमाण्डल्यं संनिहितं विशदनिर्भासं सामान्यमाकारं साक्षात्कुर्वाणः प्रकाशः प्रथते, तत्र प्रत्यक्षव्यवहारः प्रवर्तते । यः पुनर्लिङ्गशब्दादिद्वारेण नियतानियतसामान्याकारावलोकी परिस्फुटतारहितः खल्वात्मनोऽर्थग्रहणपरिणामः समुल्लसति स परोक्षतां स्वीकरोति । न चैतौ प्रकारौ विहाय प्रकारान्तरेण ज्ञानप्रवृत्तिं पश्यामः, न चापश्यन्तः प्रमाणान्तरपरिकल्पनं क्षमामहे, न च द्वयोः प्रथमानयोरेकं निह्नुवानमुपेक्षामहे, विशेषाभावात्; तस्मादेतदेव द्वैविध्यमुररीकर्तव्यमिति स्थितम् ।। १ ।।

सांप्रतं यदस्माभिः प्राग् विवृण्वद्भिर्व्युदपादि, यदुत विप्रतिपन्नाव्युत्पन्नव्यामोहापोहसहमिहेदं प्रमाणलक्षणमिति तत्सूत्रदर्शनादेव विमलबुद्धयोऽवगच्छेयुः । मन्दमतयस्तु तावता न भोत्स्यन्त इति तद्धितविधित्सया व्यक्तं प्रमाणलक्षणाभिधानफलं प्रतिपिपादयिषुरपि सपूर्वपक्षं निराकाङ्क्षं लक्षयेयुस्ते इति तावत् पूर्वपक्षमुत्थापयन्नाह—

प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।
प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ।। २ ।।

इह वचनमुच्चारयता विमृश्यभाषिणा प्रत्यवमृश्यम्—किमिदं मामकं वचनं श्रोतृसंस्काराधायकमुत नेति । इतरथा पर्यालोचितकारितास्य हीयते । श्रोतृसंस्काराधायकं चेत्, उच्चारयति अन्यथा विपर्यय इति । एतत्तु प्रमाणलक्षणवाक्यं सकलजनानादिप्ररूढार्थप्रत्यायकत्वादश्रोतृसंस्काराधायकम् । अत आह—"प्रसिद्धानि प्ररूढानि, नाधुना साध्यानीत्यर्थः । प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि, परोक्षगतभेदापेक्षया बहुवचनं व्यक्तिभेदे सामान्यमपि कथंचिद् भिद्यते इति दर्शनार्थम् ।" तथा हि । तदविवक्षितव्यक्तिकमेकरूपतां बिभर्ति प्रमाणमिति; व्यक्त्यवच्छेदेन पुनरवच्छिद्यमानं नानाकारतामादत्ते प्रत्यक्षानुमानशाब्दानि प्रमाणानीति, व्यक्तिव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तरूपत्वात्तस्य । तथा हि—शब्दाच्चक्षुरादेर्वा दूराद् वृक्ष इति प्रत्यये धवखदिरपलाशादिविशेषानपेक्षया साधारणं वृक्षत्वमेव चकास्ति, तस्मात् तेभ्यो भिन्नं तद्, व्यतिरेकिणाकारेण ज्ञाने प्रतिभासनाद् घटादिवत् । परिस्फुटद्धवखदिरपलाशादिविशेषावलोकनवेलायां तु न तदतिरेकिणा रूपेण प्रकाशते इत्यभिन्नम्, तदव्यतिरिक्तस्य संवेदनात्, तत्स्वरूपवत् । विशेषा-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

भिन्नमेव रूपं तात्त्विकं सामान्यस्य, तस्यैव दाहपाकाद्यर्थक्रियाक्षमत्वात् । भिन्नं पुनः कल्पनाबुद्धिविरूपितत्वादवस्तुरूपमिति चेत्, न, द्वयोः प्रकाशमानयोरेकस्य निह्नोतुमशक्यत्वात् । अन्यथा भिन्नमेव रूपं स्वाभाविकमितरत्तु कल्पनाबुद्धिदर्शितमित्यपि वदतां न वदनभङ्गः स्यात् । अर्थक्रियाकारिताविशेषस्तु भिन्नेऽपि रूपे न दुरुपपादः, तस्यापि ज्ञानसाधारणव्यवहारकरणदक्षत्वात् । न चार्थक्रिया वस्तुलक्षणमिति निवेदयिष्यामः, तस्मात्सर्वत्र भिन्नाभिन्नौ सामान्यविशेषाविति दर्शनार्थो बहुवचननिर्देशः । आस्तां तावत्प्रमाणानि, व्यवहारश्च तत्कृतः प्रसिद्ध इति संबन्धः । चशब्दोऽपिशब्दार्थः । तेनायमर्थः—यदर्थं प्रमाणपरीक्षणमसावपि जलपानशीतत्राणादिर्व्यवहारोऽनादिरूढः, तन्निरर्थकं प्रमाणलक्षणाभिधानमित्यभिप्रायवानपि परः परुषतापरिजिहीर्षयात्मनोऽन्यथा प्राह—प्रमाणलक्षणस्योक्तौ पररूपव्यावर्तनक्षमासाधारणप्रमाणधर्मकथनरूपायां ज्ञायते निर्णीयतेऽस्माभिर्न प्रयोजनं तत्फलम्, अतिसूक्ष्मत्वात्तावकाभिसंधेरिति काक्वा प्रश्नयत्युल्लुण्ठयति चेति । किं च प्रमाणलक्षणमनिश्चितं वाभिधीयते, निश्चितं वा स्वरूपेणेति पक्षद्वयम् । न तावदनिश्चितम्, अनिश्चितस्य लक्षणत्वायोगात्, उन्मत्तकविरुतवत् । अथ निश्चितम्, तत्किमप्रमाणात्प्रमाणाद्वा । न तावदप्रमाणात्, अप्रमाणस्य निश्चायकत्वायोगात् । यदि पुनरप्रमाणमपि निश्चायकमिति संगीर्येत, तदा प्रमाणपर्येषणं विशीर्येत, नैरर्थक्यापत्तेः, अप्रमाणादपि निश्चायकत्वाभ्युपगमात् । अथ प्रमाणात्, तत्किमलक्षणम्, लक्षणोपेतं वा । अलक्षणं चेन्निश्चायकं प्रमाणम्, तर्हि सर्वप्रमाणानां लक्षणाभिधानमनर्थकम्, तद्व्यतिरेकेणाप्यर्थनिश्चयसिद्धेः, भवदभिप्रेतलक्षणनिश्चायकप्रमाणवत् । अथ लक्षणोपेतम्, तत्रापि विकल्पयुगलमनिवारितप्रसरमनुधावति, तल्लक्षणं निश्चितमनिश्चितं वा । न तावदनिश्चितं लक्षणं लक्ष्यं लक्षयति । निश्चयोऽपि प्रमाणादप्रमाणाद्वा । अप्रमाणान्निश्चयासिद्धेः प्रमाणादिति वक्तव्यम् । तदप्यलक्षणं सलक्षणं वा । अलक्षणत्वे पूर्वास्यार्थग्रहणे किं क्षूणम् । सलक्षणत्वे त्वेतल्लक्षणं निर्णीतमनिर्णीतं चेति तदेवावर्तते । तन्न प्रमाणलक्षणाभिधानोपायोऽस्ति, तस्मात्प्रसिद्धानि प्रमाणानि इत्यङ्गीकर्तव्यमिति ॥ २ ॥

अधुना चार्यागृहीतस्तावकीनोऽभिप्रायोऽस्माभिरिति परं प्रत्याययंस्तन्मतमनुद्राव्य तदेवानुमन्यमानस्तथापि लक्षणोक्तेः साफल्यमावेदयन्नाह—

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

प्रसिद्धानां प्रमाणानां लक्षणोक्तौ प्रयोजनम् ।
तद्व्यामोहनिवृत्तिः स्याद्व्यामूढमनसामिह ।। ३ ।।

एतदभ्यधायि भवता यथा—प्रसिद्धानि प्रमाणानि, ततस्तेषां लक्षणोक्तौ असाधारणधर्मकथनविषये प्रयोजनं फलं, किमिति शेषः । तदेतदयुक्तम् । यतो यद्यपि प्रतिप्राणि प्रसिद्धानि प्रमाणानि, अन्यथा तत्कृतनिखिलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, तदुच्छेदे च दृष्टहान्याद्यापत्तेः, तथापि केचिद् विततमोहावष्टब्धान्तःकरणास्तत्स्वरूपमनुभवन्तोऽपि न लक्षयन्ति ततस्तानवलोकयतामस्माकं तद्विषये कृपापरीतचेतसां यथावस्थितप्रमाणलक्षणाविर्भावनद्वारेण व्यामोहमेतेषामपसारयाम इति प्रमाणलक्षणाभिधानं प्रति प्रवर्तते चेतः । तदिदं प्रयोजनम्—तद्व्यामोहनिवृत्तिः स्याद्—इति, तस्मिन् प्रमाणलक्षणे व्यामोहो विपरीताभ्युपगमवतां विपर्यासलक्षणस्तीर्थ्यानां प्रमाणाप्रमाणविवेकविकलानाम्, अनध्यवसायात्मकस्तु मुग्धबुद्धीनां लौकिकानाम्, तस्य निवृत्तिरविपरीतलक्षणावगमादपगम इत्यर्थः । सा स्याद् भवेत् । केषामित्याह—व्यामूढं विपरीतग्रहग्रस्तं विचित्ततां गतं मनोऽन्तःकरणं येषां ते तथा तेषाम् । इहेति लोके । तदयं तात्पर्यार्थः—यद्यनादिप्रसिद्धं प्रमाणलक्षणं प्रति केचिदपि न व्यामुह्येयुस्तदा यद् भवद्भिः प्रागुदग्राहि निरर्थकं प्रमाणलक्षणाभिधानमिति, तत् युक्तमेव स्यात् । न चैतदेवम्, तत्र व्यामूढानां दर्शनात् । एतेन यददायि दूषणं प्रमाणलक्षणमनिश्चितं निश्चितं वा अभिधीयेत इत्यादि तदपि सिद्धसाध्यतामध्यप्रतिबद्धत्वान्न बाधाविधायि अस्माकमिति मन्तव्यम् । व्यामूढमनसोऽपि प्रति प्रमाणलक्षणप्रकाशने तल्लगतीति चेत्, न, स्वसंवेदनसिद्धस्य वचनेन प्रकाशनात्, तस्य व्यामोहापोह एव व्यापारात् । यथा विविक्तभूतलावलोकनेऽपि अध्यक्षाद् यो घटादिवैविक्त्यं न प्रतिपद्यते, कुदर्शनव्यामोहात्, तं प्रत्युच्येत नास्त्यत्र घटः, उपलम्भकारणसमग्रतायामप्यनुपलम्भात् । वैविक्त्यं हि तत्राध्यक्षसिद्धम्, वचनाद् व्यामोहो निवर्त्येत; तथेहापि विद्वद्भिर्द्रष्टव्यम् । निर्णीतं तल्लक्षणमध्यक्षेण, तस्य व्यवसायरूपत्वात्; वचनं पुनर्विपरीतारोपनिराकरणे व्याप्रियत इति स्थितम् । तदेवं प्रमाणलक्षणं सामान्येन प्रतिपाद्य तद्गतकुचोद्यं पर्यहार्याचार्येण ।। ३ ।।

अधुना तद्विषयामेव संख्याविप्रतिपत्तिं निराचिकीर्षता ये प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणे प्रमाणव्यक्ती प्राक प्रक्रान्ते, तयोरपि लक्षणं प्रति विप्रति-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

पद्यन्तेऽपरे । अतस्तल्लक्षणमपि वक्तव्यम्, इति तावत् प्रत्यक्षलक्षणमभिधातुकाम आह—

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।
प्रत्यक्षमितरज्ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ।। ४ ।।

तत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः, अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमिति लक्षणनिर्देशः परोक्षोऽक्षगोचरातीतः, ततोऽन्योऽपरोक्षस्तद्भावस्तत्ता तया, साक्षात्कृततयेति यावत् । अर्यत इत्यर्थः, अवगम्यते इति हृदयम् । अर्थ्यत इत्यर्थो वा, दाहपाकाद्यर्थक्रियार्थिभिरभिलष्यते इति यावत् । तस्य ग्राहकं व्यवसायात्मकतया साक्षात् परिच्छेदकं ज्ञानं तदीदृशमिति, ईदृगेव प्रत्यक्षमिति संटङ्कः । तत्र ज्ञानग्रहणेन यत् सांख्या प्राहुः—श्रोत्रादिवृत्ति प्रत्यक्षमिति तत् तिरस्करोति । श्रोत्रादीनां प्रकृतिविकारतया तद्वृत्तेर्व्यापारलक्षणाया जडतया प्रत्यक्षत्वायोगात्, अर्थपरिच्छित्तिहेतुतया प्रत्यक्षत्वे आलोकादिजडकारणकलापव्यापारस्यापि प्रत्यक्षतापद्येत, विशेषाभावादिति । अर्थस्य ग्राहकमित्यस्य ग्रहणेक्षया इति वक्ष्यमाणपदसापेक्षत्वात् । अमुना बहिरपि येऽर्थकलाकलनविकलं सकलमपि ज्ञानं प्रलपन्ति तान्निरस्यति । स्वांशग्रहणे ह्यन्तःसंवेदनं व्याप्रियते यथा तथा बहिरपि, इतरथा अर्थवज्ज्ञानसंतानान्तराण्यपि विशीर्येरन्, स्वप्नदृष्टान्तेन तदनुमानस्योपप्लवमात्रतापत्तेः, स्वविज्ञानस्यैव तथा तथा विजृम्भणात् । तथा च प्रमाणप्रमेयप्रतिपाद्यप्रतिपादककार्यकारणभावादयः प्रलीयेरन्, आत्मव्यतिरेकेणात्मीयपूर्वोत्तरक्षणयोरपि ज्ञानस्य प्रवृत्तिनिरोधापत्तेः। अद्वयविज्ञानतत्त्वसाधनेनानुकूलमाचरसीति चेत्, स्यादेतत्, यदि भवतः प्रमाणपरिदृष्टसकलव्यवहारोच्छेदनकुदर्शनवासनाहितादृष्टाद्वयतत्त्वपरिकल्पनात् प्रतिकूलं न स्यात् । तन्नार्थविरहेण बहिः प्रमाणभूतज्ञानोल्लासोऽस्ति, निर्हेतुकत्वप्रसङ्गादिति । ग्राहकमिति च निर्णायकं द्रष्टव्यम्, निर्णयाभावेऽर्थग्रहणायोगात् । तेन यत् ताथागतैः प्रत्यपादि—

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम् (न्या० बि० ४) इति

तदपास्तं भवति, तस्य युक्तिरिक्तत्वात् । तथा हि—ते निर्विकल्पकत्वेऽध्यक्षस्यायुक्तीः खेटयन्ति—किलेदमर्थसामर्थ्येनोदीयते, संनिहितार्थक्रियासमर्थार्थग्राहकत्वात् । न चार्थे ध्वनयः सन्ति, तद्धेतुविलक्षणकारणान्तरजन्यत्वात्, ततश्चासावुपनिपत्य स्वगोचरसंवेदनमुत्थापयन् स्वाकारमनुकारयति । तन्न, तद्ग्राहिणि विज्ञाने शब्दसंश्लेषो युक्तः । किं च यद्युत्पादकार्थोपयोगेऽपि तं

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तावन्न गृह्णीयात्, संवेदनमपि तु स्मरणसंपादितं तदभिधायकध्वनिसंयोजनं प्रतीक्ष्यमाणं तावदासीत्, तर्हि दत्तो जलाञ्जलिरर्थग्रहणस्य । तथा हि—तमर्थमपश्यंस्तस्मिन् गृहीतसंकेतं तदभिधायकं ध्वनिं नानुस्मरति, उपायाभावाद्, अननुस्मरंश्च पुरोवर्तिन्यर्थे न योजयति, स्मृत्युपस्थापनव्यतिरेकेण तद्योजनाशक्तेः, अयोजयंश्च भवदभिप्रायेण न पश्यतीति धान्ध्यादान्ध्यमापद्येत । यदि चेन्द्रियजमपि ज्ञानं विकल्पकलुषितमिष्येत, तदा तदपि मनोराज्यादिविकल्पवद् विकल्पान्तराविर्भावे सति निवर्तेत; नचैतदस्ति, संनिहितगोपिण्डगोचरस्य चक्षुर्जसंवेदनस्याश्वादिविषयविकल्पोदयेऽप्यनिवर्तनात्, संहृतसकलविकल्पस्यापि च परिस्फुटसंनिहितार्थविषयदर्शनसिद्धेः । तन्नाक्षजं ज्ञानं शब्दसंपर्कमनुभवति । अत्र प्रतिविधीयते—यत्तावदुक्तम्, अशब्दकार्यसामर्थ्योद्भूतत्वाद् ध्वनिरहितमध्यक्षमिति, तदयुक्तम्, न हि शब्दासंपृक्तार्थजमित्येतावतैवाभिलापविनाकृतमिति वक्तुं शक्यम्, अन्यथा जडार्थजनितमिति जडमपि तत् स्यात् । अथ बोधरूपमनस्कारसाहित्याद् न जडमिति ब्रूषे, तथा सत्यभिलापसंसृष्टमनस्कारसंनियोगात् साभिलापमपि स्यात् । किं च विविक्ताः परमाणवः स्वाकारार्पणद्वारेण स्वगोचरं ज्ञानमुत्पादयन्तः कथमसन्तमात्मनि स्वावयवव्यापिनं कालान्तरसंचरिष्णुमाकारं तत्र प्रथयन्ति । विभ्रमादिति चेन्न, इदानीमर्थे यदस्ति तदेव प्रतिभाति, तत्रासतोऽपि स्थूराकारस्य प्रतिभासनात् । तथा शब्दोऽपि यद्यविद्यमानोऽर्थे तद्ग्राहिणि ज्ञाने प्रतिभासेत, किं क्षूयेत । यच्चोक्तं—स्मरणजनितशब्दसंयोजनं प्रतीक्ष्यमाणमर्थोपयोगेऽपि यद्यासीतेत्यादि यावदान्ध्यमापद्येत तत् तावकपक्षेऽपि समानम् । तथा हि—स्वलक्षणविषयेन्द्रियजनिर्विकल्पकज्ञानसद्भावेऽपि न तावदिदंतयानिदंतया वार्थव्यवस्थितिः; यावद्विधिप्रतिषेधद्वारेण विकल्पयुगलकं पाश्चात्यं नोदयते, यत्रैवांशे विकल्पं जनयति, तत्रैवास्य प्रमाणता—इति वचनात् । निर्विकल्पकस्य सतोऽपि व्यवहारं प्रत्यसत्कल्पत्वात् । स च विकल्पः संकेतकालभावितमभिलापसामान्यमनुस्मरत एवोत्पत्तुमर्हति, अभिलापसामान्यस्मरणबीजं च कुतः प्रबुध्येत । तादृशदर्शनादिति चेत्, ननु तदपि दर्शनं निर्विकल्पकत्वादर्थं नातिशेते, तत्कथं सामान्यविषयविकल्पबीजं प्रबोधयेत् । अर्थः पुनः सामान्यव्यवसायात्मिकां बुद्धिं न जनयेदिति भवतां कदाग्रहः । तदर्थवत् तद्विषयं दर्शनं व्यवसायशून्यत्वात् नाभिलापसामान्यगोचरस्मरणबीजं प्रबोधयति, तदप्रबुद्धं न स्मरणं जनयति, अजातं स्मरणं न

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

शब्दं योजयति, अयोजितः शब्दो नार्थं निश्चाययति, अनिश्चितोऽर्थो न व्यवहारमवतरति, अनवतीर्णो नादृष्टाद्विशिष्यते, अविशिष्टः प्रमातुरान्ध्यं लक्षयतीति । तस्माद्यथाकथंचिन्निर्णयाभावात् स्वयमप्रतीतमपि निर्विकल्पकदर्शनं वासनाप्रबोधद्वारेण विकल्पमुत्थाप्यात्मव्यापारमभिलापयति कतिचिदंशविषयम्, तथार्थोऽपि यदि चक्षुरादिसामग्र्यन्तःपातित्वेनाप्रतीत एव स्वयम्, तथास्वभावत्वात् । संकेतकालभाविताभिलापसामान्यविषयात्मसंस्कारप्रबोधद्वारेणात्मविषयमभिलापसंसृष्टं संवेदनमुल्लासयेत् नात्यन्तमयुक्तं पश्यामः । न चायं सविकल्पको बोधो मनोराज्यादिविकल्पकल्पः । चक्षुरादिसामग्रीसंपाद्यत्वात् । इतरस्य तु मनोमात्रप्रभवत्वात् । अतः कथं तद्वद्विकल्पान्तराविर्भावे निवर्तेत । मानसविकल्पस्यैव विकल्पान्तरेण निवर्तनात्, अस्य तु कारणसामर्थ्येन बलात् प्रवृत्तेः । एतेन संहृतसकलविकल्पावस्थायां नैष प्रादुःष्यादित्येतदपि प्रतिक्षिप्तम्, अस्य प्रमातुरिच्छया संहर्तुमशक्यत्वात्, मानसविकल्पसंहरण एव तत्सामर्थ्योपपत्तेरिति । एतच्च शब्दसंपृक्तप्रत्यक्षपक्षादपि एकान्तनिर्विकल्पकप्रत्यक्षपक्षस्य पापीयस्तां दर्शयद्भिरस्माभिरुदग्राहि । परमार्थतः पुनः प्रत्यक्षे साक्षाच्छब्दोल्लेखो नेष्यते, विशदव्यवसायेनार्थसाक्षात्करणचतुरत्वात्तस्य । केवलं तदपि संनिहितं परिस्फुटं स्वावयवव्यापिनं कालान्तरसंचरिष्णुं स्थगितक्षणविवर्तम् अलक्षितपरमाणुपारिमाण्डल्यं पदार्थान्तरैः सह समानासमानाकारं स्वपरमाणूनां सामान्याकारं स्तम्भादिकं पदार्थं गोचरयतीति सविकल्पमित्युच्यते, परपरिकल्पितक्षणक्षयिविविक्तपरमाणुलक्षणस्वलक्षणग्रहणप्रवणनिर्विकल्पप्रत्यक्षप्रतिषेधार्थं कथंचिदभिलापसंसर्गयोग्यगोचरतादर्शनार्थं वा । एवं च प्रत्यक्षगोचरीकृतेऽर्थे संज्ञासंज्ञिसंबन्धग्रहणादयस्तद्विषयाः शाब्दव्यवहाराः सर्व एव निरुपचरिता घटन्ते इत्युक्तं भवति । यदि पुनः शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासमध्यक्षं न स्यात्, ततः को दोषः इति चेद्, विकल्पानुत्थानेन सविकल्पव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । तथा हि—निर्व्यवसायं दर्शनमित्यतः पाटवोपेतमपि स्मृतिबीजाधानं तदुत्तरकालभावि वा तादृशार्थदर्शनं तत्प्रबोधनमभ्यासवासनापाटवेऽपि न विधातुमलम्, यतः सामान्यविकल्पोत्पत्त्या व्यवहारः प्रवर्तेत, क्षणिकत्वादिषु सकलकालं निर्विकल्पकाध्यक्षदृष्टतयाभ्युपगतेष्वपि तददर्शनात् । तस्मात् यत्र कुत्रचिदर्थांशे पाश्चात्यव्यवहारप्रवृत्तिस्तत्र प्राचीनं संवेदनं निर्णायकमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा क्षणिकत्वाद्यंशवत् सर्वांशेषु व्यवहारः प्रलीयेत । तन्न कदाचन कल्पनापोढत्वं

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

प्रत्यक्षस्य प्रमातुरपि प्रतीतिगोचरचारितामनुभवति । अप्रतीतं चास्तीति श्रद्धातुं दुःशकम्, अतिप्रसङ्गादित्यलक्षणम् । अभ्रान्तत्वमपि न जाघटीति, भवदभिप्रायेण स्थिरस्थूरार्थग्राहिणः संवेदनस्य विपर्यस्तरूपत्वात्, तद्विपरीतस्य तु स्वप्नकालेऽप्यप्रकाशमानत्वात् । तद्यदि यथावस्थितार्थग्राहित्वमभ्रान्तत्वम्, तन्न संभवत्येव, विविक्तक्षणक्षयिपरमाणूनां कदाचिदप्यप्रतिभासात्, तेषां च पारमार्थिकत्वात् । अथ व्यावहारिकाभिप्रायेण यदिदं घटादिकं स्वलक्षण-मर्थक्रियाक्षमम्, तत्र यन्न भ्राम्यति तदभ्रान्तमित्यभिप्रेतम्, तर्हि कल्पनापोढ-पदमुत्सारणीयम्, इदानीमनेन सहावस्थानाभावात् । व्यवहारावतारिणो घटादिस्वलक्षणस्य निर्णयेनैव ग्रहणात्, अन्यथा व्यवहाराप्रवृत्तेः, दृष्टस्याप्य-दृष्टानतिशयनात् । तस्मात् व्यवसायात्मकमध्यक्षमित्येतदेव चार्विति स्थितम् ॥ अपरोक्षतया — इत्यनेन तु परोक्षलक्षणसंकीर्णतामध्यक्षस्य परिहरति, तस्य साक्षात्कारितया अर्थग्रहणरूपत्वादिति । ईदृशम् इत्यमुना तु पूर्वोक्तन्यायात् सावधारणेन विशेषणकदम्बकसचिवज्ञानोपप्रदर्शनात् परपरि-कल्पितलक्षणयुक्तस्य प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति । एवं च यदाहुः—इन्द्रियार्थसंनि-कर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्, तथा, सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् इत्यादि, तदयुक्तमित्युक्तं भवति, अपूर्वप्रादुर्भावस्य प्रमाणबाधितत्वात्, अत्यन्तासतां शशविषाणादीना-मप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादिदमात्मरूपतया विद्यमानमेव विशेषकृद्धेतुकलाप-संनिधानात् साक्षादर्थग्रहणपरिणामरूपतया विवर्तेत, तथा चोत्पन्नजन्मादि-विशेषणं न संभवेत् । अथैवंविधार्थसूचकमेवैतद् — इत्याचक्षीथाः, तथा सत्यविगानमेवेत्यास्तां तावत् । अधुना परोक्षलक्षणं दर्शयति—इतरदित्यादि । अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तम्, तस्मादितरदसाक्षादर्थग्राहकं ज्ञानं परोक्षमिति ज्ञेयमवगन्तव्यम् । एतदपि स्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव, बहिरर्थापेक्षया तु परोक्षव्यपदेशमश्नुत इति दर्शयन्नाह — ग्रहणेक्षया इति, इह ग्रहणं प्रक्रमाद् बहिः प्रवर्तनमुच्यते, अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यं स्यात्, तस्येक्षा अपेक्षा तया, बहिःप्रवृत्तिपर्यालोचनयेति यावत् । तदयमर्थः— यद्यपि स्वयं प्रत्यक्षम्, तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विषयग्रहणे साक्षात्का-रितया व्याप्रियते इति परोक्षमित्युच्यते । एतच्च बुभुत्सितार्थान्यथानुप-पन्नार्थान्तरप्रतीतिवशादुभयधर्मकमिति । सामान्यलक्षणसद्भावादेकाकारमपि विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं द्विधा भिद्यते । तद्यथा अनुमानं शाब्दं चेति ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

यतोऽद्यापि शब्दस्यार्थान्यथानुपपन्नत्वमेव परे न प्रतिपद्यन्ते, न चापृथक्कृतस्य तद्विविक्तं वक्तुं शक्यम्, अतो भेदेनोपन्यासः ॥ ४ ॥

तत्र तावदनुमानलक्षणमभिधित्सुराह —

साध्याविनाभुनो लिङ्गात्साध्यनिश्चायकं स्मृतम् ।
अनुमानं तदभ्रान्तं प्रमाणत्वात्समक्षवत् ॥ ५ ॥

साध्याविनेत्यादि । इहाप्यनुमानमिति लक्ष्यनिर्देशः, तस्य प्रसिद्धतया अनूद्यत्वात् । साध्याविनाभुनो लिङ्गात् साध्यनिश्चायकमिति लक्षणनिर्देशः, तस्याप्रसिद्धतया विधेयत्वादिति । अत्राप्यनुमानशब्दस्य कर्त्रादिकारकव्युत्पत्तिक्रमेणार्थकथनं प्रमाणशब्दवद् द्रष्टव्यम् । ततश्चेहापि लिङ्गग्रहणसाध्याविनाभावित्वलक्षणलिङ्गसंबन्धस्मरणकालात् अनु पश्चान्मीयते परिच्छिद्यतेऽर्थोऽनुमेयपावकादिर्येन ज्ञानेन तदनुमानमिति । तत् किंभूतमित्याह — साध्यनिश्चायकमिति । साधनमर्हति साधयितुं वा शक्य इति साध्योऽनुमेय इत्यर्थः, तस्य निश्चायकं तत्स्वरूपनिर्णायकमिति यावत् । तत्कुत इत्याह — लिङ्गात्, लिङ्ग्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति लिङ्गं हेतुः तस्मात् । किंभूतादित्याह, साध्याविनाभुन इति । विना भवतीति विनाभु, ततोऽन्यदविनाभु, साध्येनाविनाभु साध्याविनाभु, साध्यं विमुच्य यन्न भवतीत्यर्थः, तस्मात् साध्यनिश्चायकं ज्ञानं तदनुमानं स्मृतम् अभिप्रेतं नीतिविद्भिरिति संबन्धः । तत्र लिङ्गात् साध्यनिश्चायकमित्यनेनानुमानस्य प्रत्यक्षशब्दलक्षणसंकीर्णतां वारयति । साध्याविनाभुन इत्यनेन परप्रणीतलिङ्गलक्षणव्युदासमाचष्टे । ततश्च यत्परे प्रोचुः—पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकलक्षणरूपत्रयोपलक्षितानि त्रीण्येव लिङ्गानि अनुपलब्धिः स्वभावः कार्यं चेति । तदुक्तम् —

अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तितासति ।
निश्चितानुपलम्भात्मकार्याख्या हेतवस्त्रयः ॥ इति ।

तथान्ये अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम्— इति, तथा, पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टमित्यादि । तद्बालप्रलपितप्रायमित्यवगन्तव्यम्, सर्वत्र साध्याविनाभावित्वस्यैव गमकत्वात् तद्रहितस्य तु त्रैलक्षण्यलक्षितस्याप्यगमकत्वात्, इतरथा तत्पुत्रत्वादीनामपि गमकत्वप्रसङ्गात्, नियमवत् । त्रैलक्षण्यं लक्षणं न यत्किंचित्, तेनायमप्रसङ्ग इति चेन्न, नियमेन साध्याविनाभावित्वस्यैवोद्दीपनात्, तच्चेदस्ति किं त्रैलक्षण्यापेक्षया, तस्यैव गमकत्वात् । तथा हि — जलचन्द्रान्नभश्चन्द्रम्, कृत्तिकोदयाच्छकटो-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दयम् । पुष्पितैकचूतात्पुष्पिताशेषचूतान्, चन्द्रोदयात्कुमुदाकरप्रबोधम्, वृक्षाच्छायामित्यादि पक्षधर्मत्वविरहेऽप्यनुमिमीमहे । कालादिकस्तत्र धर्मी समस्त्येव, तत्र पक्षधर्मता लिङ्गस्य गृह्यते इति चेन्न, अतिप्रसङ्गात् । एवं हि शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये काककार्ष्ण्यादेरपि गमकत्वप्रसक्तेः; तत्रापि लोकादेर्धर्मिणः कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा अन्वयविकलेऽपि अनित्यः शब्दः, श्रावणत्वात्, इत्ययं सम्यग्हेतुतया समर्थयितुं शक्य इति । नान्वयोऽपि हेतोर्लक्षणम् । तथा हि—तावकाकूतेनैव सकलं सत्त्वमनित्यतया क्रोडीकृतम्, इति भावधर्मः श्रावणत्वं कथमनित्यतां विहाय विपक्षे वर्तितुमुत्सहेत, तद्विकल्पस्य निःस्वभावतापत्तेः, अनित्यताविनिर्मुक्तस्य सत्त्वस्यासंभवात् । एतेन सात्मकं जीवच्छरीरम्, प्राणादिमत्त्वात्, निरात्मकत्वे तद्वैकल्यप्रसङ्गात्, घटादिवद्, इत्ययमपि गमको व्याख्यातः, साध्यार्थान्यथानुपपन्नत्वस्यात्रापि सद्भावात् । पक्षधर्मत्वान्वययोस्त्वलक्षणतया प्रतिपादनात् । तथा कार्यस्वभावानुपलब्धिरूपलिङ्गत्रयनियमोऽपि किल तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसंबन्धाश्रितत्वमेतेष्वेवेति यः क्रियते, सोऽप्ययुक्तः, प्रकृतसंबन्धद्वयविकलस्यापि रूपादे रसादिगमकत्वदर्शनात् । मा भूत्तस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां गमकत्वम्, समवायाद्भविष्यति; तथापि नान्यथानुपपन्नत्वमेव हेतोर्लक्षणमिति यदि वैशेषिको मन्येत, सोऽन्यथा निर्लोठनीयः । स हि विकल्पतः पर्यनुयोज्यः, समवायिभ्यः समवायोऽभिन्नो भिन्नो वा । यद्यभिन्नः, समवायिन एव तर्हि, न समवायः, तदव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत् । भिन्नश्चेत्, स कथं तेषु वर्तेत सामस्त्येन आहोस्विदेकदेशेन । तद्यदि सामस्त्येन, तदयुक्तम्, समवायबहुत्वप्रसङ्गात्, प्रतिसमवायि तस्य परिसमाप्ततावाप्तेः । अथैकदेशेन, तदप्यचारु, सांशताप्रसङ्गेन निरवयवत्वक्षतेः, स्वांशवर्तनेऽपि सामस्त्यैकदेशचोद्यावताराच्च । तत्रापि सामस्त्यपक्षे बहुत्वं तदवस्थमेव । एकदेशपक्षे त्वंशान्तरप्रसङ्गेनानवस्था । तन्न समवायबलाद् गमकतां प्रत्याशा विधेया, तस्यैव तत्र दुःस्थितत्वात् । एतेन संयोगिनोऽपि गमकता प्रत्युक्ता, समानदूषणत्वात् । विरोधिनोऽपि विरुद्धाभावगमकत्वमन्यथानुपपन्नत्वमेव सूचयति, तदभावे गमकत्वायोगात् । एवं परपरिकल्पितमन्यदपि लिङ्गलक्षणं यद्गमकताङ्गं तदन्यथानुपपन्नत्वं न व्यभिचरति, साध्यं विनाप्युपपद्यमानस्य गमकतावैकल्यादिति, अत्रैव व्यापके लिङ्गलक्षणे अन्तर्भावनीयम्, विपरीतं तु निरसनीयमिति स्थितम् । तदेवमनुमानलक्षणं प्रतिपाद्याधुना यच्छौद्धोदनि-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

शिष्यैर्न्यगादि—यदुत भ्रान्तमनुमानम्, सामान्यप्रतिभासित्वात् । तस्य च बहिः स्वलक्षणे व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पाभ्यामपाक्रियमाणतया अयोगात्, तद्रूपतया च तेन तस्याध्यवसायाद् अतस्मिंस्तद्ग्रहणस्य च भ्रान्तलक्षणत्वात् । प्रामाण्यं पुनः प्रणालिकया बहिः स्वलक्षणबलायातत्वादनुमानस्य । तथा हि—नार्थं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसंबन्धप्रतिबद्धलिङ्गसद्भावः न तद्विना तद्विषयं ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसंबन्धस्मरणम्, तदस्मरणे नानुमानमिति, अर्थाव्यभिचारित्वाद् भ्रान्तमपि प्रमाणमिति संगीर्यते । तदुक्तम्—

अतस्मिंस्तद्ग्रहो भ्रान्तिरपि संबन्धतः प्रमा ।। इति ।

तदपाकर्तुमाह—तदभ्रान्तमित्यादि । तदनुमानं भ्राम्यति स्वगोचरे विपर्यस्यतीति भ्रान्तम्, ततोऽन्यदभ्रान्तम्, अविपरीतार्थग्राहीति, यावत् इयं च प्रतिज्ञा; प्रमीयते यथावस्थिततोऽर्थः परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्, तद्भावस्तत्त्वं तस्मात्, अयं तु हेतुः, संगतमक्षाणामिति समक्षम्, तदिव समक्षवदिति दृष्टान्तः तदिदमनुमानस्य भ्रान्ततानिराकारकं संपूर्णावयवम्, उपनयनिगमनयोरवयवत्रयप्रतिपादनेनैवाक्षिप्तत्वात् प्रमाणं सूचितम् । प्रयोगस्त्वेवं द्रष्टव्यः:— अभ्रान्तमनुमानम्, प्रमाणत्वात्, इह यत् यत् प्रमाणं तत्तदभ्रान्तं यथा समक्षम्, तथा च प्रमाणं भवद्भिरभ्युपगम्यते अनुमानम्, तस्मात्प्रमाणत्वादभ्रान्तमिति प्रतिपद्यन्तामिति । तत्रार्थवादी तावत्समक्षलक्षणे दृष्टान्ते साध्यविकलतामाविर्भावयितुं न पारयति, स्वयमेव समक्षस्याभ्रान्ततयाभ्युपगमात् । शून्यवादिनः समस्तापलापित्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवहारं प्रत्ययोग्यतैवेति न तमधिकृत्य स्वसाधनदोषाः परिहर्तव्याः, स्ववचनबाधितप्रतिज्ञत्वेन तद्वादोत्थानाभावात् । तथा हि—सर्वाभावप्रतिपादकं वचोऽस्ति, नास्ति वा । यद्यस्ति तर्हि प्रतिज्ञाहानिः । अथ नास्ति, सकलभावसिद्धिः, प्रतिषेधकाभावात् ।। ५ ।।

ज्ञानवादी पुनर्वेद्यवेदकाकारविकलं सकलविकल्पगोचरातीतं निर्विकल्पकं विविक्तपारमार्थिकस्वसंवेदनवेद्यं संवेदनमागूर्यानादिकालालीनवासनाबलप्रभावितं ग्राह्यग्राहकाकारकलुषितं बहिष्प्रथमानं निखिलमपि ज्ञानं विपर्यस्ततया प्रतिजानानः समक्षलक्षणस्य प्रकृतदृष्टान्तस्य साध्यशून्यतामभिदध्यात्, अतस्तन्मतविकुट्टनार्थमाह—

न प्रत्यक्षमपि भ्रान्तं प्रमाणत्वविनिश्चयात् ।
भ्रान्तं प्रमाणमित्येतद्विरुद्धं वचनं यतः ।। ६ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

यद्भुवतश्चेतसि विवर्तते, यदुत न केवलमनुमानं भ्रान्तम्, किं तर्हि यद्भुवद्भिर्दृष्टान्ततयोपात्तं प्रत्यक्षं तदपि भ्रान्तमेव, सर्वमालम्बने भ्रान्तमिति वचनात् । तदेतन्न, कुत इत्याह—प्रमाणत्वविनिश्चयादिति । प्रमाणभाव-निर्णयादित्यर्थः । ननु च प्रमाणतामभ्रान्ततान्यथानुपपन्नां यदि परः प्रतिपद्येत, ततस्तामभ्युपगच्छन् कथं भ्रान्तताविप्रतिपत्तिं विदध्यादिति पार्श्वस्थित-वचनावकाशमाशङ्क्य, भ्रान्तताप्रमाणतयोर्विरोधसाधनेन ततः प्रमाणतां व्यावर्त्यानन्यशरणतया प्रतिज्ञाताभ्रान्तताक्रान्तां तां दर्शयन्नाह—भ्रान्त-मित्यादि । भ्रान्तं विपर्यस्तं अथ च प्रमाणं ग्राह्यपरिच्छेदहेतुरित्येतद्वचनमेवं-विधार्थप्रत्यायको ध्वनिर्विरुद्धं, पूर्वापरव्याहतार्थगर्भकत्वात् । ननु च नैवास्य विरुद्धता, तथा हि—अविदितपरमार्थव्यावहारिकाभिप्रायेण लोकसंवृतिं घटयन्तो वयं दृढतरवासनाप्रबोधसंपादितसत्ताकयोः प्रत्यक्षानुमानयोः प्रमाण-तामाचक्ष्महे, तदभिप्रायेण दर्शितार्थप्रापकत्वेन तयोरविसंवादकत्वात्, शिथिल-वासनौन्मुख्यनिर्मितजन्मकयोः पुनरप्रमाणताम्, तदाकूतेनैव दर्शितेऽर्थे विप्र-लम्भनादिति, भ्रान्ततां पुनस्तत्त्वचिन्तकाभिप्रायेण सकलस्य बहिरुपप्लव-मानस्य ग्राह्यग्राहकाकारकालुष्यदूषितस्य प्रतिभासस्य पारमार्थिकाद्वयसंवेदन-विपर्यस्तरूपत्वादभिदध्महे, बहिः प्रतिभासस्य तद्ग्राह्यार्थविचाराक्षमतयोप-प्लुतरूपत्वात् । तथा हि—अर्थोऽवयविरूपः अवयवरूपो वा स्यात्, गत्यन्तराभावात् । न तावदवयविरूपो विचारं क्षमते, अवयवविरहे अवयवि-त्वायोगात्, तेषु च तद्वृत्तिविकल्पानुपपत्तेः । तथा हि—तेषु असावेकदेशेन वर्तते, सामस्त्येन वा । न तावदेकदेशेन, तस्य स्वयं निरवयवत्वात् । अवयववृत्तिनिमित्तमंशान्तरकल्पने तद्वृत्तावप्यंशान्तरकल्पनप्रसङ्गः, तथा चानवस्था । नापि सामस्त्येन, प्रत्यवयवं परिसमाप्तरूपतयावयविबहुत्व-प्रसङ्गात् । भेदपक्षे दोषोऽयम्, अभेदपक्षे नास्तीति चेत्, न, तत्राप्यवयव-मात्रम् अवयविमात्रं वा स्यात्, इतरेतराव्यतिरिक्तत्वात्, इतरेतरस्वरूपवत् । किं च समस्तावयवव्यापिनोऽवयविनोऽभ्युपगमे पटादेरेकदेशरागकम्पदर्शनादिषु सकलरागकम्पदर्शनादीनि दुर्निवाराणि स्युः, एकस्य रागारागादिविरुद्धधर्मा-ध्यासायोगादिति । नाप्यवयवरूपोऽर्थो विचारगोचरचारी, करचरणशिरो-ग्रीवादीनामवयवानां स्वावयवापेक्षया अवयविरूपतया तद्दूषणेनैवापास्तत्वात् । परमाणूनां निरंशतया अवयवत्वमुपपद्यत इति चेत्, न, तेषामपि दिक्षट्क-संबन्धेन षडंशतापत्तेः, अन्यथावस्थानाभावात्, ततश्चार्थविरहात्तदुन्मुखो

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

ग्राह्याकारोऽलीकः, तदलीकतायां ग्राहकाकारोऽपि नावस्थानमाबध्नाति, ग्राह्याभावे ग्राहकायोगात्, तदपेक्षयैव तत्स्वरूपस्थितिः, ग्राह्यग्राहकाकारविलये च बोधाकारोऽवशिष्यते, तस्य सर्वत्राव्यभिचरितरूपत्वात्, तस्मात् स एव पारमार्थिक इति । अत्र प्रतिविधीयते—यदवादि संवेदनमद्वयं पारमार्थिकम्, ग्राह्यग्राहकाकारप्रवृत्तं पुनरतात्त्विकमिति, तदयुक्तम्, प्रमाणाभावात् । तथा हि—बहिरन्तश्चानेकाकारतया हर्षविषादादिभिः स्थिरस्थूरताद्यनेकधर्मपरिकरितार्थग्रहणपरिणामैश्च विवर्तमानं संवेदनमुपलभ्यते, न पुनर्वेद्यवेदकाकारविविक्तं यादृग् भवद्भिरुपवर्ण्यते ज्ञानं तादृशं कस्यचित् कदाचन प्रतीतिगोचरचारितामनुभवति, अद्वयप्रतिभासस्य स्वप्नदशायामप्यननुभूतेः । न च तत्त्वचिन्तका अपि प्रमाणमन्तरेण स्वाकूतं प्रतिष्ठापयन्तः प्रेक्षावतामवधेयवचना भवन्ति, अन्यथैकं चेतनमव्ययमपि ब्रह्मानेकमचेतनं क्षणभङ्गुरताक्रान्तमविद्यातः प्रथत इति ब्रुवाणोऽनिराकार्यः स्यात् । यदपि बहिरर्थनिराकरणधिया अवयव्यवयवद्वारेण दूषणमदायि, तदपि बहिरन्तःप्रथमानसकलासुमत्प्रतीतप्रतिभासमुद्गरनिर्दलितशरीरतया भक्तमध्यनिष्ठद्यूतदर्शिनः पुरतो विप्रतारणप्रवणकुट्टिनीशपथप्रायमिति न विद्वज्जनमनांसि रञ्जयति, प्रत्यक्षप्रतिभासापह्नवे तन्मूलकत्वात् कुयुक्तिविकल्पानामुत्थानाभावात् । किं च संवेदनस्यापि सितासिताद्यनेकाकारेष्वेकस्य वर्तने भेदाभेदसामस्त्यैकदेशादिचोद्यं समानमेवेति न दूषणम् । अनेकाकारविवर्तस्यालीकत्वान्न तेन सह संवेदनस्य पारमार्थिकस्य भेदाभेदादिचिन्तेति चेत्, ननु एवमितरेतराश्रयं दुरुत्तरमाढौकते । तथा हि—तदलीकत्वसिद्धावद्वयसंवेदनसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तदलीकत्वमिति न्यायात् । अन्यच्च अद्वयमप्येकक्षणवर्ति संवेदनं तथा पूर्वोत्तरक्षणाभ्यां संबन्धमनुभवति, तथा निरंशा अपि यदि परमाणवो दिगंशैः परमाण्वन्तरैर्वा संश्लेषमागच्छेयुः किमयुक्तं स्यात् । न चावयव्यवयवयोरेकान्तव्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षे यद्दूषणं तदस्मत्पक्षबाधाकरम्, परस्पराविनिर्लुठितरूपयोर्विवक्षया संदर्शनीयभेदयोस्तयोरभ्युपगमात्, बहिरन्तश्च तथैव प्रकाशमानतया तयोर्निह्नोतुमशक्यत्वात् । एतेन रागारागकम्पाकम्पादिविरोधोद्भावनमपि प्रतिव्यूढम्, प्रमाणप्रसिद्धेऽर्थे विरोधाभावात्, प्रमाणबाधितस्यैव विरुद्धत्वात्, कुयुक्तिविकल्पानां च प्रत्यक्षापह्नवे निर्मूलतया बाधकत्वायोगात्, तद्दुद्दलितत्वेनोत्थानाभावात्, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्च सर्वधर्माणां तद्विपर्ययसंपाद्यो विरोधो दूरापास्त एव । किं च, स्वयमेव

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

संवेदनं परमार्थसंव्यवहारापेक्षया प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसविकल्पकाविकल्पकभ्रान्ताभ्रान्तादिरूपमभ्युपयतो बहिरर्थे विरुद्धधर्माध्यासप्रतिषेधबुद्धिः केवलं जाड्यं सूचयति । तन्न प्रमाणं कथंचिद् भ्रान्तं समस्ति, स्वरूपप्रच्यवप्रसङ्गादिति स्थितम् । ननु च तद्दर्शितार्थालीकतया ज्ञानस्य भ्रान्तता, न स्वरूपेण, न च तदुदयसमये कस्यचिदिदमलीकार्थम्, इदं त्वनलीकार्थमिति विवेकेनावधारणं समस्ति; भ्रान्तताभ्रान्तताभिमतयोस्तदेकरूपतया प्रकाशनात् । यदा च विशददर्शनपथचारिणोऽपि शशधरयुगलादयोऽलीकतामाविशन्तो दृश्यन्ते, तदा सकलसत्यार्थताभिमतप्रतिभासेष्वप्यलीकार्थताशङ्कानिवृत्तेरनाश्वास एव । न च तदर्थप्राप्त्यादिकमारेकानिराकरणकारणं कल्पनीयम्, स्वप्नावस्थायां तत्सद्भावेऽप्यलीकार्थतासिद्धेः । बाधकप्रत्ययोपनिपातात् तस्यासत्यार्थतेति चेत्, न, तस्य स्वगोचरपर्यवसितत्वेन बाधकत्वायोगात् । अन्यथा नीलमाददाना देवदत्तबुद्धिः प्राक्प्रवृत्तपीतबुद्धेर्बाधिकापद्येत, सर्वप्रतिभासस्य बाधकाभावसिद्धेश्च समानता । तस्माद् भ्रान्ताभ्रान्तज्ञानभ्रान्तिरियं भवताम्, विवेकाभावेन सर्वस्यालीकार्थत्वादिति ॥ ६ ॥

अत्राह —

सकलप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वासिद्धितः स्फुटम् ।
प्रमाणं स्वान्यनिश्चायि द्वयसिद्धौ प्रसिध्यति ॥ ७ ॥

एवं मन्यते — योऽपि समस्तसंवेदनस्य भ्रान्ततां प्रतिजानीते, तेनापि तत्साधकस्याभ्रान्तताभ्युपगन्तव्या, तद्भ्रान्तत्वे तत्प्रतिपादितार्थालीकत्वेन सकलज्ञानाभ्रान्तताप्रसङ्गात्, अन्यथा तद्भ्रान्तत्वायोगात् । एवं च तज्जातीयमन्यदप्यभ्रान्तं स्यात्, ततश्च सकलप्रतिभासस्य समस्तसंवेदनस्य भ्रान्तत्वासिद्धितो विपर्यस्तत्वानिष्पत्तेः यत् स्फुटं स्वान्यनिश्चायि सुनिश्चिततया स्वपरप्रकाशकं तत्प्रमाणमिति संबन्धः । तच्च द्वयसिद्धौ स्वरूपार्थलक्षणयुग्मनिष्पत्तौ प्रसिद्धयति निष्पद्यते, अन्यथा प्रमेयाभावे प्रमाणाभावात् । तस्मात् प्रमाणमुररीकुर्वाणेनार्थोऽप्यभ्युपगन्तव्य इत्यभिप्राय इति ॥ ७ ॥

तदेवं स्वार्थानुमानलक्षणं प्रतिपाद्य तद्गतां भ्रान्तताविप्रतिपत्तिं च निराकृत्याधुनाप्रतिपादितपरार्थानुमानलक्षण एवाल्पवक्तव्यत्वात् तावच्छाब्दलक्षणमाह —

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दृष्टेष्टाव्याहताद्वाक्यात्परमार्थाभिधायिनः ।
तत्त्वग्राहितयोत्पन्नं मानं शाब्दं प्रकीर्तितम् ।। ८ ।।

अत्रापि शाब्दम् इति लक्ष्यम्, अनूद्यत्वात् । दृष्टेष्टाव्याहताद् इत्यादि लक्षणम्, विधेयत्वात् । दृष्टेन प्रमाणालोकितेन इष्टः प्रतिपिपादयिषितोऽव्याहतो अनिराकृतः सामर्थ्यादर्थो यस्मिन् वाक्ये तत्तथा, प्रमाणनिश्चितार्थाबाधितमिति यावत्, तस्मात् । परमोऽकृत्रिमः पुरुषोपयोगी शक्यानुष्ठानो वार्थो वाच्यस्तमभिधातुं शीलं यस्य तत् परमार्थाभिधायि, विशिष्टार्थदर्शकमित्यर्थः । ततः तत्त्वग्राहितयोत्पन्नं प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यार्थादानशीलतया लब्धात्मसत्ताकं यन्मानं तच्छाब्दमिति प्रकीर्तितम् उपवर्णितं पूर्वाचार्यैरिति संबन्धः । तत्र दृष्टेष्टाव्याहताद् इत्यनेन कुतीर्थिकवचसां लौकिकविप्रतारकोक्तीनां च शाब्दतां निरस्यति, प्रमाणबाधितत्वात् । वाक्यात् इत्यमुना तु वाक्यस्यैव नियतार्थदर्शकत्वात् परमार्थाभिधायितेति दर्शयन् पदाच्छाब्दाभावमाह । परमार्थाभिधायिनः इत्यनेन ज्वरहरतक्षकचूडारत्नालंकारोपदेशादिवचनप्रभवज्ञानस्य निष्फलतया प्रामाण्यं निराचष्टे । तत्त्वग्राहितयोत्पन्नम् इत्यमुना त्वेवंभूतादपि वाक्यात् श्रोतृदोषाद् विपरीताद्यर्थग्रहणचतुरतया प्रादुर्भूतस्य शाब्दत्वं वारयति । मानम् इत्यनेन अन्तर्भावितप्रोपसर्गार्थेन शाब्दे परस्याप्रामाण्यबुद्धिं तिरस्कुरुते, तदप्रामाण्ये परार्थानुमानप्रलयप्रसङ्गात्, तस्य वचनरूपत्वात् । त्र्यवयवहेतुसूचकत्वेनोपचारतस्तस्य प्रामाण्यं न तत्त्वत इति चेत्, न, अप्रामाण्यस्य सूचकत्वायोगात् । ननु हेतुप्रतिपादने यदि तत् प्रमाणम्, ततो हेतुसमर्थकप्रमाणान्तरप्रतीक्षणं न विशीर्येत, तेनैव निर्णीतस्वरूपत्वात्तस्य प्रमाणसिद्धे पुनः प्रमाणान्तरवैयर्थ्यात् । नैतदस्ति, भवत्परिकल्पिताध्यक्षस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्, तद्दर्शितेऽर्थे विकल्पप्रतीक्षणात्तस्यैव प्रामाण्यमासज्येत । तद्गृहीतमेवार्थमसावभिलापयतीति चेत्, शब्दप्रतिपादितं हेतुं प्रमाणान्तरं समर्थयते इति समानो न्यायः ।। ८ ।।

शाब्दं च द्विधा भवति — लौकिकं शास्त्रजं चेति । तत्रेदं द्वयोरपि साधारणं लक्षणं प्रतिपादितम्, समर्थनं पुनरविप्रतारकवचनप्रभवस्येहादिवाक्यप्रस्ताव एव लौकिकस्य विहितम्, शास्त्रजस्य तु विधातव्यमिति यादृशः शास्त्रात्तज्जातं प्रमाणतामनुभवति तद्दर्शयति —

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

आप्तोपज्ञमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् ।
तत्त्वोपदेशकृत्सार्वं शास्त्रं कापथघट्टनम् ।। ९ ।।

शास्ति शिक्षयति जीवाजीवादि तत्त्वं ग्राहयति, शिष्यतेऽनेनेति वा शास्त्रम् । तत् किंभूतमिति तद्विशेषणान्याह—आप्तः प्रक्षीणाशेषरागादिदोषगणः, तेन उपज्ञम् आदावुपलब्धम् । अनेनापौरुषेयापोहमाह, तस्य प्रमाणबाधितत्वात्; पुरुषव्यापाराभावे वचनानुपलब्धेः, उपलम्भेऽपि तदर्थानवगमात्, तदर्थनिश्चयार्थं पुरुषाश्रयणे गजस्नानन्यायप्रसङ्गात्, तस्य रागादिकलुषितत्वेन वितथार्थकथनप्रवृत्तेः, तदनुष्ठानादपि स्वकार्यसिद्धौ प्रणयनार्थमपि पुरुषः किं नेष्यते । विशेषाभावात् । तन्न क्षीणदोषवचनं व्यतिरिच्यान्यतः प्रेक्षावतां परलोकादावदृष्टेऽर्थे प्रवृत्तिर्युक्ता, तत् तदेव शास्त्रं, निरुपचरितशब्दार्थोपपत्तेरित्यास्तां तावत् । अत एव उल्लङ्घ्यते प्राबल्येन गम्यते अभिभूयते अन्यैरित्युल्लङ्घ्यम्, ततोऽन्यद् अनुल्लङ्घ्यम् सर्ववचनातिशायीति यावत् । अत एव दृष्टेन प्रमाणनिर्णीतेनेष्टस्य तद्वाच्यस्य विरोधो यस्मिंस्तत् तथा तदेव, यदि वा, दृष्टः प्रमाणेन, इष्टो वचनान्तरेण, तयोर्विरोधकम्, तद्विरुद्धार्थाभिधानात्, ततोऽन्यददृष्टेष्टविरोधकम्, अबाधार्थाभिधायीत्यर्थः । तदियता शास्त्रस्य स्वार्थसंपदुक्ता, अधुना तत्त्वोपदेशादीनां परार्थत्वात् परार्थसंपदमाह—तत्त्वं जीवादयः पदार्थाः, प्रमाणप्रतिष्ठिततत्वात्, तेषामुपदेशः स्वरूपप्रकाशनम्, तद्रक्षणादिविधानं वा, तं करोति इति तत्त्वोपदेशकृत्, अत एव सार्वं सर्वस्मै हितम्, प्राणिरक्षणोपायोपदेशपरमपददायितया विश्वजनीनत्वात् । एतेन परार्थसंपादकत्वमुक्तम् । अधुना परेषामेवानर्थपरिघातित्वमाह—कुत्सिताः पन्थानः कापथाः तीर्थान्तराणि, तेषां घट्टनं विचालकं निराकारकम्, सर्वजनापकारिकुमतविध्वंसकमित्यर्थः । ईदृशादेव शास्त्राज्जातं शाब्दं प्रमाणम्, नान्येभ्यः, विप्रलम्भकत्वात्तेषामिति ।। ९ ।।

अधुना परार्थानुमानलक्षणं वक्तव्यम्, तच्च प्रत्यक्षेऽपि पश्यन् एकयोगक्षेमत्वात् सामान्येनाह—

स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनं बुधैः ।
परार्थं मानमाख्यातं वाक्यं तदुपचारतः ।। १० ।।

अत्र परार्थं मानमिति लक्ष्यम्, स्वनिश्चयवदित्यादि लक्षणम्, स्व आत्मा तस्य निश्चयः प्रमेयाधिगमः, तद्वदन्येषां प्रतिपाद्यानां निश्चयोत्पादनं

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

प्रमेयपरिच्छेदज्ञानप्रादुर्भावनम्, यथा आत्मनोऽर्थनिर्णयस्तथा परेषां निर्णयजननमित्यर्थः । बुधैर्विद्वद्भिः । परस्मै अर्थः प्रयोजनं येन तत् परार्थम्, मीयतेऽनेनेति मानम्, आख्यातं कथितम् । ननु च यदि निश्चयोत्पादनं परार्थमानम्, तथा ज्ञानमपि परप्रत्यायनाय व्याप्रियमाणं परार्थं प्राप्नोतीत्याह — वाक्यं परार्थं, न ज्ञानम्, तस्यैवानन्तर्येण व्यापारात्, परप्रयोजनमात्रत्वाच्च, इतरस्य तु व्यवहितत्वात्, स्वपरोपकारित्वाच्च । कथं वचनमज्ञानरूपं प्रमाणमित्याह — तदुपचारतः तस्य ज्ञानस्योपचारोऽतद्रूपस्यापि तदङ्गतया तद्रूपत्वेन ग्रहणम् । तत इदमुक्तं भवति — प्रतिपाद्यगतमुत्पद्यमानं यज्ज्ञानं तदव्यवहितकारणत्वाद् वचनमप्युपचारेण प्रमाणमित्युच्यते । तत्रानुमानस्य पारार्थ्यं परैरभ्युपगतमेव प्रत्यक्षस्य न प्रतिपद्यन्ते किलेदं शब्दप्रवेशशून्यं स्वलक्षणग्राहीति नैतद्गोचरः परेभ्यः प्रतिपादयितुं पार्यते । न च शब्दात् परस्य स्वलक्षणग्रहणदक्षं प्रत्यक्षमुन्मङ्क्ष्यति, शब्दस्य विकल्पोत्पादितत्वेन परस्यापि विकल्पोत्पादकत्वात् ।

तदुक्तम् —

विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।
कार्यकारणता तेषां नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ।। इति ।। १० ।।

निर्विकल्पकं च प्रत्यक्षम्, अतो न शब्दजन्यमित्यतोऽनुमानं दृष्टान्तीकृत्य प्रत्यक्षस्यापि परार्थतां साधयितुमाह —

प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् ।
परस्य तदुपायत्वात्परार्थत्वं द्वयोरपि ।। ११ ।।

प्रत्यक्षेणाप्यनुमानेनेव प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् स्वप्रतीतप्रमेयप्रत्यायकत्वात् परार्थत्वं प्रतिपाद्यप्रयोजनत्वं द्वयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोः, तुल्यकारणत्वात्, नानुमानस्यैवैकस्येत्यभिप्रायः । इह चाश्रूयमाणत्वात् तदर्थगमनाच्च अपीवशब्दौ लुप्तनिर्दिष्टौ द्रष्टव्यौ । प्रत्यक्षप्रतीतार्थप्रत्यायनं च प्रतिजानानस्यायमभिप्रायः—यत् परो मन्यते, नैतद् गोचरं परेभ्यः प्रतिपादयितुं पार्यत इति । तदयुक्तम्, निर्विकल्पकाध्यक्षापोहेन व्यवसायरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रागेव साधितत्वात्, तद्गोचरस्य कथंचिद् विकल्पगम्यत्वेन शब्दप्रतिपाद्यत्वात् । तद्यथा अनुमानप्रतीतोऽर्थः परस्मै प्रतिपाद्यमानो वचनरूपापन्नः परार्थमनुमानम्, तथा प्रत्यक्षप्रतीतोऽपि परार्थं प्रत्यक्षम्, परप्रत्यायनस्य तुल्यत्वाद्, वचनव्यापारस्यैव भेदात् । तथा हि – अनुमानप्रतीतं प्रत्याययन्नेवं वचनयति –

अग्निरत्र, धूमात्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, यथा महानसादौ, वैधर्म्येण वा, अग्न्यभावे न क्वचिद् धूमः, यथा जलाशयादौ, तथा धूमोऽयम्, तस्माद् धूमादग्निरत्रेति । अव्युत्पन्नविस्मृतसंबन्धयोस्तथैव प्रतिपादयितुं शक्यत्वात्, स्मर्यमाणे संबन्धे पुनरेवम्—अग्निरत्र, धूमोपपत्तेः । वैधर्म्येण—अग्निरत्र, अन्यथा धूमानुपपत्तेः । प्रत्यक्षप्रतीतं पुनर्दर्शयन्नेतावद्वक्ति—पश्य राजा गच्छति । ततश्च वचनाद् द्विविधादपि समग्रसामग्रीकस्य प्रतिपाद्यस्यानुमेय-प्रत्यक्षार्थविषया यतः प्रतीतिरुल्लसति, अतो द्वयोरपि परार्थतेत्याह—परस्य तदुपायत्वात् प्रतिपाद्यस्य प्रतीतिं प्रति प्रतिपादकस्थप्रत्यक्षानुमाननिर्णीतार्थ-प्रकाशनकारणत्वादित्यर्थः । एतेन पूर्वकारिकोक्तोपचारकारणं च लक्षयति । यच्चोक्तम्—न शब्दात् परस्य प्रत्यक्षोत्पत्तिः, तस्य विकल्पजनकत्वात्, प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणविषयत्वेन निर्विकल्पकत्वात् । तदयुक्तम्, सामान्य-विशेषात्मकार्थविषयस्य निर्णयरूपस्य तस्य कथंचिदेकविषयता शब्दोत्पा-द्यत्वाविरोधात्, एवंविधस्य च प्रागेव समर्थनात् । चक्षुरादिसामग्रीतस्तदु-त्पद्यते न शब्दादिति चेत् । अनुमानमपि प्रत्यक्षादिनिश्चिताद् हेतोरवि-स्मृतसंबन्धस्य प्रमातुरुल्लसति, न शब्दात्, अतस्तस्यापि परार्थता विशीर्येत । समर्थहेतुकथनात् तत्र वचनस्य परार्थतेति चेत्, अत्रापि दर्शनयोग्यार्थ-प्रतिपादनादिति ब्रूमः । तन्न प्रत्यक्षपरोक्षयोः पारार्थ्यं प्रति विशेषोपलब्धि-रिति मुच्यतां पक्षपातः ।। ११ ।।

तदेवं द्वयोरपि परार्थतां प्रतिपाद्य तत्स्वरूपमाह—

प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थप्रतिपादि च यद्वचः ।
प्रत्यक्षं प्रतिभासस्य निमित्तत्वात्तदुच्यते ।। १२ ।।

यद्वचः प्रत्यक्षप्रतिपन्नार्थप्रतिपादि साक्षात्कारिज्ञानगोचरकथनचतुरं तत् प्रत्यक्षमुच्यत इति संबन्धः । तच्च प्रत्यक्षरूपमेवोच्यमानं प्रत्यक्षं विप्रति-पन्नं प्रति पुनरनुमानद्वारेणोच्यमानमनुमानमेवेति । चशब्देनानेकार्थत्वाद् दर्शयति—वचनं कुतः प्रत्यक्षम् इत्याह—प्रतिभासस्य निमित्तत्वात् प्रति-पाद्यप्रत्यक्षप्रकाशहेतुत्वाद् उपचारेणोच्यत इत्यर्थः ।। १२ ।।

अनुमानमाह—

साध्याविनाभुवो हेतोर्वचो यत्प्रतिपादकम् ।
परार्थमनुमानं तत्पक्षादिवचनात्मकम् ।। १३ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

हिनोति गमयति अर्थमिति हेतुः, तस्य साध्याविनाभुवः प्राङ्निरूपितस्य यद्वचः प्रतिपादकं संदर्शकं तद् अनुमानप्रकाशहेतुत्वात् परार्थमनुमानम् । तत्कीदृशमित्याह — पक्षो वक्ष्यमाणलक्षणः स आदिर्येषां हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमादीनां तानि तथा, तेषां वचनानि प्रतिपादका ध्वनयः, तान्येवात्मा स्वरूपं यस्य तत् पक्षादिवचनात्मकम् । ननु च हेतुप्रतिपादकं वचः परार्थमनुमानमित्यभिधाय तत् पक्षादिवचनात्मकमिति वदतः पूर्वापरव्याहता वाचोयुक्तिः, नैतदस्ति, एवं मन्यते नैकः प्रकारः परार्थानुमानस्य, किं तर्हि यथा परस्य सुखेन प्रमेयप्रतीतिर्भवति तथा यत्नतः प्रत्यायनीयः । तत्र दशावयवं साधनं प्रतिपादनोपायः । तद्यथा — पक्षादयः पञ्च, तच्छुद्धयश्च । तत्र यदा प्रतिपाद्यप्रक्रमादेव निर्णीतपक्षोऽविस्मृतदृष्टान्तः स्मार्यप्रतिबन्धग्राहकप्रमाणो व्युत्पन्नमतित्वात् शेषावयवाभ्यूहनसमर्थश्च भवति, यद्वा अत्यन्ताभ्यासेन परिकर्मितमतित्वात् तावतैव प्रस्तुतप्रमेयमवबुध्यते, तदा हेतुप्रतिपादनमेव क्रियते, शेषाभिधानस्य श्रोतृसंस्काराकारितया नैरर्थक्यादित्यादौ हेतुप्रतिपादनं सूत्रकृता परार्थमनुमानमुक्तम् । यदा तु प्रतिपाद्यस्य नाद्यापि पक्षनिर्णयः, तदा अकाण्ड एव हेतूपन्यासोऽदृष्टमुद्गरपातायमानः स्यादिति पक्षोऽपि निर्दिश्यते । तथास्मर्यमाणे प्रतिबन्धग्राहिणि प्रमाणे दृष्टान्तोऽपि वर्ण्येत, अन्यथा हेतोः सामर्थ्यानवगतेः । स्मृतेऽपि प्रमाणे दार्ष्टान्तिके योजयितुमजानानस्योपनयो दर्श्यते; तथापि साकाङ्क्षस्य निगमनमुच्यते, अन्यथा निराकुलप्रस्तुतार्थासिद्धेः । तथा यत्र पक्षादौ स्वरूपविप्रतिपत्तिस्तत्र तच्छुद्धिः प्रमाणेन कर्तव्या, इतरथा तेषां स्वसाध्यासाधनात् । सर्वेषां चामीषां साधनावयवत्वम्, प्रतिपाद्यप्रतीत्युपायत्वात् । ननु च स्वनिश्चयवत् परनिश्चयोत्पादनं परार्थमनुमानमुक्तम्, न च स्वार्थानुमानकाले क्रमोऽयमनुभूयते, संबन्धवेदिनो हेतुदर्शनमात्रात् साध्यप्रतीतिसिद्धेः, न हि प्रतिपत्ता पक्षं कृत्वा ततो हेतुं निभालयति, नापि दृष्टान्तादिकं विरचयति, तथा प्रतीतेरभावात्, किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतोरेव सामर्थ्यमुन्नीयते, न पक्षादीनाम्, तद्व्यतिरेकेणापि साध्यसिद्धेः तथापि तेषां साधनांशत्वकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । यदि च तत्सामर्थ्यं स्यात्, तदा पक्षोपन्यासमात्रादेव साध्यावगतेः हेतुरानर्थक्यमश्नुवीत, उत्तरावयवाश्च; एवं हि तत्सामर्थ्यं सिद्ध्येन्नान्यथा । तस्माद्य एव परनिरपेक्षं साध्यं बोधयति स एव हेतुः साधनम्, न पक्षादय इति । अत्रोच्यते — स्वनिश्चयवत् परनिश्चयोत्पादनं

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

परार्थमनुमानमुक्तमित्यादि यदुक्तं तदयुक्तम्, केवलं तदर्थं न जानीषे, निश्चयापेक्षयैव वतिना तुल्यताभिधानात्, न पुनः सर्वसामान्यमभिप्रेतम्, अन्यथा ध्वनिमनुच्चारयन् स्वार्थानुमाने साध्यमवबुध्यते इति तदनुच्चारणेन परनिश्चयोत्पादनं प्रसज्येत, न चैतदस्ति, शब्दानुच्चारणे परप्रतिपादनासंभवात्, तदर्थं शब्दाङ्गीकरणे येन विना परप्रतिपादनासंभवः तत्तदुररीकर्तव्यम्, समानन्यायात्, न च पक्षादिविरहे प्रतिपाद्यविशेषः प्रतिपादयितुं शक्यः हेतुगोचरादितत्साध्यार्थप्रतीतिविकलतया तस्य साकाङ्क्षत्वात्, तथा च बुभुत्सितार्थबोधाभावादप्रत्यायित एव तिष्ठेत्, अतस्तद्बोधनार्थं पक्षादयो दर्शनीयाः, इति तेऽपि साधनांशाः स्युः । यच्चोक्तम्—अन्वयव्यतिरेकानुकरणाभावान्न साधनम्, हेतुमात्रादपि साध्यसिद्धेः, तदयुक्तम्, अविप्रतारकतानिश्चितपुरुषवचनमात्रादपि अग्निरत्र इत्यादिरूपात् क्वचित्प्रमेयोऽर्थः सिध्यतीति हेतोरप्यसाधनताप्रसङ्गात्, तद्विरहेणापि साध्यसिद्धेः, युक्तं चैतत्, अविप्रतारकवचनस्य प्रागेव प्रामाण्यप्रसाधनात् । यच्चोक्तम्—यद्यमीषां सामर्थ्यं स्यात्, तदा पक्षमात्रादेव साध्यप्रतीतेर्हेतोर्वैयर्थ्यं स्यादिति, तदयुक्ततरम्, भवत्पक्षेऽपि समानत्वात्, तत्रापि समर्थहेतूपन्यासादेव साध्यावगतेः, अन्यथा समर्थतायोगात् । पश्चात्तस्यैव प्रमाणेन समर्थनं सर्वत्र गृहीतव्याप्तिकस्य च पुनः पक्षधर्मिण्युपसंहरणमनर्थकतां प्राप्नुवत् केन निवार्येत । तदभावे हेतोः सामर्थ्यं नावगम्यते तेन सार्थकमिति चेत्, पक्षादीनपि विरहय्य प्रतिपाद्यविशेषः प्रतिपादयितुं न पार्यते इति तेषामपि सार्थकता न दुरुपपादेति मुच्यतामाग्रहः । तस्माद्धेतुवत् पक्षादयोऽपि साधनम्, हेतोरपि क्वचित् प्रतिपाद्ये तदपेक्षतया तन्निरपेक्षतासिद्धेरिति, तदिदं सकलमाकलय्योक्तं तत्पक्षादिवचनात्मकमिति ॥ १३ ॥

तदेवमर्थतः पक्षादीन् प्रस्तुत्य तावत् पक्षलक्षणमाह—

साध्याभ्युपगमः पक्षः प्रत्यक्षाद्यनिराकृतः ।
तत्प्रयोगोऽत्र कर्तव्यो हेतोर्गोचरदीपकः ॥ १४ ॥

पच्यत इति पक्षः, व्यक्तीक्रियते इति भावः । किंभूत इत्याह—साध्यस्य अनुमेयस्य अभ्युपगमोऽङ्गीकरणम्, प्राश्निकादीनां पुरतः प्रतिज्ञास्वीकार इत्यर्थः । किमभ्युपगममात्रम् । नेत्याह—प्रत्यक्षाद्यनिराकृतः इति । प्रत्यक्षं साक्षात्कारि संवेदनम्, आदिशब्दादनुमानस्ववचनलोका गृह्यन्ते, तैरनिराकृतोऽबाधितः पक्ष इति संबन्धः । तद्यथा—सर्वमनेकान्तात्मकम्,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अस्ति सर्वज्ञः इत्यादि वा; अयं च केवलमेष्टव्यो न पुनः परार्थानुमानकाले वचनेनाभिधातव्यः इति यो मन्येत तं प्रत्याह्—तस्य पक्षस्य प्रयोगोऽभिधानमत्र परार्थानुमानप्रस्तावे कर्तव्यो विधेयः । कुत इत्याह्—हेतोः प्राङ्निरूपितस्य गोचरदीपक इति, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायो दर्शनम् इति वचनात्, भावप्रधानत्वाच्च निर्देशस्य, विषयसंदर्शकत्वादित्यर्थः । अयमत्राभिप्रायः— न हि सर्वत्र प्रतिवादिनः प्रक्रमादेव निर्णीतपक्षस्य कूर्चशोभापुरःसरं हेतुरुपन्यस्यते, अपि तु क्वचित् कथंचित् ।। १४ ।।

ततो यदाद्यापि प्रतिपाद्यः पक्षार्थं न जानीते, तदा अकाण्डे एव हेतावुच्यमाने विषयव्यामोहाद् भ्रान्तिलक्षणो दोषः स्यादित्याह्—

अन्यथा वाद्यभिप्रेतहेतुगोचरमोहिनः ।
प्रत्याय्यस्य भवेद्धेतुर्विरुद्धारेकितो यथा ।। १५ ।।

अन्यथा इति उक्तविपरीताश्रयणे पक्षप्रयोगाकरणे इत्यर्थः । वादिनो हेतूपन्यासकर्तुरभिप्रेतोऽभिमतः स चासौ हेतुगोचरश्च वाद्यभिप्रेतहेतुगोचरः, तत्र मुह्यति दोलायते तच्छीलश्च यः, तस्य प्रत्याय्यस्य प्रतिवादिनो हेतुः विरुद्धारेकितो भवेद् विरोधशङ्काकलङ्कितः स्यादित्यर्थः । ततश्च सम्यग्हेतावपि विपक्षे एवायं वर्तते इति व्यामोहाद् विरुद्धदूषणमभिदधीत, पक्षोपन्यासात्तु निर्णीतहेतुगोचरस्य नैष दोषः स्यादित्यभिप्रायः । अमुमेवार्थं स्पष्टदृष्टान्तेनाह् यथा इति तदुपन्यासार्थः ।। १५ ।।

धानुष्कगुणसंप्रेक्षिजनस्य परिविध्यतः ।
धानुष्कस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन गुणेतरौ ।। १६ ।।

यथा लक्ष्यनिर्देशं विना धानुष्कस्येषुं प्रक्षिपतो यौ गुणदोषौ तौ तद्दर्शिजनस्य विपर्यस्तावपि प्रतिभातः, गुणोऽपि दोषतया दोषोऽपि वा गुणतया, तथा पक्षनिर्देशं विना हेतुमुपन्यस्यतो वादिनो यौ स्वाभिप्रेतसाध्यसाधनसमर्थत्वासमर्थत्वलक्षणौ गुणदोषौ तौ प्राश्निकप्रतिवाद्यादीनां विपरीतावपि प्रतिभात इति भावार्थः । अक्षरार्थस्तु धनुषा चरति धानुष्कस्तस्य गुणो लक्ष्यवेधप्रावीण्यलक्षणस्तत्र प्रेक्षकाणां कुतूहलमिति तस्यैवोपादानम्, अन्यथा दोषोऽपि द्रष्टव्यः, तत्संप्रेक्षिजनस्य तत्संप्रेक्षणशीललोकस्य परिविध्यतो यथाकथंचिद् बाणं मुञ्चत इत्यर्थः, धानुष्कस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन चापधरस्य वेध्यनिष्टङ्कनमृते यौ गुणेतरौ गुणदोषौ

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तौ यथा विरुद्धारेकितौ भवतः, तथा वादिनोऽपीत्यर्थः । तस्मादविज्ञाततदर्थे प्रतिवादिनि वादिधानुष्केण पक्षलक्ष्यं निर्देश्यैव हेतुशरः प्रयोक्तव्य इति स्थितम् ॥ १६ ॥

सांप्रतं हेतोर्लक्षणावसरः, तच्च स्वार्थानुमानवद् निर्विशेषं द्रष्टव्यम्, प्रयोगस्तु तत्र न दर्शितः, स्वार्थानुमानस्य बोधरूपत्वात्, इह तु दर्शनीयः, परार्थानुमानस्य वचनरूपत्वात्, अतस्तं दर्शयति —

हेतोस्तथोपपत्त्या वा स्यात्प्रयोगोऽन्यथापि वा ।
द्विविधोऽन्यतरेणापि साध्यसिद्धिर्भवेदिति ॥ १७ ॥

स्वार्थानुमानप्रस्तावे हि परप्रणीतलक्षणान्तरव्यपोहेन साध्यव्यतिरेकात् सामस्त्येन हेतोर्व्यावृत्तिरेवैकं लक्षणमिति निर्णीतम्, परार्थानुमानेऽपि तदेव प्रकाशनीयम्, वचनरचना तु क्वचित् कथंचित् प्रवर्तत इत्यभिप्रायवांस्तद्द्वैविध्यमाह — हेतोर्द्विविधः प्रयोगः स्यादिति संबन्धः । कथमित्याह — तथैव साध्यसद्भावे एवोपपत्तिर्विद्यमानता, तया तथोपपत्त्या, यथा — अग्निरत्र, धूमस्य तथैवोपपत्तेरिति । अन्यथापि वा इत्यनेन अवयवे समुदायोपचारादन्यथानुपपत्तिं लक्षयति । अन्यथा साध्यव्यतिरेके अनुपपत्तिरविद्यमानतैव तया वा अन्यथानुपपत्त्या हेतोः प्रयोगः स्यात्, यथा — अग्निरत्र, धूमस्यान्यथानुपपत्तेरिति । एते च द्वे अप्येकस्मिन् साध्ये प्रयोक्तव्ये इति यो मन्येत, तच्छिक्षणार्थमाह — अन्यतरेणापि तथोपपत्तिप्रयोगेण अन्यथानुपपत्तिप्रयोगेण वा साध्यस्य साध्यप्रतिपिपादयिषितार्थस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः प्रतिपाद्यप्रतीतावारोहणं भवेद्, इति यस्मात्, तस्मान्न द्वे अपि प्रयोक्तव्ये, प्रयोगद्वयेऽपि यस्माद् वचनरचना भिद्यते नार्थः, प्रयोगस्य च साध्यसाधनफलम्, तच्चेदेकेनैव सिध्यति, द्वितीयप्रयोगः केवलं वक्तुरकौशलमाचक्षीत, नैरर्थक्यादित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अधुना दृष्टान्तलक्षणावसरः । स च द्वेधा साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्र साधर्म्यदृष्टान्तमधिकृत्याह —

साध्यसाधनयोर्व्याप्तिर्यत्र निश्चीयतेतराम् ।
साधर्म्येण स दृष्टान्तः संबन्धस्मरणान्मतः ॥ १८ ॥

दृष्टयोरवलोकितयोः सामर्थ्यात् साध्यसाधनयोः अन्तःपरिनिष्ठितिः अन्वयाद् व्यतिरेकाद्वा साध्यसाधनभावव्यवस्थितिनिबन्धना यस्मिन्निति

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दृष्टान्तः, समानो धर्मोऽस्येति सधर्मा तद्भावः साधर्म्यं तेन साधर्म्येण । स किंविधो भवतीत्याह—साध्यं जिज्ञासितार्थात्मकम्, साधनं तद्गमको हेतुः, तयोः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः, इदमनेन विना न भवति इत्येवंरूपा, यत्र क्वचिन्निश्चीयतेतराम् अतिशयेन निर्णीयते स साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा—अग्निरत्र, धूमस्य तथैवोपपत्तेः, महानसादिवद् इति । अयं चाविस्मृतप्रतिबन्धे प्रतिवादिनि न प्रयोक्तव्य इत्याह—संबन्धस्मरणात् इति । यब्लोपे पञ्चमी, प्राग्गृहीतविस्मृतसंबन्धस्मरणमधिकृत्य मतोऽभिप्रेतोऽयं नीतिविदाम्, नान्यथा । यदा हि प्रतिपाद्योऽद्यापि संबन्धं साध्याविनाभावित्वलक्षणं नावबुध्यते; तदा प्रमाणेन संबन्धो ग्राहणीयः, न दृष्टान्तमात्रेण, न हि सहदर्शनादेव क्वचित्सर्वत्रेदममुना विना न भवतीति सिध्यति, अतिप्रसङ्गात् । गृहीते च प्रतिबन्धे स्मर्यमाणे केवलं हेतुर्दर्शनीयः, तावतैव बुभुत्सितार्थसिद्धेर्दृष्टान्तो न वाच्यः, वैयर्थ्यात् । यदा तु गृहीतोऽपि विस्मृतः कथंचित् संबन्धः, तदा तत्स्मरणार्थं दृष्टान्तः कथ्यते । ननु च कथं त्रिकालसमस्तदेशव्यापिसंबन्धावगतिः । न तावन्निर्णयात्मकमपि प्रत्यक्षं देशकालान्तरसंचरिष्णुनोः साध्यसाधनयोः संबन्धं निरीक्षितुं क्षमते, संनिहितेऽर्थे विशदाध्यवसायेन प्रवृत्तेः । नापि शब्दात्तन्निर्णयः, तस्य परोपदेशरूपतया स्वार्थानुमानाभावप्रसङ्गात्, तत्र परोपदेशाभावात्, तदभावे संबन्धासिद्धेः, तदसिद्धावनुमानानुत्थानादिति । अनुमानात्संबन्धग्रहणे निरवधिरनवस्थानुषज्येत, संबन्धग्राहिणोऽप्यनुमानस्य पुनः संबन्धान्तरग्रहणसव्यपेक्षत्वादिति । अत्रोच्यते—प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति येषां मिथ्याभिनिवेशः, तेषामेष दोषो नास्माकम्, अन्वयव्यतिरेकग्राहिप्रत्यक्षानुपलम्भोत्तरकालभाविनोऽव्यभिचरितत्रिकालव्यापिगोचरस्य मतिनिबन्धनस्योहसंज्ञितस्य प्रमाणान्तरस्य संबन्धग्राहितयेष्टत्वात्, तदनिष्टौ दृष्टव्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, तद्विलोपे च विचारानर्थक्यप्राप्तेरिति । अत्र प्रकरणे पुनरनुमानात् पार्थक्येनोहो न दर्शितः, संक्षिप्तरुचिसत्त्वानुग्रहप्रवृत्तत्वादस्य, शाब्दं तु पृथक् समर्थितम्; तस्यात्रैव परार्थानुमानोपयोगित्वादित्यास्तां तावत् ॥ १८ ॥

इदानीं वैधर्म्यदृष्टान्तमुपदर्शयन्नाह—

साध्ये निवर्तमाने तु साधनस्याप्यसंभवः ।
ख्याप्यते यत्र दृष्टान्ते वैधर्म्येणेति स स्मृतः ॥ १९ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

विसदृशो धर्मोऽस्येति विधर्मा, तद्भावो वैधर्म्यम्, तेन वैधर्म्येण दृष्टान्तः । कीदृश इत्याह—साध्ये गम्ये निवर्तमाने असंभवति, तुशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमः, स च साधनस्यासंभव एवेत्यत्र द्रष्टव्यः । ख्याप्यते प्रतिपाद्यते यत्र क्वचित् दृष्टान्ते स वैधर्म्येण भवति, इतिशब्देन संबन्धस्मरणादिति ॥ १९ ॥

इदमत्रापि संबध्नाति—अस्यापि स्मर्यमाणे संबन्धे प्रयोगायोगादिति किमर्थं विस्मृतसंबन्धे एव प्रतिवादिनि दृष्टान्तः प्रयुज्यते नान्यदा, इति परवचनावकाशमाशङ्क्याह—

अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धेर्बहिरुदाहृतिः ।
व्यर्था स्यात्तदसद्भावेऽप्येवं न्यायविदो विदुः ॥ २० ॥

अन्यदा हि स्मर्यमाणे वा संबन्धे प्रयुज्येत, अगृहीते वा । यद्याद्यः पक्षः सोऽयुक्तः, यदा सर्वत्र साध्याविनाभाविनं हेतुं स्मरति प्रतिपाद्यः, तदा पक्षेऽपि तमवबुध्य कथं साध्यं न प्रतिपद्येत । ततश्चान्तः पक्षमध्ये व्याप्तिः साधनस्य साध्याक्रान्तत्वमन्तर्व्याप्तिः, तयैव साध्यस्य गम्यस्य सिद्धेः प्रतीतेः बहिर्विवक्षितधर्मिणोऽन्यत्र दृष्टान्तधर्मिण्युदाहृतिः व्याप्तिदर्शनरूपा व्यर्था निष्प्रयोजना, तत्प्रत्याय्यार्थाभावादिति । द्वितीयपक्षस्यापि निर्दोषतां निरस्यन्नाह — तदसद्भावेऽप्येवं संबन्धाग्रहणादन्तर्व्याप्त्यभावेऽप्येवमिति व्यर्थैव बहिरुदाहृतिः, न हि सहदर्शनात् क्वचित् सर्वत्र तद्रूपता सिध्यति, व्यभिचारदर्शनात् । तस्मादगृहीतसंबन्धे प्रतिपाद्ये प्रमाणेन प्रतिबन्धः साध्यः, तत्सिद्धौ तत एव साध्यसिद्धेरकिंचित्करी दृष्टान्तोदाहृतिरिति न्यायविद्वांसो विदुरवबुध्यन्त इति । इह च प्रकरणे शेषावयवानामुपनयनिगमनशुद्धिपञ्चकलक्षणानां संक्षिप्तरुचिसत्त्वानुग्रहपरत्वादस्य यद्यपि साक्षाल्लक्षणं नोक्तम्, तथाप्यत एव प्रतिपादितावयवत्रयाद् बुद्धिमद्भिरुन्नेयम्; यतोऽवयवापेक्षया जघन्यमध्यमोत्कृष्टास्तिस्रः कथा भवन्ति । तत्र हेतुप्रतिपादनमात्रं जघन्या । द्व्याद्यवयवनिवेदनं मध्यमा । संपूर्णदशावयवकथनमुत्कृष्टा । तत्रेह मध्यमायाः साक्षात् कथनेन जघन्योत्कृष्टे अर्थतः सूचयति, तत्सद्भावस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति ॥ २० ॥

एवं पक्षादिलक्षणं प्रतिपाद्येदानीं हेयज्ञाने सत्युपादेयं विविक्ततरं वेद्यते इति तद्व्युदस्ताः पक्षहेतुदृष्टान्ताभासा वक्तव्याः । तत्र तावत् पक्षलक्षणव्युदस्तान् पक्षाभासानाह—

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

प्रतिपाद्यस्य यः सिद्धः पक्षाभासोऽक्षलिङ्गतः ।
लोकस्ववचनाभ्यां च बाधितोऽनेकधा मतः ।। २१ ।।

पक्षस्थानोपन्यस्तत्वात् तत्कार्याकरणत्वाच्च पक्षवदाभासत इति पक्षाभासः । असावनेकधा अनेकप्रकारो मत इति संबन्धः । कथमित्याह— प्रतिपाद्यस्य प्रतिवादिनो यः कश्चित् सिद्धः प्रतीतावारूढ एव स पक्षाभासः, साध्यस्यैव पक्षत्वात्, सिद्धस्य साधनानर्हत्वात्, अतिप्रसक्तेः । तथा अक्षलिङ्गतोऽध्यक्षहेतुभ्यां लोकस्ववचनाभ्यां च बाधितस्तिरस्कृतो यः स पक्षाभासः । तत्र प्रतिपाद्यसिद्धो यथा—पौद्गलिको घटः, सौगतं वा प्रति सर्वं क्षणिकमित्यादि । प्रत्यक्षबाधितो यथा—निरंशानि स्वलक्षणानि, परस्परविविक्तौ वा सामान्यविशेषाविति । अनुमानबाधितो यथा—नास्ति सर्वज्ञ इति । लोकबाधितो यथा—गम्या माता इति । स्ववचनबाधितो यथा—न सन्ति सर्वे भावा इति ।। २१ ।।

सांप्रतं हेतुलक्षणं स्मारयन् तदपास्तान् हेत्वाभासानाह—

अन्यथानुपपन्नत्वं हेतोर्लक्षणमीरितम् ।
तदप्रतीतिसंदेहविपर्यासैस्तदाभता ।। २२ ।।

हेतोर्लक्षणमसाधारणधर्मरूपं यदीरितं गमितम्, अनेकार्थत्वाद् धातोः प्रतिपादितं, स्वार्थानुमानप्रस्तावे यदुतान्यथानुपपन्नत्वमिति, तस्याप्रतीतिरनध्यवसायः, संदेहो दोलायमानता, विपर्यासो वैपरीत्यनिर्णयः, अप्रतीतिश्च संदेहश्च विपर्यासश्चेति द्वन्द्वः, पश्चात् तदा सह तत्पुरुषः, तैस्तदप्रतीतिसंदेहविपर्यासैः, तदाभता आभानमाभा तस्येव सम्यग्हेतोरिवाभा अस्येति तदाभस्तद्भावः तत्ता, हेत्वाभासता भवतीत्यर्थः ।। २२ ।।

अधुना येन लक्षणेन यन्नामा हेत्वाभासो भवति तद्दर्शयति —

असिद्धस्त्वप्रतीतो यो योऽन्यथैवोपपद्यते ।
विरुद्धो योऽन्यथाप्यत्र युक्तोऽनैकान्तिकः स तु ।। २३ ।।

यः कश्चिदप्रतीतः प्रतीत्या अगोचरीकृतोऽनिश्चितः सोऽसिद्धनामा हेत्वाभासः । तुशब्दः त्रयस्यापि भेदोद्द्योतकः । यस्त्वन्यथैव साध्यं विनैव, विपक्ष एवेति यावत्, उपपद्यते संभवति स विरुद्धाभिधानः । यः पुनरन्यथाऽपि साध्यविपर्ययेणापि युक्तो घटमानकः, अपिशब्दात् साध्येनापि, सोऽत्र

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

व्यतिकरे अनैकान्तिकसंज्ञो ज्ञातव्य इति । तत्र प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणप्रतिष्ठितानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिः कणभक्षाक्षपादबुद्धादिशिष्यकैरुपन्यस्यमानाः सर्व एव हेतवः, तद्यथा — एकान्तेन अनित्यः शब्दो नित्यो वा, सत्त्वात्, उत्पत्तिमत्त्वात्, कृतकत्वात्, प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् — इत्यादयो विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकतां स्वीकुर्वन्ति इत्यवगन्तव्यम् । तथा हि — अनित्यैकान्ते तावदसिद्धाः सर्व एव हेतवः, चाक्षुषत्ववत् तेषां ध्वनावविद्यमानत्वात्, असदादिव्यवच्छेदेनालीकसंवृतिविकल्पितत्वात्, पारमार्थिकत्वे त्वेकस्यानेकरूपापत्त्यानेकान्तवादापत्तेः, कल्पनारचितसत्ताकानां च सर्वशक्तिविरहरूपतया निःस्वभावत्वात्, तथापि तेषां साधनत्वे साध्यमपि निःस्वभावमिति खरविषाणं शशविषाणस्य साधनमापद्यत इति शोभनः साध्यसाधनव्यवहारः । सर्व एवायमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्मिन्यायेन न बहिः सदसत्त्वमपेक्षते, तेनायमदोष इति चेत्, एवं तर्हि चाक्षुषत्वमपि शब्दे बुद्ध्याध्यारोप्य हेतुतयोच्यमानं नासिद्धतयोद्भावनीयम्, विशेषाभावात् । अचाक्षुषत्वव्यवच्छेदेन चाक्षुषत्वं बुद्ध्याध्यारोपयितुं पार्यते, न यथाकथंचित्, न चासौ शब्देऽस्ति, अचक्षुर्ग्राह्यत्वात् तस्य, तेनायमदोष इति चेत्, कोऽयमचाक्षुषत्वव्यवच्छेदो नाम, व्यवच्छेदमात्रं नीरूपं व्यवच्छिन्नं वा स्वलक्षणं व्यवच्छेदिका वा बुद्धिः स्वांशमग्नापि बहिर्वस्तुग्रहणरूपतया प्लवमाना, नापरो वस्तुधर्मो यत्र भेदाभेदविकल्पद्वारेण दूषणं दित्सुर्भवानिति चेत्, तर्हि स शब्दे नास्ति इति कैषा भाषा, एवं हि नभःपुण्डरीकं तत्र नास्तीति सत्त्वादिकमपि कल्पयितुं न शक्यमिति प्रसज्येत । किं च । ते साधनधर्मा धर्मिणि भवन्तोऽपि न भवद्दर्शने प्रतीतिमारोहन्ति, प्रत्यक्षस्य विकल्पविकलतया धर्मनिर्णयशून्यत्वात्, तदुत्तरकालभाविन्या वासनाबोधजन्याया विकल्पबुद्धेः स्वांशग्रहणपर्यवसितशरीरत्वेन बहिः स्वलक्षणे प्रवेशाभावात्, ततश्चाप्रतीतत्वात् सर्वस्यासिद्धत्वम् । नित्यैकान्तेऽपि धर्मिणोऽत्यन्तव्यतिरिक्तानामपारमार्थिकानां वा स्वसाधनधर्माणां प्रमाणेनाप्रतीतत्वादसिद्धता द्रष्टव्या, धर्मिणोऽविनिर्लुठितरूपाणां पारमार्थिकानां सकलधर्माणां प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धत्वेन निह्नोतुमशक्यत्वादिति । तथा विरुद्धतापि पक्षद्वयेऽपि सर्वसाधनधर्माणामुन्नेया, अनेकान्तप्रतिबद्धस्वभावत्वेन तत्साधनप्रवणत्वात् । एतच्चोत्तरे वक्ष्यामः । एवं पक्षद्वयेऽपि निर्दिश्यमानाः सर्व एव हेतवोऽनैकान्तिकतामात्मसात्कुर्वन्ति, परस्परविरुद्धाव्यभिचरितत्वात्, समानयुक्त्युपन्यासेन विपक्षेऽपि दर्शयितुं

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

शक्यत्वात् । तथा हि—अनित्यवादी नित्यवादिनं प्रति प्रमाणयति—सर्वं क्षणिकम्, सत्त्वात्, अक्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्, अर्थक्रिया-कारित्वस्य च भावलक्षणत्वात्, ततोऽर्थक्रिया व्यावर्तमाना स्वक्रोडीकृतां सत्तां व्यावर्तयेदिति क्षणिकत्वसिद्धिः । न हि नित्योऽर्थोऽर्थक्रियायां क्रमेण प्रवर्तितु-मुत्सहते, पूर्वार्थक्रियाकरणस्वभावोपमर्दद्वारेणोत्तरक्रियायां प्रवृत्तेः, अन्यथा पूर्वार्थक्रियाकरणाविरामप्रसङ्गात्, तत्स्वभावप्रच्यवे च नित्यता अपयाति, अतादवस्थ्यस्यानित्यलक्षणत्वात् । नित्योऽपि क्रमवर्तिनं सहकारिकारणमर्थ-मुदीक्षमाणस्तावदासीत्, पश्चात् तमासाद्य क्रमेण कार्यं कुर्यादिति चेत्, न, सहकारिकारणस्य नित्येऽकिंचित्करत्वात्, अकिंचित्करस्यापि प्रतीक्षणेऽन-वस्थाप्रसङ्गात् । नापि यौगपद्येन नित्योऽर्थोऽर्थक्रियां कुरुते, अध्यक्षविरोधात् । न ह्येककालं सकलाः क्रियाः प्रारभमाणः कश्चिदुपलभ्यते, करोतु वा, तथा-प्याद्यक्षणे एव सकलक्रियापरिसमाप्तेर्द्वितीयादिक्षणेष्वकुर्वाणस्यानित्यता बलादाढौकते, करणाकरणयोरेकस्मिन् विरुद्धत्वादिति । नित्यवादी पुनरेवं प्रमाणयति—सर्वं नित्यम्, सत्त्वात्, क्षणिके सदसत्कालयोरर्थक्रियाविरोधात्, तल्लक्षणं सत्त्वं नावस्थां बध्नातीति ततो निवर्तमानमनन्यशरणतया नित्यत्वं साधयति । तथा हि—क्षणिकोऽर्थः सद् वा कार्यं कुर्यात्, असद् वा, गत्यन्तराभावात् । न तावदाद्यः पक्षः, समसमयवर्तिनि व्यापारायोगात्, सकलभावानां परस्परं कार्यकारणभावप्राप्त्यतिप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः पक्षः क्षोदं क्षमते, असतः कार्यकरणशक्तिविकलत्वात्, अन्यथा शशविषाणा-दयोऽपि कार्यकरणायोत्सहेरन्, विशेषाभावादिति । तदेवमेकान्तद्वयेऽपि ये ये हेतवस्ते ते युक्तेः समानतया विरुद्धं न व्यभिचरन्ति, अविचारितरमणीय-तया मुग्धजनध्यान्ध्यं चोत्पादयन्तीति विरुद्धा व्यभिचारिणोऽनैकान्तिकाः, सर्ववस्तुधर्माणां वस्तुतोऽनेकान्तप्रतिबद्धत्वादिति । तस्मादमी सर्व एव हेतवः सन्तोऽनेकान्तमन्तरेण नोपपद्यन्ते, इति तमेव प्रतिपादयितुमीशते । विमूढ-बुद्धिभिः पुनः विपक्षसाधनार्थमुपन्यस्यमाना विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकता-माबिभ्रतीति स्थितम् ॥ २३ ॥

तदेवं हेत्वाभासान् प्रतिपाद्य दृष्टान्तलक्षणव्युदस्तान् दृष्टान्ताभासा-नाह—

साधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
अपलक्षणहेतूत्थाः साध्यादिविकलादयः ॥ २४ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

साधनं साध्याक्रान्तमुपदर्शयितुमभिप्रेतं यस्मिंस्तत् साधर्म्यं तेन, अत्र व्यतिकरे, दूष्यन्त इति दोषाः, दृष्टान्ता एव दोषाः दृष्टान्तदोषाः, दृष्टान्ताभासा इत्यर्थः, न्यायविदीरिता विद्वद्भिर्गदिताः । साध्यं गम्यम्, आदिशब्दात् साधनोभयपरिग्रहः, तद्विकलास्तच्छून्याः, आदिशब्दात् संदिग्धसाध्यसाधनोभयधर्मा गृह्यन्ते । किंभूता एते इत्याह—अपगतं लक्षणं येभ्यस्ते तथा च ते हेतवश्च तेभ्य उत्थानं येषां तेऽपलक्षणहेतूत्थाः । इदं च प्रायिकं विशेषणम्, सम्यग्हेतावपि वक्तृदोषवशात् दृष्टान्ताभासतोपपत्तेः । यथा—नित्यानित्यः शब्दः, श्रावणत्वात्, घटवदित्यादि । तत्र साध्यविकलो यथा—भ्रान्तमनुमानम्, प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षवत् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तताविकलत्वात्, तद्भ्रान्तत्वे सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, तदुच्छेदे च प्रमाणप्रमेयाभावात् न किंचित् केनचित् साध्यत इति भ्रान्तवादिनो मूकतामापद्येत । साधनविकलो यथा—जाग्रत्संवेदनं भ्रान्तम्, प्रमाणत्वात्, स्वप्नसंवेदनवत् । स्वप्नसंवेदनस्य प्रमाणतावैकल्यात् तत्प्रत्यनीकजाग्रत्प्रत्ययोपनिपातबाधितत्वादिति । उभयविकलो यथा—नास्ति सर्वज्ञः, प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धत्वात्, घटवत् । घटस्य सत्त्वात् प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धत्वाच्च । संदिग्धसाध्यधर्मो यथा—वीतरागोऽयम्, मरणधर्मत्वात्, रथ्यापुरुषवत् । रथ्यापुरुषे वीतरागत्वस्य संदिग्धत्वात्, विशिष्टचेतोधर्माणां विशिष्टव्याहारादिलिङ्गगम्यत्वात् रथ्यापुरुषे तन्निर्णयस्याप्यभावादिति । संदिग्धसाधनधर्मो यथा—मरणधर्मायं पुरुषः, रागादिमत्त्वात्, रथ्यापुरुषवत् । रथ्यापुरुषे रागादिमत्त्वस्य संदिग्धत्वात्, वीतरागस्यापि तथा संभवादिति । संदिग्धोभयधर्मो यथा—असर्वज्ञोऽयम्, रागादिमत्त्वात्, रथ्यापुरुषवत् । रथ्यापुरुषे प्रदर्शितन्यायेनोभयस्यापि संदिग्धत्वादिति । ननु च परैरन्यदपि दृष्टान्ताभासत्रयमुक्तम्, तद्यथा—अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति । तत्रानन्वयो यथा—रागादिमान् विवक्षितः पुरुषः, वक्तृत्वाद्, इष्टपुरुषवदिति । यद्यपि किलेष्टपुरुषे रागादिमत्त्वं वक्तृत्वं च साध्यसाधनधर्मौ दृष्टौ, तथापि यो यो वक्ता स स रागादिमानिति व्याप्त्यसिद्धेरनन्वयोऽयं दृष्टान्तः । तथा अप्रदर्शितान्वयो यथा—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात् घटवदिति । अत्र यद्यपि वास्तवोऽन्वयोऽस्ति, तथापि वादिना वचनेन न प्रकाशित इत्यप्रदर्शितान्वयो दृष्टान्तः । विपरीतान्वयो यथा—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वादिति हेतुमभिधाय यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति विपरीतव्याप्तिदर्शनात् विपरीतान्वयः ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

साधर्म्यप्रयोगे हि साधनं साध्याक्रान्तमुपदर्शनीयम्, इह तु विपर्यासदर्शनाद्विपरीतता। तदेतद् भवद्भिः कस्मान्नोक्तमिति। अत्रोच्यते, परेषां न सुपर्यालोचितमेतद् दृष्टान्ताभासत्रयाभिधानमिति ज्ञापनार्थम्। तथा हि— न तावदनन्वयो दृष्टान्ताभासो भवितुमर्हति। यदि हि दृष्टान्तबलेन व्याप्तिः साध्यसाधनयोः प्रतिपाद्येत, ततः स्यादनन्वयो दृष्टान्ताभासः, स्वकार्याकरणात्, यदा तु पूर्वप्रवृत्तसंबन्धग्राहिप्रमाणगोचरस्मरणसंपादनार्थं दृष्टान्तोदाहृतिरिति स्थितम्, तदानन्वयलक्षणो न दृष्टान्तस्य दोषः, किं तर्हि हेतोरेव, प्रतिबन्धस्याद्यापि प्रमाणेनाप्रतिष्ठितत्वात्, प्रतिबन्धाभावे चान्वयासिद्धेः। न च हेतुदोषोऽपि दृष्टान्ते वाच्यः, अतिप्रसङ्गादिति। तथा अप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयावपि न दृष्टान्ताभासतां स्वीकुरुतः, अन्वयाप्रदर्शनस्य विपर्यस्तान्वयप्रदर्शनस्य च वक्तृदोषत्वात्, तद्दोषद्वारेणापि दृष्टान्ताभासप्रतिपादने तदियत्ता विशीर्येत, वक्तृदोषाणामानन्त्यात्। वक्तृदोषत्वेऽपि परार्थानुमाने तत्कौशलमपेक्षते इति। एवं चोपन्यासे न बुभुत्सितार्थसाधकौ अतो दृष्टान्ताभासावेताविति चेत्, एवं तर्हि करणापाटवादयोऽपि दृष्टान्ताभासा वाच्याः। तथा हि—करणपाटवव्यतिरेकेणापि न परप्रत्यायनं समस्ति, विस्पष्टवर्णग्रहणे व्यक्ततया तदर्थावगमाभावादित्यास्तां तावत् ॥ २४ ॥

तदेवं साधर्म्येण दृष्टान्ताभासान् प्रतिपाद्य वैधर्म्येणाह—

वैधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।
साध्यसाधनयुग्मानामनिवृत्तेश्च संशयात् ॥ २५ ॥

साध्याभावः साधनाभावव्याप्तौ दर्शयितुमभिप्रेतो यस्मिन् तद् वैधर्म्यम्, तेनात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिता इति दत्तार्थम्। साध्यसाधनयुग्मानां गम्यगमकोभयानामनिवृत्तेरनिवर्तनात्, चशब्दस्य व्यवहितप्रयोगत्वात् संशयाच्च, निवृत्तिसंदेहाच्चेत्यर्थः। तदनेन षड् दृष्टान्ताभासाः सूचिताः। तद्यथा – १, साध्याव्यतिरेकी; २, साधनाव्यतिरेकी; ३, साध्यसाधनाव्यतिरेकी; तथा ४, संदिग्धसाध्यव्यतिरेकः; ५, संदिग्धसाधनव्यतिरेकः; ६, संदिग्धसाध्यसाधनव्यतिरेकश्चेति। तत्र साध्याव्यतिरेकी यथा—भ्रान्तमनुमानं, प्रमाणत्वाद् इति। अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः—यत् पुनर्भ्रान्तं न भवति न तत् प्रमाणम्, तद्यथा—स्वप्नज्ञानमिति, स्वप्नज्ञानाद् भ्रान्ततानिवृत्तेः साध्या-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

व्यतिरेकित्वमिति । साधनाव्यतिरेकी यथा—निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं, प्रमाणत्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः—यत् पुनः सविकल्पकं न तत् प्रमाणम्, तद्यथा—अनुमानम्, अनुमानात् प्रमाणतानिवृत्तेः साधनाव्यतिरेकित्वम् । उभयाव्यतिरेकी यथा-नित्यानित्यः शब्दः, सत्त्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः-यः पुनर्न नित्यानित्यः स न सन्, तद्यथा घटः, घटादुभयस्याप्यव्यावृत्तेरुभयाव्यतिरेकित्वमिति । तथा संदिग्धसाध्यव्यतिरेको यथा—असर्वज्ञा अनाप्ता वा कपिलादयः, आर्यसत्यचतुष्टयाप्रतिपादकत्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः—यः पुनः सर्वज्ञ आप्तो वा असावार्यसत्यचतुष्टयं प्रत्यपीपदत्, तद्यथा शौद्धोदनिरिति । अयं च साध्याव्यतिरेकी वा, आर्यसत्यचतुष्टयस्य दुःखसमुदयमार्गनिरोधलक्षणस्य प्रमाणबाधितत्वेन तद्भाषकस्यासर्वज्ञतानाप्ततोपपत्तेः, केवलं तन्निराकारकप्रमाणसामर्थ्यपर्यालोचनविकलानां संदिग्धसाध्यव्यतिरेकितया प्रतिभाति इति तथोपन्यस्तः । तथा हि—यद्यप्यार्यसत्यचतुष्टयं शौद्धोदनिः प्रतिपादितवान्, तथापि सर्वज्ञताप्तते तस्य न सिध्यतः, ताभ्यां सहार्यसत्यचतुष्टयप्रतिपादनस्यान्यथानुपपत्त्यसिद्धेः, असर्वज्ञानाप्तेनापि परप्रतारणाभिप्रायप्रवृत्तनिपुणबुद्धिशठपुरुषेण तथाविधप्रतिपादनस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तस्मात् शौद्धोदनेः सकाशादसर्वज्ञतानाप्ततालक्षणस्य साध्यस्य व्यावृत्तिः संदिग्धेति संदिग्धसाध्यव्यतिरेकित्वमिति । संदिग्धसाधनव्यतिरेको यथा—अनादेयवाक्यः कश्चिद् विवक्षितः पुरुषः रागादिमत्त्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः—यः पुनरादेयवाक्यो न स रागादिमान्, तद्यथा सुगत इति । यद्यपि तद्दर्शनानुरक्तान्तःकरणानां सुगतस्यादेयवचनता सिद्धिसौधमध्यारूढा, तथापि रागादिमत्त्वाभावस्तत्प्रतिपादकप्रमाणवैधुर्यात् संदेहगोचरचारितामनुभवति, अतः सुगताद् रागादिमत्ताव्यावृत्तिसंशयात् संदिग्धसाधनव्यतिरेकित्वमिति । संदिग्धसाध्यसाधनव्यतिरेको यथा—न वीतरागाः कपिलादयः, करुणास्पदेष्वप्यकरुणापरीतचित्ततयादत्तनिजकमांसशकलत्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः—ये पुनर्वीतरागास्ते करुणापरीतचित्ततया दत्तनिजमांसशकलाः, तद्यथा बोधिसत्त्वा इति । अत्र साध्यसाधनधर्मयोर्बोधिसत्त्वेभ्यो व्यावृत्तिः संदिग्धा, तत्प्रतिपादितप्रमाणवैकल्याद् न ज्ञायते किं ते रागादिमन्तः उत वीतरागाः, तथानुकम्प्येषु किं स्वपिशितखण्डानि दत्तवन्तो नेति वा, अतः संदिग्धसाध्यसाधनव्यतिरेकित्वमिति । परैरपरेऽपि दृष्टान्ताभासारुनयोऽविमृश्यभाषितया दर्शिताः । तद्यथा—अव्यतिरेकः, अप्रदर्शितव्यतिरेकः,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

विपरीतव्यतिरेकश्चेति, तेऽस्माभिरयुक्तत्वान्न दर्शयितव्याः । तथा हि—अव्यतिरेकस्तैर्दर्शितः, यथा—अवीतरागः कश्चिद् विवक्षितः पुरुषः, वक्तृत्वादिति, अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः—यः पुनर्वीतरागो न स वक्ता, यथोपलखण्ड इति । यद्यपि किलोपलखण्डादुभयं व्यावृत्तम्, तथापि व्याप्त्या व्यतिरेकासिद्धेरव्यतिरेकित्वमिति । अयुक्तश्चायं वक्तुम्, अव्यतिरेकिताया हेतुदोषत्वात् । यदि हि दृष्टान्तबलेनैव व्यतिरेकः प्रतिपाद्येत, तदा तथाविधसामर्थ्यविकलस्य तदाभासता युज्येत, न चैतदस्ति, प्राक्प्रवृत्तसंबन्धग्रहणप्रवणप्रमाणगोचरस्मरणसंपादनार्थं दृष्टान्तोपादानात्; न ह्येकत्र यो यदभावे न दृष्टः स तदभावे न भवतीति प्रतिबन्धग्राहिप्रमाणव्यतिरेकेण सिध्यति, अतिप्रसङ्गात्; तस्मादसिद्धप्रतिबन्धस्य हेतोरेवायं दोषो न दृष्टान्तस्येति । तथाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकावपि वक्तुमयुक्तौ, तयोर्वक्तृदोषत्वात् । तथा हि—अप्रदर्शितव्यतिरेकस्तैरुक्तः, यथा—नित्यः शब्दः कृतकत्वादाकाशवत् इति । अत्र विद्यमानोऽपि व्यतिरेको वादिना वचनेन नोद्भावित इति दुष्टता । विपरीतव्यतिरेकः पुनरभिहितः, यथा—अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्तः—यदकृतकं तन्नित्यं भवति, यथा आकाशमिति, अत्र विपर्यस्तव्यतिरेकप्रदर्शनाद्विपरीतव्यतिरेकित्वम्, वैधर्म्यप्रयोगे हि साध्याभावः साधनाभावाक्रान्तो दर्शनीयः, न चैवमत्र, साधनाभावस्य साध्याभावव्याप्ततयाभिधानादिति । व्यतिरेकाप्रदर्शनं विपरीतव्यतिरेकप्रदर्शनं च न वस्तुनो दोषः, किं तर्हि, वचनकुशलताविकलस्याभिधायकस्य । किं च येषां भवतामदो दर्शनम्—यदुत स्वार्थानुमानकाले स्वयं हेतुदर्शनमात्रात् साध्यप्रतीतेः परार्थानुमानावसरेऽपि हेतुप्रतिपादनमेव कर्तव्यम्, "विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः"—इति वचनात्, तेषां कृतकत्वाद् इतीयता हेतूपन्यासेनैव सिसाधयिषितसाध्यसिद्धेः समस्तदृष्टान्ताभासवर्णनमपि पूर्वापरव्याहतवचनरचनाचातुर्यमाविर्भावयति । आसातां तावदेतौ, दृष्टान्तस्य साधनावयवत्वेनानभ्युपगमात् । अथेत्थमाचक्षीथाः—अन्वयव्यतिरेकापरिज्ञाने प्रतिपाद्यस्य न दृष्टान्तमन्तरेणैतौ दर्शयितुं शक्यौ, अतोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनार्थं दृष्टान्तोऽभिधातव्यः । ततश्च तत्कार्याकारिणां तदाभासतेति चेत्, गले गृहीतस्यायमुल्लापः । तथाप्यप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकौ दृष्टान्ताभासौ न वास्तवौ, किं तर्हि वक्तृदोषसमुत्थौ, अतो नाभिधातुं युक्तौ, तथाविधस्य विद्यमानवस्तुप्रकाशनसामर्थ्यरहितस्य निबिडजडिमावष्टब्धस्य पुंसो वादा-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

नधिकारित्वात्, मातृकापाठशालायोग्यतया विदुषां वादयितुमयुक्तत्वादिति ।। २५ ।।

तदेवं परार्थानुमानं व्याचक्षाणेन यदुक्तम्—यदुत तत्पक्षादिवचनात्मकमिति तत्पक्षहेतुदृष्टान्तानां साभासानां प्रतिपादनात् प्रायः पर्यन्तितम्, केवलं तत्परोक्षदूषणोद्धारादेव समीचीनतामाबिभर्ति, इत्यमुना प्रस्तावेन दूषणं साभासमभिधातुकाम आह—

वाद्युक्ते साधने प्रोक्तदोषाणामुद्भावनम्(?) ।।
दूषणं निरवद्ये तु दूषणाभासनामकम् ।। २६ ।।

वदनशीलो वादी प्रत्यायकस्तेनोक्ते उपन्यस्ते । कस्मिन् । साधने, साध्यते प्रतिपाद्यप्रतीतावारोप्यतेऽनुमेयं येन तत्साधनम् । तच्चानेकरूपं प्राक् प्रत्यपादि । तद्यथा क्वचिद्धेतुरेवैकः, क्वचित्पक्षहेतू, क्वचित् पक्षहेतुदृष्टान्ताः, क्वचित्ते एव सोपनयाः, क्वचित् सनिगमनाः, क्वचिदेकैकतच्छुद्धिवृद्धचेति, प्रतिपाद्यस्य क्वचित् कथंचित् प्रत्याययितुं शक्यत्वात्, तत्प्रत्यायनोपायस्य च साधनत्वादिति, तत्रेह सम्यक्साधनस्य दूषयितुमशक्यत्वात्, साधनाभास एव तत्सामर्थ्योपपत्तेः । साधनाभासमेव दूषणोपनिपातात् प्रागवस्थायामनिर्ज्ञातं सामान्येन साधनध्वनिनोक्तम्, तत्र प्रोक्तदोषाणां प्रत्यक्षादिनिराकृतपक्षासिद्धादिहेतुसाध्यादिविकलदृष्टान्ताद्युपन्यासलक्षणानामुद्भावनं प्राश्निकानां पुरतः प्रकाशनं यत् तद् दूष्यते—स्वाभिप्रेतसाध्यप्रत्यायनवैकल्यलक्षणं विकृतिं नीयते साधनमनेनेति दूषणमिति ज्ञेयम् । अधुना तदाभासमाह—निर्गतं सम्यक्प्रयुक्तत्वादवद्यं पापं पक्षादिदोषलक्षणं दौष्टयमस्मादिति निरवद्यम्, तस्मिन् साधने वादिनोक्ते इति वर्तते, तथापि मत्सरितया प्रमृद्योदरं यदविद्यमानानां दोषाणामुद्भावनं तद्दूषणस्थानोपन्यस्तत्वात् तत्कार्याकरणात् सम्यक्साधने दोषोद्भावनस्य प्रलापायमानत्वात् दूषणवदाभासते इति दूषणाभासमिति, तदेव नाम संज्ञा यस्य तत्तथा, समर्थसाधनोपन्यस्तत्वात् साधिते साध्ये सतामप्यपशब्दालंकारादिदोषाणां यदुद्भावनं तदपि दूषणाभासनामकमिति । तुशब्देन विशेषेणार्थेन दर्शयति—वस्तुसिद्धचर्थं वादप्रवृत्तेः, तस्य सिद्धत्वात्, अपशब्दादीनामप्रस्तुततया तद्द्वारेण दोषप्रकाशनस्यासंबद्धप्रलापरूपत्वात्, इतरथा तावन्मात्रेणैव परापाकरणसिद्धेः समर्थसाधनान्वेषणप्रयत्नो विशीर्येत, प्रयोजनाभावादिति ।। २६ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तदेवं व्यावहारिकप्रमाणस्य प्रत्यक्षपरोक्षस्वार्थपरार्थादिभेदभिन्नस्य लक्षणं प्रतिपाद्याधुना यैः पारमार्थिकं समस्तावरणविच्छेदलभ्यमशेषार्थगोचरं केवलज्ञानं नाभ्युपगम्यते, तन्मतोद्दलनार्थं तल्लक्षणमभिधित्सुराह —

सकलावरणमुक्तात्म केवलं यत्प्रकाशते ।
प्रत्यक्षं सकलार्थात्मसततप्रतिभासनम् ।। २७ ।।

सकलं समस्तमावृणोत्याव्रियते वा अनेनेत्यावरणम्, तत्स्वरूपप्रच्छादनं कर्मेत्यर्थः, सकलं च तदावरणं च सकलावरणं तेन मुक्तो रहितः आत्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा, अत एव केवलमसहायं आवरणक्षयोपशमविचित्रतयैव बोधस्य नानाकारतया प्रवृत्तेः, सामस्त्येन पुनरावरणनिर्दलने विबन्धककारणवैकल्यादेकाकारतयैव तस्य विवर्तनात्, अतो ज्ञानान्तरनिरपेक्षं यत् प्रकाशते प्रथते निरुपाधिकं द्योतते इत्यर्थः, तत्परमार्थतः प्रत्यक्षम् । तदिदं सकलावरणमुक्तात्म इति हेतुद्वारेण तथा केवलं यत् प्रकाशते इति स्वरूपतो निरूप्याधुना कार्यद्वारेण निरूपयन्नाह — सकलार्थात्मनां समस्तवस्तुरूपाणां सततप्रति भासनम् अनवरतप्रकाशनं सकलार्थात्मसततप्रतिभासनमिति, प्रतिभास्यतेऽनेनेति प्रतिभासनं, आत्मनो धर्मरूपतया भेदवद्विवक्षितं ज्ञानमिति यावत् । अस्य च पारमार्थिकत्वम्, निरुपचरितशब्दार्थोपपत्तेः । तथा हि — अक्षशब्दो जीवपर्यायस्ततश्चाक्षं प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षम्, यत्रात्मनः साक्षाद् व्यापारः, व्यावहारिकं पुनरिन्द्रियव्यवहितात्मव्यापारसंपाद्यत्वात् परमार्थतः परोक्षमेव, धूमादग्निज्ञानवत्, तिरोधानाविशेषात् । ननु च प्रसिद्धं लक्ष्यमनूद्याप्रसिद्धं लक्षणं विधीयते, सर्वत्रायं न्यायः, अप्रसिद्धे पुनर्लक्ष्ये लक्षणमभिधीयमानमम्बरारविन्दिनीकुसुमलक्षणवन्निर्गोचरतां यायात्, तदिदं स्वरूपतोऽप्रसाध्य लक्षणमभिदधानस्य कोऽभिप्रायः इति । अत्रोच्यते — ये ये मिथ्यावलेपाध्मातान्तःकरणाः प्रमाणप्रसिद्धमप्यदः प्रति विप्रतिपद्यन्ते, तेषां ध्यान्ध्यीकृतबुद्धित्वादवधारणीयतामनेन दर्शयति । किमस्य प्रतिपादकं प्रमाणमिति चेत्, एतद् ब्रूमः— समस्ति समस्तवस्तुविचारगोचरं विशददर्शनम्, तद्गोचरानुमानप्रवृत्तेः । इह यद्यद् गोचरमनुमानं प्रवर्तते, तस्य तस्य ग्राहकं किंचित् प्रत्यक्षमुदयपदवीं समासादयति, यथा चित्रभानोः । प्रवर्तते च सकलार्थविषयमनुमानम्, अतस्तदवलोकिना विशददर्शनेनापि भाव्यमिति । सर्वार्थविषयकं किमनुमानं प्रवर्तते इति चेत्, इदमपि ब्रूमः—इह यद्यदस्ति तत्तत् सर्वं स्थित्युदयापवर्गसंसर्गमनुभवति, वस्तुत्वात्, यद्यद्वस्तु तत्तत् स्थेमजन्मप्रलयैः क्रोडीकृतम् ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तद्यथा—अङ्गुलिरङ्गुलित्ववक्रत्वर्जुत्वापेक्षयति, वस्तु च यदस्ति, अतः प्रस्तुतत्रयाक्रान्तं तदवगन्तव्यम् । इदमेव निखिलार्थगोचरमनेकान्तानुमानं ज्ञानक्रियाभ्यासातिशयान्निखिलावरणविच्छेदे विबन्धककारणाभावाद् विशद-दर्शनीभवति । न चानुमानप्रवृत्तावप्यनर्थित्वादिना प्रमातुरप्रवृत्तौ अनुमेय-गोचरप्रत्यक्षासंभवेन व्यभिचारश्चोदनीयः, संभवस्य साध्यतयाभिप्रेतत्वात् । न च संभवमात्रेऽस्ति व्यभिचारः, सर्वानुमेयानां संभवत्प्रत्यक्षतया व्याप्त-त्वादिति । अथवान्यथानुमानयामः—संभवत्समस्तशुद्धिक आत्मा, विद्यमान-शुद्ध्युपायत्वात्, इह यो यो विद्यमानशुद्ध्युपायः स स संभवत्समस्तशुद्धिकः, यथा विद्यमानक्षारमृत्पुटपाकादिशुद्ध्युपायो रत्नविशेषः, तथा च विद्यमान-ज्ञानाद्यभ्यासशुद्ध्युपाय आत्मा, अतः संभवत्समस्तशुद्धिक इति । सामस्त्य-शुद्धश्चात्मा ज्ञानज्ञानिनोः कथंचिदभेदात् केवलमभिधीयते इति । ज्ञानाद्य-भ्यासः कथं विशुद्धिकारणमिति चेत्, आवरणमलप्रतिपक्षरूपत्वादिति ब्रूमः । प्रतिपक्षरूपता कथमवधारिता इति चेत्, तवैव दर्शनात् । तथा हि—दृश्यते ज्ञानाद्यभ्यासतः प्रतिक्षणमावरणविलयः, विशिष्टविशिष्टतरतत्कार्य-बोधाद्यनुभवात्. तदतिशये पुनः सामस्त्योच्छेदः स्यादित्यभिदध्महे । एतेन यत्परे प्रोचुः, यथा—प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकगोचरातिक्रान्तत्वात् सर्वार्थ-संवेदनमभावाख्यं षष्ठप्रमाणगोचरतां प्रतिपद्यते तदयुक्तम्, तत्संभवस्यानु-मानेन प्रतिपादनात्, प्रमाणपञ्चकप्रवर्तनाभावासिद्धेः । किं च । प्रमाणपञ्चकं तद्गोचरं न प्रवर्तते इति कथं भवतो निर्णयः । किं नियतदेशकालव्याप्त्या, यद्वा समस्तदेशकालास्कन्दनेनेति । यद्याद्यः पक्षः, ततो यथा घटादेः क्वचित् प्रमाणपञ्चकं तद्गोचरं निवर्तमानमभावं साधयति, एवं समस्तवस्तु-संवेदनगोचरमपि तन्निवर्तमानं नियतदेशदशावच्छिन्नमभावं साधयेत्, न सर्वत्र, ततश्च घटादिवत् तद्दुर्निर्वारं स्यात् । अथ द्वितीयः पक्षः असौ असंभव्येव, समस्तदेशकालवर्तिपुरुपरिषत्संवेदनसाक्षात्कारिणो ह्येवं वक्तुं युक्तम्—यदुत न क्वचित् समस्तार्थसंवेदनमस्ति इति, न भवतः, तथाविधपुरुषसंभवानभ्युपग-मात्, इतरथा य एव कश्चिन्निश्चितत्यैवमभिध्यात्, स एव समस्तवस्तुविस्तार-व्यापिज्ञानालोकः इति समस्तार्थगोचरसंवेदनसिद्धिरित्यास्तां तावत् ॥ २७ ॥

तदेवं प्रमाणविषये लक्षणसंख्याविप्रतिपत्ती निराकृत्याधुना क्रम-प्राप्तां गोचरविप्रतिपत्तिं बहुवक्तव्यत्वादनिराकृत्य तावत् फलविप्रतिपत्तिं निराधिकीर्षुराह—

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानविनिवर्तनम् ।
केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानहानधीः ।। २८ ।।

द्विविधं हि प्रमाणस्य फलम्—साक्षादसाक्षाच्च, अनन्तरं व्यवहितं चेत्यर्थः । तत्र साक्षादज्ञानमनध्यवसायः प्रमेयापरिच्छित्तिस्तस्य विनिवर्तनं विशेषेण प्रलयापादनं प्रमाणस्य फलम्, अज्ञानोद्दलनद्वारेण तस्य प्रवृत्तेः, तस्य च सर्वानर्थमूलतया प्रमात्रपकारित्वात् तन्निवर्तनस्य प्रयोजनता युक्तैव, एतच्चानन्तरप्रयोजनं सर्वज्ञानानामेकरूपत्वात् सामान्येनोक्तम् । व्यवहित-प्रयोजनं पुनर्विभागेनाह—केवलस्य सर्वज्ञज्ञानस्य सुखं वैषयिकसुखातीत-परमाह्लादानुभवः, उपेक्षा साक्षात् समस्तार्थानुभवेऽपि हानोपादानेच्छाभावा-न्मध्यस्थवृत्तिता, ते सुखोपेक्षे फलमित्यर्थः । शेषस्य तद्व्यतिरिक्तप्राकृत-लोकप्रमाणस्यादानं ग्रहणं हानं परित्यागस्तयोरादानहानयोर्धीर्बुद्धिरादानहा-नधीः सा फलं इति यावत् । ततश्चादेयानां सम्यग्दर्शनादि स्रक्चन्दनादीनां या दित्सा, तथा हेयानां मिथ्यादर्शनादिविषकण्टकादीनां या जिहासा प्रमाणसाध्या, अप्रमाणात् तदसिद्धेः, प्रेक्षापूर्वकारिणां ततः प्रवृत्त्ययोगादि-त्युक्तं भवति ।। २८ ।।

अधुना गोचरविप्रतिपत्तिं निराचष्टे—

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ।। २९ ।।

अनेके बहवोऽन्ता अंशा धर्मा वा आत्मानः स्वरूपाणि यस्य तदनेकान्ता-त्मकम् । किं तत् । वस्तु बहिरन्तश्च, गोचरो विषयः सर्वसंविदां समस्त-संवित्तीनाम् । अनेनानेकान्तमन्तरेण संवेदनप्रसरव्यवच्छेदं दर्शयति, भ्रान्त-संवेदनानामप्यनेकान्तोद्योतनपटिष्ठतया प्रवृत्तेः, केवलं केषुचिदंशेषु विसंवाद-कत्वादप्रमाणानि तानि संगीर्यन्ते । तदयमभिप्रायः—यदा संवेदनसामान्य-मप्यनेकान्तविरहेण न प्रवर्तितुमुत्सहते, तदा तद्विशेषणभूतं प्रमाणम् एकान्ते प्रवर्तिष्यते इति दूरापास्तावकाशा एवैषा वार्ता, तथाप्यनादिमिथ्याभिनिवेश-वासितान्तःकरणाः कुदर्शनविप्रलब्धबुद्धयो बहवोऽत्र विप्रतिपद्यन्ते इति सर्वप्रमाणानामनेकान्तगोचरत्वसाधकं प्रमाणमभिधीयते । इह यत्प्रमाणं तत्परस्पराविनिर्लुठितानेकधर्मपरिकरितवस्तुनो ग्राहकम्, तस्यैव तत्र प्रतिभास-मानत्वात्, इह यद्यत्र प्रतिभाति, तदेव तद्गोचरतयाभ्युपगन्तव्यम् । तद्यथा—

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

निरादीनवनयनप्रभवदर्शने प्रतिभासमानं पाटलतया जपाकुसुमं तथैव तद्गोचरतयाभ्युपगम्यते, परस्पराविभक्तानेकस्वभावाक्रान्तमूर्तिकं च बहिरन्तश्च वस्तु सर्वप्रमाणेषु प्रथते इति, अतस्तदेव तेषां गोचरः । न चेतरेतरविशकलितधर्मिधर्मभाववादिभिः कणभक्षाक्षपादशिष्यकैस्तावदस्य हेतोरसिद्धतादिदोषः प्रतिपादयितुं शक्यः, तदभ्युपगममन्तरेण स्वाभिप्रेतवस्तुनोऽवस्थानाभावात् । तथा हि—एकस्मिन् धर्मिणि बहवो धर्मास्ततो भिन्नतनवः कथं वर्तेरन् । भेदाविशेषेण सर्वत्र तद्वृत्तिप्रसङ्गात् । तत्रैव तेषां समवायान्नान्यत्र वर्तन्ते इति चेत्, ननु सोऽपि समवायो यद्युपकार्योपकारकभावव्यतिरेकेणापि भवति, ततः सर्वत्राविशेषेण प्रसज्येत, तदभावाविशेषात् । अस्त्येवोपकार्योपकारकभाव इति चेत्, हन्त हतोऽसि अनेकोपकारकस्यानेकस्वभावताप्राप्तेः, तद्विरहेऽनेकोपकारकत्वाभावात् । न हि येन स्वभावेनैकस्योपकरोति तेनैव द्वितीयस्य, तस्य तत्रैवोपयुक्तत्वात्, द्वितीयोपकारकस्वभावस्य तदुपमर्दनद्वारेणोत्पत्तेः, इतरथैकमेवोपकुर्वंस्तिष्ठेत्, तदेकस्वभावत्वात् । भिन्नाभिः शक्तिभिरुपकरोति न भिन्नैः स्वभावैः, तेन नानेकान्त इति चेत्, तास्तर्हि कथं वर्तन्ते इति वाच्यम् । समवायाद् इत्युत्तरेऽसावप्युपकार्योपकारकभावमन्तरेण कथं न सर्वत्र इति प्राचीनं चोद्यं पश्चाल्लग्नमनुधावति । उपकार्योपकारकभावाभ्युपगमे पुनरप्यनेकस्वभावताप्रदर्शितयुक्तेः पुनः शक्त्युपकारकभिन्नशक्तिपरिकल्पनेऽप्यनेकान्तान्मोक्षः इति वरमादावेव मत्सरितां विहायानेकधर्माध्यासितं वस्त्वभ्युपगतं किं भेदकल्पनयास्थान एवात्मना परिक्लेशितेन इति । किं चानेकान्ताभ्युपगमे सत्येष गुणः—परस्परविभक्तेषु संयोगिसंयोगसमवायिसमवायगुणिगुणावयवावयविव्यक्तिसामान्यादिषु संयोगसमवायगुण्यवयविसामान्यादीनां संयोगिसमवायिगुणावयवविशेषादिषु वर्तनचिन्तायां यद्दूषणजालमुपनिपतति, तदपि परिहृतं भवति, एकान्तभेद एव तदुपपत्तेः, अनेकान्ते तदुत्थानाभावात् । तथा हि—भिन्नाः खलु संयोगादयः संयोग्यादिभ्यो विकल्पयितुं पार्यन्ते—यदुत कथमेत एतेषु वर्तन्ते इति । किमेकदेशेन यद्वा सामस्त्येन । यद्येकदेशेन, तदयुक्तम्, तेषां निरवयवत्वाभ्युपगमात्, सावयवत्वेऽपि तेभ्योऽवयवेभ्यो यद्यभिन्नाः, ततोऽनेकान्तापत्तिः, एकस्यानेकावयवत्वप्राप्तेः । अथ भिन्नास्तेष्वपि ते कथं वर्तन्ते इति वाच्यम्, एकदेशेन सामस्त्येन वा । एकदेशपक्षे तदेवावर्तते इत्यनवस्था । अथ सामस्त्येन, तदप्यसाधीयः, प्रत्येकं परिसमाप्ततया संयोगादिबहुत्वप्रसङ्गात्तदभिन्नाः

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

पुनःसंयोगादयो न विकल्पभाजो भवन्ति । अभेदपक्षेऽपि संयोगादिमात्रं संयोग्यादिमात्रं वा स्यादिति चेन्न, तस्याप्येकान्तेनानभ्युपगमात्, किं तर्हि, अन्यान्या विश्लिष्टस्वरूपा विवक्षया संदर्शनीयभेदाः सर्वे एवैतेऽभ्युपगम्यन्ते, तथाविधानां कुयुक्तिविकल्पोत्थापितदूषणसमूहनिराकरणक्षमत्वात्, अबाधितप्रतिभासेषु सर्वत्र तेषां तथैव प्रतिभासनात्, अन्यथा प्रतिभासमानानामन्यथा परिकल्पने दृष्टहान्यदृष्टपरिकल्पनाद्वारेणासमञ्जसप्राप्तेः, तथा च ब्रह्माद्वैतशून्यवादादयः सिद्धिमश्नुवीरन्, विशेषाभावादिति ॥

एतेनास्य हेतोः कापिला अप्यसिद्धतादिदोषमभिधित्सवो मौक्यमानीताः । तथा हि—अन्तरेकं संवेदनमपरापरहर्षविषादाद्यनन्तधर्मविवर्ताक्रान्तरूपं बहिश्च घटादिकमर्थं नवपुराणादिवर्तुलपार्थिवत्वाद्यनेकस्वभावावष्टब्धशरीरं साक्षाल्लक्षयन्तः कथं तद्विपरीतकथने प्रवर्तेरन् । प्रकृतिपुरुषात्मकं द्रव्यमेवैकं तात्त्विकम्, पर्यायभ्रान्तिजनकः पुनर्विवर्तोऽपारमार्थिक इति चेन्न, द्वयोरपि सर्वप्रमाणेषु प्रकाशमानयोरबाधितयोः सर्वव्यवहारनिबन्धनयोः पक्षपातमन्तरेणैकस्य निह्नोतुमशक्यत्वात् । तथा सति विवर्त एव तात्त्विकः, द्रव्यं पुनरलीकमिति पर्यायपक्षपाती प्रसञ्जयन् दुर्निषेधः स्यादिति । अथेत्थमभिदधीथाः—द्रव्यं सर्वत्राव्यभिचरितरूपत्वात् सत्यम्, पर्यायाः पुनर्व्यभिचारिण इत्यसत्याः । तदयुक्तम्, यदि नाम द्रव्यमभेदरूपत्वात् सर्वत्रानुवर्तते, पर्यायास्तु भेदरूपत्वात् व्यवच्छिद्यन्ते, तथापि तत्सत्यम् इतरेऽलीका इति वक्तुं न पार्यते, न हि नीलं पीतरूपतां न बिभर्ति इत्येतावता तदसत्यम्, अतिप्रसङ्गात्, सर्वस्य पररूपपरिहारावस्थायितयालीकत्वप्राप्तेः । अथ द्रव्यमेव पर्यायास्तदव्यतिरिक्तत्वात् तत्स्वरूपवत्, न सन्ति वा द्रव्यव्यतिरेकिणः पर्यायाः निःस्वभावत्वात् खपुष्पवत् इति प्रमाणयसि, तथा सति पर्याया एव द्रव्यं, तदव्यतिरिक्तत्वात् तत्स्वरूपवत्, नास्ति वा पर्यायव्यतिरिक्तं द्रव्यम् निष्पर्यायत्वात् आकाशकुसुमवदिति इतरोऽपि प्रमाणयन् केन वार्यते । तन्न पक्षद्वयेऽपि काचिद्विशेषोपलब्धिरिति । यथैवानन्तसहक्रमवर्तिपर्यायाध्यासितं वस्तु सर्वप्रमाणेषु प्रकाशते तथैवाभ्युपगन्तव्यम्, तथा चान्यस्याभावात् तदेव तद्गोचर इति स्थितम् ॥

तथा सुगतमतानुसारिणामपि मध्ये सौत्रान्तिकस्तावदस्य हेतोरसिद्धतामाविर्भावयितुं नोत्सहते, तदभ्युपगतिव्यतिरेकेण निजदर्शनव्यवस्थानुपपत्तेः । तथा हि—बहिस्तावदेकं कारणमपरापरसामग्र्यन्तःपातितयानेककार्यकार्या-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

वेद्यते, यथा रूपं स्वोत्तरक्षणं स्वावगाहिज्ञानादिकं च युगपज्जनयति । यदि चैकक्षणवर्तिनः सामग्रीभेदेन भेदमनुभवत एव भिन्नदेशनानाकार्यकारिता, तथा सति नित्यपक्षोदितं दूषणं स्वमस्तकोपनिपाति स्यात्, तस्यापि तथैव भिन्नकालकार्यनिर्वर्तनेऽपि भेदाभावप्रसङ्गात् । तथा प्रतिभासभेदेन क्षणक्षयिरूपादिस्वलक्षणत्वाभ्युपगमश्चैवं निर्निबन्धनः स्यात्, कौटस्थ्यमाबिभ्रतोऽपि द्रव्यस्यापरापरकारणकलापान्तर्गततया नवपुराणादिपर्यायरूपरसगन्धस्पर्शावभासलक्षणकार्यसंपादनाविरोधप्रसक्तेः । किं चायमेकं स्वावयवव्यापिनं कालान्तरसंचरिष्णुमाकारं साक्षाल्लक्षयन् क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि व्याचक्षीत नान्यथा, यथाकूतं तदवभासस्य स्वप्नान्तरेऽप्यनुपलक्षणात्, लक्षितस्य चालक्षितव्यतिरेकनिराकरणतस्तादात्म्यं कथयन् स्वगिरानेकान्तावभासं समर्थयते । तथा हि—अलक्षितपरमाणुपारिमाण्डल्यप्रतिक्षणविवर्तमपि स्वलक्षणं स्थिरस्थूराद्यात्मना दर्शयति स्वरूपम्, अन्यथा सुषुप्तं जगदासज्येत, तदप्रकाशने प्रमाणान्तरस्याप्यत्यन्तविलक्षणस्वलक्षणावेदकस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तथान्तःसंवेदनमर्थस्वरूपापेक्षया बहिर्मुखान्तर्मुखसविकल्पाविकल्पभ्रान्ताभ्रान्तादिप्रतिभासमेकमभ्युपयतः कथमनेकान्तावभासोऽसिद्धः स्यात् । तथा नानादेशस्थितार्थसार्थसमर्पिताकारोपरक्तमेकमाकारभेदेऽप्यन्यथा युगपत्प्रकाशमानसितासिताद्यर्थव्यवस्थित्यनुपपत्तेः संवेदनमनुमन्यमानः कथं भिन्नसमयभावि हर्षविषादाद्यनेकविवर्तवशात् तदभेदमात्यन्तिकमभिदधीत, अभिन्नयोगक्षेमत्वात् । युगपद्भाविनां संविदन्तर्निविष्टाकाराणामेकत्वं न हर्षादीनाम्, तद्विपर्ययादिति चेन्न, तत्सामर्थ्यव्यवस्थाप्यार्थभेदप्रसङ्गात्, तदेकतया सितपीतादिषु ज्ञानस्य बोधरूपेणैवाविशिष्टत्वात् । तदेवं बहिरन्तश्चैकानेकरूपत्वे प्रमाणतः स्थिते स्वलक्षणस्यान्यथा स्वाभ्युपेतदर्शनव्यवस्थायोगाद् नार्थवाद्यनेकान्तप्रकाशं प्रतिक्षेप्तुमर्हति ॥

तथोररीकृतयोगाचारमतमपि बलादनेकान्तप्रकाशरज्जुरावेष्टयति, एकस्यापि ज्ञानस्यानेकवेद्यवेदकाकारतया प्रथनोपगतेः । एकयोगक्षेमत्वात् तदैक्यमिति चेन्न, युगपदुदयप्रलयवतां सहवेदिनां सकलसंतानानामेकत्वप्रसङ्गात् । संवृतिदर्शितत्वादनेकत्वस्य न तेन स्वसंवेदनसाक्षात्कृतपारमार्थिकैकत्वक्षतिरिति चेन्न, ब्रह्मवादिमताप्रतिषेधप्रसक्तेः । यतोऽनाद्यविद्याबलादेकमक्रमं सचेतनं स्वसंवेदनसाक्षात्कृतमपि ब्रह्मानेकं क्रमवत् चेतनाचेतनं परोक्षापरोक्षं लक्ष्यते, भवत्परिकल्पितग्राह्यग्राहकाकारविविक्तसंवेदनवदिति तेनापि न

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दुरुपपादम् । अस्तु चायमनेकान्तावभासो भ्रान्तस्तथापि संवेदनस्याद्वयता न लक्ष्यते, तल्लक्षणे सकलासुमतामधुनैव मुक्ततावाप्तेः, लक्ष्यते च तत्कथंचित्, इतरथा सुषुप्तदशावत् सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, इत्येकस्यापि संवेदनस्य लक्षितालक्षितत्वेनानेकान्तप्रतिभासो दुःशकोऽपह्नोतुमिति ज्ञानवाद्यप्यस्य हेतोरसिद्धताविर्भावनं प्रति तूष्णीमासीत् ।।

शून्यवादिनः समस्ताभावादसिद्धोऽनेकान्तप्रकाश इति चेन्न, तस्यापि प्रमाणप्रमेयाभावेन सर्वाभावावेदनं समस्ति, अन्यथाप्रमाणकं सर्वं सर्वत्र विद्यते इति परस्यापि वदतो न वदनभङ्गः स्यात्, तदभ्युपगमेऽभ्युपगमक्षतिः । तयोश्च दर्शितवदनेकान्तप्रकाश इति नासिद्धो हेतुः । मरुमरीचिकानिचयचुम्बिनि संवेदने जलोल्लेखेऽपि तद्गोचरत्वाभ्युपगमाभावादनैकान्तिकोऽयमिति मा शङ्किष्ठाः, तस्य भ्रान्तत्वात्, अभ्रान्तः प्रकाशो हि तदभ्युपगतिहेतुः । अथायमपि इतरेतरविनिर्लुठितपरमाणुक्षणक्षयिबोधेन बाध्यमानत्वात् भ्रान्त इत्याचक्षीथाः, तदयुक्तम्, यतस्तद्बोधः किमुपलब्धिमात्रं यद्वा निर्णयो वा । यद्याद्यः कल्पः, तदानुमानं विशीर्येत, निर्गोचरत्वात्, प्राथमकल्पिकेनैव निर्विकल्पकविविक्तदर्शनेन विरोधभीरुतया सर्वथा वस्तुग्रहणाभ्युपगमात्, प्रमाणकलिते च मानान्तरवैयर्थ्यादनवस्थाप्राप्तेः । अथ द्वितीयः, तथा सति सर्वं निर्विकल्पकमप्रमाणतामश्नुवीत । न च निर्णयोऽनेकान्तप्रकाशं बाधते, अपि तु समर्थयते, बहिरन्तश्च तथैव तद्विजृम्भणात् । अथ सर्वथा वस्तुग्रहणेऽपि निर्विकल्पकं यत्रांशे पाश्चात्यं व्यवहारकारिव्यवसायमुपजनयति, तत्रैव प्रमाणतामास्कन्दति नान्यत्रेति मन्येथाः, तथा सति यदनन्तरमर्थक्रियासमर्थार्थप्रार्थनया पुरुषः प्रवर्तते स एव निर्णयः प्रामाण्यं स्वीकुर्यान्न निर्विकल्पकम्, तज्जनकत्वेऽपि संनिकर्षादिवदित्यासज्येत । निर्विकल्पकमनधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् प्रमाणं न व्यवसितिः तद्विकल्पत्वादिति चेन्न, अनुमितेरपि तद्वदप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च विपरीताकारनिराकरणचतुरतयानुमितिर्विशेषवती, निर्णीतेरपि तदपनोददक्षत्वादसमारोपविषयेऽप्रवृत्तेः । त्रिरूपलिङ्गजतया विशेषोऽनुमितेर्माननतासाधक इति चेत्, साक्षादनुभवादुत्पादस्तर्हि निर्णीतेर्महापराध इति भवतो बालतामीक्षामहे । किं च, यथा निर्विकल्पकमलक्षितं सकलव्यावृत्तस्वलक्षणग्रहणप्रवणमपि कतिचिदंशविषयं विकल्पमुत्थापयति, तथार्थ एवेन्द्रियालोकादिसंनिकृष्टतया कतिचिन्निजांशविषयं साक्षाद् विशदविकल्पं जनयेदिति किमजागलस्तनकल्पनिर्विकल्पककल्पनया ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तावन्तोंऽशा बहिरर्थे विरुध्यन्ते इति चेत्, पाटवापाटवादयो दर्शनेऽप्येकस्मिन् न विरुध्यन्ते इति किं राज्ञामाज्ञा । तस्मान्न क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणस्वलक्षणलक्षकं क्वचित् कदाचिद्दर्शनं लक्षयन्ति, भवन्तोऽपि केवलं स्वदर्शनानुरक्तान्तःकरणतया न तदसत्तां प्रतिपद्यन्ते । स्वांशव्यापिनं कालान्तरानुयायिनमेकं बहिरन्तश्चार्थं बोधं च प्रकाशयन् प्रथमानो निर्णयः न पुनर्निर्मूलकैः कुयुक्तिविकल्पैर्बाध्यते इति न भ्रान्तः । किं चास्य भ्रान्ततां कथयन् सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवस्थामुन्मूलयति । तथा हि—यत्सत्त्वबोधरूपत्वसुखत्वादिषु प्रमाणं तदेव क्षणक्षयित्वस्वर्गप्रापणशक्तियुक्तत्वादिषु अप्रमाणम्, तथा यद्वस्तु नीलचतुरस्रोर्ध्वतादिरूपतया प्रमेयं तदेव मध्यभागक्षणविवर्तादिनाप्रमेयम्, तथा यद् बहिरर्थापेक्षया सविकल्पकं स्वप्नादिदर्शनं वा भ्रान्तं तदेव स्वरूपापेक्षयाभ्रान्तम्, तथा यन्निशीथिनीनाथद्वयादिकं द्वित्वेऽलीकं तदपि धवलतानियतदेशचारितादावनलीकमिति निर्णयः । यदि तु विरोधाद् बिभ्यद्भिर्भवद्भिरयमपह्नूयते, किमपरमैकान्तिकं प्रमाणं प्रमेयं चोररीकृत्य स्वाकूतं प्रतिष्ठापयेयुरिति सकौतुकं नश्चेतः । अथ ज्ञानवादी अद्वैतप्रकाशमलक्षितमभ्युपेत्य तेन बाहुविध्यं दधानो बोधो बाध्यमानत्वाद् भ्रान्त इत्यभिदध्यात्, तदयुक्तम्, दृष्टहान्यदृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गात्, अलक्षितनिर्विकल्पदर्शनस्य च प्रागेव प्रतिक्षिप्तत्वात् । अथ युक्तिर्बोधस्य वैविध्यं बाधेत, तथा हि—भ्रान्ताभ्रान्तसंवेदनविवेकस्य कर्तुमशक्यत्वात्, संविन्मात्रस्य तु सर्वत्राव्यभिचारित्वाद् अद्वयं संवेदनं विविक्तयुक्त्या प्रकाशमानमनादिकालालीनवासनासमुपजनितसंवृतिदर्शितसत्ताकं सितासितादिविविधप्रतिभासं निराकुरुते । अत्र प्रतिविदध्महे—किमयमनेकाकारो बोधोऽद्वयसंवेदनाद् व्यत्यरैक्षीद् वा न वा, किं चातो यदि व्यभैत्सीत्, कथमदृष्टतत्कार्यत्वे व्यतिरिक्तोऽयं तदद्वयसंवेदनमनुमापयेत् । अव्यतिरेकपक्षे पुनरनेकः सन् एकसंवेदनतादात्म्येन प्रथमानः कथमद्वैतं नोद्दलयेत् । अथ संवृतिदर्शितत्वादलीकतया अस्य सितासिताद्याकारबहिर्मुखकालुष्यस्य बोधेन तात्त्विकेन सह भेदाभेदविकल्पानुपपत्तिरिति ब्रूषे, तथा सति परो बोधस्यापारमार्थिकत्वं अविद्यादर्शितत्वात्, अर्थसत्तायाः पुनस्तत्त्वरूपता, सर्वत्राव्यभिचारादिति ब्रुवाणो दुर्निवारः स्यात् । जडस्य प्रकाशायोगात् संवित्तिः सत्या, नार्थ इति चेत्, एकस्यानेकतावभासाभावादनेकान्तः सत्यः नाद्वैतमिति प्रतिजानीमहे । संवृत्याद्वयस्यापि नानाप्रतिभासोऽविरुद्ध इति चेत्, अनाद्यविद्याबलाज्जडस्यापि चेतनतया

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

प्रकाशो न विरुद्ध इति परस्यापि शठोत्तरं नातिदुर्लभं भवेत् । किं च नानाकारकलुषितचैतन्यसामान्यस्यान्यथानुपपत्तिसामर्थ्यतस्तस्य सिद्धत्वादद्वयसंवेदनमसिद्धं साधयेदयम्, अन्यथा निर्बन्धनतया साधनस्याप्रवृत्तेः, तथा च स्थिरस्थूराद्युपलक्षितार्थांशवशाद् विशकलितपरमाणुक्षणक्षयिपर्यायतादात्म्यं साधयन्तमनेकान्तवादिनं न प्रतिक्षेप्तुमर्हति, युक्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । किं च, योऽयं सितपीताद्यनेकाकारनिर्णयोऽसावपि स्वसंवेदनापेक्षयाद्वयरूप इति भवदभिप्रायः, यथा चानवस्थाभीरुतया सर्वं ज्ञानं स्वप्रकाशमभ्युपेतम्, तथा सर्वो निश्चयः स्वनिश्चायकोऽभ्युपगन्तव्यः, अन्यथा तत्राप्यनवस्थादोषोऽनुषज्येत, निश्चयाश्च सर्वथा स्वरूपं निश्चिनुयुः, नैकदेशेन, यतो निश्चयैर्यन्न निश्चीयते रूपं तत्तेषां विषयः कथमिति स्वयमेव स्ववधाय प्रलपितम्, तथा चाद्वयस्य क्षणक्षयिरूपस्य तैर्ग्रहणे विपरीतारोपाभावादादित एव अनुत्थानं संसारस्येति युक्तिरिक्त एवामुक्ताभिमानः स्यात् । न चैवम्, भवभावस्य प्रतिप्राणिप्रसिद्धत्वात् । तन्नायमितरेतराविनिर्लुठितद्रव्यपर्यायप्रकाशो भ्रान्तः, तद्विपरीतार्थोपस्थापकप्रमाणान्तराभावादिति स्थितम् । यदा तु शून्यवादी निरालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति पराभिप्रायप्रवृत्तानुमानबलाद् भ्रान्ततामस्य कथयेत्, तदा तं प्रति सालम्बनाः सर्वे प्रत्ययाः प्रत्ययत्वात् जाग्रद्दशाप्रत्ययवदिति विपरीतानुमानमुपढौकनीयम् । स यदि दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामुद्भावयेत्, तदा तद्दृष्टान्तेऽपि सा दर्शनीया । यदि पुनरसौ स्वप्नप्रत्ययस्य निरालम्बनत्वं भवद्भिरभिप्रेतमिति विलपन्नासितुं न दद्यात्, तदा स विकल्पतः पर्यनुयोज्यः—अस्मदभ्युपगमः प्रमाणं भवतोऽप्रमाणं वा; प्रमाणं चेत्, यथा तद्बलाद् दृष्टान्तसमर्थनं तथा जाग्रत्प्रत्ययगोचरार्थसमर्थनमपि किं न कुरुषे, कोऽयमर्धजरतीयन्यायः । अथाप्रमाणम्, एवं सति स्वप्नप्रत्ययनिरालम्बनतासाधकं प्रमाणान्तरं मृगणीयम्, किमनेन कुशकाशावलम्बनेन । तत्रापि प्रमाणान्तरे विकल्पयुगलममलमवतरति, तत् किं निरालम्बनम्, सालम्बनं वा; निरालम्बनं चेत्, नान्यप्रत्ययस्य निरालम्बनतां गदितुं पटिष्ठं, निर्गोचरत्वात् । अथ सालम्बनम्, हन्त हतोऽसि, निरालम्बनाः सर्वे प्रत्यया इति प्रतिज्ञातक्षतेः, अनेनैव व्यभिचारादिति शठः प्रतिशठाचरणेन निर्लोठनीयः । तन्नास्यानैकान्तिकत्वम् । विरुद्धताशङ्का पुनर्दूरापास्तप्रसरैव, प्रमाणप्रकाशितेऽर्थे सर्ववादिनां तथाभ्युपगमाविगानादिति । अनेन संशयविरोधानवस्थावैयधिकरण्यासंभवादिदूषणानि निर्मूलकमिथ्या-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

विकल्पोत्थापितानि प्रतिभासमुद्गरनिपातनिर्दलितमस्तकत्वान्न जीवितुमुत्सहन्ते इति । तस्मादसिद्धतादिदोषादिना कृतोऽयं तथाप्रतिभासलक्षणो हेतुरनेकान्तगोचरतां प्रमाणस्य परानभ्युपगमयति, इत्यलं विस्तरेण । तस्मात्तस्यैव तत्र प्रतिभासनात् सर्वसंविदामनेकान्तात्मकं वस्तु गोचर इति स्थितम् ॥

अयं च यथावस्थितप्रमाणव्यापारपर्यालोचकप्रमात्रभिप्रायेण प्रमाणगोचरो दर्शितः । नयस्तर्हि किंभूतं मन्यते इति वचनावकाशे सत्याह—'एक' इत्यादि । अनन्तधर्माध्यासितं वस्तु स्वाभिप्रेतैकधर्मविशिष्टं नयति प्रापयति संवेदनमारोहयतीति नयः, प्रमाणप्रवृत्तेरुत्तरकालभावी परामर्श इत्यर्थः । तस्य विषयो गोचरोऽभिमतः अभिप्रेतैकदेशेनानित्यत्वादिधर्मलक्षणेन विशिष्टः पररूपेभ्यो व्यवच्छिन्न इत्यर्थः । अर्थः प्रमेयरूपः, प्रमाणमेवंविधमेवार्थं गृह्णाति—इति स्वाकूतेन तेन व्यवस्थापनादिति । अथ चाप्रमाणविषयां लक्षणसंख्यागोचरफलरूपां चतुर्विधां विप्रतिपत्तिं निराकृत्य अत्रैव नयगोचरं निरूपयन्नाह—एकेत्यादि । ननु चादिवाक्यतः प्रमाणव्युत्पादनमात्रं प्रतिज्ञातं तत् किमयमप्रस्तुतोऽत्र नयगोचरः प्रतिपाद्यते इति । सत्यम्, एवं मन्यते—न नयः प्रमाणादत्यन्तं दूरयायी, किं तर्हि तदंशभूत एव, नयसमुदायसंपाद्यत्वात् प्रमाणस्य, अतस्तद्व्युत्पादनप्रतिज्ञातेऽसावपि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायाद् गृहीत एव, तन्नायमप्रस्तुत इति । अत्रापि पदार्थः स एव, केवलं वाक्यार्थभेदः । तथा हि—इहैवं घटना । नयस्य विषय एकदेशविशिष्टोऽर्थो मतो नीतिविदामिति । ननु च यदि नयस्य प्रमाणान्तःपातित्वेऽपि पृथग् गोचरः प्रतिपाद्यते, ततः प्रमाणवदेतद्विषमा लक्षणादिविप्रतिपत्तिरपि निराकर्तव्या । सत्यम्, किं तु न परेषां नयव्यवहारः प्रसिद्धः, अतो धर्मिणोऽभावात् तद्गोचरा विप्रतिपत्तिर्नास्त्येव । न च ते तेन तत्त्वं प्रतिपादनीयाः, तत्त्वप्रतिपादने प्रमाणस्यैव व्यापारात्, नयस्य पुनरेकदेशनिष्ठत्वेन तत्प्रतिपादनसामर्थ्यविकलत्वात्, अत एवाचार्यस्य न तल्लक्षणादिस्वरूपकथनेऽपि महानादरः । गोचरं पुनर्हेयपक्षे काक्वा प्रक्षिपन् साक्षात् प्रतिपादयति—मा भूत् स्वदर्शनान्तःपातिनां मन्दबुद्धीनां प्रमाणप्रतिपन्नेऽप्यनेकान्तात्मके वस्तुन्येकदेशसमर्थनाभिनिवेशलक्षणः कदाग्रह इति । अथवा स्वदर्शनान्तःपातिनः प्रति अनेनैव गोचरकथनेनोपलक्षणत्वाल्लक्षणादीन्यपि लक्षयति । तत्र प्रमाणप्रतिपन्नार्थैकदेशपरामर्शो नय इति लक्षणम्, सर्वनयविशेषानुयायित्वात्पररूपव्यावर्तनक्षमत्वाच्चास्य । संख्यया पुनरनन्ता इति, अनन्तधर्मत्वाद्वस्तुनः,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तदेकदेशधर्मपर्यायावसिताभिप्रायाणां च नयत्वात्, तथापि चिरंतनाचार्यैः सर्वसंग्राहिसत्ताभिप्रायपरिकल्पनाद्वारेण सप्त नयाः प्रतिपादिताः । तद्यथा—नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः इति । अतोऽस्माभिरपि ते एव वर्ण्यन्ते । कथमेते सर्वाभिप्रायसंग्राहकाः इति चेत्, उच्यते । अभिप्रायस्तावदर्थद्वारेण शब्दद्वारेण वा प्रवर्तेत, गत्यन्तराभावात्, अर्थश्च सामान्यरूपो विशेषरूपो वा, शब्दोऽपि रूढितो व्युत्पत्तितश्च, व्युत्पत्तिरपि सामान्यनिमित्तप्रयुक्ता तत्कालभाविनिमित्तप्रयुक्ता वा स्यात् । तत्र ये केचनार्थनिरूपणप्रवणाः प्रमात्रभिप्रायास्ते सर्वेऽप्याद्ये नयचतुष्टयेऽन्तर्भवन्ति, तत्रापि ये परस्परविशकलितौ सामान्यविशेषाविच्छन्ति तत्समुदायरूपो नैगमः । ये पुनः केवलं सामान्यं वाञ्छन्ति तत्समूहसंपाद्यः संग्रहः । ये पुनरनपेक्षितशास्त्रीयसामान्यविशेषं लोकव्यवहारमवतरन्तं घटादिकं पदार्थमभिप्रेयन्ति तन्निश्चयजन्यो व्यवहारः । ये सौगतास्तु क्षणक्षयिणः परमाणुलक्षणा विशेषाः सत्या इति मन्यन्ते, तत्संघातघटित ऋजुसूत्र इति । तथा ये मीमांसकाः रूढितः शब्दानां प्रवृत्तिं वाञ्छन्ति तन्निवहसाध्यः शब्द इति । ये तु व्युत्पत्तितो ध्वनीनां प्रवृत्तिं वाञ्छन्ति नान्यथा, तद्द्वारजन्यः समभिरूढ इति । ये तु वर्तमानकालभाविव्युत्पत्तिनिमित्तमधिकृत्य शब्दाः प्रवर्तन्ते नान्यथेति मन्यन्ते, तत्संघटितः खल्वेवंभूत इति । तदेवं न स कश्चन विकल्पोऽस्ति वस्तुगोचरो योऽत्र नयसप्तके नान्तर्यातीति सर्वाभिप्रायसंग्राहका एते इति स्थितम् ।

सांप्रतमेषामेव प्रत्येकं मतमुपवर्णयामः—तत्र गमनं गमः परिच्छेद इत्यर्थः, निश्चितो गमः निगमः विविक्तवस्तुग्रहणं, स एव प्रज्ञादेराकृतिगणतया स्वार्थिकाण्प्रत्ययविधानाद् नैगमः । यदि वा, निगम्यन्ते नियतं परिच्छिद्यन्ते इति निगमाः अर्थास्तेषु भवोऽभिप्रायो नियतपरिच्छेदरूपः स नैगम इति । अयं हि सत्तालक्षणं महासामान्यमवान्तरसामान्यानि च द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनि, तथान्त्यान् विशेषान् सकलासाधारणरूपलक्षणानवान्तरविशेषांश्चापेक्षया पररूपव्यावर्तनक्षमान् सामान्यादत्यन्तविनिर्लुठितस्वरूपानभिप्रैति । तथा हि किल—संविन्निष्ठाः पदार्थव्यवस्थितयः, न च सामान्यग्राहिणि विज्ञाने विशेषावभासोऽस्ति, अनुवर्तमानैकाकारपरामर्शेन तद्ग्रहणाद्, अन्यथा सामान्यग्राहकत्वायोगात्, नापि विशेषग्रहणदक्षे संवेदने सामान्यं चकास्ति, विशिष्टदेशदशावच्छिन्नपदार्थग्राहितया तत्प्रवृत्तेः, अन्यथा विशेषसंवेदनत्वायोगात् । न चैतौ परस्परविभिन्नावपि प्रतिभासमानौ सामान्यविशेषौ कथंचिन्मिश्रयितुं

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

युक्तौ, अतिप्रसङ्गात्, विभिन्नप्रतिभासिनामपि निखिलार्थात्मनामैक्यप्राप्तेः । एवं च प्रमाणयति—परस्परविश्लिष्टौ सामान्यविशेषौ, पार्थक्येनोपलब्धेः, इह यद्यत् पार्थक्येनोपलभ्यते तत्तत् परस्परविश्लिष्टं द्रव्यम्, तद्यथा देवदत्त-यज्ञदत्ताविति, पार्थक्येन चोपलभ्येते सामान्यविशेषौ, अतः परस्परविभिन्ना-विति । न सामान्यात् पृथग्विशेषोपलम्भ इति चेत्, कथं तर्हि तस्योपलम्भ इति वाच्यम्, सामान्यव्याप्तस्येति चेत्, न तर्हि स विशेषोपलम्भः, सामान्य-स्यापि तेन ग्रहणात्, ततश्च तेन बोधेन विविक्तविशेषग्रहणाभावात् तद्वाचकं ध्वनिं तत्साध्यं च व्यवहारं न प्रवर्तयेत् प्रमाता, न चैतदस्ति, विशेषाभि-धानव्यवहारयोः प्रवृत्तिदर्शनात्, तस्माद्विशेषमभिलषता तत्र च व्यवहारं प्रवर्तयता तद्ग्राहको बोधो विविक्तोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा सामान्यमपि विविक्ताकारतया स्वग्राहिणि ज्ञाने यदि न प्रकाशेत, तदा तद्गोचराभिमत-संवेदनेन विशेषस्याप्याकलनात् सामान्याभिधानव्यवहारयोः प्रवृत्तेरुच्छेदस्त-थैव वक्तव्यः, विविक्तसामान्यग्राहिबोधमूलकत्वात्तयोः, तदनिष्टौ तयोरप्य-भावापत्तेः । न च सामान्यं विशेषं वा तिरस्कृत्य केवलस्य विशेषस्य सामान्यस्य वाभ्युपगमः कर्तुं युक्तः, द्वयोरपि स्वग्राहिज्ञाने प्रतिभासमान-तया विशेषाभावात् । तस्मादेतौ द्वावपीतरेतरविशकलितावङ्गीकरणार्हाविति नैगमः ॥

अधुना संग्रहाभिप्रायो वर्ण्यते । तत्र संगृह्णाति अशेषविशेषतिरोधान-द्वारेण सामान्यरूपतया जगदादत्ते इति संग्रहः । अयं हि मन्यते—भावलक्षण-सामान्याद् व्यतिरिच्यमानमूर्तयो वा विशेषाः परिकल्प्येरन्, अव्यतिरिच्यमान-मूर्तयो वा, गत्यन्तराभावात् । तत्र यद्याद्यः पक्षः, तदा निःस्वभावतां ते स्वीकुर्युः, भावव्यतिरेकित्वात्, गगनकुसुमादिवत् । अथ द्वितीयः कल्पः, तर्हि भावमात्र-मापद्यन्ते । तथा हि—भावमात्रं विशेषाः । तदव्यतिरिक्तत्वाद्, इह यद्यतोऽ-व्यतिरिक्तं तत्तदेव भवति, तद्यथा भावस्यैव स्वरूपम्, अव्यतिरेकिणश्च विशेषाः, अतस्तद्रूपा एव । ननु च यदि भावमात्रमेव तत्त्वं तदा तस्य सर्वत्राविशेषाद् य एते प्रतिप्राणि प्रसिद्धाः स्तम्भेभकुम्भाम्भोरुहादिविशिष्टवस्तुसाध्या व्यवहारिणस्ते सर्वेऽपि प्रलयमापद्येरन्, अतो विशेषा अपि विविक्तव्यवहारहेतवोऽभ्युपगन्तव्याः । नैतदस्ति, व्यवहारस्याप्यनाद्यविद्याबलप्रवर्तितत्वात्, तेन पारमार्थिकप्रमाण-प्रतिष्ठिततत्त्वप्रतिबन्धाभावात् । किं च विशेषाग्रहो विशेषेण त्याज्यः, विशेष-व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् । तथा हि—भेदरूपा विशेषाः, न च किंचित्प्रमाणं

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

भेदमवगाहते, प्रत्यक्षं हि तावद्भावसंपादितसत्ताकं तमेव साक्षात्कर्तुं युक्तं नाभावम्, तस्य सकलशक्तिविरहरूपतया तदुत्पादने व्यापाराभावात्, अनुत्पादकस्य च साक्षात्करणे सर्वसाक्षात्करणप्रसङ्गात्, तथा च विशेषाभावात् सर्वो द्रष्टा सर्वदर्शी स्यात्, अनिष्टं चैतद् भवताम्, तस्माद् भावग्राहकमेव तदेष्टव्यम् । स च भावः सर्वत्राविशिष्ट इति तथैव तेन ग्राह्यः, तदुत्तरकालभावी पुनर्विकल्पो 'घटोऽयं पटादिर्न भवति' इत्येवमाकारो व्यवहारं रचयन् अविद्यामूलत्वान्न प्रमाणम्, तन्न प्रत्यक्षाद्विशेषावगतिः । नाप्यनुमानादेः, प्रत्यक्षमूलकत्वाच्छेषप्रमाणवर्गस्य, तस्मात् सामान्यमेव परमार्थो न विशेषा इति संग्रहः ॥

सांप्रतं व्यवहारमतमुच्यते—तत्र व्यवहरणं व्यवह्रियते वानेन लौकिकैरभिप्रायेणेति व्यवहारः । अयं तु मन्यते—यथालोकग्राहमेव वस्त्वस्तु, किमनयादृष्टाव्यवह्रियमाणवस्तुपरिकल्पनकष्टपिष्टिकया । यदेव च लोकव्यवहारपथमवतरति तस्यानुग्राहकं प्रमाणमुपलभ्यते, नेतरस्य, न हि सामान्यमनादिनिधनमेकं संग्रहाभिमतं प्रमाणभूमिः, तथानुभवाभावात्, सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसङ्गाच्च । नापि विशेषाः परमाणुलक्षणाः क्षणक्षयिणः प्रमाणगोचरः, तथा प्रवृत्तेरभावात् । तस्मादिदमेव निखिललोकाबाधितं प्रमाणप्रसिद्धं कियत्कालभाविस्थूरतामाबिभ्राणमुदकाहरणाद्यर्थक्रियानिर्वर्तनक्षमं घटादिकं च वस्तुरूपं पारमार्थिकमस्तु, पूर्वोत्तरकालभावितत्पर्यायपर्यालोचना पुनरज्यायसी, तत्र प्रमाणप्रसराभावात्, प्रमाणमन्तरेण च विचारस्य कर्तुमशक्यत्वात्, अवस्तुत्वाच्च तेषां किं तद्गोचरपर्यालोचनेन । तथा हि—पूर्वोत्तरकालभाविनो द्रव्यविवर्ताः क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणा वा विशेषा न कंचन लोकव्यवहारमुपरचयन्ति, तन्न ते वस्तुरूपाः, लोकव्यवहारोपयोगिनामेव वस्तुत्वात् इति व्यवहारः ॥

सांप्रतं ऋजुसूत्राभिप्रायः कथ्यते—तत्र ऋजुप्रगुणमकुटिलमतीतानागतवक्रपरित्यागाद्वर्तमानक्षणविवर्ति वस्तुनो रूपं सूत्रयति निष्टङ्कितं दर्शयतीति ऋजुसूत्रः । तथा हि—अस्याभिप्रायः । अतीतस्य विनष्टत्वात् अनागतस्यालब्धात्मलाभत्वात् खरविषाणादिभ्योऽविशिष्यमाणतया सकलशक्तिविरहरूपत्वान्नार्थक्रियानिर्वर्तनक्षमत्वम्, अर्थक्रियाक्षमं च वस्तु, तदभावान्न तयोर्वस्तुत्वमिति, वर्तमानक्षणालिङ्गितं च पुनर्वस्तुरूपं समस्तार्थक्रियासु व्याप्रियते इति तदेव पारमार्थिकम् । तदपि च निरंशमभ्युपगन्तव्यम्, अंशव्याप्तेर्युक्तिरिक्तत्वाद्, एकस्यानेकस्वभावतामन्तरेणानेकस्वावयवव्यापनायोगात् । अनेक-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

स्वभावतैवास्त्विति चेन्न, विरोधाघ्रातत्वात् । तथा हि—यद्येकः स्वभावः कथमनेकः, अनेकश्चेत् कथमेकः । एकानेकयोः परस्परपरिहारेणावस्थानात्, तस्मात् स्वरूपनिमग्नाः परमाणव एव परस्परोपसर्पणद्वारेण कथंचिन्निचयरूपतामापन्ना निखिलकार्येषु व्यापारभाज इति ते एव स्वलक्षणम्, न स्थूरतां धारयत्पारमार्थिकमिति । किं च प्रमाणतोऽर्थव्यवस्था, न च प्रमाणं देशकालव्याप्तिग्रहणे किंचन प्रवर्तते, सर्वप्रमाणानां वर्तमानप्रकाशरूपत्वात् । तथा हि—प्रत्यक्षं तावद्रूपालोकमनस्कारचक्षुर्लक्षणकारणचतुष्टयाल्लब्धसत्ताकं वर्तमानक्षणे एव प्रकाशते, अतीतवत्स्यत्क्षणयोरसंनिहितत्वात्, ततश्च तत् तत्कालसंबद्धमेव वस्तुनो रूपं साक्षात्कर्तुं क्षमते, न पूर्वमपरं वा, असंनिधानादेव । यदि पुनर्विनष्टमपि पूर्वक्षणवर्तिरूपमाकलयेत्, तदा विनष्टत्वाविशेषान्निरवधिः क्षणपरंपरा तत्र प्रतीयेत, तथा च सति संकलिकया अनादिजन्मपरंपराग्राहि प्रत्यक्षमनुषज्येत, एवमनागतक्षणग्रहणेऽपि योज्यम्, अनिष्टं चैतत्, तस्मात् तद्वार्तमानिकक्षणग्रहणदक्षमेवेत्यभ्युपगन्तव्यम् । ननु च यदि क्षणभङ्गुरतामर्थात्मनामध्यक्षमेव लोकयति, तदा नीलतेव प्रतिभासमाना सा विप्रतिपत्तिगोचरं न यायादिति तद्विषयो लौकिकानां व्यवहारः प्रवर्तेत, न चैतदस्ति, स्थिरताद्वारेण व्यवहारप्रवृत्तेरिति । अत्र प्रतिविधीयते—साक्षात्कुर्वाणा अपि क्षणविनश्वरतां सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलब्धबुद्धयो मन्दा नाध्यवस्यन्ति, अनादिकालप्ररूढवासनाप्रबोधसमुपजनितमिथ्याविकल्पसामर्थ्याच्च विपर्यस्तस्थिरताव्यवहारं प्रवर्तयन्ति, तन्नायमध्यक्षस्यापराधः, अपि तु प्रमातॄणामेव । तथा हि—घनाकारोऽपि प्रत्यक्षपृष्ठभाविमिथ्याविकल्पसंदर्शित एव, विविक्तदर्शने तत्प्रतिभासायोगात्, करचरणशिरोग्रीवादयो ह्यवयवाः परस्परविभक्ता एव तत्र प्रतिभान्ति, न व्याप्याकारः, न च तेऽपि स्वांशव्यापिनः प्रतिभान्ति, तदवयवानामपीतरेतरविशकलितरूपाणां प्रतिभासता तावत् यावत्परमाणव एव प्रथन्ते, व्यापिरूपस्य विचाराक्षमत्वादित्युक्तप्रायम् । नाप्यनुमानात्स्थिरस्थूरवस्तुसिद्धिः, प्रत्यक्षपरिगृहीतं हि संबन्धमासाद्यानुमानं प्रवर्तते, यदा च तत्क्षणभङ्गुरविविक्तांशग्रहणचातुर्यमाबिभ्रद् दर्शितं तदानुमानमपि तत्प्रतिबन्धमूलकं तद्गोचरमेव पारंपर्येण प्रतिष्ठापयति, स्वप्रतिभासिनो रूपस्यालीकतया तत्प्रतिष्ठापनद्वारेणैव तस्य प्रामाण्यात् । ननु च स्मरणप्रत्यभिज्ञानादीनि स्थिरस्थूरवस्तुव्यतिरेकेण नोपपद्यन्ते, पूर्वमदृष्टे तदभावात्, पुरुषाद्यवयविनां स्मरणात्प्रत्यभिज्ञानाच्च । नैतदस्ति,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तेषामलीकवासनाप्रबोधोत्थापितत्वेन प्रामाण्यायोगात् । किं च, तान्यपि स्वयं वर्तमानक्षणे एव प्रकाशन्ते, विप्लववशात्तु स्वरूपमेव वासनासंपादितातीतार्थरूपतया व्यवस्यन्ति, घनाकारं च तस्यासन्तमध्यारोपयन्ति, तन्न तेभ्योऽपि व्यापिवस्तुसिद्धिः । तस्माद् व्यापिनि रूपे प्रमाणानवतारात् परस्परविश्लिष्टाः परमाणव एव परमार्थत इति ऋजुसूत्रः ॥

तदिदमर्थस्वरूपनिरूपणनिपुणानां नयानां मतमुपवर्णितम्, अधुना शब्दविचारचतुराणामुपवर्ण्यते—तत्र त्रयाणामपि शब्दादीनामिदं साधारणाकूतम्, यदुत शब्द एव परमार्थो नार्थः, तस्य तदव्यतिरिक्तत्वात् । पार्थक्येन वस्तुत्वसिद्धेः कथमव्यतिरेक इति चेत्, प्रमाणादिति ब्रूमः । तथा हि—न व्यतिरिक्तोऽर्थः शब्दात्, तत्प्रतीतौ तस्य प्रतीयमानत्वात्, इह यत्प्रतीतौ यत्प्रतीयते तत् ततोऽव्यतिरिक्तं भवति, तद्यथा शब्दे प्रतीयमाने तस्यैव स्वरूपम्, प्रतीयते च शब्दे प्रतीयमानेऽर्थः, अतोऽसौ ततोऽव्यतिरिक्त इति । अथ अगृहीतसंकेतस्य घटशब्दश्रवणेऽपि घटप्रतीतेरभावाद् व्यतिरिक्त इति चेत्, एवं तर्हि विषस्य मारणात्मकत्वं तदज्ञस्य न प्रतिभातीति तत्ततो व्यतिरिक्तमापद्येत, न चैतदस्ति, तदव्यतिरेकाविशेषेण गुडखण्डवद्विषस्याप्यमारकत्वापत्तेः, संबन्धस्य च व्यतिरिक्तेन सह प्रागेवापास्तत्वात्, तन्न अबुधप्रमातृदोषेण वस्तुनोऽन्यथात्वम्, अन्यथान्धो रूपं नेक्षते इति तदभावोऽपि प्रतिपत्तव्य इति । ये निरभिधाना वर्तन्तेऽर्थास्तेषां शब्दात्पार्थक्येन वस्तुत्वसिद्धिरिति चेन्न, निरभिधानार्थाभावात्, केवलं केचित् विशेषशब्दैः संकीर्त्यन्ते, केचित् सामान्यध्वनिभिरित्येतावान् विशेषः स्यात् । यदि वा सकलार्थवाचका विशेषध्वनयो न सन्तीति नास्त्यत्र प्रमाणम् । ततश्च सर्वेऽर्था विद्यमानस्ववाचकाः, अर्थत्वात्, घटार्थवदिति प्रमाणात्; सर्वेषां स्ववाचकत्वेन पूर्वोक्तयुक्तेः शब्दादपार्थक्यसिद्धिः । तस्मान्न परमार्थतोऽर्थः शब्दादव्यतिरिक्तोऽस्ति, उपचारतः पुनर्लौकिकैरपर्यालोचितपरमार्थैर्व्यवह्रियते । असावप्यौपचारिकः शब्दात्मको वार्थः प्रतिक्षणभङ्गुरः स्वीकर्तव्यः, वर्णानां क्षणध्वंसिताप्रतीतेः, ऋजुसूत्रप्रतिपादितयुक्तिकलापाच्च ॥

सांप्रतमेतेषामेव प्रत्येकमभिप्रायः कथ्यते—तत्र शब्दो रूढितो यावन्तो ध्वनयः कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्तन्ते, यथा इन्द्रशक्रपुरन्दरादयः, तेषां सर्वेषामप्येकमर्थमभिप्रैति किल प्रतीतिवशात् यथा शब्दाव्यतिरेकोऽर्थस्य प्रतिपाद्यते तथैव तस्यैकत्वं वा नैकत्वं वा प्रतिपादनीयम्, न चेन्द्रशक्रपुरन्दरादयः पर्याय-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

शब्दा विभिन्नार्थवाचितया कदाचन प्रतीयन्ते, तेभ्यः सर्वदैवैकाकारपरामर्शोत्पत्तेः, अस्खलद्वृत्तितया तथैव व्यवहारदर्शनात् । तस्मादेक एव पर्यायशब्दानामर्थ इति शब्दः । शब्द्यते आहूयतेऽनेनाभिप्रायेणार्थ इति निरुक्तादेकार्थप्रतिपादकताभिप्रायेणैव पर्यायध्वनीनां प्रयोगादिति ॥

सांप्रतं समभिरूढमतमुपवर्ण्यते—तत्र सम् एकीभावेनाभिरोहति व्युत्पत्तिनिमित्तमास्कन्दति शब्दप्रवृत्तौ योऽभिप्रायः स समभिरूढः । अयं हि पर्यायशब्दानां प्रतिविभक्तमेवार्थमभिमन्यते, तद्यथा—इन्दनादिन्द्रः, परमैश्वर्यमिन्द्रशब्दवाच्यं परमार्थतः, तद्वत्यर्थे पुनरुपचारतो प्रवर्तते, न वा कश्चित् तद्वान्, सर्वशब्दानां परस्परप्रविभक्तार्थप्रतिपादकतया आश्रयाश्रयिभावेन प्रवृत्त्यसिद्धेः । एवं शकनाच्छक्रः, पूर्दारणात् पुरंदर इत्यादि भिन्नार्थत्वं सर्वशब्दानां दर्शयति, प्रमाणयति च—पर्यायशब्दा विभिन्नार्थाः, प्रतिविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकत्वात्, इह ये ये प्रतिविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकास्ते ते भिन्नार्थाः, यथा इन्द्रघटपुरुषादिशब्दाः, विभिन्नव्युत्पत्तिनिमित्तकाश्च पर्यायशब्दा अपि, अतो भिन्नार्था इति । यत्पुनरविचारितप्रतीतिबलादेकार्थाभिधायकत्वं प्रतिपाद्यते तदयुक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । तथा हि—यदि युक्तिरिक्ता प्रतीतिरेव शरणीक्रियते, तदा तदा मन्दमन्दप्रकाशे दवीयसि देशे संनिविष्टशरीरविभिन्ना अपि निम्बकदम्बाश्वत्थकपित्थादय एकतर्वाकारतामाबिभ्राणाः प्रतीयन्ते इति एकतयैवाभ्युपगन्तव्याः । न चैतदस्ति, विविक्ततत्स्वरूपग्राहिप्रत्यनीकप्रत्ययोपनिपातबाधितत्वेन पूर्वप्रतीतेः विविक्तानामेव तेषामभ्युपगमात्, तन्नैकार्थवाचिनो ध्वनयः सन्ति, रूढिः पुनरविचारिततदर्थानामिति समभिरूढः ॥

सांप्रतमेवंभूताभिप्रायः प्रतिपाद्यते—तत्रैवंशब्दः प्रकारवचनः, ततश्चैवं यथा व्युत्पादितः तं प्रकारं भूतः प्राप्तो यः शब्दः स एवंभूतः, तत्समर्थनप्रधानाभिप्रायोऽप्येवंभूतः, तद्विषयत्वात्, विषयशब्देन च विषयिणोऽभिधानात् । अयं हि यस्मिन्नर्थे शब्दो व्युत्पाद्यते स व्युत्पत्तिनिमित्तमर्थो यदैव विवर्तते तदैव तं शब्दं प्रवर्तमानमभिप्रैति, न सामान्येन । यथा उदकाद्याहरणवेलायां योषिदादिमस्तकारूढो विशिष्टचेष्टावानेव घटोऽभिधीयते, न शेषः, घटशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तशून्यत्वात्, पटादिवदिति । अतीतां भाविनीं वा चेष्टामधिकृत्य सामान्येनैवोच्यते इति चेन्न, तयोर्विनष्टानुत्पन्नतया शशविषाणकल्पत्वात् । तथापि तद्द्वारेण शब्दः प्रवर्तते, सर्वत्र प्रवर्तयितव्यः, विशेषाभावात् । किं च यद्यतीतवर्त्स्यच्चेष्टापेक्षया घटशब्दोऽचेष्टावत्यपि प्रयुज्येत, कपालमृत्पिण्डा-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दावपि तत्प्रवर्तनं दुर्निवारं स्यात्, विशेषाभावात्, तस्माद् यत्र क्षणे व्युत्पत्तिनिमित्तमविकलमस्ति तस्मिन्नेव सोऽर्थस्तच्छब्देन वाच्य इत्येवंभूतः ।

तदेवमनेकधर्मपरीतार्थग्राहिका बुद्धिः प्रमाणम्, तद्द्वारायातः पुनरेकधर्मनिष्ठार्थसमर्थनप्रवणः परामर्शः शेषधर्मस्वीकारतिरस्कारपरिहारद्वारेण वर्तमानो नयः । स च धर्माणामानन्त्यादनन्तभेदः, तथापि सर्वसंग्राहकाभिप्रायपरिकल्पनमुखेनैव सप्तभेदो दर्शितः । अयमेव च स्वाभिप्रेतधर्मावधारणात्मकतया शेषधर्मतिरस्कारद्वारेण प्रवर्तमानः परामर्शो दुर्नयसंज्ञामश्नुते । तद्बलप्रभावितसत्ताका हि खल्वेते परप्रवादाः । तथा हि—नैगमनयदर्शनानुसारिणौ नैयायिकवैशेषिकौ । संग्रहाभिप्रायप्रवृत्ताः सर्वेऽप्यद्वैतवादाः, सांख्यदर्शनं च । व्यवहारनयानुपाति प्रायश्चार्वाकदर्शनम् । ऋजुसूत्राकूतप्रवृत्तबुद्धयस्ताथागताः । शब्दादिनयमतावलम्बिनो वैयाकरणादय इति । अथेत्थमभिदधीथाः यथा—कथमेतेऽवधारणद्वारेण स्वकमर्थं समर्थयन्तस्तद्विपरीतं निराकुर्वाणा दुर्नयतां प्रतिपद्यन्ते इति, अत्रोच्यते—एवं प्रवृत्तौ निर्गोचरत्वात्, निर्गोचरस्य नयत्वायोगात् । तथा हि—नयति केनचिदंशेन विशिष्टमर्थं प्रापयति योऽभिप्रायः स नयः, स्वाभिप्रेतधर्मात् शेषधर्मप्रतिक्षेपद्वारेण तु प्रवृत्तौ न किंचन नयति, एकधर्मालिङ्गितस्य वस्तुनोऽसंभवात्, बहिरन्तश्चानेकधर्मपरिकरितस्वभावस्य तस्य प्रतिभासात्, तदपह्नवकारिणां कदभिप्रायाणां प्रतिभासबाधितत्वेनालीकत्वात् । तथा हि—यः तावन्नैगमनयः परस्परविश्लिष्टौ सामान्यविशेषौ प्रत्यपीपदत्, तदयुक्तम्, तयोस्तथा कदाचन प्रतिभासाभावात् । यच्चोक्तम्—अनुवर्तमानैकाकारपरामर्शग्राह्यं सामान्यं यत्र न तत्र विशेषप्रतिभासः, यत्र च विशिष्टदेशदशावच्छिन्नबोधनिर्ग्राह्यो विशेषो न तत्र सामान्यावगतिः, तद्वचनमात्रमेव, धवखदिरपलाशादिसमस्तविशेषापसरणे वृक्षत्वादिसामान्यप्रतिभासाभावात् । दूराद्विशेषाग्रहणेऽपि केवलं तच्चकास्तीति चेत्, तत्राप्यभ्यन्तरीभूतविशेषप्रतिभासात् । तद्विरहे शशविषाणरूपत्वात् । एवं विशेषा अपि न सामान्यादत्यन्तव्यतिरेकिणः प्रतिभान्ति, तन्निमग्नानामेव तेषां ग्रहणात्, इतरथा सत्तातोऽतिरिच्यमाना भावा निःस्वभावतामात्मसात्कुर्वन्ति । तथा वृक्षत्वादिसामान्येभ्योऽपि भेदिनो वृक्षादयो न स्युः, तदभेदनिबन्धनत्वात् तत्स्वरूपस्थितेः, तस्मात्तदेव संवेदनमुपसर्जनीकृतवैषम्यं प्रधानीकृतैकाकारं सामान्यं गृह्णाति इत्युच्यते, न्यक्कृतसमत्वमुत्कलितनानात्वं पुनर्विशेषग्राहीति, समत्वनानात्वयोः कथंचिद् भेदाभेदिनोः परस्परं सर्वार्थेषु भावात्, तदभावे तथाविधप्रतिभासा-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

नुपपत्तेः । एतेन यदवादि 'न चैतौ विभिन्नावपि प्रतिभासमानौ सामान्यविशेषौ कथंचिद् मिश्रयितुं युक्तावित्यादि' तदपास्तमवगन्तव्यम्, विभिन्नयोः प्रतिभासाभावात्, व्यवहारोऽपि सर्वप्रधानोपसर्जनद्वारेण कथंचिदितरेतराविनिर्लुठितसामान्यविशेषसाध्य एव । न हि सामान्यं दोहवाहादिक्रियायामुपयुज्यते, विशेषाणामेव तत्रोपयोगात्; नापि विशेषा एव तत्कारिणः, गोत्वशून्यानां तेषां वृक्षाद्यविशिष्टतया तत्करणसामर्थ्याभावात् । किं च अत्यन्तव्यतिरेके सामान्यविशेषयोः 'वृक्षं छिन्द्धि' इति चोदितः किमिति तद्विशेषे पलाशादौ छेदं विधत्ते । तत्र तस्य समवायादिति चेन्न । समवायग्राहकप्रमाणाभावात्, भावेऽपि विश्लिष्टयोरभेदबुद्ध्युत्पादनाक्षमत्वात्, तस्यापि व्यतिरिक्ततया पदार्थान्तराविशेषात् नित्यत्वैकत्वसर्वगतत्वादिभिश्च सर्वत्र तत्करणप्रसङ्गात् । यत्पुनरवादीः 'यदुत यदि सामान्यं विशेषनिष्ठम्, विशेषो वा सामान्यव्याप्तः समुपलभ्येत, ततो विविक्तयोस्तयोः क्वचिदनुपलम्भात् योऽयं विविक्तः सामान्यविशेषेषु चाभिधानार्थक्रियालक्षणो व्यवहारः स समस्तः प्रलयं यायाद्, लोलीभावेन तद्विवेकस्य कर्तुमशक्यत्वात्', तदप्यसमीचीनम् । यतो यद्यपि परस्पराविविक्तयोः सामान्यविशेषयोः सर्वत्रोपलम्भः, तथापि यत्रैव प्रमातुरर्थित्वं तदेव सामान्यम्, विशेषान्वा प्रधानीकृत्य तद्गोचरं ध्वनिमर्थक्रियां वा प्रवर्तयति, इतरस्याप्युपसर्जनभावेन तत्र व्यापारात्, तद्विकलस्येतरस्यापि शशविषाणायमानतया क्वचिदनुपयोगात् । किं च, अत्यन्तव्यतिरेकिणि विशेषेभ्यः सामान्ये वृत्तिविकल्पोपलम्भनूतनविशेषसंबन्धादिद्वारेण दूषणमुद्गरकदम्बकं मूर्धनि पतद् दुर्विषहं स्यात् । तथा हि—तत्तेषु कथं वर्तेत सामस्त्येन एकदेशेन वा । सामस्त्यपक्षे प्रतिविशेषं परिसमाप्ततया सामान्यबहुत्वप्रसङ्गः, अनिष्टं चैतद्, एकत्वाभ्युपगमक्षतेः । एकदेशेन पुनर्यावन्तो विशेषास्तावन्तस्तदंशाः प्रसजन्ति, न चैतदस्ति, सामान्यस्य निरवयवत्वात्, सावयवत्वेऽपि पुनस्ते भिन्ना अभिन्ना वा । यद्यभिन्ना विशेषाः, तर्ह्यभेदिनः किं नेष्यन्ते, विशेषाभावात् । भेदपक्षे पुनस्तेष्वपि तत्कथं वर्तेत—सामस्त्येन एकदेशेन वेति । तदेव चोद्यमलब्धपरिनिष्ठमवतरति, तन्नात्यन्तभेदिनो वृत्तिः संभवति । किं च यद्येकं सामान्यं भेदवत् समस्तविशेषेषु वर्तेत, तदैकविशेषोपलम्भकाले तदुपलभ्यते न वा । यद्याद्यः पक्षः, तस्यैकतया सर्वत्रोपलम्भात्, व्याप्यग्रहणाभावे व्यापकग्रहणासिद्धेः निखिलतद्व्याप्यविशेषग्रहणमासज्येत, न चैतदस्ति, पुरोवर्तिविशेषस्यैव साक्षा-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

त्करणात्, शेषविशेषाणामसंनिधानात्, संनिहितविशेषनिष्ठमेव तदुपलभ्यते, तस्यैव तद्व्यञ्जकत्वात् । इतरेषां तदभावादिति चेन्न, एकस्वभावस्य खण्डशो व्यञ्जनायोगात्, संनिहितविशेषव्यञ्जितमेव तत्सर्वत्र स्वभावान्तराभावात् सर्वविशेषगतं च तद्रूपमतस्तद्दर्शनं केन वार्येत । अथ द्वितीयः कल्पः, तथा सति यथा एकविशेषोपलम्भसमये नोपलभ्यते, तथा विशेषोपलम्भकालेऽपि नोपलभ्येत, विशेषाभावात्, अतस्तदभाव एवोक्तः स्यात्, केवलस्योपलम्भाभावात्, उपलम्भेऽपि स्वस्वभावस्थितेर्विशेषरूपतापत्तिः, तथा चिरंतनविशेषव्यवस्थितसत्ताकं तन्नूतनविशेषोत्पादे सति कथं तेन सह संबन्धमनुभवेत् । न तावद्विशेषान्तरेभ्यस्तदुत्पित्सु विशेषदेशं गन्तुमर्हति, निष्क्रियत्वात्, नापि तत्रैवाभवत्, विशेषोत्पादात्प्राक् तद्देशे तदुपलम्भाभावात्, नापि विशेषेण सहोत्पद्यते, नित्यत्वात्, नित्यस्य चोत्पत्तिनिरोधाभावात् । अथ एतद्दोषपरिजिहीर्षया तत्सक्रियकमभिधीयते, तथापि पूर्वव्यक्तित्यागेन वा नूतनविशेषदेशमाक्रामेत् तदभावेन वा । न तावदाद्यः पक्षः, चिरंतनव्यक्तीनां सामान्यविकलतया तत्संबन्धसाध्यबुद्धिध्वनिविरहप्रसङ्गात्, न चैतदस्ति, अपरापरविशेषोत्पादेऽपि प्राचीनव्यक्तिषु तद्दर्शनात् । अथ द्वितीयः कल्पः, तदप्यसंबद्धम्, निरवयवस्य पूर्वव्यक्तित्यागवैकल्येन समुत्पित्सुव्यक्तिप्रतिगमनाभावात्, सावयवपक्षस्य पुनः प्रागेवापास्तत्वात्, नैतदभ्युपगमद्वारेण परिहारः श्रेयान् । अन्यच्च व्यतिरिक्तसामान्यसंबन्धाद् यदि भावाः समानाः, न स्वरूपेण, तदा सत्त्वसंबन्धात्प्राग् भावाः सन्तोऽसन्तो वा । सन्तश्चेदपार्थकः सत्तासंबन्धः, अन्यथानवस्था प्रसज्येत, पुनः सत्तान्तरसंबन्धानिवारणात् । असन्तश्चेदत्यन्तासतामपि गगनारविन्दादीनां सत्तासंबन्धात् भावरूपतापद्येत । एवं द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वगोत्वादिसामान्येष्वपि समस्तमेतद्वाच्यम्, एकयोगक्षेमत्वात्, तन्न परस्परमत्यन्तव्यतिरेकिणौ सामान्यविशेषौ कथंचन घटामाटीकेते । अत एव तत्समर्थनप्रवणस्तत्तादात्म्यप्रतिक्षेपकोऽभिप्रायो निरालम्बनत्वान्नैगमदुर्नयस्य व्यपदेशमास्कन्दति, तादात्म्यापेक्षयैव सामान्यविशेषव्यतिरेकसमर्थकस्य नैगमनयत्वात्, व्यतिरेकिणोरपि तयोर्वस्तुनि कथंचिद् भावात्, इतरथा विवक्षयापि तथा दर्शयितुमशक्यत्वात्, प्रधानोपसर्जनभावस्य द्वयनिष्ठत्वात्, अत्यन्ततादात्म्येन तत्कारिण्या विवक्षाया अपि निर्गोचरताप्रसङ्गात् । तस्मात्कथंचिद् भेदाभेदिनावेवैतौ, तदन्यतरसमर्थकः पुनः निरालम्बनत्वात् दुर्नयतां स्वीकरोतीति स्थितम् ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तथा संग्रहोऽप्यशेषविशेषप्रतिक्षेपमुखेन सामान्यमेकं समर्थयमानो दुर्नयः, तदुपेक्षाद्वारेणैव तस्य नयत्वात्, विशेषविकलस्य सामान्यस्यासंभवात् । तथा हि—यत्तावदुक्तम्—यदुत विशेषाः सामान्याद् व्यतिरेकिणोऽव्यतिरेकिणो वा । व्यतिरेकपक्षे निःस्वभावत्वम्, निःसत्ताकत्वात् । अव्यतिरेकपक्षे भावमात्रम्, तदव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत् । तदयुक्तम्, विशेषवादिनोऽप्येवंविधविकल्पसंभवात् । तथा हि—विशेषेभ्यः सामान्यं व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा । व्यतिरिक्तं चेन्न तर्हि सामान्यम्, स्वस्वरूपव्यवस्थिततया विशेषरूपत्वात् । अव्यतिरिक्तं चेत्, तथापि न सामान्यम्, विशेषाव्यतिरिक्तत्वादेव तत्स्वरूपवत् । यदप्यवादि—अनाद्यविद्याबलप्रवृत्तो विशेषव्यवहारः, तात्त्विकं सामान्यम्, तदपि च वचनमात्रमेव, युक्तिरिक्तत्वात्, सामान्यमेवानाद्यविद्यादर्शितम्, विशेषाः पुनः पारमार्थिका इति विशेषवादिनोऽपि वदतो वक्त्रभङ्गाभावात् । यत्पुनर्विशेषग्राहकप्रमाणाभावं प्रतिपादयता अभ्यधायि—यदुत प्रत्यक्षं भावसंपादितसत्ताकं तमेव साक्षात्करोति नाभावं तस्यानुत्पादकत्वादित्यादि, तदयुक्ततरम्, यतः केनेदं भवतोऽत्यन्तसुहृदा निवेदितं भाव एव केवलः प्रत्यक्षमुपस्थापयति, न पुनरभावोऽपि । अभावव्यापाराभावप्रतिपादकयुक्तिकलापेनेति चेत् मुग्ध, विप्रतारितोऽसि, तद्व्यापाराभावासिद्धेः, सदसद्रूपवस्तुनः समस्तक्रियासु व्यापारात् । भावतादात्म्येन व्यवस्थितस्याभावस्य व्यापारविरोधाभावात् कथं भावाभावयोस्तादात्म्यम्, विरोधादिति चेत्, न, प्रमाणप्रसिद्धे विरोधाभावात् । तथा हि—घटादिकः पदार्थात्मा स्वरूपेण सन्, न पटादिरूपेणापि इति भावाभावात्मकः, यदि पुनः कथंचिन्नाभावात्मकः स्यात्, तदा पटादिरूपेणापि भावात् सर्वात्मकः प्राप्नोति, युक्तमेतत्, अत एव भेदप्रपञ्चविलयसिद्धिरिति चेत्, स्यादेतत्, यदि पटाद्यभावैकान्ताच्छून्यवादिनो मनोरथपूरणं न स्यात् । तथा हि—पटादिविविक्तो घटोऽनुभूयते, न च पटाद्यभावो भावेन सह तादात्म्यमनुभवति, तस्मादभावात्मक एवायम्, एवं पटादयोऽपीतरेतरापेक्षयेति शून्यत्वापत्तिः, तस्मात् स्वरूपमाबिभ्राणं पररूपेभ्यो व्यावृत्तमेव वस्तु सर्वक्रियासु व्याप्रियते इति भावाभावात्मकस्यैव व्यापारः स्वरूपधारणस्य स्वभावत्वात्, पररूपव्यावर्तनस्याभावत्वादिति । एवं स्वगोचरप्रत्यक्षोत्पादनेऽपि व्याप्रियते, ततश्च तद्रूपमेव तत्साक्षात्कुर्यादिति स्वरूपनियते पररूपेभ्यो व्यावृत्ते एव वस्तुनि प्रत्यक्षं प्रवर्तते, तज्जन्यत्वात्, न भावमात्रे, तस्य केवलस्य स्वरूपाव्यवस्थितेरुत्पादकत्वायोगात् । न च जनकत्वादर्थो

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

ग्राह्यो जन्यत्वाद्वा ज्ञानं ग्राहकमतिप्रसङ्गादित्युक्तम्, किं तर्हि आवरणविच्छेदादेर्लब्धसत्ताकं ग्रहणपरिणामात् ज्ञानं गृह्णाति, अर्थस्तु संनिधानादेर्गृह्यते, स चानुवर्तमानव्यावर्तमानरूप एव प्रतीयते इति तथाभूतोऽभ्युपगन्तव्यः, न केवलं सामान्यरूप इति । सदसदंशयोः कथमेकत्रावस्थानमिति चेत्, तादात्म्येनेति ब्रूमः । ननु तादात्म्यं भावमात्रमभावमात्रं वापद्येत, इतरेतराव्यतिरिक्तत्वात्, इतरेतरस्वरूपवत्, तन्नोभयरूपवस्तुसिद्धिः । नैतदस्ति, तादात्म्यस्य संबन्धत्वात्, संबन्धस्य च द्वयनिष्ठत्वात्, तदभावे कस्य केन संबन्धः निर्गोचरत्वात् । तस्मादेतौ सदसदंशौ धर्मिरूपतया अभेदिनौ, वस्तुनः सदसद्रूपस्यैकत्वाद्, धर्मरूपतया पुनर्विवक्षितौ भेदमनुभवतः, स्वरूपेण भावात्, पररूपेण त्वभावादिति । तदेवं प्रत्यक्षे विविक्तवस्तुग्राहिणि सकलप्रमाणप्रष्ठे प्रसाधिते शेषप्रमाणान्यपि तदनुसारितया विविक्तमेव स्वगोचरं स्थापयन्तीति, तदपलापी केवलसामान्यप्रतिष्ठापकः कदभिप्रायः संग्रहदुर्नयव्यपदेशं स्वीकुरुते, विशेषापेक्षयैव सामान्यस्थापकस्य संग्रहनयत्वादिति ॥

तथा व्यवहारोऽपि प्रमाणप्रसिद्धं वस्तुस्वरूपं निह्नुवानो युक्तिरिक्तमविचारितरमणीयं लोकव्यवहारमार्गानुसारि समर्थयमानो दुर्नयतामात्मनि निधत्ते, लोकव्यवहारप्रसाधकस्यापीतरानिष्टौ व्यवस्थानाभावात् । तथा हि—यदीदं कियत्कालभावि स्थूरतामाबिभ्राणं लोकव्यवहारकारि घटादिकं भवतस्तात्त्विकमभिप्रेतं तन्नाकस्मिकम्, किं तर्हि नित्यपरमाणुघटितम्, इतरथा निष्कारणत्वेन सर्वदा भावाभावप्रसङ्गात् । न ते परमाणवस्तथा प्रतिभान्तीति चेत्, न, अत एव तेषामनुमानतः सिद्धिः, यदि पुनर्यदेव साक्षान्न विशददर्शने चकास्ति तत्सकलमपलप्येत हन्त बह्विदानीमपलपनीयम्, घटादिवस्तुनोऽप्यर्वाग्भागवर्तित्वङ्मात्रप्रतिभासात् मध्यपरभागादीनामपलापप्रसङ्गात्, तथा च लोकव्यवहारकारितापि विशीर्येत, तावता तदसिद्धेः । अथात्रानुमानबलेन व्यवहारक्षमसंपूर्णवस्तुनः साधनम्, एवं तर्हि भूतभाविपर्यायपरमाणुसाधनमपि क्रियताम्, विशेषाभावात् । तथा हि—यथा बाह्यत्वङ्मात्रप्रतिभासेऽपि सर्ववस्तूनां तावता व्यवहाराभावाद् मध्यभागादिसाधनेन संपूर्णानि तत्समर्थानि तानि साध्यन्ते, तथैव कियत्कालभाविघनाकारदर्शनेऽप्यनाद्यनन्तपरमाणुतादात्म्यव्यवस्थितशरीराणि तानि साध्यन्ताम्, तदभावेऽपि तेषामनुपपत्तेः । तथा हि—व्यवहारावतारिणो दर्शनयोग्यस्याद्यपर्यायस्य तावदतीतपर्यायानभ्युपगमे निर्हेतुकत्वम्, तत्र चोक्तो दोषः, तदुत्पादकादन्तरपर्यायेष्टौ पुनस्तज्जनकपर्या-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

योऽभ्युपगन्तव्य इति अनादिपर्यायपरंपरासिद्धिमध्यासीत, तथा व्यवहारावतारिवस्तुपर्यन्तपर्यायस्य पर्यायान्तरानुत्पादकत्वे बलादवस्तुत्वमाढौकते, भवन्नीतेरेवार्थक्रियाकरणवैकल्यात्, तदुत्पादकत्वे पुनरसावप्यपरपर्यायोत्पादकत्वे इत्यनन्तपर्यायमालोपपद्यते । तथा घनाकारोऽपि विशददर्शनेन साक्षात्क्रियमाणो निष्प्रदेशपर्यन्तावयवव्यतिरेकेण नोपपद्यते, करचरणशिरोग्रीवाद्यवयवानां खण्डशो भिद्यमानतयावयविरूपत्वात्, तदवयवानामप्यवयवान्तरघटितत्वात् । परमाणव एव पर्यन्तावयवाः परमार्थतो घनाकारहेतवः, तदभावे पुनराकस्मिकोऽसौ सर्वत्रोपलभ्येत, न वा क्वचित्, विशेषाभावात् । एतेन यदवादि—लोकव्यवहारावतारिणः प्रमाणमनुग्राहकमस्ति वस्तुनो नेतरस्येत्यादि तदपि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम्, दृश्यमानार्थान्यथानुपपत्त्यैव तत्साधनात् । यत् पुनरुक्तम्—किं तेषामतीतानागतपर्यायपरमाण्वादीनां पर्यालोचनेन लोकव्यवहारानुपयोगितया वस्तुत्वादित्यादि, तदयुक्तम्, उपेक्षया वार्तमानिकवस्तुनोऽनुपयोगित्वेनावस्तुत्वप्राप्तेः, सर्वस्य सर्वलोकानुपयोगित्वात् । कस्यचिदुपयोगितया वस्तुत्वे तेषामपि सा समस्त्येव, सर्वज्ञज्ञानादिगोचरत्वाद् इत्यास्तां तावत् । तदेवं प्रमाणप्रसिद्धार्थापलापित्वाद् व्यवहारो दुर्नयः, तदुपेक्षया व्यवहारानुपातिवस्तुसमर्थकस्य व्यवहारनयत्वादिति ।

अथ ऋजुसूत्रोऽपि दृष्टापलापेनादृष्टमेव क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणं वस्तुस्वरूपं परमार्थतया मन्यमानो दुर्नयतामास्कन्दति, दृश्यमानस्थिरस्थूरार्थापह्नवे निर्मूलतया स्वाभिप्रेतवस्तुसमर्थकपरामर्शस्योत्थानाभावात् । तथा हि—स्वावयवव्यापिनं कालान्तरसंचरिष्णुमाकारं साक्षाल्लक्षयन् पश्चात् कुयुक्तिविकल्पेन विवेचयेत्, यदुतैष स्थिरस्थूरो दृश्यमानः खल्वाकारो न घटामियर्ति, विचाराक्षमत्वादित्यादिना च दृष्टमदृष्टसंदर्शकैः कुयुक्तिविकल्पैर्बाधितुं शक्यम्, सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् । अथाभिदधीथाः—मन्दमन्दप्रकाशे प्रदेशे रज्जौ विषधरभ्रान्तिः प्राक्तनी यथोदीचीनेन तन्निर्णयकारिणा विकल्पेन बाध्यते, तथेदमपि स्थिरस्थूरदर्शनं क्षणक्षयिपरमाणुप्रसाधकपरामर्शेन, किमत्रायुक्तम्, नैतदस्ति, रज्जुप्रतिभासस्यैव प्राक्प्रवृत्तविषधरभ्रान्त्यपनोददक्षत्वात्, तदभावे च विकल्पशतैरपि निवर्तयितुमशक्यत्वात्, अत्राप्यतीतवत्स्यतोर्विनष्टानुत्पन्नतया संनिहितत्वात्, स्थूरावयवानां च स्वावयवेषु भेदाभेदद्वारेण पर्यालोच्यमानानामवस्थानाभावात् क्षणक्षयिपरमाणव एव प्रतिभान्ति, ततश्च प्रतिभास एव स्थिरस्थूरदर्शनस्य बाधक इति चेत्, एवं तर्हि प्रति-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

भासस्योपदेशगम्यतानुपपत्तेः तथैव व्यवहारः प्रवर्तेत । पाश्चात्यमिथ्याविकल्पविप्लवान्न प्रवर्तते इति चेत्, न, अन्यत्राप्यस्योत्तरस्य विप्लवहेतुत्वात् । तथा हि—धवले जलजादौ प्रतिभातेऽपि 'नीलोऽयम्' अध्यक्षेणावलोकितः पाश्चात्यमिथ्याविकल्पविप्लवाद् धवलः प्रतिभातीति भवन्न्यायेन शठः प्रतिजानानः केन वार्येत । तन्न दृष्टापलापः कर्तुं शक्य इति स्थिरस्थूरवस्तुसिद्धिः, तस्यैव दर्शनात्, इतरस्य तद्दर्शनद्वारेण साध्यमानस्यानुमेयत्वात्, तदनिष्टौ तस्याप्यसिद्धेः । एतेन स्थिरस्थूरवस्तुनोऽर्थक्रियाविरहप्रतिपादनमपि प्रतिव्यूढम्, तथाविधस्यैव सर्वक्रियासु व्यापारदर्शनात् क्षणक्षयिणोऽर्थक्रियानिषेधाच्च । यथोक्तं प्राक्—क्षणभङ्गुरो ह्यर्थात्मा स्वक्षणे पूर्वं पश्चाद्वा कार्यं कुर्यादित्यादि । किं च सत्त्वपुरुषत्वचैतन्यादिभिर्बालकुमारयुवस्थविरत्वहर्षविषादादिभिश्चानुवर्तमानव्यावर्तमानरूपस्य सर्वस्य वस्तुनः प्रतीतेर्द्रव्यपर्यायात्मकत्वम्, अभेदस्य द्रव्यत्वात्, भेदस्य पर्यायरूपत्वादिति । ततश्च भूतभाविक्षणयोरसंनिधानद्वारेण वार्तमानिकक्षणस्यैवार्थक्रियाकारित्वप्रतिपादनं नास्मद्बाधाकरम्, पर्यायाणां क्रमभावितया वर्तमानपर्यायालिङ्गितस्यैव द्रव्यस्यार्थक्रियाकरणचतुरत्वात्, केवलं तत्त्रिकालव्यापि द्रष्टापि द्रव्यरूपतया यथाभूत एव, ततश्च क्षणिकपर्यायतिरोधानद्वारेण तद्रूपसंकलनात् स्थिरमेवेदं समस्तक्रियासु व्याप्रियते इति प्रतीतिवीथीमवतरति, स्थैर्यस्यापि तात्त्विकत्वात्, क्षणिकपर्यायाणां विद्यमानानामप्यग्रहणात्, प्राकृतलोकज्ञानस्यावरणक्षयोपशमापेक्षितया कतिचिदंशविषयत्वात् । यदि पुनर्द्रव्यबुद्धिः पर्यायपरंपरादर्शनबलायातत्वादतात्त्विकी कल्प्येत, तदा पूर्वपर्यायस्योत्तरपर्यायोत्पादने सान्वयत्वं निरन्वयत्वं वा वक्तव्यम्, गत्यन्तराभावात् । सान्वयत्वे द्रव्यं पर्यायान्तरेणाभिहितं स्यात्, निरन्वयत्वाच्च पुनर्निर्हेतुतयोत्तरपर्यायानुत्पादप्रसङ्गः । तन्नोभयरूपवस्तुव्यतिरेकेणार्थक्रियासिद्धिः । न चार्थक्रिया वस्तुलक्षणम्, शब्दविद्युत्प्रदीपादिचरमक्षणानां क्षणान्तरानारम्भकत्वेनावस्तुत्वप्राप्तेः, तदवस्तुत्वे पुनरुपान्त्यक्षणस्यापि वस्तुनि व्यापाराभावात्, एवं यावत्सर्वक्षणानां संकलिकया वस्तुत्वम् । अथ क्षणान्तरानारम्भेऽपि स्वगोचरज्ञानजनकत्वमर्थक्रिया परिकल्प्येत, तथा सति अतीतभावपर्यायपरंपरापि योगिज्ञानगोचरतां यातीति वस्तुत्वं स्वीकुर्यात्, नार्थक्रिया वस्तुलक्षणम्, अपि तु उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तता, प्रमाणप्रतिष्ठितत्वात् । उत्पादव्ययौ ध्रौव्येण सह विरुद्धाविति चेत्, कुतोऽयं विरोधः, प्रमाणादप्रमाणाद् वा । न तावदाद्यः पक्षः, सर्वप्रमाणानां बहिरन्तस्तथाविध-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

वस्तुद्योतनपटिष्ठतया प्रसाधितत्वात् । नापि द्वितीयः, अप्रमाणस्याकिंचित्करत्वात् । एतेन स्थूरतादूषणमपि प्रतिक्षिप्तम्, प्रतिभासहतत्वात्, तदपह्नवे विरोधोद्भावे तस्य निर्मूलतया प्रलापमात्रत्वात् । यत्पुनर्वर्तमानप्रकाशरूपतया तत्संबन्धवस्तुग्राहित्वं सर्वप्रमाणानामुदग्राहि तदयुक्तम्, तेषामेकान्तेन वार्तमानिकत्वासिद्धेः, कथंचिदात्माव्यतिरेकित्वात्, तस्य च कालत्रयव्यापकत्वात्, तद्रूपतया तेषामप्यवस्थानात्, ततश्चात्मनोऽर्थग्रहणपरिणामरूपत्वात् । सर्वप्रमाणानां परिणामिन्येव वस्तुनि व्यापारो न क्षणिके । न चातीतानागतक्षणवर्तिवस्तुग्रहणेप्यनाद्यनन्तजन्मपरंपराग्रहणप्रसङ्गः, आवरणविच्छेदसापेक्षत्वात्, तस्यैव परमार्थतः संवेदनाविर्भावान्तरकारणत्वात्, ग्राह्यादेर्बहिरङ्गत्वात् । सामस्त्येन पुनरावरणविलये सति समस्तवस्तुविस्तारानाद्यनन्तक्षणपरंपराग्रहणप्रसङ्गो ना(तो)नाबाधाकारी, इष्टत्वात् । तदेकदेशक्षयोपशमे पुनस्तदनुसारिणी बोधप्रवृत्तिरिति कियत्कालं भाविनि स्थूरे वस्तुनि प्राकृतलोकज्ञानानि प्रवर्तन्ते न संपूर्णे । न च तान्यलीकानि, तद्ग्राह्यांशस्यापि वस्तुनि भावात् तावतैव व्यवहारसिद्धेरिति । यच्चोक्तम्—क्षणिकतां गृह्णन्तोऽपि सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलब्धत्वाद् मन्दा नाध्यवस्यन्ति, मिथ्याविकल्पवशात् स्थिरताव्यवहारं च प्रवर्तयन्ति, तदयुक्तम्, भवदाकूतेन सादृश्याभावात्, तदभावे तदुत्पाद्याभिमतभ्रान्तेर्निर्बीजतयोत्पत्तेरसंभवात् । तथा स्थिरतारोपोऽपि क्वचिद् गृहीतस्थिरत्वस्यैव युक्तो नान्यथा, यथा दृष्टविषधरस्य मन्दप्रकाशे रज्जुदर्शने विषधरारोपः, न च भवतां कदाचन स्थिरता प्रतीतिगोचरचारितामनुभवति, तत्कथं प्रतिक्षणमुदयापवर्गसंसर्गिणि सकले वस्तुनि प्रत्यक्षेणावलोकितेऽपि तदारोप इति तस्मात्तिरोहितक्षणविवर्तमलक्षितपरमाणुवैविक्त्यं वस्तु सांव्यवहारिकप्रमाणैर्गोचरीक्रियते । तत्तिरस्कारद्वारेण अदृष्टक्षणक्षयिपरमाणुप्रतिष्ठापकोऽभिप्राय ऋजुसूत्रो दुर्नयसंज्ञामश्नुते, तदुपेक्षयैव तद्दर्शकस्य नयत्वात् । इति ॥

तथा शब्दादयोऽपि सर्वथा शब्दाव्यतिरेकमर्थस्य समर्थयन्तो दुर्नयाः, तत्समर्थनार्थमुपन्यस्तस्य तत्प्रतीतौ प्रतीयमानत्वलक्षणस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात् । तथा हि—नायमेकान्तो यत्प्रतीतौ यत्प्रतीयते तत्ततोऽव्यतिरिक्तमेव, व्यतिरिक्तस्यापि पावकादेरन्यथानुपपन्नत्वलक्षणसंबन्धबलाद् धूमादिप्रतीतौ प्रतीयमानत्वात् । एवं शब्दोऽपि व्यतिरिक्तमप्यर्थं वाचकत्वात् प्रत्याययिष्यति, अव्यतिरेकस्य प्रत्यक्षादिबाधितत्वात्, शब्दाद्विवेकेनैवानुभूयमानत्वात्,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अस्मिश्च हेतावनैकान्तिके स्थिते सर्वार्थानां स्ववाचकत्वसाधनद्वारेण शब्दाव्यतिरेकसाधनमपि दूरापास्तमेव । न चात्रापि प्रतिबन्धग्राहि प्रमाणम्—यो योऽर्थस्तेन तेन सवाचकेन भवितव्यम्, घटादिदृष्टान्तमात्रात्तदसिद्धेः, क्षणिकालक्ष्यद्रव्यविवर्तानां संकेतग्रहणोपायाभावेनाभिलपितुमशक्यतया अनभिलाप्यत्वसिद्धेश्च क्षणभङ्गुरताप्रतिज्ञानं पुनरमीषामपि ऋजुसूत्रवन्निरसितव्यम् । तथा प्रत्येकमतापेक्षयापि स्वाभिप्रेतं प्रतिष्ठापयन्तस्तद्विपरीतं शब्दार्थं तिरस्कुर्वाणा दुर्नयतामात्मसात्कुर्वन्ति । एतावद्धि प्रमाणप्रतिष्ठितम्, यदुत विधिमुखेन शब्दोऽर्थस्य वाचक इति, न पुनरयं नियमो यथायमस्यैव वाचको नान्यस्य, देशकालपुरुषसंकेतादिविचित्रतया सर्वशब्दानामपरापरार्थाभिधायकत्वोपपत्तेः, अर्थानामप्यनन्तधर्मत्वादेवापरापरशब्दवाच्यत्वाविरोधात्, तथैवाविगानेन व्यवहारदर्शनात्, तदनिष्टौ तल्लोपप्रसङ्गात् । तस्मात् सर्वध्वनयो योग्यतया सर्वार्थवाचकाः, देशक्षयोपशमाद्यपेक्षया तु क्वचित् कथंचित् प्रतीतिं जनयन्ति । ततश्च क्वचिदनपेक्षितव्युत्पत्तिनिमित्ता रूढितः प्रवर्तन्ते, क्वचित् सामान्यव्युत्पत्तिसापेक्षाः, क्वचित्तत्कालवर्तिव्युत्पत्तिनिमित्तापेक्षयेति न तत्र प्रामाणिकेन नियतार्थग्रहो विधेयः । अतोऽमी शब्दादयो यदा इतरेतराभिमतशब्दार्थोपेक्षया स्वाभिमतशब्दार्थं दर्शयन्ति, तदा नयाः, तस्यापि तत्र भावात् । परस्परबाधया प्रवर्तमानाः पुनर्दुर्नयरूपतां भजन्ति, निरालम्बनत्वादिति । ननु च यद्येकैकधर्मसमर्थनपरायणाः शेषधर्मतिरस्कारकारिणोऽभिप्राया दुर्नयतां प्रतिपद्यन्ते, तदा वचनमप्येकधर्मकथनद्वारेण प्रवर्तमानं सावधारणत्वाच्च शेषधर्मप्रतिक्षेपकारि अलीकमापद्यते, ततश्चानन्तधर्माध्यासितवस्तुसंदर्शकमेव वचनं यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वात्सत्यम्, न चैवं वचनप्रवृत्तिः, घटोऽयं शुक्लो मूर्त इत्याद्येकैकधर्मप्रतिपादननिष्ठतया व्यवहारे शब्दप्रयोगदर्शनात्, सर्वधर्माणां यौगपद्येन वक्तुमशक्यत्वात्, तदभिधायकानामप्यानन्त्यात् । न चैकैकधर्मसंदर्शकत्वेऽप्यमूनि वचनान्यलीकानि वक्तुं पार्यन्ते, समस्तशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, तदलीकत्वे ततः प्रवृत्त्यसिद्धेरिति । अत्रोच्यते, इह तावद् द्वये वस्तुप्रतिपादकाः लौकिकास्तत्त्वचिन्तकाश्च । तत्र प्रत्यक्षादिप्रसिद्धमर्थमर्थित्ववशाल्लौकिकास्तावद् मध्यस्थभावेन व्यवहारकाले व्यपदिशन्ति—यदुत नीलमुत्पलं सुगन्धि कोमलमिति, न तु तद्धर्मिगतधर्मान्तरग्रहणनिराकरणयोराद्रियन्ते, अनर्थित्वात्, तावतैव विवक्षितव्यवहारपरिसमाप्तेः । न च तद्वचनानामलीकता, शेषधर्मान्तरप्रतिक्षेपाभावात्, तत्प्रति-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

क्षेपकारिणामेवालीकत्वात् । परः सर्वं वचनं सावधारणमिति न्यायात् तेषामपि शेषधर्मतिरस्कारित्वसिद्धेर्भवन्नीत्यालीकतापद्यते इति चेत्, न, अवधारणस्य तदसंभवमात्रव्यवच्छेदे व्यापारात् । अनेकपुरुषसंपूर्णे सदसि द्वारादौ स्थितस्य किमत्र देवदत्तः समस्ति नास्तीति वा दोलायमानबुद्धेः केनचिदभिधीयते—यथा देवदत्तोऽस्तीति । अत्र यद्यप्युपन्यस्तपदद्वयस्य सावधारणता गम्यते, अन्यथा तदुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तथाप्यवधारणं तदसंभवमात्रं व्यवच्छिनत्ति, न शेषपुरुषान्तराणि । नापि पररूपेण नास्तित्वम्, तद्व्यवच्छेदाभिप्रायेण प्रस्तुतवाक्यप्रयोगात्, प्रयोक्तुरभिप्रायादिसापेक्षतयैव ध्वनेः स्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यात् । न च वाच्यवाचकभावलक्षणसंबन्धानर्थक्यम्, तदभावे प्रयोक्त्रभिप्रायादिमात्रेण रूपस्यैव नियोक्तुमशक्यत्वात् । न च समस्तधर्मयुक्तमेव वस्तु प्रतिपादयद्वचनं सत्यमित्यभिदध्महे, येनैकैकधर्मालिङ्गितवस्तुसंदर्शकानामलीकता स्यात्, किं तर्हि संभवदर्थप्रतिपादकं सत्यमिति, संभवन्ति च शेषधर्माप्रतिक्षेपे वचनगोचरापन्ना धर्माः, तस्मात् तत्प्रतिपादकं सत्यमेव । यदा तु दुर्नयमताभिनिविष्टबुद्धिभिस्तीर्थान्तरीयैस्तद्धर्मिगतधर्मान्तरनिराकरणाभिप्रायेणैव सावधारणं तत् प्रयुज्यते, यथा नित्यमेव वस्तु अनित्यमेव वेत्यादि, तदा निरालम्बनत्वादलीकतां प्राप्नुवत्केन वार्येत । तत्त्वचिन्तकाः पुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमनेकान्तात्मकं वस्तु दर्शयन्तो द्वेधा दर्शयेयुः, तद्यथा—विकलादेशेन सकलादेशेन वा । तत्र विकलादेशो नयाधीनः, सकलादेशः प्रमाणायत्तः । तथा हि—यदा मध्यस्थभावेनार्थित्ववशात् किंचिद्धर्मं प्रतिपिपादयिषवः शेषधर्मस्वीकरणनिराकरणविमुखया धिया वाचं प्रयुञ्जते तदा तत्त्वचिन्तका अपि लौकिकवत् संमुग्धाकारतयाचक्षते—यदुत जीवोऽस्ति कर्ता प्रमाता भोक्तेत्यादि, अतः संपूर्णवस्तुप्रतिपादनाभावाद् विकलादेशोऽभिधीयते, नयमतेन संभवद्धर्माणां दर्शनमात्रमित्यर्थः । यदा तु प्रमाणव्यापारमविकलं परामृश्य प्रतिपादयितुमभिप्रयन्ति, तदाङ्गीकृतगुणप्रधानभावा अशेषधर्मसूचककथंचित्पर्यायस्याच्छब्दभूषितया सावधारणया वाचा दर्शयन्ति स्यादस्त्येव जीवः इत्यादिकया, अतोऽयं स्याच्छब्दसंसूचिताभ्यन्तरीभूतानन्तधर्मकस्य साक्षादुपन्यस्तजीवशब्दक्रियाभ्यां प्रधानीकृतात्मभावस्यावधारणव्यवच्छिन्नतदसंभवस्य वस्तुनः संदर्शकत्वात् सकलादेश इत्युच्यते, प्रमाणप्रतिपन्नसंपूर्णार्थकथनमिति यावत् । तदुक्तम्—

सा ज्ञेयविशेषगतिर्नयप्रमाणात्मिका भवेत्तत्र ।
सकलग्राहि तु मानं विकलग्राही नयो ज्ञेयः ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

तदिदमुक्तं भवति—नयप्रमाणाभिज्ञः स्याद्वादी सकलविकलादेशावधिकृत्य वस्तुस्वरूपप्रतिपिपादयिषया यद्यद् ब्रूते तत्तत् सत्यम्, संभवदर्थगोचरत्वात् । दुर्नयमतावलम्बिनः पुनरेकान्तवादिनो यद्यदाचक्षते तत्तदलीकम्, असंभवदर्थविषयत्वादिति ॥ २९ ॥

सांप्रतममुमेवार्थं द्रढयन् सिद्धान्तेऽप्येकैकनयमतप्रवृत्तानि सूत्राणि न संपूर्णार्थाभिधायकानीति, अपि तु तत्समुदायाभिप्रायप्रवृत्तमविकलवस्तुनिवेदकमिति दर्शयन्नाह—

नयानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि ।
संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥ ३० ॥

इह त्रिविधं श्रुतम्, तद्यथा—मिथ्याश्रुतम्, नयश्रुतम्, स्याद्वादश्रुतम् । तत्र श्रूयते इति श्रुतमागमः, मिथ्या अलीकं श्रुतं मिथ्याश्रुतम्, तच्च दुर्नयाभिप्रायप्रवृत्ततीर्थिकसंबन्धि, निर्गोचरत्वात् । तथा नयैर्हेतुभूतैः श्रुतं नयश्रुतम्, एतच्चार्हदागमान्तर्गतमेव, एकनयाभिप्रायप्रतिबद्धं, यथा—'पडुप्पन्ने नेरइए विणस्सइ' इत्यादि, ऋजुसूत्रनयाभिप्रायेण क्षणिकत्वस्यापि तत्र संभवात् । तथा निर्दिश्यमानधर्मव्यतिरिक्ताशेषधर्मान्तरसंसूचकेन स्याता युक्तो वादोऽभिप्रेतधर्मवचनं स्याद्वादः, तदात्मकं श्रुतं स्याद्वादश्रुतम् । तत् किंभूतमुच्यते इत्याह—संपूर्णोऽविकलः स चासावर्थश्च तद्विनिश्चायि तन्निर्णयहेतुत्वादेवमभिधीयते, परमार्थतः पुनः समस्तवस्तुस्वरूपप्रतिपादीत्यर्थः, शब्दात्मकत्वात्, निश्चयस्य बोधरूपत्वादिति । नयश्रुतं तर्हि संपूर्णार्थविनिश्चायि कस्मान्न भवति इत्याह—नयानां नैगमादीनामेकनिष्ठानामेकधर्मग्रहणपर्यवसितानां श्रुतवर्त्मनि आगममार्गे प्रवृत्तेः प्रवर्तनात् न तदेकैकाभिप्रायप्रतिबद्धं संपूर्णार्थविनिश्चायि, तत्समुदायस्यैव संपूर्णार्थविनिश्चायकत्वादित्याकूतम् ॥ ३० ॥

तदेवं नयप्रमाणस्वरूपं प्रतिपाद्याधुना शेषनयप्रमाणव्यापकं तेषां तत्र तादात्म्येनावस्थानात् प्रमातारमभिधातुकाम आह—

प्रमाता स्वान्यनिर्भासी कर्ता भोक्ता विवृत्तिमान् ।
स्वसंवेदनसंसिद्धो जीवः क्षित्याद्यनात्मकः ॥ ३१ ॥

तत्र त्रिकालजीवनाज्जीवः, प्राणधारक आत्मेत्यर्थः, स प्रमिणोतीति प्रमाता प्रमेयपरिच्छेदकः । किंभूतः सन्नित्याह—स्वान्यौ आत्मपरौ निर्भासयितुं उद्द्योतयितुं शीलमस्येति स्वान्यनिर्भासी, स्वस्वरूपार्थयोः प्रकाशक इति

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

यावत् । तथा करोतीति कर्ता, भुङ्क्ते इति भोक्ता । विवर्तनमपरापरपर्यायेषु गमनं विवृत्तिः परिणामः, सा विद्यते यस्येति विवृत्तिमान् । स्व आत्मा संवेद्यतेऽनेनेति स्वसंवेदनं तेन सम्यक् सिद्धः प्रतिष्ठितः प्रतीतो वा स्वसंवेदनसंसिद्धः । क्षितिः पृथिव्यादिर्येषां तानि क्षित्यादीनि, आदिशब्दादम्बुतेजोवाय्वाकाशानि गृह्यन्ते । न विद्यते आत्मा स्वरूपमस्येत्यनात्मकः, किं स्वस्वरूपापेक्षया । न, क्षित्यादीनामनात्मकः क्षित्याद्यनात्मकः क्षित्यादिस्वरूपो न भवतीत्यर्थः । तत्र 'जीवः प्रमाता' इत्यनेन ये पारमार्थिकं प्रमातारं नाभ्युपगच्छन्ति अपि तु विज्ञानक्षणपरंपरानुभवबलप्रबोधितानादिप्ररूढवासनासंपादितसत्ताकं मिथ्याविकल्पपरिकल्पितमपारमार्थिकं तं मन्यन्ते प्रतिक्षणविलयवादिनः तान्निराचष्टे, क्षणविलयस्य प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात्, बहिरन्तश्च परिणामिवस्तुनः प्रसाधनात् । ननु च घटादयस्तावद्विनाशमाविशन्तो दृश्यन्ते, तेषां च विनाशो लकुटादिकारणकलापेन अविनश्वरस्वभावानां वा क्रियेत विनश्वरस्वभावानां वा । यद्याद्यः कल्पः, तदयुक्तम्, स्वभावस्य प्रच्यावयितुमशक्यत्वात्, तस्य नियतरूपत्वात्, अन्यथा स्वभावत्वायोगात् । अथैवंभूत एव तस्य स्वभावः स्वकारणबलायातो यदुत विनाशकारणमासाद्य विनङ्क्ष्यति इति ब्रूषे, तथापि तद्विनाशकारणसंनिधानं किं यादृच्छिकम्, उत तत्स्वभावसंपाद्यमेव । यदाद्यः कल्पः, तदा संनिहितस्यापि तत्प्रत्यनीकप्रत्ययोपनिपातेन निवर्तनात् तत्संनिधापकहेतूनामपि स्वसंनिधापककारणकलापसापेक्षत्वात् संनिहितानामपि प्रतिद्वन्द्विना निवर्तनात्, यादृच्छिकत्वाच्च नावश्यंभावि तत्संनिधानम्, ततश्चासंनिहितस्वविनाशकारणकदम्बकः कश्चिद्घटादिर्न विनश्येदपि, अनिष्टं चैतत्, सर्वकृतकानां विनाशाविगानात् । अथ द्वितीयः पक्षः, तथा सति पश्चादपि तद्बलाद्विनाशहेतवः संनिधास्यन्ति इति प्रथमक्षणे एव संनिदधतु, तथापि क्षणिकतैवार्थस्य । स्वहेतोरेव नियतकालात् परतोऽयं स्वविनाशहेतुं संनिधापयिष्यतीति एवंरूपो जात इति चेत्, न, एवमपि क्षणभङ्गुरतायाता । तथा हि—स्वहेतुना किलासौ वर्षात्परतः स्वविनाशहेतुसंनिधापनक्षमस्वभावो व्यधायि, स च तस्योत्पादक्षणात् द्वितीयक्षणे स्वभावोऽस्ति न वा । अस्ति चेत्, तथा सति पुनर्वर्षं तेन स्थातव्यम्, एवं यावद्वर्षोपान्त्यक्षणेऽपि यदि तत्स्वभाव एवासौ तदापरमपि वर्षान्तरं स्थितिरापद्येत, तदा चानन्तकल्पस्थायी भावः स्यात्, अप्रच्युतवर्षस्थायिस्वभावत्वादिति । अथ द्वितीयक्षणे नास्ति स स्वभाव इति ब्रूषे, हन्त क्षणिकत्व-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

मेवाढौकते, अतादवस्थ्यस्य तल्लक्षणत्वात् । किं च । विनाशहेतुर्भावस्य विनाशं व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा कुर्यात्, व्यतिरिक्तकरणे न किंचित् कृतं स्यात्, ततश्च भावस्तादवस्थ्यमनुभवेत् । तत्संबन्धः क्रियते इति चेत्, संबन्धस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यतिरिक्तस्य प्रतिषेधात् । न चानयोरन्यतरः संबन्धोऽत्र समस्ति, व्यतिरेकिणा सार्धं तादात्म्यायोगात्, अन्यहेतुकस्य पश्चादुत्पन्नस्य तदुत्पत्तिवैकल्यात् । तन्न व्यतिरिक्तो विनाशः कर्तुं युक्तः । अव्यतिरिक्तकरणे पुनस्तमेव भावं विनाशहेतुः करोतीति प्राप्तम्, अव्यतिरेकस्य तद्रूपतालक्षणत्वात् । न चासौ कर्तव्यः, स्वहेतोरेव निष्पन्नत्वात्, तत्करणे च तस्यावस्थानमेव स्यान्न प्रलयः । तन्न अविनश्वरस्वभावानां पश्चात् कथंचिदपि विनाशः कर्तुं शक्यः, विनश्वरस्वभावानां पुनः स्वहेतुबलायातत्वात् प्रागपि प्रतिक्षणभावी न कारणान्तरापेक्षः, स्वभावस्य नियतरूपत्वात्, तस्मात् प्राणिति अद्यापि प्रतिक्षणविलय इति । अत्रोच्यते—सत्यमेतत् किं तु यथा विनाशकारणायोगात् प्रतिक्षणभावीति नाशो भवद्भिः प्रतिपद्यते, तथैव स्थित्युत्पत्ती प्रतिक्षणभाविन्यौ किं न प्रतिपद्येते, तद्धेतूनामपि विचार्यमाणानामयोगात् । तथा हि—स्थितिहेतुना तावत्स्वयमस्थिरस्वभावा भावाः स्थाप्येरन् स्थिरस्वभावा वा । न तावत्प्रथमः पक्षः क्षोदं क्षमते, स्वभावस्यान्यथा कर्तुमशक्यत्वात्, तस्य प्रतिनियतरूपत्वात्, चेतनाचेतनस्वभाववत्, अन्यथा स्वभावताहानेः । द्वितीयपक्षे पुनः स्वयं स्थिरस्वभावानां किं स्थितिहेतुना । परः स्थितिर्नेष्यते एव, तेनानभ्युपगतोपालम्भ एवायमिति चेत्, हन्त हतोऽसि, एवं हि भावाः क्षणमात्रमपि न तिष्ठेयुः । क्षणभाविनीष्यते एवेति चेत्, सा तर्हि अस्थितिस्वभावानां हेतुशतैरपि कर्तुं न पार्यते इति ब्रूमः । तत्स्वभावत्वे पुनर्हेतुव्यापारनैरर्थक्यात् । अहेतुका सती सकलकालं भवतीति दत्तो जलाञ्जलिः प्रतिक्षणविलयस्य, तथोत्पादहेतुरपि तत्स्वभावस्योत्पत्तिं विदध्यात् अतत्स्वभावस्य वा । न तावदाद्यः पक्षः कक्षीकर्तुं युक्तः, स्वयमुत्पादकस्योत्पादने व्याप्रियमाणो हि हेतुः पिष्टं पिनष्टि, शङ्खं धवलयतीति, तदभावेऽपि स्वयोग्यतयोत्पत्तेः । नापि द्वितीयः कल्पोऽङ्गीकरणार्हः, स्वयमनुत्पत्तिधर्मकस्योत्पादयितुमशक्यत्वात्, अन्यथा शशविषाणादयोऽप्युत्पाद्यकोटिमध्यासीरन्, विशेषाभावात्, ततश्च न कश्चिदत्यन्ताभावः स्यात् । तद्यथा—निर्हेतुकत्वात् नाशः प्रतिक्षणभावी, तथैव दर्शितयुक्तेः स्थित्युत्पत्ती अपीति त्रयाक्रान्तं सकलवस्तुजातमभ्युपगन्तव्यम्, तथा सति जीवोऽपि

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

जीवत्वचैतन्यद्रव्यत्वादिभिः स्थेमानमाबिभ्राण एव हर्षविषादादिभिरपरापरार्थग्रहणपरिणामैश्चोत्पादव्ययधर्मकः पारमार्थिकः प्रमातेति बलात् सिद्धिमध्यास्ते । ननु च यदुत्पादव्ययस्थितीनां निर्हेतुकत्वात् सकलकालभाविता भवद्भिः साध्यते, तदान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धः खल्वयं तत्कारणकलापव्यापारः कथं नेयः । न चायमपह्नोतुं शक्यः । तथा हि—कुलालादिकारणव्रातव्यापारे घटादयः समुपलभ्यन्ते, तदभावे च नोपलभ्यन्ते इति तज्जन्या इत्युच्यन्ते, स्थितिरपि विनाशकारणसंनिधानात् प्राक् तद्बलादेव, तथा नाशोऽपि मुद्गरादिसंनिधानासंनिधानाभ्यां सदसत्तामनुभवतस्तत्कृतः प्रतीयते, नाहेतुकः, तत्कथमेतदिति । अत्रोच्यते—न वयं सर्वथा हेतूनां व्यापारं वारयामः, किं तर्हि स्वयमुत्पादव्ययस्थित्यात्मना विवर्तमानस्य द्रव्यस्य हेतवस्तद्विशेषकरणे व्यापारमनुभवन्ति, तेनैव सार्धं तेषामन्वयव्यतिरेकानुकरणदर्शनात्, दृष्टस्य चापह्नवेऽस्माकमप्रवृत्तत्वात्, प्रतीतियुक्तिलक्षणद्वयपक्षपातित्वात्, केवलं प्रतीतिविकलां युक्तिं युक्तिविनाकृतां वा प्रतीतिं नाङ्गीकुर्महे, असंभवदर्थगोचरतया निरालम्बनत्वात्तस्या इत्यास्तां तावत् । 'स्वान्यनिर्भासि' इत्यनेन प्रागुक्तस्वपराभासि प्रमाणविशेषणवन्मीमांसकान् परोक्षबुद्धिवादिनो योगाचारांश्च ज्ञानमात्रवादिनः प्रतिक्षिपति । कथम् । ज्ञानज्ञानिनोः कथंचिदभेदेन तदुक्तन्यायाविशेषादिति । 'कर्ता भोक्ता' इति विशेषणद्वयेन सांख्यमतं विकुट्टयति, कर्ता सन् भोक्तापि इति काक्वोपन्यासात्, अकर्तुर्भोगानुपपत्तेः, भुजिक्रियानिर्वर्तनसमर्थस्यैव भोक्तृत्वात् जपाकुसुमादिसंनिधानवशात् स्फटिके रक्तत्वादिव्यपदेशवदकर्तुरपि प्रकृत्युपधानवशात् सुखदुःखादिभोगव्यपदेशो युक्तः । तथा हि—'प्रकृतिविकारदर्पणाकारबुद्धिसंक्रान्तानां सुखदुःखात्मकानामर्थानां पुरुषः संनिधानमात्रेण भोजको व्यपदिश्यते, बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते'—इति वचनादिति चेत्, न, कथंचित् सक्रियाकताव्यतिरेकेण प्रकृत्युपधानेऽप्यन्यथात्वानुपपत्तेः, अप्रच्युतप्राचीनरूपस्य व्यपदेशानर्हत्वात्, तत्प्रच्यवे च प्राक्तनरूपत्यागेनोत्तररूपाध्यासिततया सक्रियत्वमापततीति न्यायात् । स्फटिकदृष्टान्तेऽपि जपाकुसुमादिसंनिधानादन्धोपलादौ रक्ततानाविर्भवन्ती तस्य तथाविधं परिणामं लक्षयति, अन्यथान्धोपलवत्तत्रापि न प्रादुःष्यात्, तन्नाक्रियस्य भोक्तृतोपपद्यते इति । 'विवृत्तिमान्' इत्यमुना त्वेकान्तनित्यमपरिणामिनं नैयायिकवैशेषिकादिप्रकल्पितं प्रमातारं निरस्यति, सर्वथा अविचलितरूपस्यार्थग्रहणपरि-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

णामानुपपत्तेः । व्यतिरिक्तज्ञानसमवायादेकान्तनित्योऽपि प्रमिणोतीति चेत्, न, समवायस्य प्रागेव प्रतिक्षिप्तत्वात्, संबन्धान्तरस्य च व्यतिरेकिणा साकमनुपपत्तेः, अन्यत्र अन्यथानुपपन्नत्वात् । न च व्यतिरेकिणि ज्ञाने समस्ति, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, अव्यतिरेकानुभवस्य च तद्बाधकत्वात् । किं च यदि समवायबलादात्मनि ज्ञानं समवैति, तदा आत्मनां समवायस्य च विभुत्वादेकरूपत्वाच्च सर्वात्मसु किं न समवैति । विशेषाभावात्, तथा च देवदत्तज्ञानेन यज्ञदत्तादयोऽप्यर्थतत्त्वं बुद्ध्येरन् । अन्यच्च विज्ञानोदयसमयेऽपि यादृशः प्रागवस्थायां तादृश एव संतिष्ठमानः प्रागप्रमाता पश्चात् प्रमातेति ब्रुवाणः खलून्मत्ततामात्मनि आविर्भावयति, नापरमित्यास्तां तावत् । पश्चार्धेन पुनर्भूतव्यतिरेकिणं स्वसंवेदनप्रत्यक्षनिर्ग्राह्यं जीवं दर्शयच्चार्वाकदर्शनं तिरस्कुरुते, जडात्मकभूताव्यतिरेके हि तद्धितलक्षणबोधरूपहर्षविषादादिविवर्तानुभवाभावप्रसङ्गात् । ननु च कायाकारपरिणतानि भूतान्येवात्मव्यतिरेकिणीं चेतनामुत्कालयन्ति, सा च तथाविधपरिणामपरिणतेषु तेषु संतिष्ठते तदभावे पुनस्तेष्वेव निलीयते इति तद्व्यतिरेकानुभवेऽपि न परलोकयायिजीवसिद्धिः, इयतैव दृष्टव्यवहारोपपत्तेः । नैतदस्ति, द्वयं हि तावदेतत् संयोगमनुभवदुपलभ्यते—पञ्चभूतात्मकं शरीरं चेतना च । तत्रापि शरीरं बहिर्मुखाकारेण बोधनार्थरूपतया जडमनुभूयते, चेतना पुनरन्तर्मुखाकारेण स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते, अत एवाव्यतिरेकः पक्षः प्रतिभासनिराकृतत्वान्नाशङ्कितः, व्यतिरेकिणोः पुनः प्रकाशमानयोः यदि भूतान्येव चेतनामुत्कालयन्तीति भवद्भिः परिकल्प्यते, तदा चेतनैव भवान्तरादुत्पत्तिस्थानमायाता पञ्चभूतभ्रान्तिजनकं शरीरं निर्वर्तयेत्, पुनर्भवान्तरं यातुकामा मुञ्चेत्, तत्तयाधिष्ठितं गमनादिचेष्टां कुर्यात्, तद्वियुक्तं पुनः काष्ठवत्तिष्ठेदिति जीवसंपाद्यमेव शरीरम्, न पुनरसौ तत्संपाद्य इति । एतत्परिकल्पनं युक्ततरं पश्यामः, जीवस्य चेतनावतः सकर्मकतयापरापरभवभ्रमणपरापरशरीरनिर्वर्तनयोरुपपद्यमानत्वात् । भवान्तरादागच्छन्नुत्पत्तिस्थानं जीवोऽध्यक्षेण नोपलभ्यते इति चेत्, भूतान्यपि तर्हि कायाकारधारणद्वारेण चेतनामुत्कालयन्तीति प्रत्यक्षेण नोपलक्ष्यन्ते इति समानो न्यायः । अथ कायाकारपरिणतेष्वेव भूतेषु चेतनोपलभ्यते नान्यदा इत्यन्यथानुपपत्तिवशात् तज्जन्येति परिकल्प्यते, एवं तर्हि मृतावस्थायां कायाकारमाबिभ्राणेष्वपि नोपलब्धा, कायाकारपरिणामो वा कादाचित्कतया हेत्वन्तरापेक्षी इत्यन्यथानुपपत्तिवशादेव तन्निर्वर्तनक्षमा

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

चेतना भवान्तरागतचेतना जीवसंबन्धिनीति प्रतिपद्यामहे । किं च, जीवस्तावत् कर्मचैतन्यसंबन्धाच्छरीरनिर्वर्तनार्थं प्रवर्तत इति युक्तमेवैतत्, भूतानि पुनः किंभूतानि चेतनाकरणे प्रवर्तेरन् सचेतनानि निश्चेतनानि वा । यद्याद्यः कल्पः, ततो विकल्पयुगलमवतरति—तच्चैतन्यं तेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा । यदि भिन्नं तदा पुरुषशरीरवत् तत्रापि भूतैः सह वर्तमानमपि भूतविलक्षणमात्मकारणमनुमापयतीति तदवस्थैव जीवसिद्धिः । अथाभिन्नम्, तथा सति समस्तभूतानामैक्यं प्रसजति, एकचैतन्याव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत् । निजनिजचैतन्याव्यतिरेकीणि भूतानि तेनायमदोष इति चेन्न, तत्संपाद्यपुरुषशरीरेऽपि तज्जन्यपञ्चचैतन्यप्रसङ्गात् । पञ्चापि संभूय बृहत्पुरुषचैतन्यं बहवस्तिला इव तैलघटं जनयन्तीति चेत्, तर्हि पुरुषचैतन्यं किं तेषामेव संयोगो यद्वा तदुत्पाद्यमन्यदेव । यद्याद्यः कल्पः, तदयुक्तम्, चैतन्यानां परस्परं मिश्रणाभावेन संयोगविरोधात्, इतरथा बहुपुरुषचैतन्यानि संभूय बृहत्तमचैतन्यान्तरमारभेरन् । अथ द्वितीयः पक्षः, तत्रापि तेषां किमन्वयोऽस्ति नास्ति वा । यद्यस्ति, तदयुक्तम्, प्राग्वत्तज्जन्यचैतन्यपञ्चरूपतापत्तेः । अथ नास्ति, तदप्यचारु, निरन्वयोत्पादस्य प्रमाणबाधितत्वात्, तन्न सचेतनानि भूतानि चेतनाकरणे व्यापारभाञ्जि भवितुमर्हन्ति । नापि निश्चेतनानि, तेषामत्यन्तविलक्षणतया चैतन्योत्पादविरोधात्, इतरथा सिकतादयस्तैलादिकरणे व्याप्रियेरन् । किं च तत्समुदायमात्रसाध्यं वा चैतन्यं स्यात् विशिष्टतत्परिणामसाध्यं वा । न तावदाद्या क्लृप्तिः, इलाजलानलानिलनभस्तलमीलनेऽपि चेतनानुपलब्धेः । द्वितीयविक्लृप्तौ पुनः किं वैशिष्ट्यमिति वाच्यम् । कायाकारपरिणाम इति चेत्, स तर्हि सर्वदा कस्मान्न भवति । कुतश्चिद्धेत्वन्तरापेक्षणादिति चेत्, तर्हि हेत्वन्तरं भवान्तरायातजीवचैतन्यमित्यनुमिमीमहे, तस्यैव कायाकारपरिणामसाध्यचैतन्यानुरूपोपादानकारणत्वात्, तद्विरहे कायाकारपरिणामसद्भावेऽपि मृतावस्थायां तदभावात् गमनादिचेष्टानुपलब्धेः, तन्न कायाकारपरिणामजन्यचैतन्यम्, अपि तु स एव तज्जन्य इति युक्तं पश्यामः । न प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणमस्ति, न च तेन परलोकगमनागमनादिकं चैतन्यस्योपलक्ष्यते, तेन दृष्टान्येव भूतानि तत्कारणतया कल्पनीयानीति चेत्, न, केवलप्रत्यक्षप्रतिक्षेपेण प्रमाणान्तराणां प्रागेव प्रसाधितत्वात्, तथा च भूयांस्यनुमानानि परलोकानुयायिजीवसाधकानि प्रवर्तेरन् । तद्यथा—तदहर्जातबालकस्य आद्यस्तनाभिलाषः पूर्वाभिलाषपूर्वकः, अभिलाषत्वात्, द्वितीयदिव-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

सादिस्तनाभिलाषवत् । तदिदमनुमानमाद्यस्तनाभिलाषस्याभिलाषान्तरपूर्वकत्वमनुमापयदर्थापत्त्या परलोकयायिजीवमाक्षिपति, तज्जन्मन्यभिलाषान्तराभावात्, एवमन्यदप्युदाहार्यमित्यास्तां तावत् । तदयं स्वपरप्रकाशः कर्ता भोक्ता नित्यानित्यात्मको भूतविलक्षणः साक्षात्कृतकतिचिन्निजपर्यायानुमितानाद्यनन्तकालभाविनिजानन्तपर्यायविवर्तः प्रमाणप्रतिष्ठितः पारमार्थिको जीवः सकलनयप्रमाणव्यापकः प्रमातेति स्थितम् ।। ३१ ।।

सांप्रतं पर्यन्तश्लोकेन प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह—

प्रमाणादिव्यवस्थेयमनादिनिधनात्मिका ।
सर्वसंव्यवहर्तॄणां प्रसिद्धापि प्रकीर्तिता ।। ३२ ।।

प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि, आदिशब्दात् नयपरिग्रहस्तेषां व्यवस्था प्रतिनियतलक्षणादिरूपा मर्यादा सेयमनन्तरोक्तस्थित्या प्रकीर्तितेति संसर्गः । किंभूता । आह—आदिः प्रभवः, निधनं पर्यन्तः, न विद्येते आदिनिधने यस्यासौ तथाविध आत्मा स्वरूपमस्याः सा अनादिनिधनात्मिका सर्वसंव्यवहर्तॄणां लौकिकतीर्थिकादिभेदभिन्नसमस्तव्यवहारवतां प्रसिद्धापि रूढापि, तदप्रसिद्धौ निखिलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, तदुच्छेदे च विचारानुत्थानेन कस्यचित्तत्त्वस्य न प्रतिष्ठितिः, प्रकीर्तिता संशब्दिता, अव्युत्पन्नविप्रतिपन्नव्यामोहापोहायेति गम्यते, प्रमाणप्रसिद्धेऽप्यर्थे प्रबलावरणकुदर्शनवासनादितः केषांचिदनध्यवसायविपर्यासरूपव्यामोहसद्भावात्, तदपनोदार्थं च सति सामर्थ्ये करुणावतां प्रवृत्तेरिति ।। ३२ ।।

स्याद्वादकेसरिसुभीषणनादभीतेरुत्त्रस्तलोलनयनान् प्रपलायमानान् ।
हेतुर्नयाश्रितकुतीर्थिमृगाननन्यत्राणान् विहाय जिनमेति तमाश्रयध्वम् ।। १ ।।
भक्तिर्मया भगवति प्रकटीकृतेयं तच्छासनांशकथनान्न मतिः स्वकीया ।
मोहादतो यदिह किंचिदभूदसाधु तत्साधवः कृतकृपा मयि शोधयन्तु ।। २ ।।
न्यायावतारविवृतिं विविधां विधित्सोः सिद्धः शुभो य इह पुण्यचयस्ततो मे ।
नित्यः परार्थकरणोद्यतमा भवान्ताद् भूयाज्जिनेन्द्रमतलम्पटमेव चेतः ।। ३ ।।

इति न्यायावतारविवृतिः समाप्ता ।।

कृतिरियमाचार्यसिद्धव्याख्यानिकस्य । ग्रन्थाग्रम् २०७३ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

— श्री —

सिद्धसेनविरचिताः

एकविंशतिर्द्वात्रिंशिकाः ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

स्वयंभुवं भूतसहस्रनेत्रमनेकमेकाक्षरभावलिङ्गम् ।
अव्यक्तमव्याहतविश्वलोकमनादिमध्यान्तमपुण्यपापम् ॥ १ ॥
समन्तसर्वाक्षगुणं निरक्षं स्वयंप्रभं सर्वगतावभासम् ।
अतीतसंख्यानमनन्तकल्पमचिन्त्यमाहात्म्यमलोकलोकम् ॥ २ ॥
कुहेतुतर्कोपरतप्रपञ्चसद्भावशुद्धाप्रतिवादवादम् ।
प्रणम्य सच्छासनवर्धमानं स्तोष्ये यतीन्द्रं जिनवर्धमानम् ॥ ३ ॥
न काव्यशक्तेर्न परस्परेर्ष्यया न वीरकीर्तिप्रतिबोधनेच्छया ।
न केवलं श्राद्धतयैव नूयसे गुणज्ञपूज्यो ऽसि यतो ऽयमादरः ॥ ४ ॥
परस्पराक्षेपविलुप्तचेतसः स्ववादपूर्वापरमूढनिश्चयान् ।
समीक्ष्य तत्त्वोत्पथिकान् कुवादिनः कथं पुमान् स्याच्छिथिलादरस्त्वयि ॥ ५
वदन्ति यानेव गुणान्धचेतसः समेत्य दोषान् किल ते स्वविद्विषः ।
त एव विज्ञानपथागताः सतां त्वदीयसूक्तिप्रतिपत्तिहेतवः ॥ ६ ॥
कृपां वहन्तः कृपणेषु जन्तुषु स्वमांसदानेष्वपि मुक्तचेतसः ।
त्वदीयमप्राप्य कृतार्थकौशलं स्वतः कृपां संजनयन्त्यमेधसः ॥ ७ ॥
जनो ऽयमन्यः करुणात्मकैरपि स्वनिष्ठितक्लेशविनाशकाहलैः ।
विकुत्सयंस्त्वद्वचनामृतौषधं न शान्तिमाप्नोति भवार्तिविक्लवः ॥ ८ ॥
प्रपञ्चितक्षुल्लकतर्कशासनैः परप्रणेयाल्पमतिर्भवासनैः ।
त्वदीयसन्मार्गविलोमचेष्टितः कथं नु न स्यात्सुचिरं जनो ऽजनः ॥ ९ ॥
परस्परं क्षुद्रजनः प्रतीपगानिहैव दण्डेन युनक्ति वा न वा ।
निरागसस्त्वत्प्रतिकूलवादिनो दहन्त्यमुत्रेह च जाल्मवादिनः ॥ १० ॥
अविद्यया चेद्युगपद्विलक्षणं क्षणादि कृत्स्नं न विलोक्यते जगत् ।
ध्रुवं भवद्वाक्यविलोमदुर्नयांश्चिरानुगांस्तानुपगूह्य शेरते ॥ ११ ॥
समृद्धपत्रा अपि सच्छिखण्डिनो यथा न गच्छन्ति गतं गरुत्मतः ।
सुनिश्चितज्ञेयविनिश्चयास्तथा न ते मतं यातुमलं प्रवादिनः ॥ १२ ॥
य एष षड्जीवनिकायविस्तरः परैरनालीढपथस्त्वयोदितः ।
अनेन सर्वज्ञपरीक्षणक्षमास्त्वयि प्रसादोदयसोत्सवाः स्थिताः ॥ १३ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

वपुः स्वभावस्थमरक्तशोणितं परानुकम्पासफलं च भाषितम् ।
न यस्य सर्वज्ञ विनिश्चयस्त्वयि द्वयं करोत्येतदसौ न मानुषः ।। १४ ।।
अलब्धनिष्ठाः प्रसमिद्धचेतसस्तव प्रशिष्याः प्रथयन्ति यद्यशः ।
न तावदप्येकसमूहसंहताः प्रकाशयेयुः परवादिपार्थिवाः ।। १५ ।।
यदा न संसारविकारसंस्थितिर्विगाह्यते त्वत्प्रतिघातनोन्मुखैः ।
शठैस्तदा सज्जनवल्लभोत्सवो न किंचिदस्तीत्यभयैः प्रबोधितः ।। १६ ।।
स्वपक्ष एव प्रतिबद्धमत्सरा यथान्यशिष्याः स्वरुचिप्रलापिनः ।
निरुक्तसूत्रस्य यथार्थवादिनो न तत्तथा यत्तव को ऽत्र विस्मयः ।। १७ ।।
नयप्रसंगापरिमेयविस्तरैरनेकभङ्गाभिगमार्थपेशलैः ।
अकृत्रिमस्वादुपदैर्जनं जनं जिनेन्द्र साक्षादिव पासि भाषितैः ।। १८ ।।
विलक्षणानामविलक्षणा सती त्वदीयमाहात्म्यविशेषसंभली ।
मनांसि वाचामपि मोहपिच्छलान्युपेत्य ते ऽत्यद्भुत भाति भारती ।। १९ ।।
असत्सदेवेति परस्परद्विषः प्रवादिनः कारणकार्यतर्किणः ।
तुदन्ति यान् वाग्विषकण्टकान्न तैर्भवाननेकान्तशिवोक्तिरर्यत ।। २० ।।
निसर्गनित्यक्षणिकार्थवादिनस्तथा महत्सूक्ष्मशरीरदर्शिनः ।
यथा न सम्यङ्मतयस्तथा मुने भवाननेकान्तविनीतमुक्तवान् ।। २१ ।।
मुखं जगद्धर्मविविक्ततां परे वदन्ति तेष्वेव च यान्ति गौरवम् ।
त्वया तु येनैव मुखेन भाषितं तथैव ते वीर गतं सुतैरपि ।। २२ ।।
तपोभिरेकान्तशरीरपीडनैर्व्रतानुबन्धैः श्रुतसंपदापि वा ।
त्वदीयवाक्यप्रतिबोधपेलवैरवाप्यते नैव शिवं चिरादपि ।। २३ ।।
न रागनिर्भर्त्सनयन्त्रमीदृशं त्वदन्यदृग्भिश्चलितं विगाहितम् ।
यथेयमन्तःकरणोपयुक्तता बहिश्च चित्रं कलिलासनं तपः ।। २४ ।।
विरागहेतुप्रभवं न चेत्सुखं न नाम तत्किंचिदिति स्थिता वयम् ।
स चेन्निमित्तं स्फुटमेव नास्ति न त्वदन्यतः स त्वयि येन केवलः ।। २५ ।।
न कर्मकर्तारमतीत्य वर्तते य एव कर्ता स फलान्युपाश्नुते ।
तदष्टधा पुद्गलमूर्तिकर्मजं यथात्थ नैवं भुवि कश्चनापरः ।। २६ ।।
न मानसं कर्म न देहवाङ्मयं शुभाशुभज्येष्ठफलं विभागशः ।
यदात्थ तेनैव समीक्ष्यकारिणः शरण्य सन्तस्त्वयि नाथ बुद्धयः ।। २७ ।।
यदा न कोपादिवियुक्तलक्षणं न चापि कोपादिसमस्तलक्षणम् ।
त्वमात्थ सत्त्वं परिणामलक्षणं तदेव ते वीर विबुद्धलक्षणम् ।। २८ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

क्रियां च संज्ञानवियोगनिष्फलां क्रियाविहीनां च विबोधसंपदम् ।
निरस्यता क्लेशसमूहशान्तये त्वया शिवायालिखितेव पद्धतिः ॥ २९ ॥
सुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तसंपदः ।
तवैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता जगत्प्रमाणं जिन वाक्यविप्रुषः ॥ ३० ॥
शताध्वराद्या लवसप्तमोत्तमाः सुरर्षभा दृष्टपरापरास्त्वया ।
त्वदीययोगागममुग्धशक्तयस्त्यजन्ति मानं सुरलोकजन्मजम् ॥ ३१ ॥

जगन्नैकावस्थं युगपदखिलानन्तविषयं
यदेतत्प्रत्यक्षं तव न च भवान् कस्यचिदपि ।
अनेनैवाचिन्त्यप्रकृतिरससिद्धेस्तु विदुषां
समीक्ष्यैतद्द्वारं तव गुणकथोत्का वयमपि ॥ ३२ ॥

॥ इति प्रथमा द्वात्रिंशिका ॥ १ ॥

[२]

व्यक्तं निरञ्जनमसंस्कृतमेकविद्यं
विद्यामहेश्वरमयाचितलोकपालम् ।
ब्रह्माक्षरं परमयोगिनमादिसांख्यं
यस्त्वां न वेद न स वीर हितानि वेद ॥ १ ॥

दुःखार्दितेषु न च नाम घृणामुखो ऽसि
न प्रार्थितार्थसुखिषूपनतप्रसादः ।
न श्रेयसा च न युनक्षि हितानुरक्तान्
नाथ प्रवृत्त्यतिशयस्त्वदनिर्गतो ऽयम् ॥ २ ॥

कृत्वा नवं सुरवधूभयरोमहर्षं
दैत्याधिपः शतमुखभ्रकुटीवितानः ।
त्वत्पादशान्तिगृहसंश्रयलब्धचेता
लज्जातनुद्युति हरेः कुलिशं चकार ॥ ३ ॥

पीतामृतेष्वपि महेन्द्रपुरःसरेषु
मृत्युः स्वतन्त्रसुखदुर्ललितः सुरेषु ।
वाक्यामृतं तव पुनर्विधिनोपयुज्य
शूराभिमानमवशस्य पिबन्ति मृत्योः ॥ ४ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अप्येव नाम दहनक्षतमूलजाला
लक्ष्मीकटाक्षसुभगास्तरवः पुनः स्युः ।
न त्वेव नाथ जननक्लममूलपादास्
त्वद्दर्शनानलहताः पुनरुद्भवन्ति ॥ ५ ॥

उत्त्रासयन्ति पुरुषं भवतो वचांसि
विश्वासयन्ति परवादिसुभाषितानि ।
दुःखं यथैव हि भवानवदत्तथा तत्
तत्संभवे च मतिमान् किमिवाभयः स्यात् ॥ ६ ॥

स्थाने जनस्य परवादिषु नाथबुद्धिर्
द्वेषश्च यस्त्वयि गुणप्रणतो हि लोकः ।
ते पालयन्ति समुपाश्रितजीवितानि
त्वामाश्रितस्य हि कुतश्चिरमेष भावः ॥ ७ ॥

चित्रं किमत्र यदि निर्वचनं विवादा
न प्राप्नुवन्ति ननु शास्तैरि युक्तमेतत् ।
उक्तं च नाम भवता बहुनैकमार्गं
निर्विग्रहं च किमतः परमद्भुतं स्यात् ॥ ८ ॥

मां प्रत्यसौ न मनुजप्रकृतिर्जिनो ऽभूत्
शङ्के च नातिगुणदोषविनिश्चयज्ञः ।
यस्त्वां जिन त्रिभुवनातिशयं समीक्ष्य
नोन्मादमाप न भवज्वरमुन्ममाथ ॥ ९ ॥

अन्ये ऽपि मोहविजयाय निपीड्य कक्षाम्
अभ्युत्थितास्त्वयि विरूढसमानमानाः ।
अप्राप्य ते तव गतिं कृपणावसानास्
त्वामेव वीर शरणं ययुरुद्वहन्तः ॥ १० ॥

तावद्वितर्करचनापटुभिर्वचोभिर्
मेधाविनः कृतमिति स्मयमुद्वहन्ति ।
यावन्न ते जिन वचस्स्वभिचापलास्ते
सिंहानने हरिणबालकवत्स्खलन्ति ॥ ११ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

त्वद्भाषितान्यविनयस्मितकुञ्चिताक्षाः
स्वग्राहरक्तमनसः परिभूय बालाः ।
नैवोद्भवन्ति तमसः स्मरणीयसौख्याः
पातालजीनशिखरा इव लोध्रवृक्षाः ॥ १२ ॥

सद्धर्मबीजवपनानघकौशलस्य
यल्लोकबान्धव तवापि खिलान्यभूवन् ।
तन्नाद्भुतं खगकुलेष्विह तामसेषु
सूर्यांशवो मधुकरीचरणावदाताः ॥ १३ ॥

त्वच्छासनाधिगममूढदिशां नराणाम्
आशास्महे पुरुषमप्यनुपत्तमेव ।
उन्मार्गयायिषु हि शीघ्रगतिर्य एव
नश्यत्यसौ लघुतरं न मृदुप्रयातः ॥ १४ ॥

तिष्ठन्तु तावदतिसूक्ष्मगभीरगाधाः
संसारसंस्थितिभिदः श्रुतवाक्यमुद्राः ।
पर्याप्तमेकमुपपत्तिसचेतनस्य
रागार्चिषः शमयितुं तव रूपमेव ॥ १५ ॥

वैराग्यकाहलमुखा विषयस्पृहान्धा
ज्ञातुं स्वमप्यनधिया हृदयप्रचारम् ।
नातः परं भव इति व्यसनोपकण्ठा
विश्वासयन्त्युपनतांस्त्वयि मूढसंज्ञाः ॥ १६ ॥

सत्त्वोपघातनिरनुग्रहराक्षसानि
वक्तृप्रमाणरचितान्यहितानि पीत्वा ।
अद्वारकं जिन तमस्तमसो विशन्ति
येषां न भान्ति तव वाग्द्युतयो मनस्सु ॥ १७ ॥

दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य
निर्वाणमप्यनवधारितभीरुनिष्ठम्
मुक्तः स्वयं कृतभवश्च परार्थशूरस्
त्वच्छासनप्रतिहतेष्विह मोहराज्यम् ॥ १८ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

पापं न वाञ्छति जनो न च वेत्ति पापं
पुण्योन्मुखश्च न च पुण्यपथः प्रतीतः ।
निःसंशयं स्फुटहिताहितनिर्णयस्तु
त्वं पापवत्सुगत पुण्यमपि व्यधाक्षीः ॥ १९ ॥

सत्कारलाभपरिपक्तिशठैर्वचोभिर्
दुःखद्विषं जनमनुप्रविशन्ति तीर्थ्याः ।
लोकप्रपञ्चविपरीतमधीरदुर्गं
श्रेयःपथं त्वमविदूरसुखं चकर्ष ॥ २० ॥

दैत्याङ्गनातिलकनिष्ठुरवज्रदीप्तौ
शक्रे सुरौघमुकुटार्चितपादपीठे ।
तिर्यक्षु च स्वकृतकर्मफलेश्वरेषु
तद्वाक्यपूतमनसां न विकल्पखेदः ॥ २१ ॥

यैरेव हेतुभिरनिश्चयवत्सलानां
सत्त्वेष्वनर्थविदुषां करुणापदेशः ।
तैरेव ते जिन वचस्स्वपरोक्षतत्त्वा
माध्यस्थ्यशुद्धमनसः शिवमाप्नुवन्ति ॥ २२ ॥

एकान्तनिर्गुण भवन्तमुपेत्य सन्तो
यत्नार्जितानपि गुणान् जहति क्षणेन ।
क्लीबादरस्त्वयि पुनर्व्यसनोल्बणानि
भुङ्क्ते चिरं गुणफलानि हि तापनष्टः ॥ २३ ॥

कुर्वन्न मारमुपयाति न चाप्यकुर्वन्
नास्यात्मनः शिवमहृद्ध्यर्थबलं निधानम् ।
वेदंस्तमेवमवसादितवेदमस्वाद्
भूयो न दुःखगहनेषु वनेषु शेते ॥ २४ ॥

कर्ता न कर्मफलभुग्न च कर्मनाशः
कर्त्रन्तरे ऽपि च न कर्मफलोदयो ऽस्ति ।
कर्ता च कर्मफलमेव स चाप्यनाद्यस्
त्वद्वाक्यनीतिरियमप्रगतान्यतीर्थ्यैः ॥ २५ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

भीरोः सतस्तव कथं त्वमरेश्वरो ऽसौ
वीरो ऽयमित्यनवधाय चकार नाम ।
मृत्योर्न हस्तपथमेत्य बिभेति वीरस्
त्वं तस्य गोचरमपि व्यतियाय लीनः ॥ २६ ॥

नादित्यगर्वजमहस्तव किंचिदस्ति
नापि क्षपा शशिमयूखशुचिप्रहासा ।
रात्रिंदिनान्यथ च पश्यसि तुल्यकालं
कालत्रयोत्पथगतो ऽप्यनतीतकालः ॥ २७ ॥

चन्द्रांशवः कमलगर्भविषक्तमुग्धाः
सूर्यो ऽप्यजातकिरणः कुमुदोदरेषु ।
वीर त्वमेव तु जगत्यसपत्नवीरस्
त्रैलोक्यभूतचरिताप्रतिघप्रकाशः ॥ २८ ॥

यश्चाम्बुदोदरनिरङ्कुशदीप्तिरर्कस्
तारापतिश्च कुमुदद्युतिगौरपादः ।
ताभ्यां तमो गुपिलमन्यदिव प्रकाश्यं
कस्तं प्रकाशविभवं तव मातुमर्हः ॥ २९ ॥

नार्थान् विवित्ससि न वेत्स्यसि नाप्यवेत्सीर्
न ज्ञातवानसि न ते ऽच्युत वेद्यमस्ति ।
त्रैलोक्यनित्यविषमं युगपच्च विश्वं
पश्यस्यचिन्त्यचरिताय नमो ऽस्तु तुभ्यम् ॥ ३० ॥

शब्दादयः क्षणसमुद्भवभङ्गशीलाः
संसारतीरमपि नास्त्यपरं परं वा ।
तुल्यं च तत्तव तयोरपरोक्षगाप्सु
त्वय्यद्भुतो ऽप्ययमनद्भुत एव भावः ॥ ३१ ॥

अनन्यमतिरीश्वरो ऽपि गुणवाक् समाः शाश्वतीर्
यदा न गुणलोकपारमनुमातुमीशस्तव ।
पृथग्जनलघुस्मृतिर्जिन किमेव वक्ष्याम्यहं
मनोरथविनोदचापलमिदं तु नः सिद्धये ॥ ३२ ॥

॥ इति द्वितीया द्वात्रिंशिका ॥ २ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

[३]

अनन्यपुरुषोत्तमस्य पुरुषोत्तमस्य क्षिता-
वचिन्त्यगुणसात्मनः प्रभवविक्रिया वर्त्मनः ।
प्रसादविजितस्मृतिर्गणयितुं मतिप्रोद्गमं
स्तवं किल विवक्षुरस्मि पुरुहूतगीतात्मनः ॥ १ ॥

व्यलीकपथनायकैर्हृतपरिश्रमच्छद्मभिर्
निरागसि सुखोन्मुखे जगति यातनानिष्ठुरैः ।
अहो चिरमपाकृताः स्म शठवादिभिर्वादिभिस्
त्वदाश्रयकृतादरास्तु वयमद्य वीर स्थिताः ॥ २ ॥

अनादिनिधनः क्वचित्क्वचिदनादिरुच्छेदवान्
प्रतिस्वमविशेषजन्मनिधनादिवृत्तः पुनः ।
भवव्यसनपञ्जरो ऽयमुदितस्त्वया नो यथा
तथायमभवो भवश्च जिन गम्यते नान्यथा ॥ ३ ॥

जगत्यनुनयन्यया भ्युदयविक्रियावन्ति च
स्वतन्त्रगुणदोषसाम्यविषमाणि भोज्यान्यपि ।
क्रियाफलविचित्रता च नियता यथा भोगिनां
तथा त्वमिदमुक्तवानिह यथा परे शेरते ॥ ४ ॥

अतीत्य नियतव्यथौ स्थितिविनाशमिथ्यापथौ
निसर्गशिवमात्थ मार्गमुदयाय यं मध्यमम् ।
स एव दुरनुष्ठितो ऽयमभिधानरूक्षाशया-
न्मधाविव महोरगो दशति दुर्गृहीतोद्धतः ॥ ५ ॥

जगद्धितमनोरथाः स्वयमनावृतप्रीतयः
कृतार्थनिवृतादराश्च विवृतोग्रदुःखे जने ।
गुणज्ञपरिमृग्यमाणलघवः स्वनीतः परे
त्वमेव तु यथार्थवादशुचिरर्थविद्भिर्वृतः ॥ ६ ॥

प्रवृत्त्यपनयक्षतं जगदशान्तजन्मव्यथं
विरामलघुलक्षणस्त्वमकरोस्तदन्तःक्षणम् ।
जनानुमुखचाटवस्तरुणसत्कृतप्रातिभाः
प्रवृत्तिपरमार्थमेव परमार्थमाहुः परे ॥ ७ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

क्वचिन्नियतिपक्षपातगुरु गम्यते ते वचः
स्वभावनियताः प्रजाः समयतन्त्रवृत्ताः क्वचित् ।
स्वयं कृतभुजः क्वचित् परकृतोपभोगाः पुनर्
न वा विशदवाददोषमलिनो ऽस्यहो विस्मयः ॥ ८ ॥

परस्परविलक्षणाश्च न च नामरूपादयः
क्रियापि च न तानतीत्य न च ते क्रियैकान्ततः ।
निरोधगतयस्त एव न च विक्रियानिश्चया
निमीलितविलोचनं जगदिदं त्वयोन्मीलितम् ॥ ९ ॥

न कश्चिदपि जायते न च परत्वमापद्यते
प्रतिक्षणनिरोधजन्मनियताश्च सर्वाः प्रजाः ।
य एव च समुद्भवः सविलयः प्रतिस्वं च तौ
तवापरमिदं मनस्स्वनलसैर्निखातं वचः ॥ १० ॥

पृथङ् न भवहेतुरस्ति न च भोक्तुरन्यो भवः
प्रसूतिरपि जायमानमतितो ऽस्ति नान्या न च ।
स्थितिर्गमनमुन्नतिर्व्यसनमिष्टयो बुद्धयस्
तथेत्यनवबद्धपूर्वमपरैः प्रबद्धं त्वया ॥ ११ ॥

स्वभावनियतस्त्वया जिन न कश्चिदात्मोदितस्
त्वमेव च परं ललाम परमार्थतत्त्वार्थिनाम् ।
असंभवमनाशमेकममितक्षयस्थानिनं
यथैनमवदत्तथैव परमात्मतास्यात्मनः ॥ १२ ॥

पृथङ् न चयनादयो न च परस्परैकात्मका
न बुद्धिरपि तानतीत्य न च तद्गता बुद्धयः ।
अतीत्य न च चेतनास्ति सुखदुःखमोहोदया
न युक्तमिव नाम ते जिन विगाहधीरं वचः ॥ १३ ॥

क्षमैव पुरुषं रुषंश्च न विजातिरभ्युन्नतिर्
न नाम मतिमार्दवं न निकृतिर्न नामार्जवम् ।
ऋतं वितथमेव गुप्तिरथवा तपः किल्बिषं
विमुक्तिमपि बन्धमात्थ न च तत्तथा नान्यथा ॥ १४ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न कश्चन करोति नापि परिभुज्यते केनचिन्
न वेद्यमपि किंचिदस्ति न च न क्रियाभूतयः ।
भवन्न च भवान्तरं व्रजति कश्चिदभ्येति वा
गतिं न च विना भवो ऽस्त्यभव निश्चितं ते वचः ॥ १५ ॥

वियोजयति चासुभिर्न च वधेन संयुज्यते
शिवं च न परोपमर्दपुरुषस्मृतेर्विद्यते ।
वधाय नयमभ्युपैति च परान्न निघ्नन्नपि
त्वयायमतिदुर्गमः प्रथमहेतुरुद्योतितः ॥ १६ ॥

अपुण्यपथभीरवो वचनसत्य सत्यादराः
पतन्त्यशिवमेव सत्यवचनार्थमूढा जनाः ।
परप्रियहितैषिणश्च बहुयातनाः पाणयः
समन्तशिवसौष्ठवं तव न ये वचः संनताः ॥ १७ ॥

य एव रतिहेतवः समफलास्त एवार्थतो
न च प्रशमहेतुरेव मतिविभ्रमोत्पादकः ।
य एव च समुद्भवः सविलयः प्रतिस्वं च तौ
तवामृतमिदं वचः प्रतिहतैर्गदः पीयते ॥ १८ ॥

ममाहमिति चैष यावदभिमानदाहज्वरः
कृतान्तमुखमेव तावदिति न प्रशान्त्युन्नयः ।
यशःसुखपिपासितैरयमसावनर्थोत्तरैः
परैरपसदः कुतो ऽपि कथमप्यपाकृष्यते ॥ १९ ॥

न दुःखसुखकल्पनामलिनमानसः सिध्यति
न चागमसदादरो न च पदार्थभक्तीश्वरः ।
न शून्यघटितस्मृतिर्न शयनोदरस्थो न वा
यथात्थ न ततः परं हितपरीक्षकैर्मन्यते ॥ २० ॥

त्वमेव परमास्तिकः परमशून्यवादी भवान्
त्वमुज्ज्वलविनिर्णयो ऽप्यवचनीयवादः पुनः ।
परस्परविरुद्धतत्त्वसमयश्च सुश्लिष्टवाक्
त्वमेव भगवन्नकम्प्यसुनयो यथा कस्तथा ॥ २१ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न किंचिदुपलक्ष्यते गगनकाष्ठयोरन्तरं
न चापि न पृथक् तयोस्तदुपलक्षितं लक्षणम् ।
न चास्ति नियमो दिशां न च हितोचितैषा स्थितिस्
त्वदीयमिव शासनं सुनयनिष्प्रकम्पाः स्थिताः ॥ २२ ॥

व्ययो ऽपि पुनरुद्भवे भवति कर्मणां कारणं
चयो ऽपि च परंललाम भवनिर्जराबोधने ।
करोति मलमर्जयन्नपि च निष्कृतिं कर्मणां
न वा क्व तव तीर्णसंगनिकषे परीक्षा क्षमा ॥ २३ ॥

न कर्म फलगौरवाद्व्रजति नाप्यकर्मा क्वचिन्
न चापि मरणादपेत्य न च सर्वथैवामृतः ।
न चेन्द्रियगणं विहाय न तनुं न चैवान्यथा
मतं तव निरञ्जनं विशति भव्यधीरञ्जनम् ॥ २४ ॥

चराचरविशेषितं जगदनेकदुःखान्तिकम्
अनादिभवहेतुगूढदृढशृङ्खलाबन्धनम् ।
उदाहृतमिदं जिनेन्द्र सविपर्ययं यत्त्वया
ह्यनेन भवशासनं तव सृता बुधाः शासनम् ॥ २५ ॥

क्रिया भवति कस्यचिन्न च विनिष्पतत्याश्रयात्
स्वयं च गतिमान् व्रजत्यथ च हेतुमाकाङ्क्षते ।
गुणो ऽपि गुणवच्छ्रितो न च तदन्तरं विद्यते
त्वयैष भजनोर्जितः सुगद सिंहनादः कृतः ॥ २६ ॥

न जातु नरकं नरो व्रजति सागसो ऽप्यन्तशो
न चापि नरकादपायमनवेत्य संवेद्यते ।
कदाचिदिह वैरमाप्य नरकोपगं मुच्यते
न चापि तव वीर वाक्यमतिपेशलं दोषलम् ॥ २७ ॥

शयानमतिजागरूकमतिशायिनं जागरं
ससंज्ञमपि वीतसंज्ञमथ मोमुहं संज्ञिनम् ।
विकत्थनमभाषिणं वचनमूकमाभाषिणं
दुरुक्तमिव मन्यते न तव यो मतं मन्यते ॥ २८ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न मोहमतिवृत्य बन्ध उदितस्त्वया कर्मणां
न चैकमपि बन्धनं प्रकृतिबन्धभावो महान् ।
अनादिभवहेतुरेष न च बध्यते नासकृत्
त्वयातिकुटिला गतिः कुशल कर्मणां दर्शिता ॥ २९ ॥

इहैव परिपाकमेति विहितं परे वा भवे
भवो ऽपि न भवे ऽस्ति नैव न भवत्यसौ प्रागपि ।
क्वचिच्च कृतमन्यथा फलति सर्वथैवान्यथा
अवन्ध्यमिह चोदितं सुकृतमष्टसंख्यं त्वया ॥ ३० ॥

कृपाकृश इवोक्तवान् यदसि वीर घोरं तप:
भवार्तिपरिविक्लवैस्तदिति शान्तये सेव्यसे ।
असारभवबुद्धयस्तु भवरोगशान्तौ परे
निदानमिव दृष्टिदोषमवधीरितास्त्वत्सुतैः ॥ ३१ ॥

अविदितगुण स्तोतुं कः स्यात्प्रमेयगुणानपि
त्रिभुवनगुरुः किं त्वेवाहं तव स्तवचापलः ।
न तु गणयितुं चान्यापातं नय स्वहितैषिणां
त्वयि समुदितानन्दं चेतो मयेत्यनुवर्तितुम् ॥ ३२ ॥

॥ इति तृतीया द्वात्रिंशिका ॥ ३ ॥

[४]

परिचिन्त्य जगत्तव श्रिया न विरोधस्तिमितेन चेतसा ।
परुषं प्रतिभाति मे वचस्त्वदृते वीर यतो ऽयमुद्यमः ॥ १ ॥

यदि वा कुशलोच्चलं मनो यदि वा दुःखनिपातकातरम् ।
न भवन्तमतीत्य रंस्यते गुणभक्तो हि न वञ्च्यते जनः ॥ २ ॥

कुलिशेन सहस्रलोचनः सविता चांशुसहस्रलोचनः ।
न विदारयितुं यदीश्वरो जगतस्तद्भवता हतं तमः ॥ ३ ॥

निरवग्रहमुक्तमानसो विषयाशाकलुषस्मृतिर्जनः ।
त्वयि किं परितोषमेष्यति द्विरदः स्तम्भ इवाचिरग्रहः ॥ ४ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

हितयुक्तमनोरथो ऽपि संस्त्वयि न प्रीतिमुपैति यत्पुमान् ।
अतिभूमिविदारदारुणं तदिदं मानकलेर्विजृम्भितम् ॥ ५ ॥

भवमूलहरामशक्नुवंस्तव विद्यामधिगन्तुमञ्जसा ।
भवते ऽयमसूयते जनो भिषजे मूर्ख इवेश्वरातुरः ॥ ६ ॥

न सदःसु वदन्नशिक्षितो लभते वक्तृविशेषगौरवम् ।
अनुपास्य गुरुं त्वया पुनर्जगदाचार्यकमेव निर्जितम् ॥ ७ ॥

वितथं कृपणः स्वगौरवाद्वदति स्वं च न ते ऽस्ति किंचन ।
वितथानि सहस्रशश्च ते जगतश्चाप्रतिमो ऽसि नायकः ॥ ८ ॥

भयमेव यदा न बुध्यते स कथं नाम भयाद्विमोक्ष्यते ।
अभये भयशङ्किनः परे यदयं त्वद्गुणभूतिमत्सरः ॥ ९ ॥

बलसाध्यमलं न दुर्बलः प्रतिषेद्धुं विनियोक्तुमेव वा ।
नियतेयमृषेर्व्यवस्थितिस्तव लोकस्य च नात्मवैरिणः ॥ १० ॥

यदि येन सुखेन रज्यते कुरुते रक्तमनाश्च यत्स्वयम् ।
प्रविचिन्त्य जनस्तदाचरेत्प्रतिघातेन रमेत कस्त्वयि ॥ ११ ॥

अविकल्पमनस्स्विदं वचस्तव यैरेव मनस्सु संभृतम् ।
समतीत विकल्पगोचराः सुखिनो नाथतयैव ते जनाः ॥ १२ ॥

परिवृद्धिमुपैति यद्यथा नियतो ऽस्यापचयस्ततो ऽन्यथा ।
तमसा परिचीयते भवस्त्वदनाथेषु कथं न वर्त्स्यति ॥ १३ ॥

यदि नाम जिगीषयापि ते निपतेयुर्वचनेषु वादिनः ।
चिरसंगतमन्यसंशयं क्षिणुयुर्मानमनर्थसंचयम् ॥ १४ ॥

उदधाविव सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि सर्वदृष्टयः ।
न च तासु भवानुदीक्ष्यते प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधिः ॥ १५ ॥

वचनैर्विवदन्ति वादिनो भवता नोभयथापि तैर्भवान् ।
महता विपरीतदर्शनो वितथग्राहहतो विरुध्यते ॥ १६ ॥

स्वयमेव मनुष्यवृत्तयः कथमन्यान् गमयेयुरुन्नतिम् ।
अनुकूलहृतस्तु बालिशः स्खलति त्वय्यसमानचक्षुषि ॥ १७ ॥

अविकल्पसुखं सुखेष्विति ब्रुवते केवलमल्पमेधसः ।
त्वयि तत्तु यथार्थदर्शनात्सकलं वीर यथार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न महत्यणुता न चाप्यणौ विभुता संभवतीह वादिनाम् ।
भवतस्तु तथा च तन्न च प्रतिबोधावहितैर्विनिश्चितम् ॥ १९ ॥
सुखदुःखविवेकसाधनं विहितं तीर्थमिदं जिन त्वया ।
न च सो ऽस्त्यपयाति यस्तयोरथवास्य प्रतिषिद्धशासनम् ॥ २० ॥
तमसश्च न केवलस्य च प्रतिसंसर्गमुशन्ति सूरयः ।
त्वयि सर्वकषायदोषले जिन कैवल्यमचिन्त्यमुद्गतम् ॥ २१ ॥
पुरुषस्य न केवलोदयः पशवश्चाप्यनिवृत्तकेवलाः ।
न च सत्यपि केवले प्रभुस्तव चिन्त्येयमचिन्त्यवद्गतिः ॥ २२ ॥
वपुषो न बहिर्मनःक्रिया मनसो नापि बहिर्वपुःक्रिया ।
न च तेन पृथङ् न चैकधा द्विषतां ते ऽयमदृष्टिगोचरः ॥ २३ ॥
न च दुःखमिदं स्वयं कृतं न परैर्नोभयजं न चाकृतम् ।
नियतं च न चाक्षरात्मकं विदुषामित्युपपादितं त्वया ॥ २४ ॥
न परो ऽस्ति न चापरस्त्वयि प्रतिबुद्धप्रतिभस्य कश्चन ।
न च तावविभज्य पश्यति प्रतिसंख्यानपदातिपूरुषः ॥ २५ ॥
गतिमानथ चाक्रियः पुमान् कुरुते कर्म फलैर्न युज्यते ।
फलभुक् च न चार्जनक्षमो विदितो यैर्विदितो ऽसि तैर्मुने ॥ २६ ॥
स्वत एव भवः प्रवर्तते स्वत एव प्रविलीयते ऽपि च ।
स्वत एव च मुच्यते भवादिति पश्यंस्त्वमिवाभवो भवेत् ॥ २७ ॥
असमीक्षितवाङ्महात्मसु प्रचयं नैति पुमान् महात्मसु ।
असमीक्ष्य च नाम भाषसे परमश्चासि गुरुर्महात्मनाम् ॥ २८ ॥
भवबीजमनन्तमुज्झितं विमलज्ञानमनन्तमर्जितम् ।
न च हीनकलो ऽसि नाधिकः समतां चाप्यनिवृत्य वर्तसे ॥ २९ ॥
सति चक्षुषि तत्प्रयोजनं न करोषीत्यभिशप्यते पुमान् ।
भवतस्त्वलमेष संस्तवो विदुषामन्यपथान्निवृत्तये ॥ ३० ॥
जननं च यथा महद्भयं तदभावश्च यथोत्तमो ऽभयम् ।
विमृशन्ति विनीतचक्षुषो यदि पश्यन्त्यनुपास्य ते वचः ॥ ३१ ॥
स्तवमहमभिधातुमीश्वरः क इव यथा तव वक्तुमीश्वरः ।
त्वयि तु भवसहस्रदुर्लभे परिचय एव यथा तथास्तु नः ॥ ३२ ॥

॥ इति चतुर्थी द्वात्रिंशिका ॥ ४ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

[५]

आराध्यसे त्वं न च नाम वीर स्तवैः सतां चैष हिताभ्युपायः ।
त्वन्नामसंकीर्तनपूतयत्नः सद्भिर्गतं मार्गमनुप्रपत्स्ये ॥ १ ॥

जाने यथास्मद्विधविप्रलापः क्षेपः स्तवो वेति विचारणीयम् ।
भक्त्या स्वतन्त्रस्तु तथापि विद्वन् क्षमावकाशानुपपादयिष्ये ॥ २ ॥

गम्भीरमम्भोनिधिनाचलैः स्थितं शरद्दिवा निर्मलमिष्टमिन्दुना ।
भुवा विशालं द्युतिमद्विवस्वता बलप्रकर्षः पवनेन वर्ण्यते ॥ ३ ॥

गुणोपमानं न तवात्र किंचिदमेयमाहात्म्यमसमञ्जसं यत् ।
समेन हि स्यादुपमाभिधानं न्यूनो ऽपि तेनास्ति कुतः समानः ॥ ४ ॥

अमोहयत्तां वसुधावधूं यन्मानानुरोधेन पितुश्चकर्ष ।
ज्ञानत्रयोन्मीलितसत्पथो ऽपि तत्कारणं को ऽच्युत मन्तुमीशः ॥ ५ ॥

अनेकजन्मान्तरभग्नमानः स्मरो यशोदाप्रिय यत्पुरस्ते ।
चचार निर्ह्रीकशरस्तमर्थं त्वमेव विद्याः सुनयज्ञ को ऽन्यः ॥ ६ ॥

अबुद्धखेदोपनतैरनेकैरसाध्यरागाविषमोपचारैः ।
नरेश्वरैरात्महितानुरक्तैश्चूडामणिव्यापृतपादरेणुः ॥ ७ ॥

स्वयंप्रभूतैर्निधिभिर्निवृत्तैः प्रत्येकमम्भोनिचयप्रसूतैः ।
आशासनं सर्वजनोपभोग्यैर्धनेश्वरः प्रीतिकरः प्रजानाम् ॥ ८ ॥

दिक्पालभुक्त्या वसुधां नियच्छन् प्रबोधितो नाम सुरैः समायः ।
लक्ष्म्या निसर्गोचितसंगतायाः सितातपत्रप्रणयं व्यनैत्सीत् ॥ ९ ॥

अपूर्वशोकोपनतक्लमानि नेत्रोदकक्लिन्नविशेषकाणि ।
विविक्तशोभान्यबलाननानि विलापदाक्षिण्यपरायणानि ॥ १० ॥

मुग्धोन्मुखाक्षाण्युपदिष्टवाक्यसंदिग्धजल्पानि पुरःसराणि ।
बालानि मार्गाचरणक्रियाणि प्रलम्बवस्त्रान्तविकर्षणानि ॥ ११ ॥

अकृत्रिमस्नेहमयप्रदीर्घदीनेक्षणाः साश्रुमुखाश्च पौराः ।
संसारसात्म्यज्ञजनैकबन्धो न भावशुद्धं जगृहुर्मनस्ते ॥ १२ ॥

सुरासुरैर्विस्मृतदीर्घवैरैः परस्परप्रीतिविषक्तनेत्रैः ।
त्वद्यानधूः सद्यवहैर्बभासे संदिग्धसूर्यप्रभमन्तरिक्षम् ॥ १३ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

संकीर्णदैत्यामरपौरवर्गमत्यद्भुतं तन्महिमानमीक्ष्य ।
भवाभवाभ्युत्थितचेतसस्ते यद्विस्मयो नाम स विस्मयोऽयम् ॥ १४ ॥

प्रतीच्छतस्ते सुरपस्य केशान् क्षीरार्णवोपायनलब्धबुद्धेः ।
प्रसादसायामतरं तदाभूदक्ष्णां यथार्थानिमिषां सहस्रम् ॥ १५ ॥

अज्ञातचर्यामनुवर्तमानो यद्दुर्जनाधृष्यवपुस्त्वमासीः ।
नानासनोच्चावचलक्षणाङ्कमूर्तेस्तदत्यद्भुतमीहितं मे ॥ १६ ॥

शिवाशिवव्याहृतनिष्ठुरायां रक्षःपिशाचोपवनान्तभूमौ ।
समाधिगुप्तः समजागरूकः कायं समुत्सृज्य विनायकेभ्यः ॥ १७ ॥

वन्ध्याभिमानं कृतवानसि ह्रीसंसर्गपात्रं जिन संगमं यत् ।
प्रीतत्रिनेत्रार्चितनृत्तपुष्पैस्तेनासि लोकत्रयवीर वीरः ॥ १८ ॥

आनन्दनृत्तप्रचलाचला भूः प्रत्युद्धतोद्वेलजलः समुद्रः ।
सौम्यो ऽनिलः स्पर्शसुखे ऽभिजातः शुभाभिधाना मृगपक्षिणश्च ॥ १९ ॥

सर्वावतारः सुरदैत्यनागगरुत्मतां प्रोषितमत्सराणाम् ।
बभूवुरन्यानि च ते ऽद्भुतानि त्रैलोक्यविघ्नेश्वरमोहशान्तौ ॥ २० ॥

उत्साहशौण्डीर्यविधानगुर्वी मूढा जगद्व्यष्टिकरी प्रतिज्ञा ।
अनन्तमेकं युगपत्त्रिकालं शब्दादिभिर्निःप्रतिघातवृत्तिः ॥ २१ ॥

दुरापमाप्तं यदचिन्त्यभूतिज्ञानं त्वया जन्मजरान्तकर्तृ ।
तेनासि लोकानभिभूय सर्वान् सर्वज्ञ लोकोत्तमतामुपेतः ॥ २२ ॥

अन्ये जगत्संकथिका विदग्धा सर्वज्ञवादान् प्रवदन्ति तीर्थ्याः ।
यथार्थनामा तु तवैव वीर सर्वज्ञता सत्यमिदं न रागः ॥ २३ ॥

रविः पयोदोदररुद्धरश्मिः प्रबुद्धहासैरनुमीयते ज्ञैः ।
भवानुदारातिशयप्रवादः प्रणेतृवीर्योच्छिखरः प्रयत्नैः ॥ २४ ॥

नाथ त्वया देशितसत्पथस्थाः स्त्रीचेतसो ऽप्याशु जयन्ति मोहम् ।
नैवान्यथा शीघ्रगतिर्यथा गां प्राचीं यियासुर्विपरीतयायी ॥ २५ ॥

अपेतगुह्यावचनीयशाठ्यं सत्त्वानुकम्पासकलप्रतिज्ञम् ।
शमाभिजातार्थमनर्थघाति सच्छासनं ते त्वमिवाप्रधृष्यम् ॥ २६ ॥

यथापरे लोकमुखप्रियाणि शास्त्राणि कृत्वा लघुतामुपेताः ।
शिष्यैरनुज्ञामलिनोपचारैर्वक्तृत्वदोषास्त्वयि ते न सन्ति ॥ २७ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

यथा भवांस्ते ऽपि किलापवर्गमार्गं पुरस्कृत्य तथा प्रयाताः ।
स्वैरेव तु व्याकुलविप्रलापैरस्वादुनिष्ठैर्गमिता लघुत्वम् ॥ २८ ॥

रागात्मनां कोपपराजितानां मानोन्नतिस्वीकृतमानसानाम् ।
तमोजलानां स्मृतिशोभिनां च प्रत्येकभद्रान्विनयानवोचः ॥ २९ ॥

वाय्वम्बुशेवालकणाशिनो ऽन्ये धर्मार्थमुग्राणि तपांसि तप्ताः ।
त्वया पुनः क्लेशचमूविनाशभक्तो ऽपि धर्मो विजिताश दग्धः ॥ ३० ॥

नानाशास्त्रप्रगममहतीं रूपिणीं तां नियच्छन्
शक्रस्तावत्तव गुणकथाव्यापृतः खेदमेति ।
को ऽन्यो योग्यस्तव गुणनिधिर्वक्तुमुक्त्वा नयेन
त्यक्ता लज्जा स्वहितगणनानिर्विशङ्कं मयैवम् ॥ ३१ ॥

इति निरुपमयोगसिद्धसेनः प्रबलतमोरिपुनिर्जयेषु वीरः ।
दिशतु सुरपुरुष्टुतस्तुतो नः सततविशिष्टशिवाविकारि धाम ॥ ३२ ॥

॥ इति पञ्चमी स्तुतिद्वात्रिंशिका ॥ ५ ॥

[६]

यदशिक्षितपण्डितो जनो विदुषामिच्छति वक्तुमग्रतः ।
न च तत्क्षणमेव शीर्यते जगतः किं प्रभवन्ति देवताः ॥ १ ॥

पुरातनैर्या नियता व्यवस्थितिस्तत्रैव सा किं परिचिन्त्य सेत्स्यति ।
तथेति वक्तुं मृतरूढ गौरवादहन्न जातः प्रथयन्तु विद्विषः ॥ २ ॥

न खल्विदं सर्वमचिन्त्यदारुणं विभाव्यते निम्नजलस्थलान्तरम् ।
अचिन्त्यमेतत्त्वभिगृह्य चिन्तयेच्छुचः परं नापरमन्यदा क्रिया ॥ ३ ॥

बहुप्रकाराः स्थितयः परस्परं विरोधरूक्षाः कथमाशु निश्चयः ।
विशेषसिद्धानि यमेव नेति वा पुरातनप्रेम जलस्य युज्यते ॥ ४ ॥

जनो ऽयमन्यस्य मृतः पुरातनः पुरातनैरेव समो भविष्यति ।
पुरातनेष्वित्यनवस्थितेषु कः पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत् ॥ ५ ॥

विनिश्चयं नैति यथा यथालसस्तथा तथा निश्चितवत्प्रसीदति ।
अवन्ध्यवाक्ये गुरवो ऽहमल्पधीरिति व्यवस्यन् स्ववधाय धावति ॥ ६ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

मनुष्यवृत्तानि मनुष्यलक्षणैर्मनुष्यहेतोर्नियतानि तैः स्वयम् ।
अलब्धपाराण्यलसेषु कर्णवानगाधपाराणि कथं ग्रहीष्यति ॥ ७ ॥

यदेव किंचिद्विषमप्रकल्पितं पुरातनैरुक्तमिति प्रशस्यते ।
विनिश्चिताप्यद्य मनुष्यवाक्कृतिर्न पाट्यते यत्स्मृतिमोह एव सः ॥ ८ ॥

न विस्मयस्तावदयं यदल्पतामवेत्य भूयो विदितं प्रशंसति ।
परोक्षमेतत्त्वधिरुह्य साहसं प्रशंसतः पश्यत किं नु भेषजम् ॥ ९ ॥

परीक्षितुं जातु गुणौघ शक्यते विशिष्य ते तर्कपथोद्धतो जनः ।
यदेव यस्याभिमतं तदेव तच्छिवाय मूढैरिति मोहितं जगत् ॥ १० ॥

परस्परान्वर्थितया तु साधुभिः कृतानि शास्त्राण्यविरोधदर्शिभिः ।
विरोधशीलस्त्वबहुश्रुतो जनो न पश्यतीत्येतदपि प्रशस्यते ॥ ११ ॥

यदग्निसाध्यं न तदम्भसा भवेत् प्रयोगयोग्येषु किमेव चेतसा ।
समेष्वरागो ऽस्य विशेषतो नु किं विमृश्यतां वादिषु साधुशीलता ॥ १२ ॥

यथैव दृष्टं तपसा तथा कृतं न युक्तिवादो ऽयमृषेरिदं वचः ।
सुबुद्धमेवेति विशेषतो नु किं प्रशंसति क्षेपकथा किलेतरा ॥ १३ ॥

कथं नु लोके न समानचक्षुषो यथा न पश्यन्ति वदन्ति तत्तथा ।
अहो न लोकस्य न चात्मनः क्षमां पुरातनैर्मानहतैरुपेक्षितम् ॥ १४ ॥

वृथा नृपैर्भर्तुमदः समुह्यते धिगस्तु धर्मं कलिरेव दीप्यते ।
यदेतदेवं कृपणं जगच्छठैरितस्ततो ऽनर्थमुखैर्विलुप्यते ॥ १५ ॥

यदा न शक्नोति विगृह्य भाषितुं परं च विद्वत्कृतशोभमीक्षितुम् ।
अथाप्तसंपादितगौरवो जनः परीक्षकक्षेपमुखो निवर्तते ॥ १६ ॥

त्वमेव लोके ऽद्य मनुष्य पण्डितः खलो ऽयमन्यो गुरुवत्सलो जनः ।
स्मृतिं लभस्वारम नेति शोभसे दृढश्रुतैरुच्छ्वसितुं न लभ्यते ॥ १७ ॥

परे ऽद्य जातस्य किलाद्य युक्तिमत् पुरातनानां किल दोषवद्वचः ।
किमेव जाल्मः कृत इत्युपेक्षितुं प्रपञ्चनायास्य जनस्य सेत्स्यति ॥ १८ ॥

त्रयः पृथिव्यामविपन्नचेतसो न सन्ति वाक्यार्थपरीक्षणक्षमाः ।
यदा पुनः स्युर्बृहदेतदुच्यते न मामतीत्य त्रितयं भविष्यति ॥ १९ ॥

पुरातनैर्यानि वितर्कगर्वितैः कृतानि सर्वज्ञयशःपिपासुभिः ।
घृणा न चेत्स्यान्मयि न व्यपत्रपा तथाहमद्यैव न चेद्धिगस्तु माम् ॥ २० ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

कृतं च यत्किंचिदपि प्रतर्कतः स्थितं च तेषामिव तं न संशयः ।
कृतेषु सत्स्वेव हि लोकवत्सलैः कृतानि शास्त्राणि गतानि चोन्नतिम् ॥ २१ ॥

जघन्यमध्योत्तमबुद्धयो जना महत्त्वमानाभिनिविष्टचेतसः ।
वृथैव तावद्विवदेयुरुत्थिता दिशन्तु लब्धा यदि को ऽत्र विस्मयः ॥ २२ ॥

अवश्यमेषां कतमो ऽपि सर्वविज्जगद्धितैकान्तविशालशासनः ।
स एष मृग्यः स्मृतिसूक्ष्मचक्षुषा तमेत्य शेषैः किमनर्थपण्डितैः ॥ २३ ॥

यथा ममाप्तस्य विनिश्चितं वचस्तथा परेषामपि तत्र का कथा ।
परीक्ष्यमेषां त्वनिविष्टचेतसा परीक्ष्यमित्यर्थरुचिर्न वञ्च्यते ॥ २४ ॥

मयेदमभ्यूहितमित्यदोषलं न शास्तुरेतन्मतमित्यपोह्यते ।
तथापि तच्छिष्यतयैव रम्यते कृतज्ञतैषा जलतालपसत्त्वता ॥ २५ ॥

इदं परेषामुपपत्तिदुर्बलं कथंचिदेतन्मम युक्तमीक्षितुम् ।
अथात्मरन्ध्राणि च संनिगूहते हिनस्ति चान्यान् कथमेतदक्षमम् ॥ २६ ॥

दुरुक्तमस्यैतदहं किमातुरो ममैष कः किं कुशलोत्थिता वयम् ।
गुणोत्तरो यो ऽत्र स नो ऽनुशासिता मनोरथो ऽप्येष कुतो ऽल्पचेतसाम् ॥ २७ ॥

न गौरवाक्रान्तमतिर्विगाहते किमत्र युक्तं किमयुक्तमर्थतः ।
गुणावबोधप्रभवं हि गौरवं कुलाङ्गनावृत्तमतो ऽन्यथा भवेत् ॥ २८ ॥

न गम्यते किं प्रकृतं किमुत्तरं किमुक्तमेवं किमतो ऽन्यथा भवेत् ।
सदस्सु चोच्चैरभिनीय कथ्यते किमस्ति तेषामजितं महात्मनाम् ॥ २९ ॥

समानधर्मोपहितं विशेषतो विशेषतश्चैति कथा निवर्तते ।
अतो ऽन्यथा न प्रतरन्ति वादिनस्तथा च सर्वं व्यभिचारवद्वचः ॥ ३० ॥

यथा धर्मं यस्तु साध्यं विभज्य गमयेद्वादी तस्य कुतो ऽवसादः ।
यदेव साध्येनोच्यते विद्यमानं तदेवान्यत्र विजयं संदधाति ॥ ३१ ॥

मया तावद्विधिनानेन शास्ता जिनः स्वयं निश्चितो वर्धमानः ।
यः संधास्यत्याप्तवत्प्रातिभानि स नो जाड्यं मंस्यते पाटवं चेति ॥ ३२ ॥

॥ इति षष्ठी द्वात्रिंशिका ॥ ६ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

[७]

धर्मार्थकीर्त्यधिकृतान्यपि शासनानि
न ह्वानमात्रनियमात् प्रतिभान्ति लक्ष्म्या ।
संपादयेन्नृपसभासु विगृह्य तानि
येनाध्वना तमभिधातुमविघ्नमस्तु ॥ १ ॥

साध्यादृते न विजयः सुलभः सदस्सु
पार्श्वस्थितेषु हि जयश्च पराजयश्च ।
तस्मादविक्लवमनुल्बणसाधुकारं
सामप्रवीणगणनासमयेषु योज्यम् ॥ २ ॥

प्राक्तावदीश्वरमनः सदसश्च चक्षुर्
मन्तव्यमात्मनि परत्र च किंप्रकारम् ।
यद्यात्मनो हि परिहासजयोत्तरं स्याद्
उक्तोपचारचतुरः प्रतिभो ऽन्यथा तु ॥ ३ ॥

सौम्य प्रभुर्यदि विपक्षमुखाः सदस्यास्
तत्साधुरेव गमयेत्परिभूय शेषान् ।
तस्मिन् सुभद्रचरिते ऽप्युचितः प्रसादः
सत्कृत्य विग्रहवचःस्तिमितं निहन्यात् ॥ ४ ॥

आभाष्य भावमधुरार्पितया कृतास्त्रां
दृष्ट्यावसाद्य च निर्वर्तितया विनेयान् ।
ब्रूयात्प्रतीतसुखशब्दमुपस्थितार्थं
नोच्चैर्न मन्दमभिभूय मनः परस्य ॥ ५ ॥

वादास्पदं प्रतिवचश्च यथोपनीतम्
आरोप्य यः स्मृतिपथः प्रतिसंविधत्ते ।
वैलक्ष्यविस्मृतमदा द्विषतः स सूक्तैः
प्रत्यानयन्परिजनीकुरुते सदस्यान् ॥ ६ ॥

पूर्वं स्वपक्षरचना रभसः परस्य
वक्तव्यमार्गमनियम्य विजृम्भते यः ।
आपीड्यमानसमयः कृतपौरुषो ऽपि
नोच्चैः शिरः स वदति प्रतिभानवत्सु ॥ ७ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

नावैमि किं वदसि कस्य कृतान्त एष
सिद्धान्तयुक्तमभिधत्स्व कुहैतदुक्तम् ।
ग्रन्थो ऽयमर्थमवधारय नैष पन्थाः
क्षेपो ऽयमित्यविशदागमतुण्डबन्धः ॥ ८ ॥

किंचित्कथंचिदिति साध्यनिगूढवाचः
सिद्धान्तदुर्गमवतार्य विनोदनीयाः ।
धीरस्मितैः प्रतिकथागुणदर्शनैश्च
छद्मानवस्थितकथा हि पिबन्ति तेजः ॥ ९ ॥

दुर्नीतमुन्नयति सूक्तमपक्षपातैर्
निस्तर्जयञ्छठविदग्धमलंकरोति ।
भग्नाभिसंधिरपि यानि कथान्तराणि
प्रश्नच्छलप्रहरणो ऽयमवन्ध्यविघ्नः ॥ १० ॥

उक्तं यथाक्षरपदं प्रतियोजयन्ति
प्रत्युद्वहन्त्यपि जनाचरणैर्वचोभिः ।
सद्भावरिक्तमनसश्च सुविस्मितस्तां
वाक्यप्रयोजनजडानभिसंदधीत ॥ ११ ॥

मूर्खव्रजेष्वनुमतिप्रतिभाविकारान्
विद्वत्सदस्सु निरपेक्ष्य हताभिमानाः ।
उक्त्वा चिरं मदसमुच्छ्रयगर्वितानि
नाम्नापि तस्य भयकुञ्चितमुच्छ्वसन्ति ॥ १२ ॥

लोकप्रसिद्धमतयः श्रुतगूढवादैः
साध्याः श्रुतैकरुचयस्त्वपि (यि) लोकचित्रैः ।
सामान्यदुर्बलविनिश्चितसंकथाभिर्
मानप्रवासनमुदारमतेर्विधेयम् ॥ १३ ॥

आस्फालयन् दुरितसूचनधीरहस्तैर्
वाक्यान्तरेषु विकिरन् पुरुषः स्फुलिङ्गैः ।
स्वच्छभ्रुवा कृतकरूपितविस्मयेन
छिन्नस्मितैरविनयोत्तर एव कार्यः ॥ १४ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

भूयिष्ठमुन्नदति यस्य कृतान्तदोषान्
यं वा जिगीषति तमुत्सहते ऽपि वा यः ।
ये चाप्यनेन मुकुलप्रतिभाः कदाचित्
तेष्वस्य वाक्यमवतीर्य विनोदनीयम् ॥ १५ ॥

कृत्येषु नादरविषक्तविलोचनः स्यात्
तत्संकथाप्रणिहितोपहतास्तु साध्याः ॥
युक्तोपनीतपरिहासमुखांश्च कुर्वन्
पक्षद्विषा परुषयेत्सदसि प्रधानम् ॥ १६ ॥

उद्भूतवाग्मियशसा जनसंप्रियेण
पूर्वं विसृष्टवचनप्रतिभागुणेन ।
वाच्यं सह प्रतिहतो ऽपि हि तेन भाति
जित्वा पुनस्तमतिकीर्तिफलानि भुङ्क्ते ॥ १७ ॥

वीरोत्तरं परमशक्यमवेत्य कार्यं
क्षेपं प्रमोहविकथासु परः प्रयत्नः ।
अन्यो हि धीरितकथाविधुरस्य शब्दः
संदिग्धतुल्यगुणदोषपथस्य चान्यः ॥ १८ ॥

शिष्येषु वाक्यखनयः प्रतिबोधनीयाः
सिद्धिस्तथा हि नियता नयवाददोषाः ।
अभ्युद्गतस्य हि कथाविषमाहिरोहि
तेजः सकृत्प्रतिहतं च न चास्ति भूयः ॥ १९ ॥

सिध्यन्तरं न महतः परिभूय वादान्
स्यादर्जितस्तु विजयो ऽप्यपवाद एव ।
तस्मान्न वादगहनान्यभिलक्षितस्य
युक्तं विगाहितमनुत्रसतः परेभ्यः ॥ २० ॥

आम्नायमार्गसुकुमारकृताभियोगा
क्रूरोत्तरैरभिहतस्य विलीयते धीः ।
नीराजितस्य तु सभाभटसंकटेषु
शुद्धप्रहारविभवा रिपवः स्वपन्ति ॥ २१ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

ग्रन्थाभिचारनिपुणे बहु न प्रयोज्यं
मत्वा विशेज्जनमनांसि सतामतीव ।
आशङ्कितानपि दिशः पुरुषस्य यातुः
कीर्त्यक्षमां परिहरेदिति तत्प्रसक्तः ॥ २२ ॥

एकान्वयोत्तरगतिः परिदृष्टपन्थाः
प्रत्याहृतश्च चतुरस्रमपाहृतश्च ।
तस्मात्परोत्तरगतौ प्रणिधानवान् स्यान्
नानामुखप्रहरणश्च पते(यते)द्विषत्सु ॥ २३ ॥

शास्त्रोत्थितान्परिभवः खलतामुपैति
तान्येव तु स्मितगभीरमुपालभेत ।
अस्मद्गुरुं स हसतीति विदह्यमानं
व्युत्पादयन्ति हि यशांस्यत एव भूयः ॥ २४ ॥

अङ्गाभिधानमफलं प्रकृतोपशान्तौ
वक्तारमन्ववसिता न हि शास्त्रदोषाः ।
सत्यं तु लाघवमनेन पथाभ्युपैति
तच्चेदवाप्तमरतिश्रुतिभिः किमत्र ॥ २५ ॥

किं मर्म नाम रिपुषु स्थिरसाहसस्य
मर्मस्वपि प्रहरति स्ववधाय मन्दः ।
आशीविषो हि दशनैः सहजोग्रवीर्यैः
क्रीडन्नपि स्पृशति यत्र तदेव मर्म ॥ २६ ॥

मन्दो ऽप्यहार्यवचनः प्रशमानुयातः
स्फीतागमो ऽप्यनिभृतः स्मितवस्तु पुंसाम् ।
तस्मात्प्रवेष्टुमुदितेन सभामनांसि
यत्नः श्रुताच्छतगुणः सम एव कार्यः ॥ २७ ॥

आक्षिप्य यः स्वसमयं परिनिष्ठुराक्षः
पश्यत्यनाहृतमनाश्च परप्रवादान् ।
आक्रम्य पार्थिवसभाः स विरोचमानः
शोकप्रजागरकृशान् द्विषतः करोति ॥ २८ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

किं गर्जितेन रिपुषु त्वभितोमुखेषु
किं त्वेव निर्दयविरूपितपौरुषेषु ।
वाग्दीपितं तृणकृशानुबलं हि तेजः
कल्पात्ययस्थिरविभूतिपराक्रमोत्थम् ।। २९ ।।

किंचित्सुनीतमपि दुर्नयवद्विनेयं
दुर्नीतमप्यतिशयोक्तमिव प्रशस्यम् ।
सर्वत्र हि प्रतिनिविष्टमुखोत्तरस्य
सूक्तं च दुर्विगणितं च समं समेन ।। ३० ।।

तिर्यग्विलोकयति साध्वसविप्लुताक्षं
श्लिष्टाक्षरं वदति वाक्यमसंभृतार्थम् ।
दृष्ट्वा हृतः स्खलति विश्रुतकक्षसेकं
कण्ठं मुहुः कषति चापि कथाभ्यरिष्टः ।। ३१ ।।

परिचितनयः स्फीतार्थो ऽपि श्रियं परिसंगतां
न नृपतिरलं भोक्तुं कृत्स्नां कृशोपनिषद्बलः ।
विदितसमयो ऽप्येवं वाग्मी विनोपनिषत्क्रियां
न तपति यथा विज्ञातारस्तथा कृतविग्रहाः ।। ३२ ।।

।। इति वादोपनिषद्द्वात्रिंशिका सप्तमी ।।

[८]

ग्रामान्तरोपगतयोरेकामिषसंगजातमत्सरयोः ।
स्यात्सौख्यमपि शुनोर्भ्रात्रोरपि वादिनोर्न स्यात् ।। १ ।।

क्व च तत्त्वाभिनिवेशः क्व च संरम्भातुरेक्षणं वदनम् ।
क्व च सा दीक्षा विश्वसनीयरूपतामृजुर्वादः ।। २ ।।

तावद्बकमुग्धमुखस्तिष्ठति यावन्न रङ्गमवतरति ।
रङ्गावतारमत्तः काकोद्धतनिष्ठुरो भवति ।। ३ ।।

क्रीडनकमीश्वराणां कुर्कुटलावकसमानबालेभ्यः ।
शास्त्राण्यपि हास्यकथां लघुतां वा क्षुल्लको नयति ।। ४ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अन्यैः स्वेच्छारचितानर्थविशेषान् श्रमेण विज्ञाय ।
कृत्स्नं वाङ्मयमित इति खादन्त्यङ्गानि दर्पेण ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा गुरवः स्वयमपि परीक्षितं निश्चितं पुनरिदं नः ।
वादिनि चपले मुग्धे च तादृगेवान्तरं गच्छेत् ॥ ६ ॥

अन्यत एव श्रेयांस्यन्यत एव विचरन्ति वादिवृषाः ।
वाक्संरम्भः क्वचिदपि न जगाद मुनिः शिवोपायम् ॥ ७ ॥

यद्यकलहाभिजातं वाक्छलरङ्गावतारनिर्वाच्यम् ।
स्वच्छमनोभिस्तत्त्वं परिमीमांसेन्न दोषः स्यात् ॥ ८ ॥

साधयति पक्षमेको ऽपि हि विद्वान् शास्त्रवित्प्रशमयुक्तः ।
न तु कलहकोटिकोटयो ऽपि समेता (संगता) वाक्यलालभुजः ॥ ९ ॥

आर्तध्यानोपगतो वादी प्रतिवादिनस्तथा स्वस्य ।
चिन्तयति पक्षनयहेतुशास्त्रवाग्बाणसामर्थ्यम् ॥ १० ॥

हेतुविदसौ न शाब्दः शाब्दो ऽसौ न तु विदग्धहेतुकथः ।
उभयज्ञो भवपटुः पटुरन्यो ऽसौ स्वमतिहीनः ॥ ११ ॥

सा नः कथा भवित्री तत्रैता जातयो मया योज्याः ।
इति रागविगतनिद्रो वाग्मुखयोग्यां निशि करोति ॥ १२ ॥

अशुभवितर्कधूमितहृदयः कृत्स्नां क्षपामिति न शेते ।
कुण्ठितदर्पः परिषदि वृथात्मसंभावनोपहतः ॥ १३ ॥

प्राश्निकचाटुप्रणतः प्रतिवक्तरि मत्सरोष्णबद्धाक्षः ।
ईश्वररचिताकुम्भो भरतक्षेत्रोत्सवं कुरुते ॥ १४ ॥

यदि विजयते कथंचित्ततो ऽपि परितोषभग्नमर्यादः ।
स्वगुणविकत्थनदूषिकस्त्रीनपि लोकान् खलीकुरुते ॥ १५ ॥

उत जीयते कथंचित्परिषत्परिवादिनं स कोपान्धः ।
गलगर्जनाक्रामन्वैलक्ष्यविनोदनं कुरुते ॥ १६ ॥

वादकथां न क्षमते दीर्घं निःश्वसिति मानभङ्गोष्णम् ।
रम्ये ऽप्यरतिज्वरितः सुहृत्स्वपि वज्रीकरणवाक्यः ॥ १७ ॥

दुःखमहंकारप्रभवमित्ययं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।
अथ च तमेवारूढस्तत्त्वपरीक्षां किल करोति ॥ १८ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

ज्ञेयः परसिद्धान्तः स्वपक्षबलनिश्चयोपलब्ध्यर्थम् ।
परपक्षक्षोभणमभ्युपेत्य तु सतामनाचारः ॥ १९ ॥

स्वहितायैवोत्थेयं को नानामतिविचेतनं लोकम् ।
यः सर्वज्ञैर्न कृतः शक्ष्यति तं कर्तुमेकमतम् ॥ २० ॥

सर्वज्ञविषयसंस्थांश्छद्मस्थो न प्रकाशयत्यर्थान् ।
नाश्चर्यमेतदत्यद्भुतं तु यत्किंचिदपि वेत्ति ॥ २१ ॥

अविनिर्णयगम्भीरं पृष्टः परुषोत्तरो भवति वादी ।
परिचितगुणवात्सल्यः प्रीत्युत्सवमुन्नतिं कुरुते ॥ २२ ॥

विनयमधुरोक्तिनिर्ममसारमपि वाक्यमास्पदं लभते ।
सारमपि गर्वदृष्टं वचनमपि मुनेर्वहति वायुः ॥ २३ ॥

परुषवचनोद्यतमुखैः काहलजनचित्तविभ्रमपिशाचैः ।
धूर्तैः कलहस्य कृतो मीमांसा नाम परिवर्तः ॥ २४ ॥

परिनिग्रहाध्यवसितश्चित्तैकाग्र्यमुपयाति तद्वादी ।
यदि तत्स्याद्वैराग्येण चिरेण शिवं पदमुपयातु ॥ २५ ॥

एकमपि सर्वपर्ययनिर्वचनीयं यदा न वेत्त्यर्थम् ।
मां प्रत्यहमिति गर्वः स्वस्थस्य न युक्त इह पुंसः ॥ २६ ॥

॥ इति वादद्वात्रिंशिकाष्टमी ॥ ८ ॥

[९]

अजः पतङ्गः शबलो विश्वमयो धत्ते गर्भमचरं चरं च ।
यो ऽस्याध्यक्षमकलं सर्वधान्यं वेदातीतं वेदवेद्यं स वेद ॥ १ ॥

स एवैतद्विश्वमधितिष्ठत्येकस्तमेवैतं विश्वमधितिष्ठत्येकम् ।
स एवैतद्वेद यदिहास्ति वेद्यं तमेवैतद्वेद यदिहास्ति वेद्यम् ॥ २ ॥

स एवैतद्भुवनं सृजति विश्वरूपस्तमेवैतत्सृजति भुवनं विश्वरूपम् ।
न चैवैनं सृजति कश्चिन्नित्यजातं न चासौ सृजति भुवनं नित्यजातम् ॥ ३ ॥

एकायनशतात्मानमेकं विश्वात्मानममृतं जायमानम् ।
यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति ॥ ४ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

सर्वद्वारा निभृतमृत्युपाशैः स्वयंप्रभानेकसहस्रपर्वाः ।
यस्यां वेदाः शेरते यज्ञगर्भाः सैषा गुहा गूहते सर्वमेतत् ॥ ५ ॥

भावाभावो निःस्वतत्त्वो निरञ्जनो [रञ्जनो] यः प्रकारः ।
गुणात्मको निर्गुणो निष्प्रभावो विश्वेश्वरः सर्वमयो न सर्वः ॥ ६ ॥

सृष्ट्वा सृष्ट्वा स्वयमेवोपभुङ्क्ते सर्वश्चायं भूतसर्गो यतश्च ।
न चास्यान्यत्कारणं सर्गसिद्धौ न चात्मानं सृजते नापि चान्यान् ॥ ७ ॥

निरिन्द्रियश्चक्षुषा वेत्ति शब्दान् श्रोत्रेण रूपं जिघ्रति जिह्वया च ।
पादैर्ब्रवीति शिरसा याति तिष्ठन् सर्वेण सर्वं कुरुते मन्यते च ॥ ८ ॥

शब्दातीतः कथ्यते वावदूकैर्ज्ञानातीतो ज्ञायते ज्ञानविद्भिः ।
बन्धातीतो बध्यते क्लेशपाशैर्मोक्षातीतो मुच्यते निर्विकल्पः ॥ ९ ॥

नायं ब्रह्मा न कपर्दी न विष्णुर्ब्रह्मा चायं शंकरश्चाच्युतश्च ।
अस्मिन्मूढाः प्रतिमाः कल्पयन्तो ज्ञातश्चायं न च भूयो नमोऽस्ति ॥ १० ॥

आपो वह्निर्मातरिश्वा हुताशः सत्यं मिथ्या वसुधा मेघयानम् ।
ब्रह्मा कीटः शंकरस्तार्क्ष्यकेतुः सर्वः सर्वं सर्वथा सर्वतो ऽयम् ॥ ११ ॥

स एवायं निभृता येन सत्त्वाः शश्वद्दुःखा दुःखमेवापि यन्ति ।
स एवायमृषयो यं विदित्वा व्यतीत्य नाकममृतं स्वादयन्ति ॥ १२ ॥

विद्याविद्ये यत्र नो संभवेते यन्नासन्नं नो दवीयो न गम्यम् ।
यस्मिन्मृत्युर्नेहते नोतुकामा स सो ऽक्षरः परमं ब्रह्म वेद्यम् ॥ १३ ॥

ओतप्रोताः पशवो येन सर्वे ओतः प्रोतः पशुभिश्चैष सर्वैः ।
सर्वे चेमे पशवस्तस्य होम्यं तेषां चायमीश्वरः संवरेण्यः ॥ १४ ॥

तस्यैवैता रश्मयः कामधेनोर्याः पाप्मानमदुहानाः क्षरन्ति ।
येनाध्याताः पञ्चजनाः स्वपन्ति प्रोद्बुद्धास्ते स्वं परिवर्तमानाः ॥ १५ ॥

तमेवाश्वत्थमृषयो वामनन्ति हिरण्मयं व्यस्तसहस्रशीर्षम् ।
मनःशयं शतशाखप्रशाखं यस्मिन् बीजं विश्वमोतं प्रजानाम् ॥ १६ ॥

स गीयते वीयते चाध्वरेषु मन्त्रान्तरात्मा ऋग्यजुःसामशाखः ।
अधःशयो विततात्मा गुहाध्यक्षः स विश्वयोनिः पुरुषो नैकवर्णः ॥ १७ ॥

तेनैवैतद्वितत्तं ब्रह्मजालं दुराचरं दृष्ट्युपसर्गपाशम् ।
अस्मिन्मग्ना मानवा मानशल्यैर्विवेष्यन्ते पशवो जायमानाः ॥ १८ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अयमेवान्तश्चरति देवतानामस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
अयमुद्दण्डः प्राणभुक् प्रेतयानैरेष त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ॥ १९ ॥
अपां गर्भः सविता वह्निरेष हिरण्मयश्चान्तरात्मानसो देवयानः ।
एतेन स्तम्भिता सुभगा द्यौर्नभश्च गुर्वी चोर्वी सप्त च भीमयादसः ॥ २० ॥
मनः सोमः सविता चक्षुरस्य घ्राणं प्राणो मुखमस्याद्यपिवं दिशः ।
श्रोत्रनाभिरन्ध्राभादयानं पादाविलाः सुरसाः सर्वमाप ॥ २१ ॥
विष्णुर्बीजमम्भोजगर्भः शंभुश्चायं कारणं लोकसृष्टौ ।
नैनं देवा विद्रते नो मनुष्या देवाश्चैनं विदुरितरेतराश्च ॥ २२ ॥
अस्मिन्नुदेति सविता लोकचक्षुरस्मिन्नस्तं गच्छति चांशुगर्भः ।
एषो ऽजस्रं वर्तते कालचक्रमेतेनायं जीवते जीवलोकः ॥ २३ ॥
अस्मिन् प्राणाः प्रतिबद्धाः प्रजानामस्मिन्नस्ता रथनाभा विवाराः ।
अस्मिन् प्रीते शीर्णमूलाः पतन्ति प्राणाशंसाफलमिव मुक्तवृन्तम् ॥ २४ ॥
अस्मिन्नेकशतं निहितं मस्तकानामस्मिन् सर्वा भूतयश्चेतयश्च ।
महान्तमेनं पुरुषं वेदवेद्यं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ २५ ॥
विद्वानज्ञश्चेतनो ऽचेतनो वा स्रष्टा निरीहः स ह पुमानात्मतन्त्रः ।
क्षराकारः सततं चाक्षरात्मा विशीर्यन्ते वाचो युक्तयो ऽस्मिन् ॥ २६ ॥
बुद्धिबोद्धा बोधनीयो ऽन्तरात्मा बाह्यश्चायं स परात्मा दुरात्मा ।
नासावेकं नापृथग् नाभितोभौ सर्वं चैतत्पशवो यं द्विषन्ति ॥ २७ ॥
सर्वात्मकं सर्वगतं परीतमनादिमध्यान्तमपुण्यपापौ ।
बालं कुमारमजरं च वृद्धं य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २८ ॥
नास्मिन् ज्ञाते ब्रह्मणि ब्रह्मचर्यं नेज्जाजापः स्वस्तयो नो पवित्रम् ।
नाहं नान्यो नो महान्नो कनीयान् निःसामान्यो जायते निर्विशेषः ॥ २९ ॥
नैनं मत्वा शोचते नाभ्युपैति नाप्याशास्ते म्रियते जायते वा ।
नास्मिंल्लोके गृह्यते नो परस्मिंल्लोकातीतो वर्तते लोक एव ॥ ३० ॥
यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ३१ ॥
नानाकल्पं पश्यतो जीवलोकं नित्यासक्तव्याधयश्चाधयश्च ।
यस्मिन्नेवं सर्वतः सर्वतत्त्वे दृष्टे देवे नो पुनस्तापमेति ॥ ३२ ॥

॥ इति वेदवादद्वात्रिंशिका नवमी ॥ ९ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

[१०]

अविग्रहमनाशंसमपरः प्रत्ययात्मकम् ।
यः प्रोवाचामृतं तस्मै वीराय मुनये नमः ॥ १ ॥

स्वशरीरमनोऽवस्थाः पश्यतः स्वेन चक्षुषा ।
यथैवायं भवस्तद्वदतीतानागतावपि ॥ २ ॥

किमत्राहं किमनहं किमनेकः किमेकधा ।
विदुषा चोद्यतं चक्षुरत्रैव च विनिश्चयः ॥ ३ ॥

मोहोऽहमस्मीत्याबन्धः शरीरज्ञानभक्तिषु ।
ममत्वविषयास्वादद्वेषात्तस्मात्तु कर्मणः ॥ ४ ॥

जन्मकर्मविशेषेभ्यो दुःखापातस्तदेव वा ।
आजस्रिकमपश्याना नानात्मव्यक्तचक्षुषाम् ॥ ५ ॥

पिपासाभ्युदयः सर्वो भवोपादानसाधनः ।
प्रदोषापायगमनादार्तरौद्रे तु ते मते ॥ ६ ॥

आलम्बनपरीणामविशेषोद्भवभक्तयः ।
निमित्तमनयोराद्यं परिणामस्तु कारणम् ॥ ७ ॥

भवः प्रमादचिन्तादिप्रवृत्तिद्वारसंग्रहः ।
हिंसादिभेदोपचयः संवरैकपराभवः ॥ ८ ॥

परस्परसमुत्थानां विषयेन्द्रियसंविदः ।
पित्रादिवदभिन्नास्तु विषया भिन्नवृत्तयः ॥ ९ ॥

एकस्मिन् प्रत्यये ऽष्टाङ्गकर्मसामर्थ्यसंभवात् ।
नानात्वैकपरीणामसिद्धिरष्टौ तु शक्तितः ॥ १० ॥

नाहमस्मीत्यसद्भावे दुःखोद्वेगहितैषिता ।
न नित्यानित्यनानैक्यं कर्ताद्येकान्तपक्षतः ॥ ११ ॥

उत्पत्तेरेव नित्यत्वमनित्यत्वं च मन्यते ।
प्रतीत्य संविद्भावस्तु कारकेषूपनीयते ॥ १२ ॥

जातिलिङ्गपरीणामकालव्यक्तिप्रयोजनाः ।
संज्ञा मिथ्यापरा दृष्टाः परिक्षिण्वन्त्यचेतसः ॥ १३ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

यथार्थं वा स्यात् संबन्धः शब्दादीन्द्रियचेतसाम् ।
तदस्य जगतः सत्त्वमात्मप्रत्ययलक्षणम् ॥ १४ ॥

द्रव्यपर्यायसंकल्पश्चेतस्तद्व्यञ्जकं वचः ।
तद्यथा यच्च यावच्च निरवद्येति योजना ॥ १५ ॥

निषेकादिजरापाकपर्यन्तं पौरुषं यथा ।
सम्यग्दर्शनभावादिरप्रमादविधिस्तथा ॥ १६ ॥

शब्दादिषु यथा लोकश्चित्रावस्थः प्रवर्तते ।
तद्वृत्तमात्मप्रत्यक्षं त्याज्यमित्युभयो नयः ॥ १७ ॥

घृणानुकम्पा पारुष्यं कार्पण्यं परिशुद्धये ।
व्रतोपव्रतयुक्तस्तु स्मृतिस्थैर्योपपत्तये ॥ १८ ॥

उपधानविधिश्चित्रशेषाशयविशोधनः ।
न्याय्यो वातादिवैषम्यविशेषौषधकल्पवत् ॥ १९ ॥

न विधिः प्रतिषेधो वा कुशलस्य प्रवर्तितुम् ।
तदेव वृत्तमात्मस्थं कषायपरिपक्तये ॥ २० ॥

न दोषदर्शनाच्छुद्धं वैराग्यं विषयात्मसु ।
मृदुप्रवृत्त्युपायो ऽयं तत्त्वज्ञानं परं हितम् ॥ २१ ॥

श्रद्धावान् विदितापायः परिक्रान्तपरीषहः ।
भव्यो गुरुभिरादिष्टो योगाचारमुपाचरत् ॥ २२ ॥

शुचौ निष्कण्टके देशे समप्राणवपुर्मनाः ।
स्वस्तिकाद्यासनजयं कुर्यादेकाग्रसिद्धये ॥ २३ ॥

प्राणायामो वपुश्चित्रजाड्यदोषविशोधनः ।
शक्त्युत्कृष्टकलत्कार्यः प्रायेणैश्वर्यसत्तमः ॥ २४ ॥

क्रूरक्लिष्टवितर्कात्मा निमित्तामयकण्टकात् ।
उद्धरेद्गतिशब्दादि वपुःस्वाभाव्यदर्शनात् ॥ २५ ॥

चरस्थिरमहत्सूक्ष्मसंज्ञाज्ञानार्थसंगतिः ।
यथासुखजयोपायमिति यायाज्जितं जिनम् ॥ २६ ॥

इत्याश्रवनिरोधो ऽयं कषायस्तम्भलक्षणः ।
तद्धर्म्यमस्माच्छुक्लं तु तमःशेषक्षयात्मकम् ॥ २७ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

नेहारम्भणचारो ऽस्ति केवलोदीरणव्यये ।
अनन्तैश्वर्यसामर्थ्यात् स्वयं योगी प्रपद्यते ।। २८ ।।

तत्क्षीयमाणं क्षीणं तु चरमाभ्युदयक्षणे ।
कैवल्यकारणं पङ्ककललाम्बुप्रसादवत् ।। २९ ।।

चक्षुर्वद्विषयाख्यातिरवधिज्ञानकेवले ।
शेषवृत्तिविशेषात्तु ते मते ज्ञानदर्शने ।। ३० ।।

जगत्स्थितिवशादायुस्तुल्यवेद्यादपि त्रयम् ।
करोत्यात्मसमुद्घाताद्योगशान्तिरतः परम् ।। ३१ ।।

सर्वप्रपञ्चोपरतः शिवो ऽनन्त्यपरायणः ।
सद्भावमात्रप्रज्ञप्तिनिरुपाख्यो ऽथ निर्वृतः ।। ३२ ।।

प्रदीपध्यानवद्धचानं चेतनावद्विचेष्टितम् ।
ते विकल्पवशाद्भिन्ने भवनिर्वाणवर्त्मनि ।। ३३ ।।

जिनोपदेशदिङ्मात्रमितीदमुपदर्शितम् ।
यदवेत्य स्मृतिमतां विस्तरार्थो भविष्यति ।। ३४ ।।

।। इति दशमी द्वात्रिंशिका ।। १० ।।

[११]

समानपुरुषस्य तावदपवादयन् कीदृशः
किमेव तु महात्मनामपरतन्त्रधीचक्षुषाम् ।
अपास्य विनयस्मृती भुवि यशः स्वयं कुर्वता
त्वयातिगुणवत्सलेन गुरवः परं व्यंसिताः ।। १ ।।

श्रीराश्रितेषु विनयाभ्युदयः सुतेषु
बुद्धिर्नयेषु रिपुवासगृहेषु तेजः ।
वक्तुं यथायमुदितप्रतिभो जनस्ते
कीर्तिं तथा वदतु तावदिहेति कश्चित् ।। २ ।।

एकां दिशं व्रजति यद्गतिमद्गतं च
तत्रस्थमेव च विभाति दिगन्तरेषु ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

यातं कथं दशदिगन्तविभक्तमूर्ति
युज्येत वक्तुमुत वा न गतं यशस्ते ॥ ३ ॥

सत्यं गुणेषु पुरुषस्य मनोरथो ऽपि
श्लाघ्यः सतां ननु यथा व्यसनं तथैतत् ।
यत्पश्यतः समुदितैरबला व्युपास्ता
कीर्तिस्तथा श्रुतिमुखानि वनानि याता ॥ ४ ॥

एतद्भो बृहदुच्यते हसतु मा कामं जनो दक्षिणः
स्वार्थारम्भपटुः परार्थविमुखो लज्जानपेक्षो भवान् ।
यो ऽन्यक्लेशसमर्जितान्यपि यशांस्युत्सार्य लक्ष्मीपथा
कीर्त्येकार्णववर्षिणापि यशसा नाद्यापि संतुष्यसे ॥ ५ ॥

चाटुप्रीतेन मुक्ता यदियमगणिता दीयते राजलक्ष्मी-
रन्योन्येभ्यो नृपेभ्यस्त्वदुरसि नृपते यापि विश्रम्भलीना ।
मा भूदेष प्रसंगो निरनुनयमतेरस्य मय्यप्यतस्ते
कीर्तिस्तेनाप्रमेया न विनयचकिता सागरानप्यतीता ॥ ६ ॥

अवश्यं कर्तव्यः श्रियमभिलषता पक्षपातो गुणेषु
प्रसन्नायां तस्यां कथमिव च न ते लालनीया भवेयुः ।
किमेषां वृत्तान्तं न वहसि नृपते लालनीया त्वदाज्ञा
महेन्द्रादीनां यद्गुणपरितुलनादुर्विनीता गुणास्ते ॥ ७ ॥

अन्येषां पार्थिवानां भ्रमति दश दिशः कीर्तिरिन्दुप्रभावात्
त्वत्कीर्तेर्नास्ति शक्तिः पदमपि चलितुं किं भयात्सौकुमार्यात् ।
आ ज्ञातं नैतदेवं श्रुतिपथचकिता तेन गच्छत्यजस्रं
कीर्तिस्तेषां नृपाणां तव तु नरपते नास्ति कीर्तेरयातम् ॥ ८ ॥

अन्ये ऽप्यस्मिन्नरपतिकुले पार्थिवा भूतपूर्वा-
स्तैरप्येवं प्रणतसुमुखैरुद्धृता राजवंशाः ।
न त्वेवं तैर्गुरुपरिभवः स्पृष्टपूर्वो यथायं
श्रीस्ते राजन्नुरसि रमते सत्यभामासपत्नी ॥ ९ ॥

अगतिविधुरैर्लक्ष्मीं दृष्ट्वा चिरस्य सहोषितां
यदि किल परैरेकीभूतैर्गुणैस्त्वमुपाश्रितः ।
इति गुणजितं लोकं मत्वा नरेन्द्र सुरायसे
वदतु गुणवान् बुद्धयादीनां गुणः कतमस्तव ॥ १० ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

गन्धद्विपो मधुकरानिव पङ्कजेभ्यो दानेन यो रिपुगणान् हरसि प्रवीरान् ।
चित्रं किमत्र यदि तस्य तवैव राजन्नाज्ञां वहन्ति वसुधाधिपमौलिमालाः ॥ ११ ॥

एकेयं वसुधा बहूनि दिवसान्यासीद्बहूनां प्रिया
वस्यान्योन्यसुखाः कथं नरपते ते भद्रशीला नृपाः ।
ईर्ष्यामत्सरितेन साद्य भवतैवात्माङ्कमारोपिता
शेषैस्त्वत्परितोषभावितगुणैर्गोपालवत्पाल्यते ॥ १२ ॥

गुहाध्यक्षाः सिंहाः प्रमदवनचरा द्वीपिशार्दूलपोताः
कराग्रैः सिच्यन्ते वनगजकलभैर्दीर्घिकातीरवृक्षाः ।
पुरद्वारारक्षा दिशि दिशि महिषा यूथगुल्माग्रशूरा
रुषानुध्यातानामतिललितमिदं जायते विद्विषां ते ॥ १३ ॥

निर्मूलोच्छिन्नमूलाभुजपरिघपरिस्पन्ददृप्तैर्नरेन्द्रैः
संक्षिप्तश्रीविताना मृगपतिपतिभिः शत्रुदेशाः क्रियन्ते ।
किंत्वेतद्राजवृत्तं स्वरुचिपरिचयः शक्तिसंपन्नतेयं
भङ्क्त्वा यच्छत्रुवंशानुचितशतगुणान् राष्ट्रलक्ष्म्या करोषि ॥ १४ ॥

सर्वे ऽप्येकमुखा गुणा गुणपतिं मानं विना निर्गुणा
इत्येवं गुणवत्सलैर्नृपतिभिर्मानः परित्यज्यते ।
नान्यश्चैव तवापि किं च भवता लब्धास्पदस्तेष्वसौ
मत्तेनेव गजेन कोमलतरुर्निर्मूलमुत्खन्यते ॥ १५ ॥

यत्प्राप्नोति यशस्तव क्षितिपते भ्रूभेदमुत्पादयन्
किं तत्त्वच्चरणोपसन्नमुकुटः प्राप्नोति कश्चिन्नृपः ।
इत्येवं कुरुते स वल्लभयशास्त्वच्छासनातिक्रमं
दर्पासूचितसंमुखो न हि मृगः सिंहस्य न ख्याप्यते ॥ १६ ॥

प्रसादयति निम्नगाः कलुषिताम्भसः प्रावृषा
पुनर्नवसुखं करोति कुमुदैः सरःसंगमम् ।
विघाटयति दिङ्मुखान्यवपुनाति चन्द्रप्रभां
तथापि च दुरात्मनां शरदरोचकस्त्वद्द्विषाम् ॥ १७ ॥

न वेद्मि कथमप्ययं सुररहस्यभेदः कृत-
स्त्वया युधि हतः परं पदमुपैति विष्णोर्यथा ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अतः प्रणयसंसृतामविगणय्य लक्ष्मीमसौ
करोति तव सायकः क्षतमुरः सिषित्सुर्नृप ॥ १८ ॥

अन्योन्यावेक्षया स्त्री भवति गुणवती प्रायशो विष्णुता वा
लोकप्रत्यक्षमेतत्क्षितिविषमतया चञ्चला श्रीर्यथासीत् ।
सैवान्यप्रीतिदानात्तव भुजवलयान्तःपुरप्राप्तमाना-
मुर्वीं दृष्ट्वा दयावत्स लघुसुचरिताहारसंख्यं करोति ॥ १९ ॥

प्रसूतानां वृद्धिः परिणमति निःसंशयकला
पुरावादश्चैष स्थितिरियमजेयेति नियमः ।
जगद्वृत्तान्ते ऽस्मिन् विवदति तवेयं नरपते
कथं वृद्धा च श्रीर्न च परुषितो यौवनगुणः २० ॥

अन्तर्गूढसहस्रलोचनधरं भ्रूभेदवज्रायुधं
कस्त्वा मानुषविग्रहं हरिरिति ज्ञातुं समर्थो नरः ।
यद्येते मघवन् जगद्धितरतास्त्वा वल्लभाः स्वामिन-
स्त्वद्भ्रूदेशपटुप्रकीर्णसलिला न ख्यापयेयुर्घनाः ॥ २१ ॥

मह्रीपालो ऽसीति स्तुतिवचनमेतन्न गुणजं
मह्रीपालः खिन्नामवनिमुरसा धारयति यः ।
यदा तावद् गर्भे त्वमथ सकलश्रीर्वसुमति
किमेयायुष्मांस्ते नव शिवमिमां पश्यति मह्रीम् ॥ २२ ॥

शतेष्वेकः शूरो यदि भवति कश्चिन्नयपटु-
स्तथा दीर्घापेक्षी रिपुविजयनिःसाध्वसपरः ।
तदेतत्संपूर्णं द्वितयमपि येनाद्यपुरुषे
श्रुतं वा दृष्टं वा स वदतु यदि त्वा न वदति ॥ २३ ॥

अयनविषमा भानोर्दीप्तिर्दिनक्षयपेलवा
परिभवसुखं मत्तैर्मत्तैर्घनैश्च विलुप्यते ।
सततसकला निर्व्यासिंगं समाश्रितशीतला
तव नरपते दीप्तिः साम्यं तया कथमेष्यति ॥ २४ ॥

को नामैष करोति नाशयति वा भाग्येष्वधीनं जगत्
स्वातन्त्र्ये कथमीश्वरस्य न वशः स्रष्टुं विशिष्टाः प्रजाः ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

लब्धं वक्तृयशः सभास्विति चिरं तापो ऽद्य तेजस्विना-
मिच्छामात्रसुखं यथा तव जगत्स्यादीश्वरो ऽपीदृशः ॥ २५ ॥

गण्डेष्वेव समाप्यते विवदतां यद्वारणानां मदो
यद्वा भूमिषु यन्मनोरथशतैस्तुष्यन्ति तेजस्विनः ।
यत्कान्तावदनेषु पत्ररचना संगश्च ते मन्त्रिणां
तत्सर्वं द्विषतां मनो ऽनुगतया कीर्त्यापराद्धं तव ॥ २६ ॥

क्रमोपगतमप्यपास्य युगभागधेयं कले-
रपर्वणि य एष ते कृतयुगावतारः कृतः ।
भवेदपि महेश्वरस्त्रिभुवनेश्वरो वाच्युतो
विधातुरपि नूनमद्य जगदुद्भवे संशयः ॥ २७ ॥

गुणो नाम द्रव्यं भवति गुणतश्च प्रभवति
गुणापेक्षं कर्माप्यनुशयमनारम्भविषयम् ।
विभुः स्यात् किं द्रव्यं गुणजमुत वान्यः पदविधि-
र्यशो दिक्पर्यन्तं तव किमिति शक्यं गमयितुम् ॥ २८ ॥

॥ इति गुणवचनद्वात्रिंशिका एकादशी ॥ ११ ॥

[१२]

दैवखातं च वदनं आत्मायत्तं च वाङ्मयम् ।
श्रोतारः सन्ति चोक्तस्य निर्लज्जः को न पण्डितः ॥ १ ॥

अभिष्टुवन्ति यत्स्वैरं नृपगोष्ठ्यां नृपुङ्गवाः ।
असत्संदिग्धमुक्तानि कृषा[नृपा]स्तेन कृपात्मकाः ॥ २ ॥

प्रगद्वृत्तान्तगहनाद्विश्लिष्यप्रहृता गिरः ।
योजयत्यर्थगम्या यः शब्दब्रह्म भुनक्ति सः ॥ ३ ॥

प्रसिद्धशब्दार्थगतिर्ज्ञानं जात्यन्धयश्च यः ।
न स स्वयं प्रवक्तारमुपास्ते तन्त्रयुक्तिषु ॥ ४ ॥

दुरुक्तानि निवर्तन्ते सूक्ते नास्ति विचारणा ।
पुरुषो ब्राह्मणो विप्रः पुरुषो वेति वा यथा ॥ ५ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न सामान्यविशेषाभ्यामृते ऽन्याहेतु जायते ।
तद्विशेषविघाताभ्यां हेत्वाभासोपजातयः ॥ ६ ॥

द्वितीयपक्षप्रतिघाः सर्व एव कथापथाः ।
अभिधानार्थविभ्रान्तैरन्योन्यं विप्रलप्यते ॥ ७ ॥

समं संशय्यते यत्र सामान्यमलिनं धिया ।
विचारं पुनरुक्तार्थं विशेषाय स संशयः ॥ ८ ॥

प्रतिज्ञा निर्णयो हेतुर्दृष्टान्तं बुद्धिकारणम् ।
प्रमाणहेतुदृष्टान्तजातितर्कास्तदुक्तयः ॥ ९ ॥

लोकधर्मो ऽभ्यनुज्ञातः सिद्धान्तो वाग्नियामकः ।
अङ्गधर्मविकल्पाभ्यां प्रमेयोपचयाचयौ ॥ १० ॥

अविद्यार्थानवगमो विरूपाप्रतिपत्तितः ।
हेत्वाभासश्च निर्वादेष्वियमेव तु भूयसी ॥ ११ ॥

किंचित्सामान्यवैशेष्यादयुक्तार्थोपपादनम् ।
छलं तदिति वैस्पष्ट्याद्वाच्याभिप्रायभेदतः ॥ १२ ॥

व्यभिचारात् परं नास्ति परपक्षप्रदूषणम् ।
हेतुपर्यन्तयोगाच्च तस्मात्पक्षोत्तरो भवेत् ॥ १३ ॥

संशयप्रतिदृष्टान्तविरोधापत्तिहानयः ।
प्रतिपक्षविकल्पौ च व्यभिचारार्थपर्ययाः ॥ १४ ॥

अकारणत्वान्निर्देशः साध्यत्वात्त्वनुयोगजाः ।
हेत्वन्तराभ्युपगमः पुनरुक्तान्यतः परम् ॥ १५ ॥

एकपक्षहता बुद्धिर्जल्पवाग्यन्त्रपीडिता ।
श्रुतसंभावनावैरी वैरस्यं प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥

तानुपेत्य वितण्डास्ति नयस्येति विचारणा ।
सैव जल्पे विपर्यासो वितण्डैवेति लक्ष्यते ॥ १७ ॥

न सिद्धान्ताभ्युपगमादितरः सार्वतन्त्रिकः ।
यस्येत्युक्तमनेकान्तादितरं नानुषज्यते ॥ १८ ॥

विनिर्णयान्न संदेहः सर्वथोत्तरसंभवात् ।
स एव हेतुश्चक्षुर्वन्नानिष्टप्रतिपत्तितः ॥ १९ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दृष्टान्तदूषणा मोहो हानिपक्षाप्रसिद्धयः ।
वाचोयुक्त्युपपत्तिभ्यामत एव विपर्ययः ॥ २० ॥

अनभ्युपगमो लोकशास्त्रधर्मविकल्पितः ।
सामान्याभ्युपपत्तिभ्यां न समो ऽनिष्टकल्पनात् ॥ २१ ॥

अन्योन्योभयसामान्यसर्वसंगविशेषतः ।
सामान्यघाततः सिद्धशास्त्रं लोकोपपत्तितः ॥ २२ ॥

अन्यथेति च वैधर्म्यमापत्तिव्यभिचारतः ।
प्रतिपत्तिविकल्पाच्च तत्सिद्धिः कृतसंभवात् ॥ २३ ॥

पुनरुक्तमसंबद्धात् साम्यः सामर्थ्यदर्शनात् ।
मन्त्रवच्चेति नापार्थ्यं प्रसंगानिष्टसिद्धयः ॥ २४ ॥

पुनरुक्तवदायोज्यं हेतुवादान्तरोक्तये ।
समानीसंगसंकल्पं प्रश्नाकारणसिद्धयः ॥ २५ ॥

तदभावात्प्रतिज्ञादि प्रत्येकं चानुपक्रमात् ।
कालप्राप्तिविकल्पाभ्यां सर्वसिद्धेश्च नार्थवत् ॥ २६ ॥

क्वचित्किंचित्कथंचिच्चेत्यनुषंगात्स लोपगः ।
कृताकृतविकल्पाभ्यां संशयप्रतिरूपतः ॥ २७ ॥

ननाम दृढमेवेति दुर्बलं चोपपत्तितः ।
वक्तृशक्तिविशेषात्तु तत्तद्भवति वा न वा ॥ २८ ॥

तुल्यसामाद्युपायासु[°येषु] शक्त्या युक्तो विशेष्यते ।
विजिगीषुर्यथा वाग्मी तथा भूयं श्रुतादपि ॥ २९ ॥

सर्वपक्षकर्णैस्तुल्यं वादिनः सत्यतां विना ।
समानाभ्युपपत्तिं च जिह्मरौक्षायुधा ह्यमी ॥ ३० ॥

प्राश्निकेश्वरसौमुख्यं धारणाक्षेपकौशलम् ।
सहिष्णुता परं धार्ष्ट्यमिति वादच्छलानि षट् ॥ ३१ ॥

किं परीक्ष्यं कृतार्थस्य किमेवेति च चक्षुषः ।
परानुग्रहसाधोस्तु कौशलं वक्तृकौशलम् ॥ ३२ ॥

॥ इति न्यायद्वात्रिंशिका द्वादशी ॥ १२ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

[१३]

सन्नित्यकर्तृनानात्वप्रतिपक्षोभयात्मकम् ।
गुणधर्ममृषिर्नाना पश्यन्नेवात्मनो भवम् ॥ १ ॥

स्वपरानुग्रहद्वारमतिरासुरये स्वयम् ।
तमुमावसुदेवाय तन्त्रार्थव्याससूरये ॥ २ ॥

सत्त्वादिसाम्यं प्रकृतिर्वैषम्यं महदादयः ।
परस्परात्मकेनोपद्रवकार्कश्यवृत्तिवत् ॥ ३ ॥

लाघवख्यातिसौख्यानि सत्त्वं दुःखक्रिये रजः ।
तमो ऽन्यद्बहिरन्तश्च तद्विकल्पो ऽनिलादिवत् ॥ ४ ॥

श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमनुमानमनुस्मृतिः ।
कृत्स्नार्थसिद्धेर्नातो ऽन्यच्छाब्दमात्मविशेषतः ॥ ५ ॥

आदिशब्दात्प्रवृत्तीनामर्थवत्त्वादनुग्रहात् ।
परिणामविशेषाच्च गुणचैतन्यवृत्तयः ॥ ६ ॥

गुणौदासीन्यमन्योन्यं चैतन्यादधिकारतः ।
अभोक्तृत्वाच्च कर्तृत्वमङ्गाङ्गिपरिणामतः ॥ ७ ॥

ऐक्यादकर्ता पुरुषः कर्ताधिष्ठानशक्तितः ।
स्वातन्त्र्यादुपलब्धेश्च कार्यस्तु गुणभोजनात् ॥ ८ ॥

वैषम्यमात्रात्महतः कारणग्रामसंभवः ।
शब्दादयश्च व्योमादिविशेषास्तद्गुणात्मकाः ॥ ९ ॥

शब्दाद्या लोकसामर्थ्यं श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकम् ।
एतेनोक्ता विशेषाणां शब्दादिगुणभक्तयः ॥ १० ॥

वाक्यादानं गतानन्दत्यागान्यदुभयं विदुः ।
चैतन्यवद्देहवृत्तिर्मनः संवित्सुखादयः ॥ ११ ॥

प्राणादाकरणग्रामवृत्तिर्जीवनसंज्ञिका ।
तदभिव्यक्तिरन्यत्र बुद्ध्याशयवशाद्भुवः ॥ १२ ॥

शरीरे धृतिसंश्लेषपङ्क्तिव्यूहावकाशतः ।
पृथिव्यादिसमारम्भः परिणामस्तु पूर्वयोः ॥ १३ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

श्रोत्रादीनां मनोवृत्तिः प्रतिपत्तिस्वयोगतः ।
शान्तादिविविधोदर्कः प्रत्ययार्थः प्रवर्तते ॥ १४ ॥

सिद्धिरीहितनिष्पत्तिस्तुष्टिस्तद्देशवृत्तिता ।
अशक्तिः साधनाद्यानि वितथेष्टिविपर्ययः ॥ १५ ॥

पुरुषार्थप्रवृत्तीनां निवृत्तीनां स्वभावतः ।
आविस्तिरोभावगती को गुणानां प्रमास्यति ॥ १६ ॥

अनादिप्रचितं कर्म प्रलयान्त्यवपुर्मुखम् ।
प्रवृत्तौ तद्विधापायां छिन्नवृक्षप्रमोदवत् ॥ १७ ॥

अनभिव्यक्तविद्यस्य विदुषस्तद्भुवाञ्चितम् ।
यथाविधोदयापायि प्रचितावपि संक्रमः ॥ १८ ॥

ब्रह्माद्यष्टविधं दैवं सत्त्ववृत्तिविशेषतः ।
मानुष्यं च रजः शेषं स्वं वार्ततमसो जगत् ॥ १९ ॥

अविद्यैकात्मको बन्धो गुणव्यापारलक्षणः ।
दक्षिणादिविकल्पस्तु बालिशप्रसभाङ्कुशः ॥ २० ॥

न ग्रहाः प्रतिबन्धाय नैकाग्र्यं वा प्रवृत्तये ।
तिर्यक्ष्वपि च सिध्यन्ति व्यक्ता नानात्वबुद्धयः ॥ २१ ॥

वैराग्यात्कारणग्रामतन्निरोधपरिश्रमः ।
न ह्यहेतोर्निमीलन्ति पुरुषार्थोत्थिता गुणाः ॥ २२ ॥

ज्ञानप्रसादौ वैराग्यमित्यविद्यातमोजितम् ।
को हि रागो विरागो वा कुशलस्य प्रवृत्तिषु ॥ २३ ॥

यावद्रजस्तमोवृत्तिमहमित्यवमन्यते ।
परिष्वजति सत्त्वं च तावत्तेष्वेव गण्यते ॥ २४ ॥

क्षुन्निद्राद्यनयो वृत्तमात्मभूतं विपश्चितः ।
न सम्यग्दर्शनोपायि तथान्यदपि कोऽत्ययः ॥ २५ ॥

सदाचारप्रवृत्तस्य क्रूरक्लिष्टक्रियस्य वा ।
सकृच्चाभ्युदिता ख्यातिर्न च किंचिद्विशिष्यते ॥ २६ ॥

शेषवृत्ताशयवशात्साम्यप्रकृतिभेदवत् ।
समानप्रतिबोधानामसमानाः प्रवृत्तयः ॥ २७ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

किमत्र शुद्धं श्लिष्टं वा किं वा कस्य प्रयोजनम् ।
कृतार्थानां गुणेष्वेव गुणानामिति जायते ॥ २८ ॥

भयं संबोधनं लिङ्गं किशोरप्राजनो यमः ।
न हि विज्ञानचैतन्यनानात्वं प्राक् समिध्यते ॥ २९ ॥

यस्तु केवलवाचादौ यायाद् दृष्टार्थविक्रमैः ।
विकृष्टेषुरिव क्षिप्तस्तमोऽम्भसि स नश्यति ॥ ३० ॥

अहो दुर्गा गुणमतिर्दुर्गं मोक्षाय नाम यत् ।
कथंचिदेव मुञ्चन्ति स्वपन्मन्दाभिसातिकाः ॥ ३१ ॥

चक्षुर्वत्पुरुषो भोक्ता बन्धमोक्षविलक्षणः ।
कृतार्थैः संप्रयुक्तोऽपि शून्य एव गुणैरिति ॥ ३२ ॥

॥ इति सांख्यप्रबोधद्वात्रिंशिका त्रयोदशी ॥ १३ ॥

[१४]

धर्माधर्मेश्वरा लोकसिद्धयपायप्रवृत्तिषु ।
द्रव्यादिसाधनावेतौ द्रव्याद्या वा परस्परम् ॥ १ ॥

द्रव्यमाधारसामर्थ्यात् स्वातन्त्र्यसंभवाद्गुणः ।
आनन्तर्याद्गुणेष्वेककर्मेत्यारम्भनिश्चयः ॥ २ ॥

संस्कारेण तदापेक्ष्यमेकद्रव्यक्षणस्थितिः ।
कर्म कार्यविरोधि स्यादुभयोभयथा गुणः ॥ ३ ॥

अन्यतोऽन्येषु सापेक्ष्यस्तुल्यप्रत्ययदर्शनात् ।
द्रव्यादिभावः सत्तादिर्मध्यत्वावृत्तिलक्षणम् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षविषया ख्यातिस्तत्संबन्धि विरोधि वा ।
अस्त्येवमिति तुल्यत्वेत्यनुमानं त्रिधा विधा ॥ ५ ॥

संयोगजत्वात्कार्यस्य कारणं परमाणवः ।
दृष्टवन्नैकजातीयास्तेषां सन्त्येव पाकजाः ॥ ६ ॥

पृथिव्यादीनि खान्तानि वैशेषिकगुणार्पणात् ।
प्राणादियानायानेन तच्छेषगुणसंभवः ॥ ७ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

वाय्वन्तानां न रूपादि जन्मधर्मविशेषतः ।
शब्दो नित्यस्तु साधर्म्यात् सर्वार्थत्वाच्च नार्थवत् ।। ८ ।।

रूपादीनां स्वजातीयाः सामर्थ्याद्वसुधादयः ।
पृथक्शरीरजनका हेतुभेदात्त्वयोनिजम् ।। ९ ।।

त्वक्चक्षुर्ग्रहणं द्रव्यं रूपाद्याश्चक्षुरादिभिः ।
संख्यादिभावकर्माणि यथापाश्रययोगतः ।। १० ।।

सेतरैर्युगपत् क्षिप्तं परत्वैः कालसंभवम् ।
इदमस्मादिति दिशो नानाकार्यविशेषतः ।। ११ ।।

आत्मेन्द्रियादिसंयोगे बुद्धयभावाच्च मानवः ।
बुद्धयादेरात्मनः खादि शब्दादिविभवान्महत् ।। १२ ।।

प्रपञ्चादपि दीर्घं वा ह्रस्वं वा परिमण्डलम् ।
रूपस्पर्शवदेकत्वं पृथक्त्वे वृत्तिजन्मनः ।। १३ ।।

क्रियावतोर्वा तुल्यं च संवियोगाविवक्षितौ ।
कारणं ध्वनिराभ्यां च संतानात्सलिलोर्मिवत् ।। १४ ।।

देशकालविशेषाभ्यां परं च गुणकर्मणाम् ।
ऐक्यादाश्रयतद्वृत्ता भावे तद्बुद्धिधर्मतः ।। १५ ।।

द्रव्यगौरवसंयोगयत्नसंस्कारजाः क्रियाः ।
अदृष्टाच्चेति तत्संज्ञाविकल्पौ व्यवहारतः ।। १६ ।।

संबन्धाद्बुद्धयपेक्षश्च कार्याश्चाज्ञस्य बुद्धयः ।
संज्ञास्तु भावद्रव्यादिनिमित्ताः समयात्मिकाः ।। १७ ।।

निरुक्तार्थोपचाराभ्यामेता जातिविभक्तिषु ।
हिनोति हीयते वेति हेतुं गृह्णन्त्यमी ग्रहाः ।। १८ ।।

अन्यो ऽन्यथा स द्रव्यादिसत्ताभावात्सदान्तरम् ।
अनारम्भाविनाशाच्च तेषु स्मृतिविरोधिनः ।। १९ ।।

अभूदभूताद्भवतीत्यपेक्षा चापि कारणात् ।
भविष्यतीति दृष्टत्वात् कार्यान्तरनियोगतः ।। २० ।।

आत्ममानससंयोगविशेषादेव खादिषु ।
सामान्यात्संशयस्वप्नस्मृतीश्चादृष्टसंस्कृतैः ।। २१ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

संप्रबुद्धेषु विज्ञानमभिसंधिविशेषतः ।
सतत्त्वव्यञ्जनं तेषां प्रदीपद्रव्ययोगवत् ॥ २२ ॥

अव्यूहादङ्कुरैः सौक्ष्म्यान्नैकदीपप्रकाशवत् ।
एतेनाक्षमनोबुद्ध्याद्यसंकरविनिर्णयः ॥ २३ ॥

अक्षप्रदोषाध्यारोपविद्यासुखप्रमाणतः ।
इच्छा द्वेषवतो यस्माद्धर्माधर्मविक्लृप्तयः ॥ २४ ॥

शुद्धाभिसंधिर्यः कश्चित् कायवाङ्मनसो विधिः ।
सर्वो ऽदृष्टविशेषाय यस्य यत्र यदा यथा ॥ २५ ॥

द्रव्यादीन्यक्षतार्थस्य प्रसादोभयसाधनम् ।
तत्सामान्यफलान्यैक्यादृते त्वक्षादिकल्पना ॥ २६ ॥

यथा पदार्थविज्ञानं विद्यादृष्टिविशेषतः ।
तत्स्थैर्यमेव वैराग्यं ग्रन्थार्थप्रतिपत्तिवत् ॥ २७ ॥

एवमात्मादिसंयोगेनाभिसंधौ विपश्चितः ।
नवं न चीयते बीजं पुराणं चापचीयते ॥ २८ ॥

प्राणायामादिसामर्थ्यादैश्वर्याच्चोपभोगतः ।
प्राणोत्थितौ मनो ऽतन्त्रं न पुनः संप्रयुज्यते ॥ २९ ॥

इहेदमिति संबन्धः समवायो ऽस्ति भाववत् ।
संज्ञालक्षणतत्त्वार्थो नानैव तु जगद्विधेः ॥ ३० ॥

नातिप्रसङ्गो घटवत्संशयानुपपत्तितः ।
तमभेदेन संस्थानादेकतश्चेतराविधिः ॥ ३१ ॥

संशयप्रश्नसामान्यविशेषप्रविभागतः ।
स्वपरप्रत्यवस्थानवैशेषिकपथान्वयः ॥ ३२ ॥

॥ इति वैशेषिकद्वात्रिंशिका चतुर्दशी ॥ १४ ॥

[१५]

नाहंकृतस्य निर्वाणं न सेत्स्यत्यनहंकृतः ।
न वा विद्या विवेकाय न विद्या भवगामिनी ॥ १ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अन्योन्यविषमान् पश्यन् पुद्गलस्कन्धशून्यता ।
न जानाति शमैकार्था बुद्धानां धर्मदेशनाः ॥ २ ॥

संख्यादिभेदादन्यत्वमवाच्यो ऽन्योन्यसंकरः ।
स्कन्धपुद्गलयोर्यस्मात् स्कन्धमात्रागतः पुमान् ॥ ३ ॥

सेनावनवदेकान्तबुद्धेः प्रज्ञप्तिसौष्ठवात् ।
कीलवत् क्रियते मिथ्या मानकीला प्रवृत्तये ॥ ४ ॥

ममत्वाभिगमात्सत्त्वस्तच्च्युतो भ्रष्टराजवत् ।
भारहारादियोगास्तु व्याससंग्रहणाङ्गवत् ॥ ५ ॥

अवक्तव्यमसद्भावात्प्रश्नार्थस्य खपुष्पवत् ।
संतानं भावनार्थं वा सरित्प्रोतप्रदीपवत् ॥ ६ ॥

महाभूतोच्छ्रयो रूपं विज्ञानं विषयो नयः ।
देवनाट्यपृथग्भावो नृजात्यादिविकल्पवत् ॥ ७ ॥

विपर्यासात्मकं मोहसंगात्तृष्णा स्मृतेर्मनः ।
संकल्पश्चेतनाकर्म चेतयित्वोपचारतः ॥ ८ ॥

चक्षूरूपादिसंस्कारसमुत्थं सर्वजातिषु ।
विज्ञानमिव ज्ञातीनां नानात्वमिति जातितः ॥ ९ ॥

चित्तवद्रूपकार्यस्य वैलक्षण्यं क्षणे क्षणे ।
तद्वच्चजात्यन्तरं तुल्यं न बाध्यत्युपपत्तितः ॥ १० ॥

सत्त्वोपचारौ व्युच्छिन्नौ स्कन्धानां पञ्चकल्पवत् ।
शून्यता वा प्रतिष्ठत्वादेतदेव प्रपञ्चितम् ॥ ११ ॥

स्कन्धप्रकारं पश्यन्तो जगत्पुष्पोपकारवत् ।
किमस्तीत्युपगच्छेयुः किमेव तु ममेति वा ॥ १२ ॥

बाह्यमायतनं नात्मा यथा नेत्रादयस्तथा ।
तद्विकल्पगतिश्चित्तमनः कस्यात्र किं यथा ॥ १३ ॥

हेतुप्रत्ययवैचित्र्यात्तानेवमिति भक्तयः ।
कथं हि संप्रधार्येत भावो भावविशेषतः ॥ १४ ॥

संमोहात्स्मरणात्तत्त्वकलाभावान्न कर्मणः ।
क्षणिकत्वादिशुद्धेश्च निर्वाणाच्च प्रदीपवत् ॥ १५ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

निर्वाणं सर्वधर्माणामविकल्पं क्षणे क्षणे ।
हेतुप्रत्ययभेदात्तु तदन्त इव लक्ष्यते ।। १६ ।।

संसारे सति निर्वाणं क्षणिकस्य गतिः कुतः ।
जन्मवत्तेन चित्तस्य निर्वाणमपि संस्कृतम् ।। १७ ।।

यत्संस्कृतमनित्यं तद्भङ्गादन्योन्यसंस्कृतम् ।
निर्वाणमनसामस्माद्भुक्तिर्विप्रतिषेधनात् ।। १८ ।।

धर्मवद्विषये ऽन्यो ऽपि यदा विज्ञानसंभवः ।
सत्कारेभ्यस्तदा जन्म किं तस्य कुरुते क्षमा ।। १९ ।।

न पूर्वा न परा कोटी विद्यते वाक्फलं मतेः ।
पूर्वविप्रतिषेधस्तु हेतुप्रत्ययसंभवात् ।। २० ।।

अहेतुप्रत्ययनयं पूर्वापरसमाभवम् ।
विज्ञानं तत्समुत्थं कः संव्यवस्येद्विचक्षणः ।। २१ ।।

दर्पणस्थमिव प्रज्ञामुखबिम्बमतन्मयम् ।
तत्समुत्थं च मन्यन्ते तद्वत्प्रत्ययजन्मनः ।। २२ ।।

न सामग्रीस्वभावो ऽयमतो नाज्ञानभेदतः ।
स्वप्नोपलब्धस्मरणं निवृत्तिश्च न नेत्यपि ।। २३ ।।

न चानिष्टप्रयोगो नः कुशलप्रतिपत्तिवत् ।
मन्यमानो हि दोषं वा गुणं वा परिकल्पयेत् ।। २४ ।।

पटहध्वनिवल्लोकः कल्पनामनुवर्तते ।
यतः स्वभावो भावो वा तस्य वक्तुं न युज्यते ।। २५ ।।

न चोपदेशवैफल्यं रूपं विज्ञानजन्मवत् ।
दुःखमुत्पद्यते तस्य स्वार्थहानमयुक्तिवत् ।। २६ ।।

न चास्यागन्तुसंक्लेशः शुद्धिर्वा भक्तयस्त्वमाः ।
स्मृतिसंगसमः किंतु तेजस्यरणिवृत्तिवत् ।। २७ ।।

चित्तचारवशात्संगः स्मृतिवन्न विरुद्धयते ।
संस्कारायतनापेक्षं निरोधापत्त्यनन्तरम् ।। २८ ।।

अङ्कुरव्यक्तिनिष्पत्तिश्चेतः सत्त्वस्य तत्कथम् ।
अविद्यातृष्णयोर्यद्वन्न नामत्वं न चैकता ।। २९ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

समविज्ञानयोस्तद्वद्द्वेद्येकान्तमतः शिवम् ।
स्रोतःप्राप्त्यादिरस्यास्तु विकल्पो ऽरणिवह्निवत् ॥ ३० ॥

एकचित्ते ऽपि वा कृत्स्नदुःखज्ञानोपपत्तितः ।
ग्राममोहक्षमोदर्कः शासनप्रणयो मुनेः ॥ ३१ ॥

॥ इति बौद्धसंताना नाम पञ्चदशी द्वात्रिंशिका ॥ १५ ॥

[१६]

नित्यानन्तरमव्यक्तिसुखदुःखाभिजातयः ।
स्वभावः सर्वसत्त्वानां पयः क्षीराङ्कुरादिवत् ॥ १ ॥

धर्माधर्मात्मकत्वे तु शरीरेन्द्रियसंविदाम् ।
कथं पुरुषकारः स्यादिदमेवेति नेति वा ॥ २ ॥

शरीरेन्द्रियनिष्पत्तौ यो नाम स्वयमप्रभुः ।
तस्य कः कर्तृवादो ऽस्तु तदायत्तासु वृत्तिषु ॥ ३ ॥

धर्माधर्मौ तदान्योन्यनिरोधातिशयक्रियौ ।
देशाद्यपेक्षौ च तयोः कथं कः कर्तृसंभवः ॥ ४ ॥

यत्प्रवृत्त्योपमर्देन वृत्तं सदसदात्मकम् ।
तद्वेतरनिमित्तं वेत्युभयं पक्षघातकम् ॥ ५ ॥

न दृष्टान्ताकृताशक्तेः स्वातन्त्र्यं प्रतिषिध्यते ।
अनिमित्तं निमित्तानि निमित्तानीत्यवारितम् ॥ ६ ॥

विश्वप्रायं पृथिव्यादि परिणामो ऽप्रयत्नतः ।
विषयस्तत्प्रबोधस्ते तुल्ये यस्येति मन्यते ॥ ७ ॥

नोक्ताभ्यां सह नारम्भात् सममध्यक्षसंपदि ।
विनाशानुपपत्तेश्च भोज्यभक्ष्यविकल्पतः ॥ ८ ॥

पृथिव्या नावरुध्येत यथा वा राजतक्रियाः ।
गुणानां पुरुषे तद्वदहं कर्तेत्यदःकृते ॥ ९ ॥

सुदूरमपि ते गत्वा हेतुवादो निवर्त्स्यति ।
न हि स्वभावानध्यक्षो लोकधर्मो ऽस्ति कश्चन ॥ १० ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

प्रवर्तितव्यमेवेति प्रवर्तन्ते यदा गुणाः ।
अथ किं संप्रमुग्धोसि ज्ञानवैराग्यसिद्धिषु ।। ११ ।।

धर्मादष्टाङ्गता बुद्धेर्न विरोधकृते च यैः ।
वक्तुराद्यनिमित्तत्त्वाद्वितथप्रत्ययादपि ।। १२ ।।

असतो हेतुतो वेति प्रतिसंधौ च विग्रहः ।
असंस्तु हेतुर्धर्मामात्रं कर्तेति च विशिष्यते ।। १३ ।।

भङ्गुरश्रवणाद्यर्थसंविन्मात्रे निरात्मके ।
रागादिशान्तौ यत्नस्ते कथं कस्य किमित्ययम् ।। १४ ।।

कर्मजः प्रत्ययो नाम कर्म च प्रत्ययात्मकम् ।
तत्फलं निरयाद्यश्च न च सर्वत्र विस्मृतः ।। १५ ।।

ज्ञानमव्यभिचारं चेज्जिनानां मा श्रमं कृथाः ।
अथ तत्राप्यनेकान्तो जिताः स्मः किं तु को भवान् ।। १६ ।।

एकेन्द्रियाणामव्यक्तेरजात्यन्तरसंगतौ ।
व्यक्तानां च तदादौ का रागादिप्रविभक्तयः ।। १७ ।।

न संसरत्यतः कश्चित् स्वपरोभयहेतुकम् ।
अभिजातिविशेषात्तु मिथ्यावादमुखो जनः ।। १८ ।।

चैतन्यमपि नः सत्त्वो मोहादिज्ञानलक्षणः ।
तदादि तद्वत्संकल्पो मिथ्याराशिः प्रवर्तते ।। १९ ।।

तुल्यप्रसंगो नानात्वे तुल्येनैकेन बाध्यते ।
अकस्मात्कारणावेशौ हेतुधर्माविशेषतः ।। २० ।।

स्पर्शनादिमनोऽन्तानि भूतसामान्यजातिमान् ।
मनोहृन्नियतं द्रव्यं परिणाम्यनुमूर्ति च ।। २१ ।।

स्पर्शैकविषयत्वादिस्तत्त्वान्ताः क्रमजातयः ।
अरूपादनभिव्यक्तभेदाः कृष्णाभिजातयः ।। २२ ।।

यथा दुःखादि निरयस्तिर्यक्षु पुरुषोत्तमाः ।
रक्तायामजनायां तु सुखजा न गुणोत्तराः ।। २३ ।।

हिंसाविद्याभिचारार्थः पूर्वान्ते मध्यमः शमः ।
सम्यग्दर्शनभावान्ताः प्रतिबुद्धस्त्वयोजितः ।। २४ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न चोपदेशो बुद्धेः स्याद्रविपङ्कजयोगवत् ।
तत्त्वं च प्रतिबुध्यन्ते तेभ्यः प्रत्यभिजातयः ॥ २५ ॥

समानाभिजनेष्वेव गुरुगौरवमानिनः ।
स्वभावमधिगच्छन्ति न ह्यग्निः सममिध्यति ॥ २६ ॥

प्रवृत्त्यन्तरिकाव्याजविभङ्गस्वप्नसंभवात् ।
न जात्यः संस्मृतेरुक्तं संकरो ऽन्तरिकान्तजाः ॥ २७ ॥

सुरादिक्रम एकेषां मानसा ह्युत्क्रमक्रमात् ।
सुखदुःखविकल्पाच्च खण्डिर्या नो ऽभिजातयः ॥ २८ ॥

व्योमावकाशो नान्येषां कालो द्रव्यं क्रिया विधिः ।
सुखदुःखरजो धातुर्जीवाजीवनभांसि च ॥ २९ ॥

अनुमानं मनोवृत्तिरन्वयनिश्चयात्मिका ।
त्रैकाल्याङ्गादिवृत्तान्ता हेतुरव्यभिचारतः ॥ ३० ॥

संज्ञासामान्यपर्यायशब्दद्रव्यगुणक्रियाः ।
एतेनोक्ताः पृथक्चेति व्यवहारविनिश्चयः ॥ ३१ ॥

न नाम तत्त्वमेवैतन्मिथ्यात्वापरबुद्धयः ।
न चार्थप्रतिषेधेन न सिद्धार्थश्च कथ्यते ॥ ३२ ॥

॥ इति नियतद्वात्रिंशिका षोडशी ॥ १६ ॥

[१७]

न दुःखेन विरुध्येते धर्माधर्मौ सुखेन वा ।
प्रत्ययाव्यभिचारित्वात्स्वपरोभयवृत्तिषु ॥ १ ॥

देशकालनिमित्तानि निमित्तान्यनियोगतः ।
नियोगतो वा तत्सिद्धौ न वाध्यात्मविशेषतः ॥ २ ॥

सुव्रतानि यमं वृत्तं यथाध्यात्मविनिश्चयम् ।
दीक्षाचारस्तु शैक्षाणां वर्त्मस्थैर्यानुवृत्तये ॥ ३ ॥

अपुण्यप्रतिषेधो वा व्रतं पुण्यागमो ऽपि वा ।
युगपत्क्रमशो वेति विपक्षोरुभयं भयम् ॥ ४ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

व्रताभ्युपगमः शुद्धः परिणामो न नेष्यते ।
तदानन्तर्यवृत्तिस्तु मिथ्यादृष्टिर्निवार्यते ॥ ५ ॥

न मिथ्यादर्शनात्पापं न सम्यग्दर्शनाच्छुभम् ।
न च नेति कषायाणां तद्वृत्त्यव्यतिरेकतः ॥ ६ ॥

क्षयवृद्धिः कषायाणां मिथ्यादृष्टिरसंक्रमात् ।
वैषम्यलक्षणो बन्धस्तदाद्यस्तु विकल्पतः ॥ ७ ॥

मिथ्यादृष्टेरभिन्नायाः पञ्च चैकक्षणाश्रवे ।
कायिकादिक्रियाचारः पापमेवेत्यसंशयम् ॥ ८ ॥

नान्योन्यमनुवर्तेत कृताभ्युपगमेतरौ ।
तुल्यदोषगुणस्थानौ न कषायक्रमो ऽप्यतः ॥ ९ ॥

कषायचिह्नं हिंसादि प्रतिषेधस्तदाश्रयः ।
अपायोद्वेजनो बालो भीरूणामुपदिश्यते ॥ १० ॥

हिंसादिवत्कषायेभ्यो न जन्ममरणापदः ।
निमित्तान्तरहेतुत्वाद्गुणतस्तूपचर्यते ॥ ११ ॥

कल्पाकल्पमतो द्रव्यमचिन्त्यं सर्पिरादिवत् ।
दोषप्रचयवैषम्यादातुरस्तु परीक्ष्यते ॥ १२ ॥

एकमूर्तिः परीणामः शुद्धिराचारलक्षणम् ।
गुणप्रत्येकवृत्तानां पुरुषाशयशक्तितः ॥ १३ ॥

क्रोधजिह्मपरिष्वङ्गमानवेदाम्बुमक्षयाः ।
युगपद्वा तमो विद्याद्यावद्यत्रानुषिध्यते ॥ १४ ॥

क्षयो नाप्रशमस्यास्ति संयमस्तदुपक्रमः ।
दोषैरेव तु दोषाणां निवृत्तिर्मारुतादिवत् ॥ १५ ॥

दोषेभ्यः प्रव्रजन्त्यार्या गृहादिभ्यः पृथग्जनाः ।
परानुग्रहनिम्नास्तु सन्तस्तदनुवृत्तयः ॥ १६ ॥

तुल्यातुल्यफलं कर्म निमित्ताश्रवयोगतः ।
यतः स हेतुरन्वेष्यो दृष्टार्थो हि न तप्यते ॥ १७ ॥

मनसो ऽपैति विषयान् मनसैवातिवर्तते ।
किमेवं बहुरल्पं वा शरीरे बहिरेव वा ॥ १८ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न ममत्वादहंकारस्तस्मात्तु ममता मता ।
संकल्पाव्यभिचारित्वात्तस्मिन्नेवाशिवास्पदम् ।। १९ ।।

नाहमस्मीत्यभावो वा भावो वाभ्युपगम्यते ।
प्रपञ्चोपरमः शान्तिरव्युच्छित्तेरशून्यता ।। २० ।।

द्वेषोद्वेगफलं दुःखं संगस्वादुफलं सुखम् ।
माध्यस्थं तत्प्रतीकारः किं तु दुःखेन यत्सुखम् ।। २१ ।।

न दुःखकारणं कर्म तदभावाय वोद्यमः ।
दृश्यते व्यभिचारश्चाप्यहो मोहविभूतयः ।। २२ ।।

पुण्यं सुखात्मकं जन्म तद्विशेषो विशिष्यते ।
कृतार्थेनापि चोपेयमवश्यं नार्तिहेतवः ।। २३ ।।

प्रीत्यर्था विषया जातिः सात्मकं कल्पशोभना ।
तेषामर्थवशात्साम्यमिति धर्मो ऽप्यधर्मवत् ।। २४ ।।

पुण्यमेव निबध्नन्ति श्वादयो ऽप्यविशेषतः ।
आहारादिषु तद्वृत्तेरभिज्ञस्तु विशेष्यते ।। २५ ।।

प्रतिमाभिग्रहास्तीव्राः परिज्ञानविरोधिनः ।
प्रपञ्चाचारवादस्तु मिथ्यामानादिवृत्तयः ।। २६ ।।

यथागदपरिज्ञानं नालमामयशान्तये ।
अचारित्रं तथा ज्ञानं न बुद्धयध्यवसायतः ।। २७ ।।

अरण्युष्माग्निर्विज्ञानं वैराग्यमुपजायते ।
तदभ्यासफलो योगो न पापाय न संवरः ।। २८ ।।

कर्माश्रवविपाकार्थं वर्ण्यन्ते जीवजातयः ।
तुल्यं ह्यधिगतार्थस्य जीवाजीवप्रयोजनम् ।। २९ ।।

निदानाभ्याससाफल्यं जन्मान्तरगतस्य चेत् ।
ज्ञानैश्वर्यसुखाभ्यासे निदानेभ्यस्तपः श्रमः ।। ३० ।।

न धर्मार्थौ विशिष्येते कर्त्रापायोपभोगतः ।
धर्मस्तु ज्ञानहेतुत्वाद्विशिष्टेषु विशिष्यते ।। ३१ ।।

विषयेन्द्रियबुद्धीनां मनश्चोपक्रमः क्रमः ।
तमोमूलाभिघाताद्धि निर्विकल्पशिवं शिवम् ।। ३२ ।।

।। इति सप्तदशी द्वात्रिंशिका ।। १७ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

[१८]

देशकालान्वयाचारवयःप्रकृतिमात्मनाम् ।
सत्त्वसंवेगविज्ञानविशेषाच्चानुशासनम् ॥ १ ॥

बाह्याध्यात्मशुचिः सौम्यस्तेजस्वी करुणात्मकः ।
स्वपरान्वर्थविद्वाग्मी जिताध्यात्मश्च शासिता ॥ २ ॥

तुल्यप्रकोपोपशमा रागाद्या मारुतादिव ।
विषयेन्द्रियसामान्यात् सर्वार्थमिति शासनम् ॥ ३ ॥

हीनानां मोहभूयस्त्वाद्बाहुल्याच्च विरोधिनाम् ।
विशिष्टानुप्रवृत्तेश्च कल्याणाभिजनो मतः ॥ ४ ॥

उत्पन्नोत्पाद्यसंदेहा ग्रन्थार्थोभयशक्तयः ।
भावनाप्रतिपत्तिभ्यामनेकाः शैक्षभक्तयः ॥ ५ ॥

कर्तृप्रयोजनापेक्षस्तदाचारस्त्वनेकधा ।
चिकित्सितवदेकार्थप्रतिलोमानुलोमतः ॥ ६ ॥

शरीरमनसोस्तुल्या प्रवृत्तिर्गुणदोषयोः ।
तस्मात्तदुभयोपायान्निमित्तज्ञो विशिष्यते ॥ ७ ॥

भेषजोपनयश्चित्रो यथामयविशेषतः ।
छन्नप्रकाशोपहितः सुविधिज्ञानयन्त्रयोः ॥ ८ ॥

वपुर्यन्त्रजिता दोषाः पुनरभ्यासहेतवः ।
प्रसंख्याननिवृत्तास्तु निरन्वयसमाधयः ॥ ९ ॥

यथा निर्दिश्य संयोगाद्वाताद्यारोगभक्तिषु ।
तथा जन्मसु रागाद्या भावनादरमात्रयोः ॥ १० ॥

यात्रामात्राशनो ऽभीक्ष्णं परिशुद्धनिजाशयः ।
विविक्तनियताचारः स्मृतिदोषैर्न बाध्यते ॥ ११ ॥

आदेशस्मरणाक्षेपप्रायश्चित्तानुपक्रमाः ।
यथारसं प्रयोक्तव्याः सिद्धचसिद्धिगतागतैः ॥ १२ ॥

परप्रशंसास्वक्षेपो विपरीतमुपेक्षितः ।
उत्कर्षापकर्षौ चैता विनयो ऽन्नयजातयः(?) ॥ १३ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

स्वास्थ्यात्पदत्रयावृत्त्ययोनयः स्थानवर्त्मनः ।
शैक्षदुर्बलगीतार्थगुरूणामर्थसिद्धये ।। १४ ।।

आसेवनपरीहारपरिसंख्यानशान्तयः ।
परीषहा वपुर्बुद्धिनिमित्तासमकल्पकाः ।। १५ ।।

असूयाक्षेपकौत्कुच्यपरिहासमिथःकथाः ।
स्वैरस्वापासनाहारचर्याः पश्यन्निवारयेत् ।। १६ ।।

विनीतैर्भावविज्ञाननानारसकथासुखैः ।
विश्रंसनमनिर्दिष्टमनर्थं साध्यसाधयोः ।। १७ ।।

उत्क्षेपासंगविक्षेपा शब्दादित्यागभोगयोः ।
तयोरनियमः श्रेयान् पुरुषाशयशक्तितः ।। १८ ।।

प्रागेव साधनन्यासः कष्टं कृतमतेरपि ।
कृच्छ्रोपार्जनभिन्नं हि कार्पण्यं भजते जनः ।। १९ ।।

पिपासा विषयोत्सेधो मृदूत्तानरयावरम् ।
न संमिथ्यादिगम्भीरं चपलायति यादसात् ।। २० ।।

अज्ञातकरणं जन्म वपुःसंवित्प्रकारयोः ।
त्वत्प्रसादार्जनोपायो विषयेन्द्रियसंवरः ।। २१ ।।

यद्यज्ञानक्रिये स्यातां स्याद् ज्ञानसमयोः शिवः ।
न हि मानादिवृत्तिस्वात्पृथक्संवित्क्रमकथाः ।। २२ ।।

ममेदमहमस्येति समानं मानलोभयोः ।
चतुष्टं युगपद्वेति यथा जन्मविशेषतः ।। २३ ।।

ममेदमिति रक्तस्य न नेत्युपरतस्य च ।
भाविकौ ग्रहणत्यागौ बहुसाराल्पफल्गुषु ।। २४ ।।

अभिषिक्तस्य संन्यासक्रमात्पाश्चात्यदर्शनम् ।
शून्यैकविकृताभ्यासो रागिणां तु यथाश्रयम् ।। २५ ।।

अनाघातास्पदं द्विष्टमनुकूलैः प्रसादयेत् ।
निमित्तफलदारुण्यविवेकेभ्यश्च रक्षयेत् ।। २६ ।।

सुखदुःखरसैर्भेद्यं व्यक्तोपनतकारणैः ।
प्रसादयेदुपाख्यानैः स्वैरासनमुखागतैः ।। २७ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अप्रशान्तमतौ शास्त्रसद्भावप्रतिपादनम् ।
दोषायाभिनवोदीर्णे शमनीयमिव ज्वरे ॥ २८ ॥

यदनासेवितं यस्य सेवितं वा स साधयेत् ।
तच्छेषानुपरोधेन प्रतिरूपार्पितं तपः ॥ २९ ॥

यदुत्सृष्टमयत्नेन पुनरेष्यं प्रयत्नतः ।
तत्साधनं वा तादृक्षं न हि सोपधयो बुधाः ॥ ३० ॥

नातिकृच्छ्रतपःसक्ता मनश्छागवदुत्सृजेत् ।
कुशीलान् वा विदग्धांश्च तीर्थं तच्छेषपालनम् ॥ ३१ ॥

यावदुद्विजते दुःखान्निर्वाणं चाभिमन्यते ।
तावन्मोहसुखारूढाः स्वयं यास्यन्त्यतःपरम् ॥ ३२ ॥

॥ इत्यष्टादशी द्वात्रिंशिका ॥ १८ ॥

[१९]

ज्ञानदर्शनचारित्र्याण्युपायः शिवहेतवः ।
अन्योन्यप्रतिपक्षत्वाच्छुद्धावगमशक्तयः ॥ १ ॥

ज्ञानं देहादिविषयं व्यक्तिमात्रमविग्रहः ।
मनसः संशयापायस्मृतिदर्शनशक्तयः ॥ २ ॥

सर्वार्थानन्तरचरं नियतं चक्षुरादिवत् ।
त्रिकालविषयं रेतो वर्तमानार्थमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

यदेव चक्षुषो रूपं तदेवान्याश्रयान्तरम् ।
तस्मादविषयो रूपाद्यभिधानानपाश्रये ॥ ४ ॥

अस्त्याद्यासंग्रहव्यासनिमित्तास्तदुपक्रमाः ।
तदात्वोपनिधानाभ्यां रूपाद्यप्युपचर्यते ॥ ५ ॥

नानेकमेकोपचारमेकं नानेति वा न वा ।
यथा बहिस्तथाध्यात्ममन्योन्यप्रभवं ह्यदः ॥ ६ ॥

निष्पत्तिरुदयाच्छक्तिस्तद्विघातिसमक्षयात् ।
अनावरणहेतोर्वा शक्तिरभ्युदयात्मिका ॥ ७ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

चक्षुर्दर्शनविज्ञानं परमाण्वौक्ष्ण्यमोक्षवत् ।
तदावरणमित्येकं न वा कार्यविशेषतः ॥ ८ ॥

अर्थव्यञ्जनयोरेवमर्थस्तु स्मृतिचक्षुषोः ।
सर्वोपयोगद्वैविध्यमनेनोक्तमनक्षरम् ॥ ९ ॥

प्रकाशमनसोश्चक्षुस्तुल्यमाप्तगतार्थवत् ।
विकृष्टेतरयोर्व्यक्तिर्गम्यते चार्थशक्तितः ॥ १० ॥

परस्परस्पृष्टगतिर्भावनापचया ध्वनिः ।
बद्धस्पृष्टगमद्व्यादिस्नेहरौक्ष्यातिशायनात् ॥ ११ ॥

वैयर्थ्यातिप्रसङ्गाभ्यां न मत्यभ्यधिकं श्रुतम् ।
सर्वेभ्यः केवलं चक्षुस्तमःक्रमविवेकवत् ॥ १२ ॥

नश्यन्ति विषयाख्याते योक्तव्या दोषता न चेत ।
त्रितयानियतादेकसामान्याद्वा बहुष्वपि ॥ १३ ॥

दोषपङ्क्तिर्मतिज्ञानान्न किंचिदपि केवलात् ।
तमःप्रवया निःशेषविशुद्धिः फलमेव तत्(?) ॥ १४ ॥

समग्रविषयं ज्ञानमवश्यं यस्य कस्यचित् ।
तस्य वृत्त्यन्तरापत्तेर्नान्यदावरणं क्षयात् ॥ १५ ॥

वृक्षाद्यालोकवत्कृत्स्नं स्तोकाख्यानमनेकधा ।
अत्यन्तानुपलब्धिर्वा विशिष्टे ज्ञानदर्शने ॥ १६ ॥

प्रार्थनाप्रतिघाताभ्यां वेद्यन्ते द्वीन्द्रियादयः ।
मनःपर्यायविज्ञानं युक्तं तेषु न वान्यथा ॥ १७ ॥

निमित्तमन्तरायत्तं चतुष्कमपरं फलम् ।
मनुष्यतिर्यग्भवयोः कर्मायुष्कपुरःसरम् ॥ १८ ॥

निश्चितं मोहवेद्ये वा प्रसंगानुपपत्तितः ।
एकं नैकानुभावं वा बीजाद्यर्थप्रकारवत् ॥ १९ ॥

परिणामफलं कर्म परिणामस्तदात्मकः ।
तयोरन्योन्यसादृश्यं युक्तं नानेकधर्मतः ॥ २० ॥

आयुःकालफलं सौम्यः परिणामान्न विद्यते ।
गत्याद्यर्थपृथग्नाम मूलोत्तरनिबन्धवत् ॥ २१ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

स्थित्यन्तमन्यवैफल्याद्यथार्थप्रतिबोधकम् ।
तदौदारिकदेहाभ्यामन्यच्चातिप्रसंगतः ॥ २२ ॥

निर्ग्रन्थसंयतारागान्यनुबन्धस्थितिक्रमात् ।
द्विविधा एव सामर्थ्यादनन्ता वापि सिद्धवत् ॥ २३ ॥

प्रयोगविश्रसाकर्मतदभावस्थितिस्तथा ।
लोकानुभाववृत्तान्तः किं धर्माधर्मयोः फलम् ॥ २४ ॥

आकाशमवगाहाय तदनन्या दिगन्यथा ।
तावप्येवमनुच्छेदात्ताभ्यां वान्यमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

प्रकाशवदनिष्टं स्यात्साध्ये नार्थस्तु नः श्रमः ।
जीवपुद्गलयोरेव परिशुद्धः परिग्रहः ॥ २६ ॥

इन्द्रियाण्यात्मलिङ्गानि त्वगादिनियमः पुनः ।
निकामविषया व्याला जिनाश्चैवमतीन्द्रियाः ॥ २७ ॥

बुद्ध्यापोहतमः सत्त्वं जातु गव्ये न युज्यते ।
तीव्रमोहानुबन्धस्तु स्यात्कश्चित्कस्यचित्क्वचित् ॥ २८ ॥

सत्त्वोच्छेदभयं तुल्यमनन्ते ऽप्यपवर्गतः ।
न च जन्ममहादोषमानन्त्यात्तु न बध्यते ॥ २९ ॥

नेन्धनानन्त्यतो वह्निश्चीयते नावचीयते ।
तन्मात्रं वा तथान्योन्यगतयः स्कन्धपुद्गलाः ॥ ३० ॥

प्रतीत्य प्रतिसंख्याय द्रव्यव्यञ्जनपर्ययात् ।
समग्रविकलादेशनिषेधाभ्यां च साधयेत् ॥ ३१ ॥

॥ इति निश्चयद्वात्रिंशिकैकोनविंशतितमी ॥ १९ ॥

[२०]

उत्पादविगमध्रौव्यद्रव्यपर्यायसंग्रहम् ।
कृत्स्नं श्रीवर्धमानस्य वर्धमानस्य शासनम् ॥ १ ॥

अपायापोहतो ऽन्योन्यं हन्यतो वा तदेव वा ।
ग्रन्थार्थः स्वपरान्वर्थो विध्युपायविकल्पतः ॥ २ ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

वाक्चिकित्सितमानाध्वभणिरागादिभक्तिवत् ।
नानात्वैक्योभयानुक्तिविषमं सममर्थतः ।। ३ ।।

प्रमाणान्यनुवर्तन्ते विषये सर्ववादिनाम् ।
संज्ञाभिप्रायभेदात्तु विवदन्ति तपस्विनः ।। ४ ।।

न यथार्थपरिज्ञानाद्दोषशान्तिर्न वान्यथा ।
प्रकोपसमसामान्याव्यभिचाराच्च तद्वताम् ।। ५ ।।

येन दोषा निरुध्यन्ते ज्ञानेनाचरितेन वा ।
स सोऽभ्युपायस्तच्छान्तावनासक्तमवेद्यवत् ।। ६ ।।

यथाप्रकारा यावन्तः संसारावेशहेतवः ।
तावन्तस्तद्विपर्यासा निर्वाणावाप्तिहेतवः ।। ७ ।।

सामान्यं सर्वसत्त्वानामवश्यं जन्मकारणम् ।
शरीरेन्द्रियभोगानामविशिष्टं विशिष्यते ।। ८ ।।

विकल्पप्रभवं जन्म सामान्यं नातिवर्तते ।
हेतावपचिते शेषं किं परिज्ञाय वा न वा ।। ९ ।।

गुरुलाघवसंदिग्धविपरीताः प्रतिक्रियाः ।
लघ्वसंदिग्धविज्ञानं त्वास्यद्विष्टस्य सिध्यति ।। १० ।।

द्रव्यसत्त्वादिनानात्वं नानेति सममात्मनः ।
विषयेन्द्रियचेतस्यमनेनाह्मनीत वां ।। ११ ।।

बौद्धमध्रुवमद्रव्यसांख्यं काणादमन्यथा ।
लोकः पुरुष इत्येतदवक्तव्यं शरीरवत् ।। १२ ।।

निमित्तेश्वरकर्तारः प्रकाशनृपशिल्पिवत् ।
यथेष्टसाधनोत्कर्षविशेषापायवृत्तयः ।। १३ ।।

स्वभावो ऽर्थो ऽन्तराभावा नियमा व्यभिचारतः ।
इष्टतो ऽन्यदनेनोक्ता देशकालसमाधयः ।। १४ ।।

लक्ष्यलक्षणयोरेवं देशधर्मविकल्पतः ।
सदादिप्रतिभेदाच्च निह्नवप्रतियोजनाः ।। १५ ।।

चैतन्यबुद्धचोर्विच्छेदः परिणामेष्वसंश्रयात् ।
न विकल्पान्तरं भोक्तुरनेनोक्तं सुखादिवत् ।। १६ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

शरीरविभुता तुल्यमानन्त्यगुणदोषतः ।
संसारप्राप्त्यभिव्यक्तिर्विकल्पाः कारणात्मनः ॥ १७ ॥

गुणप्रचयसंस्कारवृत्तयः कर्मवृत्तयः ।
अनाद्यनन्तरावश्ययथाचेतरयोगतः ॥ १८ ॥

भूतप्रत्येकसंयोगसामान्यार्थान्तरात्मकम् ।
पञ्चधा बहुधा वापि कार्यादेकादिवेन्द्रियम् ॥ १९ ॥

जातिप्रत्ययसामान्यचरस्थिरचरन्मनः ।
उभयं विभवा देहलोकयोरनुगामि च ॥ २० ॥

रूपादिमात्रं द्रव्यं च पिण्ड एक विकल्पवान् ।
समस्तव्यस्तवृत्तिभ्यामर्थपरिणतेरपि ॥ २१ ॥

सदसत्सदसन्नेति कार्यकारणसंभवः ।
अनित्यनित्यशून्यत्वे शेषमित्युपपादितम् ॥ २२ ॥

अवस्थितं जगत्सत्त्वाद्धात्वसत्प्रक्रियात्मकम् ।
धर्माधर्मस्वभावेष्टिपुरुषार्थनिमित्ततः ॥ २३ ॥

समग्रविकलादेशत्यागाभिप्रायतत्कथा ।
सामान्याव्यासतः शैक्ष्यविपक्षाचार्यशक्तितः ॥ २४ ॥

द्वीपवेलोदधिव्याससंख्याभोगविभूतयः ।
स्वर्गापायानुभागाश्च सनिमित्ता यथेष्टतः ॥ २५ ॥

ज्ञानाचारविशेषाभ्यामाचाराद्ध्रियते जनः ।
स नात्युत्तानगम्भीरः सुखदुःखात्ययो हितः ॥ २६ ॥

दृष्टान्तश्रविकैर्लोकः परिपक्तिशुभाशुभैः ।
सुखार्थसंशयप्राप्तिप्रतिषेधमहाफलैः ॥ २७ ॥

ज्ञानात्कृत्स्नेष्टधर्मात्मपरमेश्वरतः शिवम् ।
कर्मोपयोगवैराग्यं धामप्राप्तिश्च योगतः ॥ २८ ॥

पृथक् सहाविनिर्भागैर्दयावैराग्यसंविदाम् ।
ऐश्वर्यमोक्षोपशमसमावेशविकल्पतः ॥ २९ ॥

आगमाभ्युदयज्ञानयोगाध्याहारधारणा ।
भावनाप्राणसंरोधकृच्छ्रयत्नव्रतानि च ॥ ३० ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दोषव्यक्तिप्रसंख्यानविषयातिशयात्ययैः ।
परमैश्वर्यसंयोगज्ञानैश्वर्यं विकल्पयेत् ॥ ३१ ॥

प्रसिद्धप्रातिभास्येति कामतस्तीर्थभक्तयः ।
ननु श्रीवर्धमानस्य वाचो युक्तः परस्परम् ॥ ३२ ॥

॥ इति दृष्टिप्रबोधद्वात्रिंशिका विंशतितमी ॥ २० ॥

[२१]

सदा योगसात्म्यात्समुद्भूतसाम्यः प्रभोत्पादितप्राणिपुण्यप्रकाशः ।
त्रिलोकीशवन्द्यस्त्रिकालज्ञनेता स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ १ ॥

शिवो ऽथादिसंख्यो ऽथ बुद्धः पुराणः पुमानप्यलक्ष्यो ऽप्यनेको ऽप्यथैकः ।
प्रकृत्यात्मवृत्त्याप्युपाधिस्वभावः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २ ॥

जुगुप्साभयाज्ञाननिद्राविरत्यङ्गभूहास्यशुग्द्वेषमिथ्यात्वरागैः ।
न यो रत्यरत्यन्तरायैः सिषेवे स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ३ ॥

न यो बाह्यसत्त्वेन मैत्रीं प्रपन्नस्तमोभिर्न नो वा रजोभिः प्रणुन्नः ।
त्रिलोकीपरित्राणनिस्तन्द्रमुद्रः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ४ ॥

हृषीकेश विष्णो जगन्नाथ जिष्णो मुकुन्दाच्युत श्रीपते विश्वरूप ।
अनन्तेति संबोधितो यो निराशैः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ५ ॥

पुरानङ्गकालारिराकाशकेशः कपाली महेशो महाव्रत्युमेशः ।
मतो यो ऽष्टमूर्तिः शिवो भूतनाथः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ६ ॥

विधिब्रह्मलोकेशशम्भुःस्वयम्भूचतुर्वक्त्रमुख्याभिधानां निधानम् ।
ध्रुवो ऽथो य ऊचे जगत्सर्वहेतुः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ७ ॥

न शूलं न चापं न चक्रादि हस्ते न लास्यं न हास्यं न गीतादि यस्य ।
न नेत्रे न गात्रे न वक्त्रे विकारः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ८ ॥

न पक्षी न सिंहो वृषो नापि नायं न रोषप्रसादादिजन्मा विडम्बः ।
न निन्द्यैश्चरित्रैर्जने यस्य कम्पः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ९ ॥

न गौरी न गङ्गा न लक्ष्मीर्यदीयं वपुर्वा शिरो वाप्युरो वा जगाहे ।
यमिच्छाविमुक्तं शिवश्रीस्तु भेजे स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ १० ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

जगत्संभवस्थेमविध्वंसरूपैरलीकेन्द्रजालैर्न यो जीवलोकम् ।
महामोहकूपे निचिक्षेप नाथः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। ११ ।।

समुत्पत्तिविध्वंसनित्यस्वरूपा यदुत्था त्रिपद्येव लोके विधित्वम् ।
हरत्वं हरित्वं प्रपेदे स्वभावैः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। १२ ।।

त्रिकालत्रिलोकत्रिशक्तित्रिसन्ध्यत्रिवर्गत्रिदेवत्रिरत्नादिभावैः ।
यदुक्ता त्रिपद्येव विश्वानि वव्रे स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। १३ ।।

यदाज्ञा त्रिपद्येव मान्या ततो ऽसौ तदस्त्येव नो वस्तु यन्नाधितष्ठौ ।
अतो ब्रूमहे विश्वमेतद्यदीयं स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। १४ ।।

न शब्दो न रूपं रसो नापि गन्धो न न स्पर्शलेशो न वर्णो न लिङ्गम् ।
न पूर्वापरत्वं न यस्यास्ति संज्ञा स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। १५ ।।

छिदा नो भिदा नो न क्लेदो न खेदो न शोषो न दाहो न तापादिरापत् ।
न सौख्यं न दुःखं न यस्यास्ति वाञ्छा स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। १६ ।।

न योगा न रोगा न चोद्वेगवेगाः स्थितिर्नो गतिर्नो न मृत्युर्न जन्म ।
न पुण्यं न पापं न यस्यास्ति बन्धः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। १७ ।।

तपः संयमः सूनृतं ब्रह्म शौचं मृदुत्वार्जवाकिंचनत्वानि मुक्तिः ।
क्षमैवं यदुक्तौ जयत्येव धर्मः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। १८ ।।

अहो विष्टपाधारभूता धरित्री निरालम्बनाधारमुक्ता यदास्ते ।
अचिन्त्यैव यद्धर्मशक्तिः परा सा स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। १९ ।।

न चाम्भोधिराप्लावयेद्भूतधात्रीं समाश्वासयत्येव काले ऽम्बुवाहः ।
यदुद्भूतसद्धर्मसाम्राज्यवश्यः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। २० ।।

न तिर्यग्ज्वलत्येव यज्जालजिह्वो यदूर्ध्वं न वाति प्रचण्डो नभस्वान् ।
स जागर्ति यद्धर्मराजप्रतापः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। २१ ।।

इमौ पुष्पदन्तौ जगत्यत्र विश्वोपकाराय दिष्टयोदयेते वहन्तौ ।
उरीकृत्य यत्तुर्यलोकोत्तमाज्ञां स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। २२ ।।

अवत्येव पातालजम्बालपाताद्विधत्ते ऽपि सर्वज्ञलक्ष्मीनिवासात् ।
यदाज्ञाविधित्साश्रितानङ्गभाजः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। २३ ।।

सुपर्वद्रुचिन्तामणिकामधेनुप्रभावा नृणां नैव दूरे भवन्ति ।
चतुर्थे यदुत्थे शिवे भक्तिभाजा स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ।। २४ ।।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

कलिव्यालवह्निग्रहव्याधिचौरव्यथावारणव्याघ्रवैर्यादिविघ्नाः ।
यदाज्ञाजुषां युग्मिनां जातु न स्युः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २५ ॥

अबद्धस्तथैकः स्थिरो वा क्षयी वाप्यसङ्गो मतो यैर्जडैः सर्वथात्मा ।
न तेषां विमूढात्मनां गोचरो यः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २६ ॥

न वा दुःखगर्भे न वा मोहगर्भे स्थिता ज्ञानगर्भे तु वैराग्यतत्त्वे ।
यदाज्ञानिलीना ययुर्जन्मपारं स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २७ ॥

विहायाश्रवं संवरं संश्रयैवं यदाज्ञा पराभाजि यैर्निर्विशेषैः ।
स्वकस्तैरकार्येव मोक्षो भवो वा स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २८ ॥

शुभध्याननीरैरुरीकृत्य शौचं सदाचारदिव्यांशुकैर्भूषिताङ्गाः ।
बुधाः केचिदर्हन्ति यं देहगेहे स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ २९ ॥

दयासूनृतास्तेयनिःसङ्गमुद्रातपोज्ञानशीलैर्गुरूपास्तिमुख्यैः ।
सुमैरष्टभिर्यो ऽर्च्यते धाम्नि धन्यैः स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ३० ॥

महार्चिर्धनेशो महाज्ञामहेन्द्रो महाशान्तिभर्ता महासिद्धसेनः ।
महाज्ञानमत्स्यावनी मूर्तिरर्हन् स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ३१ ॥

महाब्रह्मयोनिर्महासत्त्वमूर्तिर्महाहंसराजो महादेवदेवः ।
महामोहजेता महावीरनेता स एकः परात्मा गतिर्मे जिनेन्द्रः ॥ ३२ ॥

इत्थं ये परमात्मरूपमनिशं श्रीवर्धमानं जिनं
वन्दन्ते परमार्हतास्त्रिभुवने शान्तं परं दैवतम् ।
तेषां सप्त भियः क्व सन्ति दलितं दुःखं चतुर्धापि तैर्
मुक्तैर्यत्सुगुणानुपेत्य वृणते तांश्चक्रिशक्रश्रियः ॥ ३३ ॥

॥ इति महावीरद्वात्रिंशिका एकविंशतितमी ॥ २१ ॥

॥ इति श्रीसिद्धसेनदिवाकरविरचिता एकविंशतिद्वात्रिंशिकाः समाप्ताः ॥

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

– श्री –

सिद्धसेण – विरइयं

सम्मइसुत्तं ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

सिद्धं सिद्धत्थाणं[1] ठाणमणोवमसुहं उवगयाणं ।
कुसमयविसासणं सासणं जिणाणं भवजिणाणं ॥ १ ॥

समयपरमत्थवित्थरविहाडजणपज्जुवासणसयण्णो[2] ।
आगममलारहियओ जह होइ[3] तमत्थमुण्णेसु ॥ २ ॥

तित्थयरवयणसंगहविसेसपत्थारमूलवागरणी ।
दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य सेसा वियप्पा सिं ॥ ३ ॥

दव्वट्ठियणयपयडी सुद्धा संगहपरूवणाविसओ ।
पडिरूवे पुण वयणत्थणिच्छओ तस्स[4] ववहारो ॥ ४ ॥

मूलणिमेणं पज्जवणयस्स उज्जुसुयवयणविच्छेदो[5] ।
तस्स उ सद्दाईआ साहपसाहा सुहुमभेया ॥ ५ ॥

णामं ठवणा दविए त्ति एस[6] दव्वट्ठियस्स णिक्खेवो ।
भावो उ पज्जवट्ठियस्स परूवणा[7] एस परमत्थो ॥ ६ ॥

पज्जवणिस्सामण्णं[8] वयणं दव्वट्ठियस्स अत्थि त्ति ।
अवसेसो वयणविही पज्जवभयणा सपडिवक्खो ॥ ७ ॥

पज्जवणयवोक्कंतं वत्थुं दव्वट्ठियस्स वयणिज्जं ।
जाव दविओवओगो अपच्छिमवियप्पणिव्वयणो ॥ ८ ॥

दव्वट्ठिओ त्ति तम्हा णत्थि णओ णियमसुद्धजाईओ ।
ण य पज्जवट्ठिओ णाम कोइ भयणाय उ विसेसो ॥ ९ ॥

दव्वट्ठियवत्तव्वं अवत्थु णियमेण पज्जवणयस्स[9] ।
तह पज्जववत्थु अवत्थुमेव दव्वट्ठियणयस्स ॥ १० ॥

उप्पज्जंति वियंति[10] य भावा णियमेण पज्जवणयस्स ।
दव्वट्ठियस्स सव्वं सया अणुप्पण्णमविणट्ठं ॥ ११ ॥

---

1) B सिद्धट्ठाणं. 2) A सयन्नो, B सयण्हो. 3) B होंति. 4) B सेस for तस्स. 5) B विख्खेवो. 6) B तिएसु. 7) B पज्जवट्ठिअपरूवणा. 8) B पज्जवनीसामन्नं. 9) B होइ पज्जाए for पज्जवणयस्स. 10) B वयंति.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दव्वं पज्जवविउयं[1] दव्वविउत्ता य पज्जवा णत्थि ।
उप्पायट्ठिइभंगा[2] हंदि दवियलक्खणं एयं ॥ १२ ॥

एए पुण संगहओ पाडिक्कमलक्खणं दुवेण्हं[3] पि ।
तम्हा मिच्छद्दिट्ठी पत्तेयं दो वि मूलणया ॥ १३ ॥

ण य तइओ अत्थि णओ ण य सम्मत्तं ण तेसु पडिपुण्णं[4] ।
जेण दुवे एगंता[5] विभज्जमाणा अणेगंतो ॥ १४ ॥

जह एए तह अण्णे पत्तेयं दुण्णया णया सव्वे[6] ।
हंदि हु मूलणयाणं पण्णवणे वावडा[7] ते वि ॥ १५ ॥

सव्वणयसमूहम्मि वि णत्थि णओ उभयवायपण्णवओ ।
मूलणयाण उ आणं पत्तेय विसेसियं बेंति[8] ॥ १६ ॥

ण य दव्वट्ठियपक्खे संसारो णेव पज्जवणयस्स ।
सासयवियत्तिवाई जम्हा उच्छेयवाईया ॥ १७ ॥

सुह[9]दुक्खसंपओगो ण जुज्जए[10] णिच्चवायपक्खम्मि ।
एगंतुच्छेयम्मि य सुहदुक्खवियप्पणमजुत्तं ॥ १८ ॥

कम्मं जोगणिमित्तं बज्झइ बंधट्ठिई कसायवसा ।
अपरिणउच्छिण्णेसु य बंधट्ठिइ[11]कारणं णत्थि ॥ १९ ॥

बंधम्मि अपूरंते संसारभओघदंसणं[12] मोज्झं ।
बंधं व[13] विणा मोक्खसुहपत्थणा णत्थि मोक्खो य[14] ॥ २० ॥

तम्हा सव्वे वि णया मिच्छादिट्ठी[15] सपक्खपडिबद्धा ।
अण्णोण्णणिस्सिया उण हवंति सम्मत्तसब्भावा ॥ २१ ॥

जह णेग[16]लक्खणगुणा वेरुलियाई मणी[17] विसंजुत्ता ।
रयणावलिववएसं ण लहंति महग्घमुल्ला वि ॥ २२ ॥

तह णिययवायसुविणिच्छिया वि अण्णोण्णपक्खणिरवेक्खा ।
सम्मद्दंसणसद्दं सव्वे वि णया ण पावेंति[18] ॥ २३ ॥

---

1) B विज्जुअं. 2) B ठिईभंगा. 3) B दुविण्हं 4) B पडिपन्नं 5) B एगंते. 6) B अन्ने for सव्वे. 7) B पन्नवणावावडा. 8) A B बिति. 9) A सुख(ह?). 10) B जुज्जई. 11) B बंधठिईकारणं. 12) B भओहदंसणं. 13) B च for व. 14) B मोक्खाण. 15) B मिच्छद्दिट्ठी. 16) A णेय for णेग. 17) B गुणगण-वेरुलिआइमणी. 18) B पावंति.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

जह पुण ते चेव मणी जहागुणविसेसभागपडिबद्धा ।
रयणावलि त्ति भण्णइ जहंति[1] पाडिक्कसण्णाओ ॥ २४ ॥

तह सव्वे णयवाया[2] जहाणुरूवविणिउत्तवत्तव्वा ।
सम्मद्दंसणसद्दं लहंति ण विसेससण्णाओ[3] ॥ २५ ॥

लोइयपरिच्छयसुहो[4] णिच्छयवयणपडिवत्तिमग्गो य ।
अह पण्णवणाविसओ त्ति तेण वीसत्थमुवणीओ ॥ २६ ॥

इहरा समूहसिद्धो परिणामकओ व्व जो जहिं अत्थो ।
ते तं च ण तं तं चेव व त्ति णियमेण मिच्छत्तं ॥ २७ ॥

णिययवयणिज्जसच्चा सव्वणया परवियालणे मोहा[5] ।
ते पुण[6] ण दिट्ठसमओ[7] विभयइ सच्चे व अलिए वा ॥ २८ ॥

दव्वट्ठियवत्तव्वं सव्वं सव्वेण[8] णिच्चमवियप्पं ।
आरद्धो य विभागो पज्जववत्तव्वमग्गो य ॥ २९ ॥

जो[9] पुण[10] समासओ च्चिय वंजणणियओ य अत्थणियओ य ।
अत्थगओ य अभिण्णो भइयव्वो वंजणविगप्पो[11] । ३० ॥

एगदवियम्मि जे अत्थपज्जया[12] वयणपज्जया[13] वा वि ।
तीयाणागयभूया तावइयं तं हवइ दव्वं ॥ ३१ ॥

पुरिसम्मि पुरिससद्दो जम्माई मरणकालपज्जंतो ।
तस्स उ बालाईया पज्जवजोगा[14] बहुविगप्पा[16] ॥ ३२ ॥

अत्थि त्ति णिव्वियप्पं पुरिसं जो भणइ पुरिसकालम्मि ।
सो बालाइविगप्पं[16] ण लहइ तुल्लं व पावेज्जा[17] ॥ ३३ ॥

वंजणपज्जायस्स उ पुरिसो पुरिसो त्ति णिच्चमवियप्पो ।
बालाइविगप्पं[18] पुण पासइ से अत्थपज्जाओ ॥ ३४ ॥

सवियप्पणिव्वियप्पं इय पुरिसं जो भणेज्ज अवियप्पं ।
सवियप्पमेव वा णिच्छएण ण स णिच्छिओ[19] समए ॥ ३५ ॥

---

1) B जह तं. 2) B जहाणुरूवं निउत्त. 3) B न वि सेससन्नाओ. 4) B परित्थ-अमुहो. 5) B दोसा for मोहा. 6) A उण. 7) B पुण निदिट्ठसमट्ठ. 8) B सच्चं सच्चेण. 9) B सो for जो. 10) A उण. 11) A वियप्पो. 12-3) B पज्जवा. 14) A जोय. 15) A वियप्पा. 16) A वियप्पं. 17) B तुल्लं वयाविज्जा. 18) A वियप्पं. 19) B नय निच्छिओ.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अत्थंतरभूएहि य णियएहि य दोहि समयमाईहिं ।
वयणविसेसाईयं दव्वमवत्तव्वयं पडइ ॥ ३६ ॥

अह देसो सब्भावे देसो[1] ऽसब्भावपज्जवे णियओ ।
तं दवियमत्थि णत्थि य आएसविसेसियं जम्हा ॥ ३७ ॥

सब्भावे आइट्ठो देसो देसो य उभयहा जस्स ।
तं अत्थि अवत्तव्वं च होइ दवियं वियप्पवसा ॥ ३८ ॥

आइट्ठो ऽसब्भावे देसो देसो य उभयहा जस्स ।
तं णत्थि अवत्तव्वं च होइ दवियं वियप्पवसा ॥ ३९ ॥

सब्भावासब्भावे देसो देसो य उभयहा जस्स ।
तं अत्थि णत्थि अवत्तव्वयं[2] च दवियं वियप्पवसा ॥ ४० ॥

एवं सत्तवियप्पो वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।
वंजणपज्जाए पुण[3] सवियप्पो णिव्वियप्पो य ॥ ४१ ॥

जह दवियमप्पियं तं तहेव अत्थि त्ति पज्जवणयस्स ।
ण य ससमयपण्णवणा[4] पज्जवणयमेत्तपडिपुण्णा ॥ ४२ ॥

पडिपुण्णजोव्वणगुणो जह लज्जइ बालभावचरिएण[5] ।
कुणइ य गुणपणिहाणं अणागयसुहोवहाणत्थं ॥ ४३ ॥

ण य होइ जोव्वणत्थो बालो अण्णो वि लज्जइ ण तेण ।
ण वि य अणागयवयगुणपसाहणं जुज्जइ विभत्ते[6] ॥ ४४ ॥

जाइकुलरूवलक्खणसण्णासंबंधओ अहिगयस्स ।
बालाइभावदिट्ठविगयस्स जह तस्स संबंधो ॥ ४५ ॥

तेहिं[7] अइयाणागयदोसगुणदुगुंछणब्भुवगमेहिं ।
तह बंधमोक्खसुहदुक्खपत्थणा होइ जीवस्स ॥ ४६ ॥

अण्णोण्णाणुगयाणं इमं व तं व त्ति[8] विभयणमजुत्तं ।
जह दुद्धपाणियाणं जावंत विसेसपज्जाया ॥ ४७ ॥

---

1) B देसा सब्भाव. 2) B णत्थवत्तव्वयं. 3) A उण. 4) B य समयपन्नवणा. 5) B चरिएहि. 6) B विभत्तो. 7) A अतीताणागय, B अइआ. 8) B इमं च तं च त्ति.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

रूवाइपज्जवा[1] जे देहे जीवदवियम्मि सुद्धम्मि ।
ते अण्णोण्णाणुगया पण्णवणिज्जा भवत्थम्मि ॥ ४८ ॥

एवं एगे आया एगे दंडे[2] य होइ किरिया य[3] ।
करणविसेसेण य तिविहजोगसिद्धी वि[4] अविरुद्धा ॥ ४९ ॥

ण य बाहिरओ भावो[5] अब्भितरओ[6] य अत्थि समयम्मि ।
णोइंदियं पुण पडुच्च होइ अब्भितरविसेसो[7] ॥ ५० ॥

दव्वट्ठियस्स आया बंधइ कम्मं फलं च वेएइ ।
बीयस्स[8] भावमेत्तं ण कुणइ ण य कोइ[9] वेएइ ॥ ५१ ॥

दव्वट्ठियस्स[10] जो चेव कुणइ सो चेव वेयइ[11] णियमा ।
अण्णो करेइ अण्णो परिभुंजइ पज्जवणस्स ॥ ५२ ॥

जे[12] वयणिज्जवियप्पा संजुज्जंतेसु होंति एएसु ।
सा ससमयपण्णवणा[13] तित्थयरासायणा अण्णा ॥ ५३ ॥

पुरिसज्जायं तु पडुच्च जाणओ पण्णवेज्ज अण्णयरं ।
परिकम्मणाणिमित्तं दाएही[14] सो विसेसं पि ॥ ५४ ॥

[णयकंडं संमत्तं ॥ १ ॥[15]]

---

1) A रूआइ. 2) B दंडो. 3) B किरिआए. 4) B उ for वि. 5) B भावे. 6) A अब्भंतरओ. 7) A अब्भंतरविसेसो, B अब्भिंतरो भावो. 8) B बिइअस्स. 9) B कोवि. 10) B दव्विअस्स. 11) B वेअई. 12) B जं. 13) B समयपन्नवणा. 14) B दाएहा. 15) Added from B.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

[२]

जं सामण्णग्गहणं दंसणमेयं विसेसियं णाणं ।
दोण्ह वि णयाण एसो पाडेक्कं अत्थपज्जाओ ।। १ ।।

दव्वट्ठिओ वि होऊण दंसणे पज्जवट्ठिओ होइ ।
उवसमियाईभावं पडुच्च णाणे उ विवरीयं ।। २ ।।

मणपज्जवणाणंतो णाणस्स य दरिसणस्स[1] य विसेसो ।
केवलणाणं पुण दंसणं ति णाणं ति य समाणं[2] ।। ३ ।।

केइ[3] भणंति जइया जाणइ तइया ण पासइ जिणो त्ति ।
सुत्तमवलंबमाणा[4] तित्थयरासायणाभीरू ।। ४ ।।

केवलणाणावरणक्खयजायं केवलं जहा णाणं ।
तह दंसणं पि जुज्जइ णियआवरणक्खयस्संते[5] ।। ५ ।।

भण्णइ खीणावरणे जह[6] मइणाणं जिणे ण संभवइ ।
तह खीणावरणिज्जे विसेसओ दंसणं णत्थि ।। ६ ।।

सुत्तम्मि चेव साईअपज्जवसियं[7] ति केवलं वुत्तं[8] ।
सुत्तासायणभीरूहि तं च दट्ठव्वयं[9] होइ ।। ७ ।।

संतम्मि केवले दंसणम्मि णाणस्स संभवो णत्थि ।
केवलणाणम्मि य दंसणस्स तम्हा सणिहणाइं ।। ८ ।।

दंसणणाणावरणक्खए समाणम्मि कस्स पुव्वयरं ।
होज्ज समं उप्पाओ हंदि दुवे[10] णत्थि उवओगा ।। ९ ।।

जइ सव्वं सायारं जाणइ एक्कसमएण[11] सव्वण्णू ।
जुज्जइ सया वि एवं अहवा सव्वं ण-याणाइ ।। १० ।।

परिसुद्धं सागारं[12] अवियत्तं दंसणं अणागारं[13] ।
ण य खीणावरणिज्जे जुज्जइ सुवियत्तमवियत्तं[14] ।। ११ ।।

---

1) B दंसणस्स. 2) B ति नाणं निअसमाणं. 3) B केई. 4) B मुत्ति (सुत्त) मवलंबसाणा. 5) B निअआवरणक्खए संते. 6) B जइ (ह). 7) B अवज्जवसिअं. 8) B केवलं भणिअं. 9) B तं पि दव्वट्ठियं. 10) A दुए. 11) B सव्वसमएण. 12) A सायारं. 13) B अणायारं. 14) B सविअत्त.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अद्दिट्ठं अण्णायं च[1] केवली एव भासइ सया वि ।
एगसमयम्मि[2] हंदी वयणवियप्पो ण संभवइ ॥ १२ ॥

अण्णायं पासंतो अद्दिट्ठं[3] च अरहा वियाणंतो ।
किं जाणइ किं पासइ कह सव्वण्णु त्ति वा होइ ॥ १३ ॥

केवलणाणमणंतं जहेव तह दंसणं पि पण्णत्तं ।
सागारग्गहणाहि य णियमपरित्तं अणागारं ॥ १४ ॥

भण्णइ जह चउणाणी जुज्जइ णियमा तहेव एयं पि ।
भण्णइ ण पंचणाणी जहेव अरहा तहेयं पि ॥ १५ ॥

पण्णवणिज्जा भावा समत्तसुयणाणदंसणाविसओ ।
ओहिमणपज्जवाण उ अण्णोण्णविलक्खणा[4] विसओ ॥ १६ ॥

तम्हा चउव्विभागो जुज्जइ ण उ णाणदंसणजिणाणं ।
सयलमणावरणमणंतमक्खयं केवलं जम्हा[5] ॥ १७ ॥

परवत्तव्वयपक्खा[6] अविसिट्ठा तेसु तेसु सुत्तेसु ।
अत्थगईय उ तेसिं वियंजणं जाणओ कुणइ ॥ १८ ॥

जेण मणोविसयगयाण दंसणं णत्थि दव्वजायाण ।
तो मणपज्जवणाणं णियमा णाणं तु णिद्दिट्ठं ॥ १९ ॥

चक्खुअचक्खुअवहिकेवलाण समयम्मि दंसणविगप्पा[7] ।
परिपढिया केवलणाणदंसणा तेण ते अण्णा ॥ २० ॥

दंसणमोग्गहमेत्तं घडो त्ति णिव्वण्णणा[8] हवइ णाणं ।
जह एत्थ केवलाण वि विसेसणं[9] एत्तियं चेव ॥ २१ ॥

दंसणपुव्वं णाणं णाणणिमित्तं तु दंसणं णत्थि ।
तेण सुविणिच्छियामो दंसणणाणाण[10] अण्णत्तं ॥ २२ ॥

जइ ओग्गहमेत्तं दंसणं ति[11] मण्णसि विसेसियं णाणं ।
मइणाणमेव दंसणमेवं सइ होइ णिप्फण्णं[12] ॥ २३ ॥

---

1) B om. च. 2) B सनएण. 3) B अदिट्ठं. 4) B विलक्खणो. 5) B नाणं for जम्हा. 6) B वत्तवय. 7) A विअप्पा, B विगप्पो. 8) B घटो त्ति निवत्तणा. 9) B केवलाणं विसेसणं. 10) B दंसणनाणे. 11) B दंसणमिति. 12) B होइ आवन्नं.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

एवं सेसिंदियदंसणम्मि[1] णियमेण होइ ण य जुत्तं ।
अह तत्थ णाणमेत्तं घेप्पइ चक्खुम्मि वि तहेव ।। २४ ।।

णाणं अप्पुट्ठे अविसए य अत्थम्मि दंसणं होइ ।
मोत्तूण लिंगओ जं अणागयाईयविसएसु ।। २५ ।।

मणपज्जवणाणं दंसणं ति तेणेह[2] होइ ण य जुत्तं ।
भण्णइ णाणं णोइंदियम्मि[3] ण घडादओ जम्हा ।। २६ ।।

मइसुयणाणणिमित्तो छउमत्थे होइ अत्थउवलंभो ।
एगयरम्मि वि तेसिं ण दंसणं दंसणं कत्तो ।। २७ ।।

जं पच्चक्खग्गहणं ण इंति सुयणाणसम्मिया[4] अत्था ।
तम्हा दंसणसद्दो ण होइ सयले[5] वि सुयणाणे[6] ।। २८ ।।

जं अप्पुट्ठा भावा ओहिण्णाणस्स होंति पच्चक्खा ।
तम्हा ओहिण्णाणे दंसणसद्दो वि उवउत्तो ।। २९ ।।

जं अप्पुट्ठे भावे जाणइ पासइ य केवली णियमा ।
तम्हा तं णाणं दंसणं च अविसेसओ सिद्धं ।। ३० ।।

साई अपज्जवसियं ति[7] दो वि ते ससमयओ हवइ एवं ।
परतित्थियवत्तव्वं[8] च एगसमयंतरुप्पाओ ।। ३१ ।।

एवं जिणपण्णत्ते सद्दहमाणस्स भावओ भावे ।
पुरिसस्साभिणिबोहे दंसणसद्दो हवइ जुत्तो ।। ३२ ।।

सम्मण्णाणे णियमेण दंसणं दंसणे उ भयणिज्जं[9] ।
सम्मण्णाणं च इमं ति अत्थओ होइ उववण्णं ।। ३३ ।।

केवलणाणं साई अपज्जवसियं ति दाइयं सुत्ते[10] ।
तेत्तियमित्तोत्तूणा[11] केइ विसेसं ण इच्छंति ।। ३४ ।।

जे संघयणाईया भवत्थकेवलिविसेसपज्जाया ।
ते सिज्झमाणसमये[12] ण होंति विगयं[13] तओ होइ ।। ३५ ।।

---

1) B दंसणेसु. 2) B तेणेव. 3) B नोइंदिअं तिन. 4) B भणंति सुअनाण-संसिआ for ण इंति etc. 5) B सयलो. 6) B interchanges gāthās Nos. 28 and 29. 7) B वि for ति. 8) A तित्थय. 9) B भइअव्वं. 10) B समये for सुत्ते. 11) B नत्तिअमेत्तो वूणो. 12) B समयंमि. 13) B विगइं.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

सिद्धत्तणेण य पुणो उप्पण्णो एस अत्थपज्जाओ ।
केवलभावं तु पडुच्च केवलं दाइयं सुत्ते[1] ।। ३६ ।।

जीवो अणाइणिहणो केवलणाणं तु साइयमणंतं ।
इय थोरम्मि[2] विसेसे कह जीवो केवलं होइ ।। ३७ ।।

तम्हा अण्णो जीवो अण्णे णाणाइपज्जवा तस्स ।
उवसमियाईलक्खणविसेसओ केइ[3] इच्छंति ।। ३८ ।।

अह पुण पुव्वपउत्तो अत्थो एगंतपक्खपडिसेहे ।
तह वि उयाहरणमिणं ति हेउपडिजोयणं वोच्छं ।। ३९ ।।

जह कोइ सट्ठिवरिसो तीसइवरिसो णराहिवो जाओ[4] ।
उभयत्थ जायसद्दो वरिसविभागं[5] विसेसेइ ।। ४० ।।

एवं जीवद्दव्वं[6] अणाइणिहणमविसेसियं जम्हा ।
रायसरिसो उ केवलिपज्जाओ तस्स सविसेसो ।। ४१ ।।

जीवो अणाइणिहणो जीव त्ति य णियमओ ण वत्तव्वो ।
जं पुरिसाउयजीवो देवाउयजीवियविसिट्ठो ।। ४२ ।।

संखेज्जमसंखेज्जं अणंतकप्पं च केवलं णाणं ।
तह रागदोसमोहा अण्णे वि य जीवपज्जाया ।। ४३ ।।

[जीवकंडयं संमत्तं ।। २ ।।[7]]

---

1) B समये for सुत्ते. 2) B घोरंमि. 3) B केवि. 4) B जोउ.
5) B वासविभागं. 6) B जीवद्दविअं, 7) From B.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

[३]

सामण्णम्मि विसेसो विसेसपक्खे य वयणविणिवेसो[1] ।
दव्वपरिणाममण्णं[2] दाएइ तयं च[3] णियमेइ ॥ १ ॥

एगंतणिव्विसेसं[4] एगंतविसेसियं च वयमाणो ।
दव्वस्स पज्जवे पज्जवा हि[5] दवियं णियत्तेइ ॥ २ ॥

पच्चुप्पण्णं भावं विगयभविस्सेहिं जं समण्णेइ[6] ।
एयं पडुच्च वयणं दव्वंतरणिस्सियं जं च ॥ ३ ॥

दव्वं जहा परिणयं तहेव अत्थि त्ति तम्मि समयम्मि ।
विगयभविस्सेहि उ पज्जएहिं[7] भयणा विभयणा वा ॥ ४ ॥

परपज्जवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिच्चमवि णत्थि ।
सरिसेहिं पि वंजणओ[8] अत्थि ण पुणत्थपज्जाए[9] ॥ ५ ॥

पच्चुप्पण्णम्मि वि पज्जयम्मि भयणागइं पडइ दव्वं ।
जं एगगुणाईया अणंतकप्पा गमविसेसा[10] ॥ ६ ॥

कोवं उप्पायंतो पुरिसो जीवस्स कारओ होइ ।
तत्तो विभएयव्वो[11] परम्मि सयमेव भइयव्वो ॥ ७ ॥

रूवरसगंधफासा असमाणग्गहणलक्खणा जम्हा ।
तम्हा दव्वाणुगया गुण त्ति ते केइ इच्छंति ॥ ८ ॥

दूरे ता अण्णत्तं गुणसद्दे चेव ताव पारिच्छं[12] ।
किं पज्जवाहिओ[13] होज्ज पज्जवे चेव गुणसण्णा ॥ ९ ॥

दो उण[14] णया भगवया दव्वट्ठियपज्जवट्ठिया णियया ।
एत्तो य गुणविसेसे[15] गुणट्ठियणओ वि जुज्जंतो ॥ १० ॥

जं च पुण अरहया[16] तेसु तेसु सुत्तेसु गोयमाईणं ।
पज्जवसण्णा णियमा[17] वागरिया तेण पज्जाया ॥ ११ ॥

---

1) B वयणविन्नासो. 2) B परिणाममण्णं. 3) B व for च. 4) A एयंत. 5) B य for हि. 6) B समाणेइ. 7) B पज्जवेहिं. 8) B सरिसेहि विवंजणओ. 9) B अत्थीगं पुण यपज्जाए. 10) A गुणविसेसा. 11) B तत्तो विसए अव्वो. 12) B चेव भावपारिच्छं. 13) B पज्जवाहि(इ)ओ. 14) B पुण. 15) B गुण विसेसो. 16) A अरिहया. 17) B निअया.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

परिणमणं पज्जाओ अणेगकरणं गुण त्ति तुल्लत्था[1] ।
तह वि ण गुण[2] त्ति भण्णइ पज्जवणयदेसणा[3] जम्हा ॥ १२ ॥

जंपंति अत्थि समये एगगुणो दसगुणो अणंतगुणो ।
रूवाई परिणामो भण्णइ तम्हा गुणविसेसो[4] ॥ १३ ॥

गुणसद्दमंतरेणावि तं तु पज्जवविसेससंखाणं ।
सिज्झइ णवरं संखाणसत्थधम्मो तइगुणो त्ति ॥ १४ ॥

जह दससु दसगुणम्मि य एगम्मि दसत्तणं समं चेव ।
अहियम्मि वि[5] गुणसद्दे तहेय[6] एयं पि दट्ठव्वं ॥ १५ ॥

एगंतपक्खवाओ[7] जो पुण[8] दव्वगुणजाइभेयम्मि[9] ।
अह पुव्वपडिक्कुट्ठो[10] उयाहरणमेत्तमेयं तु[11] ॥ १६ ॥

पिउपुत्तणत्तुभव्वयभाऊणं[12] एगपुरिससंबंधो ।
ण य सो एगस्स पिय[13] त्ति सेसयाणं पिया होइ ॥ १७ ॥

जह संबंधविसिट्ठो सो पुरिसो पुरिसभावणिरइसओ ।
तह दव्वमिंदियगयं रूवाइविसेसणं लहइ ॥ १८ ॥

होज्जाहि दुगुणमहुरं अणंतगुणकालयं तु जं[14] दव्वं ।
ण उ[15] डहरओ महल्लो व होइ संबंधओ पुरिसो ॥ १९ ॥

भण्णइ संबंधवसा जह[16] संबंधित्तणं अणुमयं ते ।
णणु संबंधविसेसं[17] संबंधिविसेसणं सिद्धं ॥ २० ॥

जुज्जइ संबंधवसा संबंधिविसेसणं ण उण[18] एयं ।
णयणाइविसेसगओ[19] रूवाइविसेसपरिणामो ॥ २१ ॥

भण्णइ विसमपरिणयं कह एयं होहिइ त्ति उवणीयं ।
तं होइ परणिमित्तं ण व त्ति एत्थत्थि[20] एगंतो ॥ २२ ॥

दव्वस्स ठिई जम्मविगमा[21] य गुणलक्खणं ति वत्तव्वं[22] ।
एवं[23] सइ केवलिणो जुज्जइ तं णो उ दवियस्स ॥ २३ ॥

---

1) B गुणो त्ति एगत्था. 2) B गुणो. 3) B देसणं. 4) B गुणविसेसे. 5) B अ for वि. 6) B तहेव. 7) A एयंत. 8) A उण. 9) B जाइभयणंमि. 10) B पुव्वं पडिकुट्ठो. 11) B ति for तु. 12) B पिअपुत्तमित्तभज्जयभाऊणं. 13) B पिउ त्ति. 14) B च for तु. 15) B हु for उ. 16) B जइ for जह. 17) B तनुसंबंधविसेसं. 18) B पुण. 19) B विसेसकओ. 20) B नत्थत्थि. 21) B जस्स वि गमा. 22) B गुणलालणं तु वत्तव्वं. 23) B एअं.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दव्वत्थंतरभूया मुत्तामुत्ता य[1] ते गुणा होज्जा[2] ।
जइ मुत्ता परमाणू णत्थि अमुत्तेसु अग्गहणं[3] ।। २४ ।।

सीसमईविप्फारणमेत्तत्थो ऽयं[4] कओ समुल्लावो ।
इहरा कहामुहं चेव णत्थि एवं ससमयम्मि ।। २५ ।।

ण वि अत्थि अण्णवादो[5] ण वि तव्वाओ जिणोवएसम्मि ।
तं चेव य मण्णंता अवण्णंता ण-याणंति ।। २६ ।।

भयणा वि हु भइयव्वा जइ भयणा[6] भयइ सव्वदव्वाइं ।
एवं भयणा णियमो वि[7] होइ समयाविरोहेण ।। २७ ।।

णियमेण सद्दहंतो छक्काए भावओ[8] ण सद्दहइ ।
हंदी अपज्जवेसु वि सद्दहणा होइ अविभत्ता ।। २८ ।।

गइपरिगयं[9] गई चेव केइ णियमेण दवियमिच्छंति ।
तं पि य उड्ढगईयं तहा गई अण्णहा अगई ।। २९ ।।

गुणणिव्वत्तियसण्णा[10] एवं दहणादओ[11] वि दट्ठवा ।
जं तु जहा पडिसिद्धं दव्वमदव्वं तहा होइ ।। ३० ।।

कुंभो ण जीवदवियं जीवो वि ण होइ कुंभदवियं ति ।
तम्हा दो वि अदवियं अण्णोण्णविसेसिया होंति ।। ३१ ।।

उप्पाओ दुविगप्पो[12] पओगजणिओ य वीससा[13] चेव ।
तत्थ उ पओगजणिओ समुदयवाओ अपरिसुद्धो[14] ।। ३२ ।।

साभाविओ वि[15] समुदयकओ व्व एगंतिओ व्व[16] होज्जाहि ।
आगासाईआणं तिण्हं परपच्चओ ऽणियमा ।। ३३ ।।

विगमस्स वि एस विही समुदयजणियम्मि सो उ दुविगप्पो[17] ।
समुदयविभागमेत्तं अत्थंतरभावगमणं च ।। ३४ ।।

तिण्णि वि उप्पायाई अभिण्णकाला य भिण्णकाला य ।
अत्थंतरं अणत्थंतरं च दवियाहिं णायव्वा ।। ३५ ।।

---

1) B व for य. 2) B होज्जा. 3) B नत्थि अ सुत्ते सुअग्गहणं. 4) B वित्थारणमित्तत्थोयं. 5) B अन्नवाओ. 6) B जह भयणी. 7) B अ for वि. 8) B नियमओ for भावओ. 9) B गइपरिणयं. 10) B गुणनिवत्ति व सन्ना. 11) B वहणादओ. 12) A दुवियप्पो, B हु विगप्पो.5 13) B विस्ससा. 14) B उवभोगजणिओ समुदयजणिओ अ थिरसुद्धो. 15) B om. वि. 16) A also एगत्तिओ. 17) A दुवियप्पो.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

जो[1] आकुंचणकालो सो चेव पसारियस्स वि ण[2] जुत्तो ।
तेसिं पुण पडिवत्तीविगमे[3] कालंतरं णत्थि ॥ ३६ ॥

उप्पज्जमाणकालं उप्पण्णं त्ति विगयं विगच्छंतं ।
दवियं पण्णवयंतो तिकालविसयं विसेसेइ ॥ ३७ ॥

दव्वंतरसंजोगाहिं[4] के वि[5] दवियस्स बेंति उप्पायं ।
उप्पायत्था ऽकुसला विभागजायं[6] ण इच्छंति ॥ ३८ ॥

अणु दुअणुएहिं दव्वे आरद्धे तिअणुयं ति ववएसो[7] ।
तत्तो य पुण विभत्तो[8] अणु त्ति जाओ अणू होइ ॥ ३९ ॥

बहुयाण एगसद्दे जइ संजोगाहि[9] होइ उप्पाओ ।
णणु एगविभागम्मि वि जुज्जइ बहुयाण उप्पाओ ॥ ४० ॥

एगसमयम्मि एगदवियस्स[10] बहुया वि होंति उप्पाया ।
उप्पायसमा विगमा ठिईउ[11] उस्सग्गओ णियमा ॥ ४१ ॥

कायमणवयणकिरियारूवाइगईविसेसओ[12] वावि[13] ।
संजोगभेयओ[14] जाणणा य[15] दवियस्स उप्पाओ ॥ ४२ ॥

दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ य हेउवाओ य ।
तत्थ उ अहेउवाओ भवियाभवियादओ भावा ॥ ४३ ॥

भविओ सम्मद्दंसणणाणचरित्तपडिवत्तिसंपन्नो ।
णियमा दुक्खंतकडो त्ति[16] लक्खणं हेउवायस्स ॥ ४४ ॥

जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ ।
सो ससमयपण्णवओ[17] सिद्धंतविराहओ अण्णो ॥ ४५ ॥

परिसुद्धो णयवाओ आगममेत्तत्थसाहओ होइ[18] ।
सो चेव दुण्णिगिण्णो[19] दोण्णि वि पक्खे विधम्मेइ[20] ॥ ४६ ॥

जावइया वयणपहा[21] तावइया चेव होंति णयवाया ।
जावइया णयवाया तावइया चेव परसमया ॥ ४७ ॥

---

1) A आउंचन. 2) B नो for वि ण. 3) B तेसुं पडिवत्ती वि अ विगमे. 4) B संजोआहिं. 5) A केचि. 6) B जाइं. 7) B अणुअत्तएहिं आरद्धदव्वे तिअणूअं ति निद्देसो. 8) B विभत्ते. 9) B जइ संजोगाण. 10) A एकदवियस्स. 11) B विइओ. 12) B करिआ for किरिया. 13) B होइ for वावि. 14) B संजोअ. 15) B जाणतो वि. 16) B दुक्खंतविअत्ति. 17) B समए पन्नत्तो. 18) B भणिओ for होइ. 19) B दुन्नयिणो. 20) B विहम्मे वि. 21) A वयणवहा.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

जं काविलं दरिसणं एयं[1] दव्वट्ठियस्स वत्तव्वं ।
सुद्धोयणतणयस्स उ परिसुद्धो पज्जवविगप्पो[2] ॥ ४८ ॥

दोहि वि णीयं सत्थमुलूएण तह वि मिच्छत्तं ।
जं सविसयप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णणिरवेक्खा ॥ ४९ ॥

जे संतवायदोसे सक्कोलूया भणंति[3] संखाणं ।
संखा य असव्वाए तेसिं सव्वे वि ते सच्चा ॥ ५० ॥

ते उ भयणोवणीया[4] सम्मद्दंसणमणुत्तरं होंति ।
जं भवदुक्खविमोक्खं[5] दो वि ण पूरेंति[6] पाडिक्कं ॥ ५१ ॥

णत्थि पुढवीविसिट्ठो घडो त्ति जं तेण जुज्जइ अणण्णो ।
जं पुण घडो त्ति पुव्वं ण आसि पुढवी तओ अण्णो ॥ ५२ ॥

कालो सहाव णियई पुव्वकयं[7] पुरिस कारणेगंता ।
मिच्छत्तं ते चेवा[8] समासओ होंति सम्मत्तं ॥ ५३ ।

णत्थि ण णिच्चो ण कुणइ कयं ण वेएइ णत्थि णिव्वाणं ।
णत्थि य मोक्खोवाओ[9] छम्मिच्छत्तस्स ठाणाइं ॥ ५४ ॥

अत्थि अविणासधम्मी[10] करेइ वेएइ अत्थि णिव्वाणं ।
अत्थि य मोक्खोवाओ[11] छस्सम्मत्तस्स ठाणाइं ॥ ५५ ॥

साहम्मउ व्व अत्थं साहेज्ज परो विहम्मओ वा वि ।
अण्णोण्णं पडिकुट्ठा दोण्णि वि[12] एए असव्वाया ॥ ५६ ॥

दव्वट्ठियवत्तव्वं सामण्णं पज्जवस्स य विसेसो ।
एए समोवणीया विभज्जवायं विसेसेंति[13] ॥ ५७ ॥

हेउविसओवणीयं जह वयणिज्जं परो णियत्तेइ ।
जइ तं तहा पुरिल्लो दाइंतो केण जिव्वंतो[14] ॥ ५८ ॥

एगंता[15] ऽसब्भूयं सब्भूयमणिच्छियं च वयमाणो ।
लोइयपरिच्छियाणं वयणिज्जपहे पडइ वादी[16] ॥ ५९ ॥

1) B एवं. 2) A विअप्पो. 3) B वयंति(?). 4) B भयणावणीआ. 5) B भविदोसविमुक्खं. 6) B पूरंति. 7) B पुव्वगयं. 8) B तं चेव उ. 9) B मोक्खोवाओ नत्थित्थ छ. 10) B धम्मा. 11) B मोक्खोवाओ अत्थि उ छ. 12) A दोण्णवि. 13) B विसेसंति. 14) B दायंतो केण जिप्पंतो. 15) A एयंता. 16) B वाई.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

दव्वं खेत्तं कालं भावं पज्जायदेससंजोगे ।
भेदं[1] च पडुच्च समा भावाणं पण्णवणपज्जा ।। ६० ।।

पाडेक्कणयपहगयं सुत्तं सुत्तधरसद्दसंतुट्ठा[2] ।
अविकोवियसामत्था जहागमविभत्तपडिवत्ती[3] ।। ६१ ।।

सम्मद्दंसणमिणमो सयलसमत्तवयणिज्जणिद्दोसं ।
अत्तुक्कोसविणट्ठा[4] सलाहमाणा विणासेंति[5] ।। ६२ ।।

ण हु सासणभत्तीमेत्तएण सिद्धंतजाणओ होइ ।
ण वि जाणओ वि[6] णियमा पण्णवणाणिच्छिओ णामं ।। ६३ ।।

सुत्तं अत्थणिमेणं[7] ण सुत्तमेत्तेण अत्थपडिवत्ती ।
अत्थगई[8] उण णयवायगहणलीणा दुरभिगम्मा[9] ।। ६४ ।।

तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइयव्वं ।
आयरियधीरहत्था[10] हंदि महाणं विलंबेंति[11] ।। ६५ ।।

जह जह बहुस्सुओ सम्मओ य सिस्सगणसंपरिवुडो[12] य ।
अविणिच्छिओ य समये[13] तह तह सिद्धंतपडिणीओ ।। ६६ ।।

चरण-करणप्पहाणा ससमय-परसमयमुक्कवावारा ।
चरण-करणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण-याणंति ।। ६७ ।।

णाणं किरियारहियं किरियामेत्तं च दो वि एगंता[14] ।
असमत्था दाएउं[15] जम्ममरणदुक्ख मा भाई ।। ६८ ।।

जेण विणा लोगस्स वि ववहारो सव्वहा ण णिव्वडइ ।
तस्स भुवणेक्कगुरुणो णमो अणेगंतवायस्स[16] ।। ६९ ।।

भद्दं[17] मिच्छादंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स[18] ।
जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्स ।। ७० ।।

[अणेगंतकंडं ।। ३ ।।]

।। सम्मइसुत्तं समत्तं ।।

1) B भेअं. 2) A सुत्तहर, B सव्व for सद्द. 3) B विभाग for विभत्त. 4) B अव्वुक्कोस. 5) B विणासंति. 6) B अ for वि. 7) B अत्थमिमेणं. 8) B वि अ for उण. 9) B दुरहिगम्मा. 10) B आयरियथेर. 11) B पहाणं विलंबंति. 12) B सीस. 13) B अविणिच्छओ अ समए. 14) A एयंता. 15) B वाएउं. 16) Given in B only. 17) B मिच्छद्दंसण. 18) B अमयसायस्स.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

THE NAYA-KARṆIKĀ

A WORK ON JAINA LOGIC

BY

Śrī Vinayavijaya Mahārāja

Edited with Introduction, English Translation and Critical Notes

BY

Mohanlal D. Desai, B.A., LL.B.

Vakil, Bombay High Court and Honorary Editor,
The Jaina Swetambara Conference Herald, etc., etc.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

CONTENTS

	Pages
Preface	193
Introduction	195
Author's Biographical Sketch	214
Text with English Translation and Critical Notes, Etc.	223

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

PREFACE

The Naya-vāda, or philosophy of standpoints, is a unique feature of Jaina metaphysics, and has been fully dealt with by some of the great Ācāryas of the past. The text of the present work—the *Naya-karṇikā* is by Śrī Vinaya Vijaya Upādhyāya, a famous logician of the 17th century A.D., and has been selected for translation on account of its general freedom from tiresome technicalities as well as for its brevity.

The Naya-vāda, it is to be observed, is and essential department of knowledge by itself, and bears the same relation to philosophy as logic does to thought, or grammar to language, or speech. I have ventured on a general outline of the subject in the introduction for the benefit of the non-Jaina readers, though the observations of one so little acquainted, like myself, with the basic principles of the rules of Thought, laid down by the Giant-Philosophers of the Naya-vāda, are hardly likely to throw much light on the subject.

I avail myself of the present opportunity to acknowledge my indebtedness to the authors of the different works, such as *The First Principles of Jaina Philosophy*, *The History of The Medieval School of Indian Logic*, *An Introduction to Jainism*, etc., which I have consulted for the purposes of translation. I have also derived useful help from *The Speeches and Writings of* Mr. V. R. GANDHI, who attended

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

the Parliament of Religions at Chicago, U. S. A., as the representative of Jainism.

My sincere thanks are specially due to Mr. CHAMPAT RAI JAIN, Bar-at-Law, for his valuable help in the preparation of this book and to my friend Kumar DEVENDRA PRASADJI without whose kindly help the book would never have seen the light of day.

Princess Street,
BOMBAY:
December, 1915.

MOHANLAL D. DESAI

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

INTRODUCTION

The philosophy of *nayas* (standpoints) is an integral part of Jaina Metaphysics; and Jaina philosophers have always laid the greatest emphasis on its proper comprehension. It is maintained that no one who is not fully acquainted with this department of philosophy is likely to make any real progress in knowledge, and none whatever in religion, however much he might make himself familiar with other matters. To estimate the true value of this statement it is necessary to determine the nature of knowledge itself, in the first instance.

The object of knowledge is to make us acquainted with the nature of things, so that when we know a thing fully we are said to have knowledge of it. Now, knowledge arises in one of the two following ways: 1) it is either perceived directly, or 2) is inferred from facts of observation or record. The first kind, called *pratyakṣa*, includes the *kevalajñāna* (omniscience) of the *siddhātman*[1], the *manaḥparyāya*[2] and *avadhi*[3] of the *muni*[4], and the sense-perception of the ordinary living beings in the world. The second category comprises mostly what has been called the indirect, or mediate, knowledge. Leaving aside the first class of knowledge with which we have no concern in the present work, we notice that the indirect, or mediate, knowledge itself is of two kinds, namely, 1) that which is heard from others, and 2) that which

1. A Perfect or Deified Soul.
2. Knowledge of the thoughts of others.
3. A kind of telepathy.
4. A Jaina ascetic.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

is intellectually inferred. It is in respect of these two kinds of non-immediate knowledge that the greatest care is to be observed in accepting the statements of others or the deductions of our own reason.

A number of tests have been laid down by the wise for the purpose of testing the accuracy of both these kinds of indirect knowledge. One of these tests, and the one with which we are mostly concerned at present, is the relativity of knowledge. Obviously, everything exists in relation to a number of other things, and is liable to be influenced by them. Hence, knowledge to be complete must describe it with reference to its relations with other things.

Similarly, when things are described by men, they are described generally from some particular point of view, though some people are led to imagine this one-sided description to be exhaustive, as, for instance, is the case with Advaitism which adheres to the standpoint of qualilies alone and neglects that of evolution. This kind of knowledge, though true from the particular point of view from which it is arrived at, is certainly not true from any other.

It is thus obvious that no piece of information, judgment, or scriptural text, can be relied upon to impart full knowledge of a thing, unless it is comprehensive enough to embrace the various descriptions thereof obtained from the different points of view. Jainism, therefore, warns us against falling a victim to imperfect information and being misled by it. Hence the importance which is attached to the philosophy of standpoints by the Jaina Metaphysicians.

The oft-quoted parable of the blind men and the elephant is admissible here to illustrate the point

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

under consideration. Each of these persons, desirous of knowing what an elephant was like, touched and felt a separate part of its body, and went home pleased with the information they derived concerning its form. They then sat down to compare notes, and soon discovered that there was no agreement among them as to the form of the animal. The man who had only touched its leg described it as a huge column; the one who had felt the ear as a winnowing fan; and so forth. They soon came to words and then to blows; and still no one was willing to admit that he was in the wrong. At last, there appeared another man on the scene who was not blind; and he was with difficulty able to pacify them and settle their disputes by convincing them of their partial knowledge.

The lesson to be learnt from this instructive parable is that unless all the different aspects of a thing have been enquired into and studied, the partial knowledge based on any one aspect alone is liable to lead us into error and conflict with others.

All the confusion of thought which is prevailing in the world is thus the outcome of inexhaustive research, and of the acceptance of a part for the whole. A single instance would suffice to satisfy the reader that most, even if not all, of our disputes only betray the pig-headedness of the blind men of the parable in ourselves. For a long time past a keen controversy has been raging among philosophers as to the nature of will, some holding that it is free, others denying it. As a matter of fact, both parties are right, but only from their respective standpoints. If we approach the question from the point of view of the nature of will, that is to say, in respect of its natural

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

qualities, ws must, with Bergson, arrive at the conclusion that it is free; but if we look at it as regards its manifested appearance, that is to say, from the point of view of evolution, it is certainly subject to predeterminism of *karmas* (actions). It is thus clear that both the parties to the controversy have only got hold of partial truth, and are trying to pass it off for absolute wisdom. The truth is neither in the view of the one nor in that of the other, but in a perfect synthesis of both, since will is free by nature, but liable to predeterminism of *karmas* as an incarnating ego.

It is thus evident that the greatest care must be taken in accepting all one-sided statements of facts, whether they come from gods or men. It must be remembered that our language makes it impossible for us to describe things in all their aspects at one and the same time; and, for that reason, is liable to lead us into error to a considerable extent. He who would avoid falling into the pitfalls of error must, therefore, first of all, try to understand and master the philosophy of Nayas.

Jainism aims, from the very commencement, at a systematic classification of the subject-matter of knowledge, and divides the philosophical standpoint into two main heads, the Niścaya and the Vyavahāra. Of these, the former deals with the permanent qualities, hence, the essential nature of things about which there can be no possibility of doubt, and which remains true under all circumstances, conditions and states. For this reason, it is called the Niścaya, *i.e.*, the natural or certain. The latter, however, only deals with things not with reference to their real or essential nature, but with respect to their utility, or non-natural states

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

and conditions. The statement, 'This is a jar of clay' is an illustration of the Niścaya Naya, while, 'This is a jar of butter,' is true only from the Vyavahāra, or the practical, point of view.

Niścaya Naya is again divided into two kinds, namely, 1) the Dravyārthika and 2) the Paryāyārthika. The former of these is the substantive point of view, since it describes things with reference to their general qualities or substances. The latter is the standpoint of evolution and gives prominence to forms or conditions, which souls and matter assume from time to time, in the course of evolution. From the Dravyārthika point of view, it is correct to say that souls are all alike, since they are made of the same substance and have the same nature; but from that of the Paryāyārthika Naya they differ in respect of their special qualities, which have evolved out in the course of transmigration or evolution.

The Dravyārthika Naya is further sub-divided into three classes, Naigama, Saṃgraha, and Vyavahāra.[1] The Paryāyārthika is also sub-divided into Ṛjusūtra, Śabda, Samabhirūḍha and Evaṃbhūta. According to some Ācāryas (philosophers), the Ṛjusūtra is to be treated as a sub-division of the Dravyārthika Naya; but this is only a matter of classification and has no bearing on the general aspect of the subject.

It is not to be supposed that there are only seven Nayas or standpoints of view: there are many subdivisions; and, according to the author of the original

1. The word Vyavahāra occurs twice in this classification, firstly, as one of the two main divisions of philosophical standpoint, and, secondly as a subdivision of the Dravyārthika Naya. In the first case it means the practical standpoint, and in the second, the particular, as defined later on.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

text, their number is seven hnndred. But as the principal ones are the seven described here, it would serve no useful purpose to enumerate the others.

We may now proceed to consider these seven principal Nayas separately.

1) Naigama, from *na*, not, *eko*, one, and *gama*, certainty, hence the non-distinguished, is a point of view which does not distinguish between the general and special qualities of a thing. For instance, when the word bamboo is used, a number of general as well as special qualities are at once referred to without a distinction being made among them. The bamboo tree has a number of qualities which are common to it and other trees; and, in addition, it is possessed of a number of special qualities which are peculiar to it alone, and are not to be found in the remaining members of the genus tree. The word bamboo, therefore, at once refers the mind to a large number of qualities, some of which are the special property of the bamboo alone, while the rest are common to it and all other trees in general.

Since it is not possible to separate these two kinds of qualities in an actual bamboo, the particular qualities thereof remain undistinguished from those common to all the trees in existence. This kind of description is, therefore, called the non-distinguished. It is not to be supposed that no distinction whatever is implied in the Naigama Naya, inasmuch as the mere mention of the word bamboo is sufficient to exclude all other trees from consciousness. What is meant is only this, that as the concept bamboo is equivalent to the concept tree *plus* a number of special qualities added to it, the word bamboo at once calls

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

to mind a class of concept in which the qualities of a tree are intermingled with those of a bamboo without distinction or demarcation among them.

2) Saṃgraha is the description of a thing from the standpoint of its general qualities alone. It is the standpoint of genus. For instance, when the word *jīva* (soul) is uttered, it refers to all kinds of *jīvas*, without distinguishing among them, in respect of type, form, etc., etc.

3) Vyavahāra, or the particular, is that point of view which makes a distinction between a genus and its species.

The feature of distinction between the Saṃgraha and the Vyavahāra lies in the fact that, while the former takes into consideration only the general qualities of a thing, the latter deals only with the particular attributes thereof. The Saṃgraha is the standpoint of a *genus*, but the Vyavahāra that of *species*.

4) Ṛjusūtra is the standpoint which only takes into account the present form of a thing, without reference to its past or future aspects. When a statement is made from this standpoint it is not to be taken as an absolute truth under all conditions, since the speaker only confines his observations to the present condition of the thing he describes, without troubling himself as to its past and future possibilities or aspects. The Ṛjusūtra recognises nothing but the thing itself as it appears at the moment, and has no concern with its name (*nāma*), or image (*sthāpanā*), or with the causes which bring it into existence (*dravya*). A certain class of philosophers attach great importance to this point of view, and maintain that one ought to consider things only as they appear at the present

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

moment, and should not worry oneself over their past or future.

This view is certainly not likely to result in the perfection of knowledge or happiness by any means. being only confined to a very limited aspect of things.

5) The Śabda, or the verbal standpoint, observes the distinctions of gender, number, case, tense, etc., in synonymous words. For instance, the words *dārā*, *bhāryā* and *kalatra* differ in their grammatical gender, though they all signify wife. We may, therefore, say that the Śabda Naya is the standpoint of the grammarian who distinguishes between the meaning of words, on the ground of gender, number, etc. According to some writers, the Śabda Naya ignores the differences of synonymous words and treats them as if they all signified identically the same thing. This seems to be the view of the author of the original text of this work.

6) The Samabhirūḍha Naya distinguishes between words on etymological grounds. For instance, the words Indra, Śakra and Purandara, though of the same gender and applicable to the rulers of the Heaven-worlds, yet differ in meaning from one another, Śakra signifying strong, Indra, the possessor of many divine powers, and Purandara, the destroyer of the cities of the enemy. The difference between the Śabda and the Samabhirūḍha Nayas seems to lie in the fact that, while the former is the standpoint of a grammarian, the latter is that of an etymologist who tries to trace words to their roots.

7) The Evaṃbhūta Naya is that mode of comprehending things which takes into account their special functions or activities, and describes them by such

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

words as are justified by their actual functions or activities. For instance, a *pūjārī* [*pūjā-kārin*] (worshipper) is called a *pūjārī* when he performs *pūjā* (worship). Similarly, only a strong man is entitled to be called Śakra. Indra can be called Purandara only when he is engaged in the act of destroying the cities of enemies, and so forth. This Naya is also the standpoint of etymologists.

As the fallacies of these different kinds of Nayas throw considerable light on the nature of the Nayas themselves, they may also be mentioned here. There are the following seven fallacies, corresponding to the seven Nayas:

1) Naigamābhāsa is the fallacy of the Naigama Naya, and consists in making a separation between the general and special properties of things, *e.g.*, to speak of the existence and consciousness of soul as if they could be separated from one another.

2) Saṃgrahābhāsa, the fallacy of the Saṃgraha Naya, occurs when we describe the generic properties alone as constituting a thing. This gives rise to confusion of thought, because the general qualities alone can never constitute and actual object. For instance, the general qualities of a tree only give us the idea of tree-ness, never an actual tree. The latter will have to be some particular kind of tree—an oak, a mango, a *nimba*, or the like—and will, therefore, possess its own special qualities along with those of a tree in general. Whenever this fallacy has crept into a system of philosophy, the harvest of the scholar has been only a whirlwind of wordy abstractions instead of a knowledge of things as they exist in nature.

3) Vyavahārābhāsa lies in a wrong selection of

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

species, as, for instance, is the case with Chārvākism which makes wrong dlstinctions between substances and qualities, etc.

4) Ṛjusūtrābhāsa occurs when permanence, hence reality, of things is altogether denied, as is the case in the philosophy of Buddhism.

5) Śabdābhāsa, the verbal fallacy, occurs when we ignore the distinguishing features of the Śabda Naya and deal with empty words as if they were applicable without reference to time, number, gender, etc., etc.

6) Samabhirūḍhābhāsa consists in treating the words Indra, Śakra, Purandara, etc., as synonymous.

7) Evaṃbhūtābhāsa lies in making the existence of a thing depend on the performance of the special function with reference to which it has been given a particular name, *e.g.*, to say that a *pūjārī* is a non-entity because he is no longer engaged in performing *pūjā*, is fallacious.

From the above classification of Nayas it is clear that the first four of them relate to things (*vācya*) and the last three to words (*vācaka*). The former, strictly speaking, are the true standpoints of philosophy, since the latter are meant specially for linguists, grammarians and etymologists alone. But since the *śāstras* (scriptures) are couched in words only, and since the selection of words depends on the rules of grammar and is determined by their derivations, the last three standpoints have also to be taken into consideration, in the interpretation of scriptural text.

The above is necessarily a brief explanation of a subject which is capable of an enormous amplitude. If the reader is desirous of studying it fully, he should

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

make himself familiar with works such as the *Viśeṣā-vaśyaka*, the *Naya-cakra*, etc., where the philosophy of Nayas is more elaborately and fully explained.

As a result of the foregoing analysis of the different kinds of standpoints, we may say that the Nayas constitute the very foundation of the science of Thought. They are not rules of logic as understood in its strict sense, but in a very much wider though simpler aspect. As Mr. A. B. LATTHE points out (see *An Introduction to Jainism*, p. 108):—

"Logic, as applied to our present subject, is not a term denoting formal laws of thought. It constitutes the essence of Jain philosophy, without an adequate conception of whose importance, it would be impossible to realize the place of Jainism in the philosophical systems of the world, and the contribution it has made to the progress of human thought. As will be indicated further on, Anekānta Logic is the doctrine which means to examine the very foundations of knowledge, and also to explain the ontological problems that have beset philosophical speculations in all times. The value that Jainism itself attaches to this basis of its philosophy may appear extravagant to any superficial observer. It is asserted by a great Jain Ācārya that this *logic* is as important as the Absolute Wisdom possessed by the Kevalin. It differs from the latter only in being 'indirect,' as distinguished from 'immediate' which is the characteristic of Absolute Wisdom. This loss caused by its being 'mediate' (*apratyakṣa* or *śruta*) is fully made up by its exclusive capacity to demonstrate the truth of Absolute Wisdom to mankind. Thus Absolute Wisdom itself, not to speak of inferior degrees of knowledge, is baseless,

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

without the Anekānta Logic. Obviously, the reason of this is that this Logic is that which guarantees our capacity to know and provides us with criteria by which we should be able to test our knowledge. In one word, it may be called the 'method' of philosophy, or that instrument of thought by which *tattva-jñāna* or philosophy is polished (*saṃskṛta*). It bears therefore the all-comprehending sense that 'logic' is invested with in Hegel. It is in Jainism what the science of ideas is in Plato or the Metaphysics in Aristotle."

Coming to the place of Nayas in Jainism, it is to be observed that the most prominent feature of its philosophy is the quality of many-sidedness, the *anekānta-vāda*. If the reader has followed me thus far, he will have no difficulty in following me still further when I say that all one-sided systems of Thought are liable to error and inaccuracy because of their very one-sidedness. There are more aspects than one of each and everything in nature; and it is obvious that the system which deals, not with all such sides, but with only one of them, can have absolutely no claim to perfection or comprehensiveness of knowledge. Jainism avoids this one-sidedness of knowledge, and is enabled by the many-sidedness of its philosophy to deal effectively with all the moot points in their entirety. With the aid of its Anekānta method, it effectually disposes of all those hard problems of theology and metaphysics which have proved a fruitful source of error and dispute to the followers of all non-Jaina religions in the world.

This many-sidedness of the Jaina philosophy is the true secret of its irrefutable perfection, though modern Orientalists have hitherto only discovered it

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

to be a feature of indefiniteness. If these gentlemen had taken the trouble to understand the primary basis of philosophy, they would not have failed to observe that all knowledge is only relative and has to be described from different points of view to avoid falling into the errors which abound in all departments of Absolutism. One can readily find an excuse for their error, especially as they are not philosophers, but linguists, laboriously trying to force the concepts and ideas of a perfect system of living Thought into the imperfect and rigid frames of modern speculation.

The absolute deliverance of the soul from the bondage of Karmas is the final goal of knowledge and the secret craving of every animate being. There is no religion, worth the name, which does not aspire and profess to secure it for its votaries. This is what Jesus of Nazareth referred to when he said: 'Be ye therefore perfect even as your Father which is in heaven is perfect' (*Matthew*, v. 48). This 'father-like' perfection is to be attained by knowledge, and knowledge alone, in the first instance. Even here we find Jesus giving out the plain truth in plain language. He said:

"Ye shall know the truth and the truth shall make you free."—*John*, viii. 32.

Knowledge of truth, then, is the means of the attainment of the perfection of gods and of freedom from the bondage of Karmas. The *Bible* is, however, silent as to the things to be known; but Jainism points out that right knowledge (*samyag-jñāna*), right belief or faith (*samyag-darśana*) and right conduct (*samyak-cāritra*), combind together, constitute the path to Nirvāṇa. Analysis shows that right conduct charac-

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

terises only those beings who possess faith in its power to procure deliverance for the soul from the bondage of Karmas. Thus, no one who is devoid of right belief, or faith, can possibly realise the great ideal of perfection and bliss expressed by the simple word *mokṣa.* Now, right belief depends on right knowledge, and cannot be thought of apart from it. Where knowledge is not made the foundation of faith, where reason does not endorse the formula of belief and where the germ of doubt is not destroyed by the fire of wisdom, nothing but confusion, bigotry and sin are to be found there; for the smothering of the voice of intellect can only give us fanatics of bigotry and prejudice; it can never enable men to acquire the wisdom of gods which shall make them *free.* Knowledge, and knowledge alone, then, is the door to power and freedom from bondage. But knowledge is not to be acquired by the perusal of scriptures alone, since the scriptural text has to be understood and reconciled to one's own limited knowledge it the first instance, and where, as in the case of the non-Jaina scriptures, the text is jumbled up regardless of the standpoint from which alone it is true, the necessity of reconciling its sense to the judgment of one's own intellect becomes a matter of the utmost degree of importance. Hence, the Naya-vāda is the touch-stone of the dogmatic pronouncements of all one-sided scriptures.

There are three kinds of scriptural text, called Śruta-jñāna, namely, 1) *kunaya-śruta*, or *nayābhāsa-śruta*, 2) *naya-śruta* and 3) *sunaya-śruta* or *syādvāda-śruta.* Kunaya-śruta means one-sided knowledge only; Naya-śruta is also one-sided knowledge, but it does not disregard the other sides of things, while Sunaya-

śruta, or Anekāntavāda also called the Śyādvāda or Pramāṇa-śruta, recognizes all the sides of things. The qualities, or properties, of a thing are ascertained from its different aspects, and constitute its true knowledge. Sunaya or Pramāṇa-śruta, *i.e.*, the Śyādvāda recognizes all of them; Naya-śruta recognizes the one which has been ascertained from a particular standpoint, without denying the rest; but Kunaya, or Nayābhāsa, recognizes only one of them, to the exclusion of the rest. True Naya always predicates one of the innumerable qualities of a thing, without denying the rest. If it deny the rest, or any of the qualities not in consideration, at any particular moment of time, it becomes Nayābhāsa—a fallacy, that is, a Naya, which appears to be correct, but is not so in fact. It is thus clear that no one who has not mastered the philosophy of Nayas and is not in a position to find out from which point of view a certain passage in the Śruta-jñāna is true, is at all likely to benefit by the study of scriptures.

According to Jainism, the kind of knowledge which leads to the realisation of the great ideal of divine perfection, consists in the mastery of *tattvas* (principles) which are seven in number. They are:

1) Jīva, the living or animate substance, or essence, 2) Ajīva, the inanimate things, or substances, 3) Āsrava, or the inflow of the matter (*karma*) into souls, or the causes of the bondage of *jīvas*, 4) Bandha, the absorption of matter (the energy of *karmas*) into, or the union of *karmas* with, the soul, 5) Saṁvara, the stopping of the inflow of matter into the soul, 6) Nirjarā, the gradual removal of the matter already in combination with the soul., *i.e.*, its partial deliverance from

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

karmas and 7) Mokṣa or complete deliverance of the soul from its Karmas.

If the merit (*puṇya*) and demerit (*pāpa*), the results produced by the varying good combinations in the case of *puṇya*, and by the varying bad combinations in the case of *pāpa karmas* of Soul, be considered as separate principles, instead of being included, as they are here, under Āsrava, there will be 9 principles.

The knowledge of these principles is acquired by means of *pramāṇas* (proofs of knowledge) and *nayas* (the methods of comprehending things from different standpoins). Thus *nayas* are essential to the acquisition of true knowledge.

In the parable of the blind men we saw that the knowledge of each of them was only partially true, and that their different and seemingly conflicting views only needed a comprehensive and all-embracing statement to be reconciled to one another. Precisely the same is the case with philosophy and religion; and the comprehensive survey of the different aspects of things presented by Jaina philosophy enables us, at once, to reconcile the seemingly hostile and irreconcilable views of all the non-Jaina doctrines of the *ekāntavāda* (one-sided) type.

Comprehensiveness of thought, then, is the real basis of philosophy. But since ordinary speech is ill suited to the requirements of such a system of Thought, the Ācāryas had to resort to a unique system of predication to carry on their metaphysical discussions. This system, known as the Saptabhaṅgi, is the basis of the synthetical comprehensiveness of knowledge which is characteristic of Jainism. The Nayas give us what may be termed the analytical knowledge of

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

things, and the Saptabhaṅgi, literally, the seven-fold or seven-branched system of predication, enables us to sum up the results of investigation, without departing from the strict rules of Logic. To understand the basic principles of this method, it is necessary to understand the nature of predication first of all.

Predication is the statement of our conclusions in respect of things. Of all kinds of possible judgments, the affirmative and the negative are necessary for the description of things when the truth is known with certainty, since they affirm or deny the existence of a property or quality in reference to them. So far there is no difficulty involved in predication; but things assume a very different aspect when comprehensiveness of thought is aimed at, for then the results of enquiry from different standpoints have to be incorporated in one and the same judgment and at one and the same time. The greatest confusion is likely to result from the summation of affirmative and negative conclusions in one and the same judgment, unless there be a method of logical predication to avoid inconsistency of thought. To avoid this possibility of confusion, the Ācāryas have laid down seven different types of predication which cover all possible cases of simple as well as complex judgments. Each of these predications begins with word *syāt*, (literally somehow, hence, from a particular standpoint, or in a certain manner), to avoid denying the other possible aspects. These seven kinds of predications are:

1) *syādasti* (exists).
2) *syānnāsti* (does not exist).
3) *syādasti nāsti* (affirmation of existence from one point and of non-existence from another).

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

4) *syādavaktavya* (indescribable).
5) *syādasti avaktavya.*
6) *syānnāsti avaktavya.*
7) *syādasti nāsti avaktavya.*

Of these seven kinds of predications, the first two alone are simple judgments. The rest are all complex predications, describing things from different points of view at the same time. A thing is said to be *avaktavya*, *i.e.*, indescribable, when existence and non-existence are both attributed to it at one and the same time, as must be the case with pure abstractions, such as heat, cold, goodness, etc., etc. They cannot exist by themselves, that is, apart from the substances in which they inhere, and yet are capable of being mentally conceived in the abstract. Hence, they are indescribable and unanalysable any further.

Thus, the Saptabhaṅgi is the method of synthesis devised to express the comprehensive knowledge of things, without being inconsistent or illogical. The Nayas enable us to study the nature of things from the analytical point of view: and the Saptabhaṅgi sums up the results of the investigation in a systematic logical way.

To conclude, the different kinds of Nayas are the instruments of analysis whereby different aspects of things are isolated and studied from different points of view, and the Saptabhaṅgi is the method of synthesis which sums up the results of investigation in logical thought. They are both essential to avoid the common errors of the *ekānta-vādins* of the non-Jaina schools of philosophy and for arriving at the true nature of things. It is the philosophy of the Syād-vāda propounded, in full, for the last time, by Bhagavān

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Śrī Mahāvīra-svāmi, the last of the 24 Tīrthaṃkaras, which alone is characterised by the feature of many-sidedness, the sole test of the relativity of knowledge, and which, in the words of a great American thinker, is "competent to descend into the utmost minutiae of metaphysics and to settle all the vexed questions of abstruse speculation by a positive method (not merely asserting *na iti*, *na iti*, not so, not so)—to settle at any rate the limits of what it is possible to determine by any method which the human mind may be rationally supposed to possess. It promises to reconcile all the conflicting schools, not by inducing any of them necessarily to abandon their favourite 'standpoints,' but by proving to them that the standpoints of all others are alike tenable, or at least, that they are representative of some aspect of truth which under some modification needs to be represented: and that the integrity of Truth consists in this very variety of its aspects, within the rational unity of an all-comprehensive and ramifying principle."

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

AUTHOR'S BIOGRAPHICAL SKETCH

Śrī Vinayavijaya was born in a *vaṇik* (Śrāvaka) family, in Gujarat, his father's name being Tejapāla, and his mother's Rājaśrī.[1] When and at what place he was born and when he was initiated into the Jaina Monks' order (took *dīkṣā*) remain in oblivion. Notwithstanding this, from the traditions and a crop of legends that have surrounded his name, the date of his birth may be assigned to S.Y. [*i.e.*, Saṃvat Year] 1670. This would make him a co-student and a co-worker of Śrī Yaśovijaya, who received a command for reforming the Jaina Church from Vijayasiṁha Sūri.[2] Vijayasiṁha Sūri who is referred to in the concluding verse of this book died in S.Y. 1709, when our author must have been more then 30 years old.

From his works it is certain that Vinayavijaya's preceptor's name was Kīrtivijaya Upādhyāya, who was a disciple of Hīravijaya Sūri, while Yaśovijaya was the pupil of Nayavijaya whose guru, Lābhavijaya, was a disciple of Kīrtivijaya's co-pupil Kalyāṇavijaya, as will appear from the following list of succession of Ācāryas:—

---

1. Vide a concluding verse of all the chapters of his great work '*Lokaprakāśa*,' viz.—

विश्वाश्चर्यदकीर्त्ति विजयश्रीवाचकेन्द्रान्तिषद्
राजश्रीतनयोऽतनिष्ट विनयः श्रीतेजपालात्मजः ।
काव्यं यत्किल तत्र निश्चितजगत्तत्त्वप्रदीपोपमे
संपूर्णः खलु सप्तविंशतितमः सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

2. Vijayasiṁha Sūri was born in S.Y. 1644 at Merta, and initiated into the Monks' order in S.Y. 1654. He got the title of Upādhyāya in S.Y. 1673, became Ācārya in S.Y. 1682, and died on Āṣāḍha Śukla 2nd S.Y. 1709, at Ahmedabad.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Hīravijaya Sūri[1] (No. 58)

- Vijayasena Sūri (No. 59)
  - Vijayadeva Sūri[2] (No. 60)
- Kalyāṇavijaya
  - Lābhavijaya
    - Nayavijaya
      - Yaśovijaya
- Kīrtivijaya
  - Vinayavijaya

(Vijayadeva Sūri and Yaśovijaya →)

- Vijayasiṁha Śūri
- Vijayaprabha Śūri (No. 61)

Thus Vinayavijaya and Yaśovijaya trace their descent from the illustrious Jainācārya Hīravijaya Sūri who lived in the time of Akbar the Great. Hīravijaya, whose memory is preserved in the Mahākāvya, entitled the *Hīrasaubhāgya*, was of the Śvetāmbara sect, and is especially known for the great service he did to the cause of Jainism, by obtaining several *fermāns* from the Great Emperor Akbar in favour of the Jainas. One of these *fermāns* (Royal Warrants) recognised the

1. Hīravijaya Sūri was the 58th Pontiff of Tapa Gaccha from Śrī Mahāvīra. He was born on the 9th of Mārgaśīrṣa Śukla, S.Y. 1583, at Prahlādanapura (modern Pālanpur), and was initiated on Kārtika Kṛṣṇa 2nd of S.Y. 1596, at Patan. He got the title of Upādhyāya on Māgha Śukla 5th, at Nāradapuri, and that of Ācārya in S.Y. 1610, at Shirohi. He died at Unā, on 11th Bhādrapada Śukla, S.Y. 1652.

2. Vijayadeva Sūri, the 60th Pontiff, was born in S.Y. 1643. He got the title of Pannyāsa (*paṇḍita*) in S.Y. 1655, and that of Ācārya Sūri, in S.Y. 1656. On account of his great austerities and learning, the then Emperor Jehangir awarded him the title of 'Mahā-Tapā'. He died on Āṣāḍha Śukla 11th, S.Y. 1713, at Unā, near Junagadh, after Vijayasiṁha Sūri.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

right of Jainas to their Tīrthas (holy places) which the Emperor made over to certain Jainas, and another prohibited the slaughter of animals during the *pajūsaṇa* and on the dates held sacred by the Jaina community.

Vinayavijaya studied from his *guru* all the Jaina scriptures, and then asked his permission to go to Benares, well-known from ancient times as the most famous centre of learning, to study the metaphysics of the non-Jaina schools of philosophy.

Yaśovijaya joined him on his journey to Benares, and they soon reached that famous city. Here they found themselves compelled to put off their Jaina ascetic's dress because of the prejudices of Brāhmaṇas against the Jainas who were termed *nāstikas* (heretics or atheists). The nature of the hatred of the Brāhmaṇas for the Jainas may be judged from the following saying which was openly taught by the Paṇḍitas:

हस्तिना ताडयमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम् ।

(Trans.—Even if one be killed by an elephant one should not take shelter in a Jaina temple.)

Under the circumstances, no Brāhmaṇa Paṇḍita was expected to accept a Jaina as his pupil. Vinayavijaya and his companion Yaśovijaya, therefore, changed their dress, and calling themselves Vinayalāl and Jasulāl respectively appeared before a learned Brāhmaṇa who was well known for his erudition in the six famous *darśanas* (systems) of Hindu metaphysics. They were readily accepted as pupils, and began to pursue their studies, Yaśovijaya taking a great interest in Logic and Vinayavijaya in Grammar. In due course of time, they successfully completed

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

their study of the six *darśanas* and other subjects fonnected with philosophy. Both Yaśovijaya and ainayavijaya were endowed with wondrous memory, end used to astonish the people with their memorizing Vats. Their Guru's library contained a certain book which had descended to him from his ancestors, and which was only meant to be taught to his own progeny. One day it so happened that Jasulāl was sitting by the side of his preceptor when he was giving lessons to his eldest son from that book. He noticed the embarassment of the old Paṇḍita in explaining a particular passage of the text, and, being a brilliant logician himself, respectfully threw a suggestion as to the true mode of its interpretation. The Guru was delighted with his pupil's intelligent explanation, and acceded to his request for a loan of the manuscript for a day. The book contained twelve hundred verses, but both Vinayalāl and Jasulāl managed, between themselves, in the short interval of 24 hours, to commit to memory the whole of it,—Jasulāl 700 verses and Vinayalāl the remaining 500.

It took Vinayavijaya and Yaśovijaya twelve years to complete their course of study, at the end of which they both adopted their original Jaina ascetic's dress. Yaśovijaya succeeded in winning a victory over a great disputant, who surrendered his two diplomas Mahāmahopādhyāya and Nyāya-viśārada. Subsequently, Yaśovijaya also acquired the covetous title of Nyāyācārya[1] on his composing one hundred works. Yaśo-

1. This is borne out by the following verse at the end of the *Jaina-tarka-paribhāṣā*:—

पूर्वं न्यायविशारदत्वबिरुदं काश्यां प्रदत्तं बुधै—
र्न्यायाचार्यपदं ततः कृतशतग्रन्थस्य यस्यार्पितम् ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

vijaya and Vinayavijaya finally took leave of their Guru and departed from Benares. They separated from one another, and travelled to different places. Vinayavijaya came to Junagadh, in Kathiawad, on pilgrimage to the holy Jaina Tīrtha, Girnar Hills, in S. Y. 1708, in which year he also finished his grand and voluminous work, the *Loka-prakāśa.* About this time he must have repaired to the seaport Dīva (Dvīpa), where he ccmposed the *Naya-karṇikā.* Then he went to Rādhanpur, in S. Y. 1710, where he composed a commentary on Hemacandra's Grammar, called *Haimalaghu-prakriyā.*

As the tradition goes, Vinayavijaya halted at Cambay for four months. At this time Cambay was a great commercial port and its Jaina Śrāvakas were wealthy and prosperous, firm in faith and obedient to the monks. In this town there were many Brāhmaṇa Paṇḍitas. They often came and debated with Vinayavijaya, when latter would proceed with his morning sermon (*vyākhyāna*). On account of this, Vinayavijaya could not go on smoothly with his lecture, and the Śrāvakas found the constant interruption a source of annoyance, and felt irritated and disappointed. Vinayavijaya sent for Yaśovijaya to put a stop to the disturbance. Yaśovijaya came and devised a novel plan. He wrote out a verse containing a large number of labials and affixed it to the door of the Upāśraya, with a note to the effect that he who wished to debate could enter within and debate only if he could repeat that versa without allowing his lips to come together. The test of a successful fulfilment of the condition consisted in the application of red lead (*saṃdura*) to the lower lip, so that if the upper lip

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

received any colouring matter the candidate must be deemed to have failed in his attempt. In the morning, the sermon proceeded, and the Brāhmaṇa Paṇḍitas came as usual to carry on their debates. They read the verse and the remarks on the door, and, finding themeselves unable to fulfil the condition, went away. The sermon went on without any hitch, and the Śrāvakas were pleased. Subsequently, Yaśovijaya, when asked by the Brāhmaṇas to repeat his verse according to his condition successfully performed the feat, as he had acquired the proper knack of doing so by long practice. Though the matter should have ended here, Yaśovijaya offered his readiness and willingness to open regular debates. He defeated his adversaries in argument; and in consequence five hundred Brāhmaṇas became converted to Jainism, in fulfilment of the condition transcribed on a copper-plate in the State assembly. (It is said that this copper-plate is still preserved in some Upāśraya temple or Bhaṇḍār at Cambay).

Vinayavijaya passed the rainy season of S. Y. 1716 at Surat, and of S. Y. 1723 at Gandhār, in Marwar, where he finished his composition *Śānta-sudhā-rasa*. He spent the Caumāsa (rainy season) of the Saṁvat Years 1729 and 1738 at Rānder in Gujarat, and died at that place towards the end of 1738, leaving his Gujarati work *Śrīpala Rāsa* half finished. This unfinished work was completed by Yaśovijaya.[1]

---

1. Refer to the last *praśasti* of the said Rāsa.

सूरि हीर गुरुनी बहुकीर्त्ति, कीर्त्तिविजय उवझायाजी ।
शिष्य तास विनयविजय वर, वाचक सुगुण सोहायाजी ।
विद्या विनय विवेक विचक्षण, लक्षण लक्षित देहाजी ।
सोभागी गीतारथ सारथ, संगत सस्वर सनेहाजी ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

The following is a list of some of the works written by Śrī Vinayavijaya Ācārya.

Sanskrit Works:

1. The *Sukhabodhikā*—A commentary on the well-known *Kalpa-Sūtra*, which is read by the Jainas during their Pajūsaṇa holidays. This was composed on Jyeṣṭha Śukla 2nd, S. Y. 1696. It has been published by Devachanda Lālbhāi Pustakoddhāra Fund, Javeri Bazar, Bombay.

2. The *Loka-prakāśa*—An original voluminous work of 20, 621 verses, dealing with the Jaina view of the Universe (cosmos). The author has cited more than 700 authorities, showing that he was a voracious reader and an exact writer. The work was completed at Jīrṇadurga (modern Junagadh, in Kathiawad), on Jyeṣṭha Śukla 5th, S. Y. 1708. This has been published by Pandit Hirālāl Hansarāj of Jāmnagar.

3. The *Naya-karṇikā*—A small elementary primer for those who want to understand the a, b, c of the Jaina philosophy of standpoints (*nayas*). This was composed before or at the end of S. Y. 1708, as appears from its concluding verse, which mentions the name of Vijayasiṁha Sūri, who died in S. Y, 1708, at Dvīpa (modern Dīva), near Junagadh, in Kathiawad. This, with its commentary by Muni Śrī Gambhīra-vijaya, since deceased, is published in *Jaina Stotra Saṃgraha*, Part I, by the Yaśovijaya Jaina Pāṭhaśālā of Benares.

संवत सत्तर अडत्रीसा वरसे, रहि रांदेर चोमासेंजी ।
संघतणा आग्रहथी मांड्यो, रास अधिक उल्लासेंजी ।
साध्र्ध सप्तशत गाथा विरची, पहोता ते सुरलोकेंजी ।
तेहना गुण गावेछे गोरी, मलि मलि थोकें थोकेंजी ।

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

4. The *Haima-laghu-prakriyā*—A commentary on Śrī Hemacandrāçārya's Great Grammar entitled Śrī *Siddha-Haima-Śabdānuśāsana*, in 2,500 *ślokas* (verses). It was completed at Rājadhanyapura, modern Rādhanpur, in Gujarat. This has been published by the Jaina Dharma Prasāraka Sabhā of Bhāvnagar. The author has written a commentary on this very work, in 35,000 verses, which is still unpublished.

5. The *Śāntasudhārasaḥ*—A treatise on the sixteen *bhāvanā* (points of moral and mental culture for meditation and concentration), including the four chief ones, *maitrī* (friendship) and the like, and the twelve subordinate ones, *anityatva* (transitoriness), etc. This with a commentary by Muni Śrī Gambhīra-vijaya, since deceased, has been recently published by the Jaina Dharma Prasāraka Sabhā of Bhāvnagar. This work was composed at the seaport town of Gandhapura (modern Gandhār, near Cambay) in S. Y. 1723.

Gujarati Compositions:

These with the exception of the *Śrīpāla-Rāsa* are all short poems composed by the author. The following are a few of his more important works in Gujarati:—

A prayer in glory of Dharmanātha, entitled the *Laghu-upamitibhava-prapañca*. The *Stavana* is a short allegory on this illusory world. This was composed in S. Y. 1716, at Surat.

The *Stavana*, embodying the significance of the five causes necessary for the accomplishment of a thing, *viz.*, *kāla*, *svabhāva*, *niyati*, *pūrvakarma*, and *puruṣārtha*, was composed in S. Y. 1723.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

The *Puṇyaprakāśa-stavana* or *Ārādhanā-stavana*, was composed in d.Y. 1729 on Vijayā Daśamī, in glory of the last Tīrthaṃkara Mahāvīra, in answer to a question 'How can the path of salvation be attained?'

The *Vinaya-vilāsa* is a collection of 37 spiritual poems which are simple, sweet, and full of pathos.

The *Śrīpāla-Rāsa* is the author's long descriptive and narrative poetical work, which was left unfinished on account of his sudden death, in S. Y. 1738, at Rānder (in Gujarat), and was completed by his co-student, Śrī Yaśovijaya Upādhyāya, as stated before. The poetry of our author can vie with that of the premier Gujarati poet, Premānanda, who was his contemporary.

In the end, it can be said of the author that he has rendered a valuable service to the cause of Jainism by utilizing his abilities in writing useful works on its philosophy and religion in Sanskrit and Gujarati.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

नयकर्णिका

NAYA-KARṆIKĀ

Text and Translation

Naya-karṇikā is composed of two words, *naya* and *karṇikā*. *Naya* means a standpoint or an aspect of viewing a thing from that standpoint or aspect. *Karṇikā* means a pericarp, or the central point, of a flower. The thing which is to be viewed from different aspects is the pericarp or the central point, and the various standpoints from which it is viewed from the various petals surrounding the pericarp. Thus the title *Naya-karṇikā* is fully appropriate to the subject-matter of this book. Taken as a whole, Naya-karṇikā means a flower which has for its pericarp, or central point, the thing to be viewed; and for its petals the various standpoints from which it is to be viewed.

BENEDICTION AND SUBJECT-MATTER:

वर्धमानं स्तुमः सर्वनयनद्यर्णवागमम् ।
संक्षेपतस्तदुन्नीतनयभेदानुवादतः ॥ १ ॥

Vardhamānaṃ stumaḥ sarva-naya-nadyarṇavāgamaṃ ।
saṃkṣepatas tadunnīta-nayabhedānuvādataḥ ॥ 1

[*Vardhamānaṃ* Śrī Vardhamāna or Lord Mahāvīra the last, *i.e.*, 24th Tīrthaṃkara, who attained Nirvāṇa in 527 B.C. *stumaḥ*: (we) praise; *sarva* all; *naya* standpoint; *nadī* river; *arṇava* ocean; *āgamaṃ* scripture; *saṁksepataḥ* briefly; *tad* (from) it; *udgīta* culled; *nayabheda* various aspects; *anuvādataḥ*: transcribing].

We offer our praise to Lord Vardhamāna, whose gospel is an ocean, with all kinds of *nayas* as so many

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

streams flowing into it, by transcribing, in brief the various view-points culled from it (the ocean-like gospel). 1.

[This verse is in *anuṣṭubh* metre, and the following 20 verses are also in the same metre, while the last two are in *vasantatilakā* metre].

NAMES OF STANDPOINTS:

नैगमः संग्रहश्चैव व्यवहारर्जुसूत्रकौ ।
शब्दः समभिरूढैवंभूतौ चेति नयाः स्मृताः ।। २ ।।

naigamaḥ saṃgrahaś caiva vyavahārarjjusūtrakau ।
śabdaḥ samabhirūḍhaivaṃbhūtau ceti nayāḥ smṛtāḥ ।। 2

[*naigamaḥ* the non-distinguished (standpoint); *saṃgrahaḥ* the collective-generic, *caiva* and also, *vyavahāra* the practical, *ṛjusūtrakau* and the straight-expression, *śabdaḥ* the verbal, *samabhirūḍhaivaṃbhūtau* the subtle and the such-like, *ceti* and that *nayāḥ* aspects, *smṛtāḥ* are spoken of].

The standpoints are the non-distinguished (*naigama*), the collective—generic (*saṃgraha*), the practical (*vyavahāra*), the straight-expression (*ṛjusūtra*), the verbal (*śabda*), the subtle (*samabhirūḍha*) and the such-like (*evaṃbhūta*). 2.

GENERAL AND SPECIFIC PROPERTIES OF THINGS:

अर्थाः सर्वेऽपि सामान्यविशेषा उभयात्मकाः ।
सामान्यं तत्र जात्यादि विशेषाश्च विभेदकाः ।। ३ ।।

arthāḥ sarve'pi sāmānya-viśeṣā ubhayātmakāḥ ।
sāmānyaṃ tatra jātyādi viśeṣāś ca vibhedakāḥ ।। 3

[*arthāḥ* objects; *sarve* all; *api* also; *sāmānyaviśeṣā* having general and particular properties; *ubhayātmakāḥ*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

possessed of both; *sāmānyaṃ* general properties; *tatra* therein; *jātyādi* (expressing); *jāti* (genus), etc., *viśeṣāḥ* the particular properties; *ca* and; *vibhedakāḥ* (are) differentiating].

All objects possess two kinds of properties, *viz.*, 1) *sāmānya* or the generalizing (general), and 2) *viśeṣa* or the differentiating (specific) properties; the general expressing the genus (*jāti*), etc., and the specific expressing the species, differences and distinctions. 3.

DISTINCTION BETWEEN GENERAL AND SPECIFIC PROPERTIES, OR ILLUSTRATIONS OF SĀMĀNYA AND VIŚEṢA:

ऐक्यबुद्धिर्घटशते भवेत्सामान्यधर्मतः ।
विशेषाच्च निजं निजं लक्षयन्ति घटं जनाः ॥ ४ ॥

aikyabuddhir ghaṭaśate bhavet sāmānya-dharmataḥ ।
viśeṣāc ca nijaṃ nijaṃ lakṣayanti ghaṭaṃ janāḥ ॥ 4

[*aikyabuddhiḥ*: recognising oneness; *ghaṭaśate* in each of a hundred jars; *bhavet* (there) would be; *sāmānya-dharmataḥ*: by means of general properties; *viśeṣāt* by means of specific or particular properties; *ca* and; *nijaṃ nijaṃ* one's own, as the case may be; *lakṣayanti* distinguish; *ghaṭaṃ* a jar; *janāḥ*: people].

By means of general properties in each of a hundred (hundred here means 'all') jars, one idea (that of jar-ness) is recognised, and by means of specific properties, people distinguish each individual—particular jar as their own. 4.

EXPLANATION:—Suppose there are lying here many jars; if we look at them from the standpoint of their general properties, we know only their jar-ness which is common to all of them: but if we view them from the aspect of their differentiating properties, we notice

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

their differences, since they are not all alike, some being large, some small, some of red colour, some of black, some belonging to A, some to B, and so on.

THE CHARACTERISTICS OF THE NON-DISTINGUISHED (NAIGAMA) STANDPOINT (NAYA):

नैगमो मन्यते वस्तु तदेतदुभयात्मकम् ।
निर्विशेषं न सामान्यं विशेषोऽपि न तद्विना ॥ ५ ॥

naigamo manyate vastu tad etad ubhayātmakam ।
nirviśeṣaṃ na sāmānyaṃ viśeṣo'pi na tad vinā ॥ 5

[*naigamo* the non-distinguished (standpoint); *manyate* regards, considers; *vastu* an object, thing; *tad etad* those, aforesaid; *ubhayātmakaṃ* possessed of both (specific and general properties); *nirviśeṣaṃ* devoid of—without specific property; *na* not; *sāmānyaṃ* the general property; *viśeṣo* the specific property; *api* also; *na* not; *tadvinā* without that, *i.e.*, general property].

The non-distinguished (*naigama*), regards an object as possessing both the aforesaid (general and specific) properties; (because) no particular thing in nature is possessed of a general property unaccompanied with some specific property, nor even of a specific property unaccompanied with the general one common to its class. 5.

EXPLANATION: -*Naigama* (*naigama*=*na*+*eka*+*gama* –*naiko gamo yasyeti* - *na* = not, *eka* = one, *gama* = aspect, view, standpoint) means that which does not consider (only) one aspect, that is, which regards both the *sāmānya* and *viśeṣa*. This aspect of *naigama* is true, because *sāmānya* is not irrelative of *viśeṣa* or *vice versa*. In the third verse we saw that all objects are possessed of both general and specific properties.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

CHARACTERISTICS OF THE COLLECTIVE (SAṂGRAHA) STANDPOINT (NAYA):

संग्रहो मन्यते वस्तु सामान्यात्मकमेवहि ।
सामान्यव्यतिरिक्तोऽस्ति न विशेषः खपुष्पवत् ॥ ६ ॥

saṃgraho manyate vastu sāmānyātmakam eva hi ।
sāmānya-vyatirikto'sti na viśeṣaḥ kha-puṣpavat ॥ 6

[*saṃgraho* collective standpoint; *manyate* deals with; *vastu* an object; *sāmānyātmakaṃ* possessing the general property; *eva hi* only as it were; *sāmānya-vyatirikto* apart from the general property; *asti* is; *na* not; *viśeṣaḥ* the specific property; *kha-puṣpavat* like a sky-flower].

The collective (*saṃgraha*) deals with the general properties alone of an object, while recognizing that there exists no *viśeṣa* (specific property) apart from *sāmānya* (general property), *i.e.*, both *viśeṣa* and *sāmānya* are co-existing and coincident. *Sāmānya*, devoid of *viśeṣa*, is like a *khapuṣpa* (sky-flower), quite a nonentity, *i.e.*, existing "nowhere". 6.

SAṂGRAHA ILLUSTRATED, OR INSTANCES OF THE COLLECTIVE STANDPOINT:

विना वनस्पतिं कोऽपि निम्बाम्रादिर्न दृश्यते ।
हस्ताद्यन्तर्भाविन्यो हि नाङ्गुलाद्यास्ततः पृथक् ॥ ७ ॥

vinā vanasptiṃ ko'pi nimbāmrādir na dṛśyate ।
hastādy antar bhāvinyo hi nāṅgulādyās tataḥ pṛthak ॥ 7

[*vinā* without; *vanaspatiṃ* vegetable; *ko'pi* any single; *nimbāmrādiḥ* a nimb tree, a mango tree and others; *na* not; *dṛśyate* is seen,—conceived; *hastādyan-*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

tarbhāvinyo being included in the hands, &c.; *hi* in the same way—as for an example; *na* not; *aṅgulādḥyā* the fingers, &c.; *tataḥ* from them (fingers, &c.); *pṛthak* separately].

Not a single nimb, mango or any other tree is ever conceived, apart from (its general property) vegetable-ness. In the same way, fingers, etc., which are included in the idea of hands, etc., cannot be conceived of separately from the hands, etc. 7.

EXPLANATION:—In this verse, the emphasis is on the fact that special qualities can have no existence without a substratum of general properties. No one has yet seen a mango plant which did not possess the general quality of tree-ness.

CHARACTERISTICS OF THE PRACTICAL (VYAVAHĀRA) STANDPOINT:

विशेषात्मकमेवार्थं व्यवहारश्च मन्यते ।
विशेषभिन्नं सामान्यमसत्खरविषाणवत् ।। ८ ।।

viśeṣātmakam evārthaṃ vyavahāraś ca manyate ।
vīśeṣa-bhinnaṃ sāmānyam asat khara-viṣāṇavat ।। 8

[*viśeṣātmakaṃ* possessing special properties; *eva* only; *arthaṃ* an object; *vyavahāra* the practical standpoint; *ca* and; *manyate* takes into consideration; *viśeṣabhinnaṃ* apart from the specific quality; *sāmānyaṃ* general quality; *asat* false; *khara-viṣāṇavat* like a donkey's horns].

The practical (*vyavahāra*) takes into consideration an object as possessing specific properties only; as the specific, apart from the general, is a non-entity like a donkey's horns. 8.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

INSTANCES OF THE PRACTICAL STANDPOINT:

वनस्पतिं गृहाणेति प्रोक्ते गृह्णाति कोऽपि किम् ।
विना विशेषान्नाम्रादींस्तन्निरर्थकमेव तत् ॥ ९ ॥

vanaspatiṃ gṛhāṇeti prokte gṛhṇāṭi ko'pi kim ।
vinā viśeṣān nāmrādīṃs tan nirarthakam eva tat ॥ 9

[*vanaspatiṃ* vegetable; *gṛhāṇa* take, bring; *iti* that; *prokte* on being asked,—told; *gṛhṇāti* brings; *kopi* anyone; *kiṃ* what; *vinā* without; *viśeṣān* specified; *āmrādīn* a mango tree, etc.; *tat*: therefore; *nirarthakaṃ* vain, purposeless; *eva* simply; *tat* that (general quality)]·

If one is asked to bring 'vegetable' can one do so? Without the specification of particularity, e.g., mango, etc., such speech is vain. 9.

EXPLANATION:—This is to illustrate the principle that general qualities have no existence of their own. If they did, we should have manhood, stupidity, wisdom etc., existing apart from living beings—which is absurd.

ANOTHER ILLUSTRATION:

व्रणपिण्डीपादलेपादिके लोकप्रयोजने ।
उपयोगो विशेषैः स्यात्सामान्ये न हि कर्हिचित् ॥ १० ॥

vraṇapiṇḍī-pāda-lepādike laka-prayojane ।
upayogo viśeṣaiḥ syāt sāmānye na hi karhicit ॥ 10

[*vraṇa* a wound, sore, bruise or hurt; *piṇḍīpādalepa* a kind of unguent; *ādike* and in other such things; *lokaprayojane* in the interests of the people; *upayogo* any act contributing to the fulfilment of a desired object, usefulness; *viśeṣaiḥ*: by means of the specific properties; *syāt* would be (accomplished); *sāmānye* in the general property; *nahi* by no means, not at all; *karhicit* at any time].

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

No wound, bruise or scratch can possibly be healed by the application of the general property of poultice-ness or ointment-ness. The healing properties only inhere in specific poultices or ointments. 10.

THE CHARACTERISTICS OF THE STRAIGHT EXPRESSION (ṚJUSŪTRA-NAYA):

ऋजुसूत्रनयो वस्तु नातीतं नाप्यनागतम् ।
मन्यते केवलं किंतु वर्तमानं तथा निजम् ॥ ११ ॥

ṛjusūtra-nayo vastu nātītaṃ nāpy anāgatam ।
manyate kevalaṃ kiṃtu vartamānaṃ tathā nijam ॥ 11

[*Ṛjusūtra* straight expression; *nayo* a standpoint; *vastu* an object; *na* not; *atītaṃ* past; *na* not; *api* even; *anāgataṃ* future; *manyate* considers; *kevalaṃ* solely, only; *kiṃtu* but; *vartamānaṃ* present; *tathā* and; *nijaṃ* one's own, natural state].

The straight expression (*ṛjusūtra-naya*) does not trouble itself with the past nor the future aspect of a thing; it is only confined to the present and refers to the '*nijaṃ*', *i.e.*, the natural state. 11.

EXPLANATION:—This standpoint does not consider the past because of its having ended, nor the future because of its having not arisen, but solely deals with the present and natural aspect of a thing because that alone is *kāryakārin*, *i.e.*, useful for the moment.

ARGUMENT AS TO THE CHARACTERISTICS OF THE STRAIGHT EXPRESSION STANDPOINT:

अतीतेनानागतेन परस्कीयेन वस्तुना ।
न कार्यसिद्धिरित्येतदसद्गगनपद्मवत् ॥ १२ ॥

atītenānāgatena paraskīyena vastunā ।
na kāryasiddhir ity etad asad gagana-padmavat ॥ 12

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

[*atītena* with the past; *anāgatena* with the future; *paraskīyena* with non-natural; *vastunā* with a thing; *na* not; *kāryasiddhiḥ* the serving of purpose; *iti* because; *etad* this; *asad* wrong, false; *gagana-padmavat* like a sky-lotus].

Neither the past, nor the future, nor the non-natural qualities serve any purpose. They are false; (they are like) a sky-lotus (non-entity). 12.

EXPLANATION:—The argument underlying the *ṛju-sūtra* view point is that of immediate utility which naturally must be grounded upon the present aspect of a thing. For instance, it is of no use to a beggar in his present life if his son of a previous birth, or the would-be daughter-in-law of a future incarnation, *i.e.*, rebirth, happens to be a ruling prince. In the same way, qualities not belonging to a thing would stand it in no good stead in the immediate concerns of life.

MODES OF RECOGNIZING THINGS (NIKṢEPAS), AND THEIR BEARING ON THE ṚJUSŪTRA, AND THE SUCCEEDING NAYAS:

नामादिचतुर्ष्वेषु भावमेव च मन्यते ।
न नामस्थापनाद्रव्याण्येवमग्रेतना अपि ॥ १३ ॥

nāmādi-caturṣveṣu bhāvam eva ca manyate ।
na nāma-sthāpanā-dravyāṇy evam agretanā api ॥ 13

[*nāma* the name; *ādi* and other; *caturṣveṣu* among the four (*nikṣepas*—modes of recognizing things); *bhāvaṃ* the nature—real natural state; *eva* only—truly; *ca* and; *manyate* considers; *na* not; *nāma* the name; *sthāpanā* an image, form, *dravyāṇi* and the causes which bring a thing about; *evaṃ* in the same way; *agretanāḥ* the succeeding (*nayas*); *api* also].

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

The *ṛjusūtra-naya* recognises only the real natural state of a thing out of the four, the name—*nāma-nikṣepa*, etc., in the same way, the succeeding *nayas*. 13

EXPLANATION:—A thing is recognised 1) by its name (*nāma-nikṣepa*), 2) by its shape or image (*sthāpanā-nikṣepa*), 3) by the causes which bring it about (*dravya-nikṣepa*), or 4) by its nature, *i.e.*, the real, natural state (*bhāva-nikṣepa*). Neither name nor shape, nor image, nor the causal antecedents can, however, be termed the true attributes of a thing. They are all its unreal, attributed qualities. The only natural attributes (*bhāva-nikṣepa*) of a thing are those which really constitute its nature.

The *ṛjusūtra* and the succeeding three *nayas*, *viz.*, *śabda*, *samabhirūḍha* and *evaṃbhūta* take cognizance of the fourth, or the *bhāva-nikṣepa* only. They only study the real, natural aspect of things, and attach no importance to the unreal, attributed state, *viz.*, name, shape—image, or causal antecedents. The *naigama*, *saṃgraha*, and *vyavahāra* however, recognise all the aforesaid modes, or *nikṣepas*.

THE CHARACTERISTICS AND INSTANCES OF THE VERBAL (ŚABDA) STANDPOINT:

अर्थं शब्दनयोऽनेकैः पर्यायैरेकमेव च ।
मन्यते कुम्भकलशघटाद्येकार्थवाचकाः ॥ १४ ॥

arthaṃ śabdanayo'nekaiḥ paryāyair ekam eva ca ।
manyate kumbha-kalaśa-ghaṭādy ekārtha-vācakāḥ ॥ 14

[*arthaṃ* sense; *śabdanayo* the verbal standpoint; *anekaiḥ*: many; *paryāyaiḥ* by synonyms; *ekaṃ* one; *eva* only; *ca* and; *manyate* treats; *kuṃbha* a jar; *kalaśa*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

a jar; *ghaṭa* a jar; *ādi* etc., *ekārthavācakāḥ* signifying the same sense).

The *śabda-naya* treats synonymous words as all having the same sense, for instance, *kuṃbha*, *kalaśa*, *ghaṭa*, etc., are all expressive of one and the same object (*viz*., a jar). 14.

EXPLANATION:—The meaning is that the *śabda-naya* does not concern itself about the difference of synonymous words, but simply deals with them as if they were pure equivalents of one another.

THE CHARACTERISTICS AND INSTANCES OF SUBTLE (SAMABHIRŪḌHA) STANDPOINT:

ब्रूते समभिरूढोऽर्थं भिन्नपर्यायभेदतः ।
भिन्नार्थाः कुम्भकलशघटा घटपटादिवत् ॥ १५ ॥

brūte samabhirūḍho'rthaṃ bhinna-paryāya-bhedataḥ ।
bhinnārthāḥ kumbha-kalaśa-ghaṭā ghaṭa-paṭādi-vat ॥ 15

[*brūte* speaks of; *samabhirūḍho* the subtle standpoint; *arthaṃ* sense; *bhinna-paryāya-bhedataḥ*: by the difference in different synonyms; *bhinnārthāḥ*: having different senses; *kumbha-kalaśa-ghaṭāḥ*: the *kumbha*, *kalaśa*, and *ghaṭa*—a jar, a jug and a pitcher; *ghaṭa-paṭādi-vat* like a *ghaṭa*—a jar, a *paṭa*—cloth, etc.]

The *samabhirūḍha-naya* holds that, with the difference of the words expressing the object, the significance of the object also differs: just as a jar (*ghaṭa*) and a piece of cloth (*paṭa*) are different, so a jar, a pitcher and a pot (*kuṃbha*, *kalaśa*, and *ghaṭa*, though synonyms) signify different things (according to their derivative sense: for instance, a *ghaṭa* is that which makes a noise like *ghaṭ*, *ghaṭ*, and so on. 15.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

EXPLANATION:—The meaning is that, while the *śabda-naya* would treat synonyms as equivalent words, the *samabhirūḍha* would distinguish them from one another on etymological grounds.

ARGUMENT AS TO THE CHARACTERISTICS OF THE SUBTLE (SAMABHIRŪḌHA) STANDPOINT:

यदि पर्यायभेदेऽपि न भेदो वस्तुनो भवेत् ।
भिन्नपर्याययोर्न स्यात् स कुम्भपटयोरपि ।। १६ ।।

yadi paryāya-bhede'pi na bhedo vastuno bhavet ।
bhinna-paryāyayor na syāt sa kumbha-paṭayor api ।। 16

[*yadi* if; *paryāya-bhede* in the different synonyms; *na* not; *bhedo* difference; *vastuno* of a thing; *bhavet* (there) would be; *bhinna-paryāyayoḥ* possessing different words; *na* not; *syāt* (there) would be; *sa* that (difference); *kumbha-paṭayoḥ* of *kumbha* and *paṭa*, *i.e.*, a jar and a cloth; *api* also].

(For) if different synonyms (*paryāyas*) of a thing do not distinguish that thing, (there) can be no such (distinction) between a jar and a cloth, which have also different words (*paryāyas*) for them. 16.

THE CHARACTERISTICS OF THE SUCH-LIKE (EVAṂBHŪTA) STANDPOINT:

एकपर्यायाभिधेयमपि वस्तु च मन्यते ।
कार्यं स्वकीयं कुर्वाणमेवंभूतनयो ध्रुवम् ।। १७ ।।

ekaparyāyābhidheyam api vastu ca manyate ।
kāryaṃ svakīyaṃ kurvāṇam evaṃbhūta-nayo dhruvam ।। 17

[*ekaparyāyābhidheyaṃ* expressed by one controvertible term; *api* only, however; *vastu* an object; *manyate* recognises; *kāryaṃ* function; *svakīyaṃ* one's

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

own, natural; *kurvāṇaṃ* in the state of doing; *evaṃbhūta-nayo* the such-like standpoint; *dhruvaṃ* verily, surely].

Evaṃbhuta-naya (the such-like standpoint) verily recognises an object denoted by a word only when the object is in the actual state of performing its own natural function (as suggested by the derivative meaning of that word). 17.

ARGUMENT AS TO THE CHARACTERISTICS OF THE SUCH-LIKE (EVAṂBHŪTA) STANDPOINT:

यदि कार्यमकुर्वाणोऽपीष्यते तत्तया स चेत् ।
तदा पटेऽपि न घटव्यपदेशः किमिष्यते ।। १८ ।।

yadi kāryam akurvāṇo' pīṣyate tat tayā sa cet ।
tadā paṭe'pi na ghaṭa-vyapadeśaḥ kīm iṣyꞇte ।। 18

[*yadi* if; *kāryaṃ* function; *akurvāṇaḥ* not doing; *api* even; *iṣyate* is recognised; *tattayā* really; *sa* it (object); *cet* if; *tadā* then; *paṭe* in a cloth; *api* also; *na* not; *ghaṭavyapadeśaḥ* an appellation of a jar; *kiṃ* why; *iṣyate* is accepted].

(For) if a thing be really recognized, even when it does not fulfil its function, then why can cloth be not called a jar? 18.

EXPLANATION:—If a thing is not in the state of performing its function, as expressed by the term at the moment of recognition, and still it be recognised as that thing, then even a jar can be called a cloth, thought it is not in the state of discharging the function of a cloth. Etymologically, *evaṃbhūta* means 'true in its entirety to the word and the sense'. This means that all the qualities denoted by the word are prominent and observable; the *samabhirūḍha* is also true to the

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

word and the sense, but not entirely, some of the qualities being in the background or not yet realized. Similarly, the *śabda* is also true to the word and the sense, but not so true as the *samabhirūḍha*, since it throws a larger number of qualities into the background than the last-named standpoint. Thus each of these *nayas* is purer than each preceding one, although they all belong to the same type, more or less.

INTER-RELATION BETWEEN THE SAID STANDPOINTS, THEIR IMPORTANCE AND DIVISIONS:

यथोत्तरं विशुद्धाः स्युर्नयाः सप्ताप्यमी तथा ।
एकैकः स्याच्छतं भेदास्ततः सप्तशताप्यमी ।। १९ ।।

yathottaraṃ viśuddhāḥ syur nayāḥ saptāpyamī tathā ।
ekaikaḥ syācchataṃ bhedās tataḥ saptaśatāpy amī ।। 19

[*yathottaraṃ* in regular order or succession, one by one; *viśuddhāḥ* pure; *syuḥ* would be; *nayāḥ* standpoints; *sapta* seven; *api* also; *amī* these; *tathā* and; *ekaikaḥ* each of them; *syāt* would be; *śataṃ* a hundred; *bhedāḥ* divisions; *tataḥ* therefore; *saptaśata* seven hundred; *api* also; *amī* these].

Each succeeding standpoint of these seven *nayas* is purer than the preceding one; each of them has a hundred sub-divisions; therefore there are seven hundred *nayas* (in all). 19.

अथैवंभूतसमभिरूढयोः शब्द एव चेत् ।
अन्तर्भावस्तदा पञ्च नय-पञ्चशतीभिदः ।। २० ।।

athaivaṃbhūta-samabhirūḍhayoḥ śabda eva cet ।
antarbhāvas tadā pañca naya-pañca-śatībhidaḥ ।। 20

[*atha* but, *evambhūta-samabhirūḍhayoḥ* of the *evaṃbhūta* and *samabhirūḍha nayas*; *śabde* in the *śabda*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

naya; *eva* only; *cet* if; *antarbhāvaḥ* inclusion; *tadā* then; *pañca* five; *naya-pañca-śatībhidaḥ* (would be) divided into five hundred *nayas*].

But if we include[1] the subtle (*samabhirūḍha*) and such-like (*evaṃbhūta*) in the verbal (*śabda*)[2] standpoint, then there would be five standpoints, and the same could be divided into five hundred. 20.

द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकयोरन्तर्भवन्त्यमी ।
आदावादिचतुष्टयमन्त्येचान्त्यास्त्रयस्ततः ॥ २१ ॥

dravyāstika-paryāyāstikayor antarbhavanty amī ।
ādāvādi-catuṣṭayam antyecantyās trayas tataḥ ॥ 21

[*dravyāstika-paryāyāstikayoḥ* in the *dravyāstika* and *paryāyāstika-nayas*; *antarbhavanti* are included; *amī* these; *ādau* in the first, *i.e.*, in the *drayāstika naya*; *ādicatuṣṭayaṃ* the first four; *antye* in the last, *i.e.*, in the *paryāyāstika naya*; *ca* and; *antyāḥ* final; *trayaḥ* three (nayas); *tataḥ* therefore].

These (seven aspects) can be included in or grouped under (two *i.e.*,) 1) the *dravyāstika*[3] (which considers the common attributes of all the *dravyas*, that is to say, general properties of substances and objects) and 2) the *paryāyāstika* (which deals with the specific

---

1. Compare with the *bhāṣya* on Umāsvātiś *Tattvārthādhigama-sūtra*, 1.35 saying—

यथार्थाभिधानं शब्दः ।
Cf. नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नयाः ॥ १ ॥ ३४ ॥

2. *Note.*— From both of the above quotations, it will appear that Umāsvāti makes a mention of five *nayas*, including the subtle and such-like (*samabhirūḍha* and *evaṃbhūta*) standpoints in the verbal (*śabda*), and, while doing so, he gives a different name, *viz.*, the suitable (*sāṃprata*) to what is here described as the 'Verbal' (*Śabda*).

3. The *dravyāstika* and the *paryāyāsttka* are more commonly called *dravyārthika* and *paryāyārthika nayas.*

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

attributes, qualities and conditions of objects) *nayas*. The former of these includes the first four, and the latter the last three. 21.

According to some Ācāryas, the former includes the first three and the latter the last four.

HOW ARE ALL THESE ASPECTS EMBODIED IN THE JAINA PHILOSOPHY?

सर्वे नया अपि विरोधभृतो मिथस्ते
संभूय साधुसमयं भगवन् भजन्ते ।
भूपा इव प्रतिभटा भुवि सार्वभौम-
पादाम्बुजं प्रधनयुक्तिपराजिता द्राक् ।। २२ ।।[1]

sarve nayā api virodha-bhṛto mithas te
saṃbhūya sādhu-samayaṃ bhagavan bhajante ।
bhūpā iva pratibhaṭā bhuvi sārvabhauma-
pādāmbujaṃ pradhana-yukti-parājitā drāk ।। 22

[*sarve* all; *nayāḥ* standpoints; *api* also; *virodha-bhṛtaḥ* bearing difference; *mithaḥ* mutually; *te* they; *saṃbhūya* gathered together; *sādhusamayaṃ* good scriptures; *Bhagavan* Oh Lord; *bhajante* worship, serve; *bhūpāḥ* kings; *iva* like; *pratibhaṭāḥ* hostile warriors; *bhuvi* on earth; *sārvabhaumapādāmbujaṃ* the lotus-like feet of the Sovereign-Emperor; *pradhanayukti-parājitāḥ* defeated in military warfare; *drāk* quickly].

Oh Lord! although all standpoints differ from themselves *inter se*, they collectively serve your Gospel, just as, on earth, kings, though hostile to each other, after having been defeated in military warfare serve at the lotus-like feet of, or pay homage to, the Sovereign-Emperor. 22.

---

1. This verse is in the *Vasanta-tilakā* metre.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

CONCLUSION:

इत्थं नयार्थकवचःकुसुमैर्जिनेन्दु-
र्वीरोऽर्चितः सविनयं विनयाभिधेन ।
श्री-द्वीपबंदरवरे विजयादिदेव-
सूरीशितुर्विजयसिंहगुरोश्च तुष्टचै ॥ २३ ॥[1]

ittham nayārthakavacaḥ kusumair Jinendur-
Vīro'rcitaḥ savinayaṃ Vinayābhidhena ।
Śrī-Dvīpabandaravare Vijayādideva-sūrīśitur-
Vijayasiṃhaguroś ca tuṣṭyai ॥ 23

[*itthaṃ* thus; *nayārthaka-vacaḥ-kusumaiḥ* by means of flowers, in the form of words, explaining the significance of *nayas* (standpoints); *Jinenduḥ* the moon among the Jinas (conquerors) *kevalins*, the omniscient ones; *Vīraḥ* the Lord Mahāvīra; *arcitaḥ* worshipped; *savinayaṃ* with modesty; *Vinayābhidhena* by (me), named Vinayavijaya; *Shrī-Dvīpabandaravare* in the beautiful auspicious seaport of Dvipa, the modern Diva; *Vijayādideva-sūrīśituḥ* of the disciple of Vijayadeva Sūri; *Vijayasiṃha-guroḥ* of the preceptor, Vijayasiṃha; *tuṣṭyai* for the satisfaction].

Thus the Lord Mahāvīra—the moon among the *Jinas* or *Kevalins*—was, with modesty, worshipped by means of flowers, in the form of words, explaining the significance of *nayas* (standpoints) by me, named Vinayavijaya, in order to satisfy the Guru (preceptor) Vijayasiṃha, a disciple of Vijayadeva Sūri, in the beautiful, auspicious seaport town of Dvīpa (the present Dīva in Kāthiawad). 23.

---

1. This verse is also in the *Vasanta-tilakā* metre.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

नयकर्णिकाश्लोकानुक्रमणिका

अतीतेनानागतेन	१२
अथैवंभूतसमभि-	२०
अर्थं शब्दनयोऽनेकैः	१४
अर्थाः सर्वेऽपि सामान्य-	३
इत्थं नयार्थकवचः	२३
ऋजुसूत्रनयो वस्तु	११
एकपर्यायाभिधेय-	१७
ऐक्यबुद्धिर्घटशते	४
द्रव्यास्तिकपर्याया-	२१
नामादिचतुर्ष्वेषु	१३
नैगमः संग्रहश्चैव	२
नैगमो मन्यते वस्तु	५
ब्रूते समभिरूढोऽर्थं	१५
यथोत्तरं विशुद्धाः	१९
यदि कार्यमकुर्वाणः	१८
यदि पर्यायभेदेऽपि	१६
वनस्पतिं गृहाणेति	९
वर्धमानं स्तुमः सर्व-	१
विना वनस्पतिं कोऽपि	७
विशेषात्मकमेवार्थं	८
व्रणपिण्डीपादलेपा-	१०
सर्वे नया अपि	२२
संग्रहो मन्यते	६

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

एकविंशति—द्वात्रिंशिका—श्लोकानुक्रमणिका

अकारणत्वान्निर्देशः १२-१५
अकृत्रिमस्नेहमय ५-१२
अक्षप्रदोषाध्यारोप १४-२४
अगतिविधुरैर्लक्ष्मीं ११-१०
अङ्कुरव्यक्तिनिष्पत्तिः १५-२९
अङ्गाभिधानमफलं ७-२५
अजः पतङ्गः शबलः ९-१
अज्ञातकरणं जन्म १८-२१
अज्ञातचर्यामनु ५-१६
अतीत्य नियतव्यथौ ३-५
अनन्यपुरुषोन्नमस्य ३-१
अनन्यमतिरीश्वरो २-३२
अनभिव्यक्तविद्यस्य १३-१८
अनभ्युपगमो लोक १२-२१
अनाघातास्पदं द्विष्टं १८-२६
अनाधिनिधनः क्वचित् ३-३
अनादिप्रचितं कर्म १३-१७
अनुमानं मनोवृत्तिः १६-३०
अनेकजन्मान्तरभग्न ५-६
अन्तर्गूढसहस्र ११-२१
अन्यत एव श्रेयांसि ८-७
अन्यतो ऽन्येषु सापेक्ष्यः १४-४
अन्यथेति च वैधर्म्यं १२-२३
अन्ये ऽपि मोहविजयाय २-१०
अन्ये ऽप्यस्मिन्नरपति ११-९
अन्ये जगत्संकथिता ५-२३
अन्येषां पार्थिवानां ११-८
अन्यैः स्वेच्छारचितानर्थ ८-५
अन्यो ऽन्यथा स द्रव्यादि १४-१९
अन्योन्यविषमान् पश्यन् १५-२
अन्योन्यावेक्षया स्त्री ११-१९
अन्योन्योभयसामान्य १२-२२
अपायापोहतो ऽन्योन्यं २०-२
अपां गर्भः सविता ९-२०
अपुण्यपथभीरवः ३-१७
अपुण्यप्रतिषेधो वा १७-४
अपूर्वशोकोपनत ५-१०
अपेतगुह्यावचनीय ५-२६
अप्येव नाम दहन २-५
अप्रशान्तमतौ शास्त्र १८-२८
अबद्धस्तथैकः स्थिरः २१-२६
अबुद्धखेदोपनतैः ५-७
अभिषिक्तस्य संन्यास १८-२५
अभिष्टुवन्ति यत्स्वैरं १२-२
अभूदभूताद्भवति १४-२०
अमोहयत्तां वसुधा ५-५
अयनविषमा भानोः ११-२४
अयमेवान्तश्चरति ९-१९
अरण्युष्माग्निविज्ञानं १७-२८
अर्थव्यञ्जनयोरेवं १९-९
अलब्धनिष्ठाः प्रसमिद्ध १-१५
अवक्तव्यमसद्भावात् १५-६
अवत्येव पाताल २१-२३
अवश्यमेषां कतमो ६-२३
अवश्यं कर्तव्यः श्रियं ११-७
अवस्थितं जगत्सत्त्वाद् २०-२३

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

अविकल्पमनस्स्विदं ४-१२
अविकल्पसुखं सुखेष्विति ४-१८
अविग्रहमनाशंसं १०-१
अविदितगुण स्तोतुं ३-३२
अविद्यया चेद्युगपत् १-११
अविद्यार्थानवगमः १२-११
अविद्यैकात्मको बन्धः १३-२०
अविनिर्णयगम्भीरं ८-२२
अव्यूहादङ्कुरैः सौक्ष्म्यात् १४-२३
अशुभवितर्कधूमित ८-१३
असतो हेतुतो वेति १६-१३
असत्सदेवेति परस्पर १-२०
असमीक्षितवाङ्महात्मसु ४-२८
असूयाक्षेपकौत्कुच्य १८-१६
अस्त्याद्यासंग्रहव्यास १९-५
अस्मिन्नुदेति सविता ९-२३
अस्मिन्नेकशतं निहितं ९-२५
अस्मिन् प्राणाः प्रतिबद्धाः ९-२४
अहेतुप्रत्ययनयं १५-२१
अहो दुर्गा गुणमतिः १३-३१
अहो विष्टपाधारभूता २१-१९
आकाशमवगाहाय १९-२५
आक्षिप्य यः स्वसमयं ७-२८
आगमाभ्युदयज्ञान २०-३०
आत्ममानससंयोग १४-२१
आत्मेन्द्रियादिसंयोगे १४-१२
आदिशब्दात्प्रवृत्तीनां १३-६
आदेशस्मरणाक्षेप १८-१२
आनन्दनृत्तप्रचला ५-१९
आपो वह्निर्मातरिश्वा ९-११
आभाष्य भावमधुरा ७-५
आम्नायमार्गसुकुमार ७-२१
आयुःकालफलं सौम्यः १९-२१
आराध्यसे त्वं न च ५-१
आर्तध्यानोपगतो ८-१०
आलम्बनपरीणाम १०-७
आसेवनपरीहार १८-१५
आस्फालयन् दुरित ७-१४
इति निरुपमयोग ५-३२
इत्थं ये परमात्म २१-३३
इत्याश्रवनिरोधो ऽयं १०-२७
इदं परेषामुपपत्ति ६-२६
इन्द्रियाण्यात्मलिङ्गानि १९-२७
इमौ पुष्पदन्तौ जगत्यत्र २१-२२
इहेदमिति संबन्धः १४-३०
इहैव परिपाकमेति ३-३०
उक्तं यथाक्षरपदं ७-११
उत जीयते कथंचित् ८-१६
उत्क्षेपासंगविक्षेपा १८-१८
उत्त्रासयन्ति पुरुषं २-६
उत्पत्तेरेव नित्यत्वं १०-१२
उत्पन्नोत्पाद्यसंदेहाः १८-५
उत्पादविगमध्रौव्य २०-१
उत्साहशौण्डीर्यविधान ५-२१
उदधाविव सर्व ४-१५
उद्धृतवाग्मियशसा ७-१७
उपधानविधिश्चित्र १०-१९
एकचित्ते ऽपि वा १५-३१
एकपक्षहता बुद्धिः १२-१६
एकमपि सर्वपर्यय ८-२६
एकमूर्तिः परीणामः १७-१३
एकस्मिन् प्रत्यये १०-१०

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

एकान्तनिर्गुण भवन्तं	२-२३
एकान्वयोत्तरगतिः	७-२३
एकायनशतात्मानं	९-४
एकां दिशं व्रजति यद्	११-३
एकेन्द्रियाणामव्यक्तेः	१६-१७
एकेयं वसुधा बहूनि	११-१२
एतद्ध्रो बृहदुच्यते	११-५
एवमात्मादिसंयोगेन	१४-२८
ऐक्यादकर्ता पुरुषः	१३-८
ओतप्रोताः पशवो	९-१४
कथं नु लोके न	६-१४
कर्ता न कर्मफलभुक्	२-२५
कर्तृप्रयोजनापेक्षः	१८-६
कर्मजः प्रत्ययो नाम	१६-१५
कर्माश्रवविपाकार्थं	१७-२९
कलिव्यालवह्निग्रह	२१-२५
कल्पाकल्पमतो द्रव्य	१७-१२
कषायचिह्नं हिंसादि	१७-१०
किमत्र शुद्धं श्लिष्टं	१३-२८
किमत्राहं किमनहं	१०-३
किं गर्जितेन रिपुषु	७-२९
किंचित् कथंचिदिति	७-९
किंचित् सामान्यवैशेष्यात्	१२-१२
किंचित् सुनीतमपि	७-३०
किं परीक्ष्यं कृतार्थस्य	१२-३२
किं मर्म नाम रिपुषु	७-२६
कुर्वन्न मारमुपयाति	२-२४
कुलिशेन सहस्रलोचनः	४-३
कुहेतुतर्कोपरत	१-३
कृतं च यत्किंचिदपि	६-२१
कृत्येषु नादरविषक्त	७-१६
कृत्वा नवं सुरवधू	२-३
कृपाङ्कुश इवोक्तवान्	३-३१
कृपां वहन्तः कृपणेषु	१-७
को नामैष करोति	११-२५
क्रमोपगतमप्यपास्य	११-२७
क्रिया भवति कस्यचित्	३-२६
क्रियावतोर्वा तुल्यं च	१४-१४
क्रियां च संज्ञानवियोग	१-२९
क्रीडनकमीश्वराणां	८-४
क्रूरक्लिष्टवितर्कात्मा	१०-२५
क्रोधजिह्मपरिष्वङ्ग	१७-१४
क्व च तत्त्वाभिनिवेशः	८-२
क्वचित्किंचित्कथंचिच्च	१२-२७
क्वचिन्नियतिपक्षपात	३-८
क्षमैव पुरुषं रुषंश्च	३-१४
क्षयवृद्धिः कषायाणां	१७-७
क्षयो नाप्रशमस्यास्ति	१७-१५
क्षुन्निद्राद्यनयो वृत्त	१३-२५
गण्डेष्वेव समाप्यते	११-२६
गतिमानथ चाक्रियः	४-२६
गन्धद्विपो मधुकरानिव	११-११
गम्भीरमम्भोनिधिना	५-३
गुणप्रचयसंस्कार	२०-१८
गुणो नाम द्रव्यं	११-२८
गुणोपमानं न तवात्र	५-४
गुणौदासीन्यमन्योन्यं	१३-७
गुरुलाघवसंदिग्ध	२०-१०
गुहाध्यक्षाः सिंहाः	११-१३
ग्रन्थाभिचारनिपुणे	७-२२
ग्रामान्तरोपगतयोः	८-१
घृणानुकम्पापारुष्यं	१०-१८

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

चक्षुर्दर्शनविज्ञानं १९-८
चक्षुर्वत्पुरुषो भोक्ता १३-३२
चक्षुर्वद्विषयाख्याति १०-३०
चक्षूरूपादिसंस्कार १५-९
चन्द्रांशवः कमलगर्भ २-२८
चरस्थिरमहत्सूक्ष्म १०-२६
चराचरविशेषितं ३-२५
चाटुप्रीतेन मुक्ता ११-६
चित्तवद्रूपकार्यस्य १५-१०
चित्रं किमत्र यदि २-८
चैतन्यबुद्ध्योर्विच्छेदः २०-१६
चैतन्यमपि नः सत्त्वः १६-१९
छिदा नो भिदा नो २१-१६
जगत्यनुनयन्यया ३-४
जगत्संभवस्थेमविध्वंस २१-११
जगत्स्थितिवशादायुः १०-३१
जगद्धितमनोरथाः ३-६
जगन्नैकावस्थं युगपत् १-३२
जघन्यमध्योत्तमबुद्ध्यो ६-२२
जननं च यथा महद् ४-३१
जनो ऽयमन्यः करुणात्मकैः १-८
जनो ऽयमन्यस्य मृतः ६-५
जन्मकर्मविशेषेभ्यः १०-५
जातिप्रत्ययसामान्य २०-२०
जातिलिङ्गपरीणाम १०-१३
जाने यथास्मद्विध ५-२
जिनोपदेशदिङ्मात्र १०-३४
जुगुप्साभयाज्ञान २१-३
ज्ञानदर्शनचारित्र्याणि १९-१
ज्ञानप्रसादौ वैराग्य १३-२३
ज्ञानमव्यभिचारं चेत् १६-१६
ज्ञानाचारविशेषाभ्यां २०-२६
ज्ञानात्कृत्स्नेष्टधर्मात्म २०-२८
ज्ञानं देहादिविषयं १९-२
ज्ञेयः परसिद्धान्तः ८-१९
तत्क्षीयमाणं क्षीणं तु १०-२९
तदभावात्प्रतिज्ञादि १२-२६
तपः संयमः सूनृतं २१-१८
तपोभिरेकान्तशरीर १-२३
तमसश्च न केवलस्य ४-२१
तमेवाश्वत्थमृषयः ९-१६
तस्यैवैता रश्मयः ९-१५
तानुपेत्य वितण्डास्ति १२-१७
तावद्बकमुग्धमुखः ८-३
तावद्वितर्करचना २-११
तिर्यग् विलोकयति ७-३१
तिष्ठन्तु तावदतिसूक्ष्म २-१५
तुल्यप्रकोपोपशमाः १८-३
तुल्यप्रसंगो नानात्वे १६-२०
तुल्यसामाद्युपायासु १२-२९
तुल्यातुल्यफलं कर्म १७-१७
तेनैवैतद्विततं ब्रह्म ९-१८
त्रयः पृथिव्यामविपन्न ६-१९
त्रिकालत्रिलोकत्रिशक्ति २१-१३
त्वक्चक्षुर्ग्रहणं द्रव्यं १४-१०
त्वच्छासनाधिगममूढ २-१४
त्वद्भाषितान्यविनय २-१२
त्वमेव परमास्तिकः ३-२१
त्वमेव लोके ऽद्य मनुष्य ६-१७
दग्धेन्धनः पुनरुपैति २-१८
दयासूनृतास्तेय २१-३०
दर्पणस्थमिव प्रज्ञा १५-२२

दिक्पालभुक्त्या वसुधां	५-९	धर्मार्थकीर्त्यधिकृतान्यपि	७-१
दुरापमाप्तं यदचिन्त्य	५-२२	न कर्मकर्तारमतीत्य	१-२६
दुरुक्तमस्यैतदहं	६-२७	न कर्मफलगौरवात्	३-२४
दुरुक्तानि निवर्तन्ते	१२-५	न कश्चन करोति नापि	३-१५
दुर्नीतमुन्नयति सूक्तं	७-१०	न कश्चिदपि जायते	३-१०
दुःखमहंकारप्रभवं	८-१८	न काव्यशक्तेर्न	१-४
दुःखार्दितेषु न च	२-२	न किंचिदुपलक्ष्यते	३-२२
दृष्टान्तदूषणा मोहः	१२-२०	न खल्विदं सर्वमचिन्त्य	६-३
दृष्टान्तश्रविकैर्लोकः	२०-२७	न गम्यते किं प्रकृतं	६-२९
दृष्ट्वा गुरवः स्वयमपि	८-६	न गौरवाक्रान्तमतिः	६-२८
देशकालनिमित्तानि	१७-२	न गौरी न गङ्गा	२१-१०
देशकालविशेषाभ्यां	१४-१५	न ग्रहाः प्रतिबन्धाय	१३-२१
देशकालान्वयाचार	१८-१	न च दुःखमिदं स्वयं	४-२४
दैत्याङ्गनातिलकनिष्ठुर	२-२१	न चानिष्टप्रयोगो नः	१५-२४
दैवखातं च वदनं	१२-१	न चाम्भोधिराप्लावयेत्	२१-२०
दोषपङ्क्तिर्मतिज्ञानात्	१९-१४	न चास्यागन्तुसंक्लेशः	१५-२७
दोषव्यक्तिप्रसंख्यान	२०-३१	न चोपदेशवैफल्यं	१५-२६
दोषेभ्यः प्रव्रजन्त्यार्याः	१७-१६	न चोपदेशो बुद्धेः स्यात्	१६-२५
द्रव्यगौरवसंयोग	१४-१६	न जातु नरकं नरः	३-२७
द्रव्यपर्यायसंकल्प	१०-१५	न तिर्यग्ज्वलत्येव	२१-२१
द्रव्यमाधारसामर्थ्यात्	१४-२	न दुःखकारणं कर्म	१७-२२
द्रव्यसत्त्वादिनानात्वं	२०-११	न दुःखसुखकल्पना	३-२०
द्रव्यादीन्यक्षतार्थस्य	१४-२६	न दुःखेन विरुध्येते	१७-१
द्वितीयपक्षप्रतिघाः	१२-७	न दृष्टान्ताकृताशक्तेः	१६-६
द्वीपवेलोदधिव्यास	२०-२५	न दोषदर्शनाच्छुद्धं	१०-२१
द्वेषोद्वेगफलं दुःखं	१७-२१	न धर्मार्थौ विशिष्येते	१७-३१
धर्मवद्विषये ऽन्यो	१५-१९	न नाम तत्त्वमेवैतत्	१६-३२
धर्मादष्टाङ्गता बुद्धेः	१६-१२	न नाम दृढमेवेति	१२-२८
धर्माधर्मात्मकत्वे तु	१६-२	न पक्षी न सिंहो वृषः	२१-९
धर्माधर्मेश्वरा लोक	१४-१	न परो ऽस्ति न चापरः	४-२५
धर्माधर्मौ तदान्योन्य	१६-४	न पूर्वा न परा कोटी	१५-२०

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

न ममत्वादहंकारः	१७-१९
न महत्यणुता न च	४-१९
न मानसं कर्म न	१-२७
न मिथ्यादर्शनात्पापं	१७-६
न मोहमतिवृत्य बन्धः	३-२९
न यथार्थपरिज्ञानाद्	२०-५
नयप्रसंगापरिमेय	१-१८
न योगा न रोगा	२१-१७
न यो बाह्यसत्त्वेन	२१-४
न रागनिर्भर्त्सनयन्त्र	१-२४
न वा दुःखगर्भे न	२१-२७
न विधिः प्रतिषेधो वा	१०-२०
न विस्मयस्तावदयं	६-९
न वेद्मि कथमप्ययं	११-१८
नश्यन्ति विषयाख्याते	१९-१३
न शब्दो न रूपं	२१-१५
न शूलं न चापं	२१-८
न सदःसु वदन्नशिक्षितः	४-७
न सामग्रीस्वभावो ऽयं	१५-२३
न सामान्यविशेषाभ्यां	१२-६
न सिद्धान्ताभ्युपगमात्	१२-१८
न संसरत्यतः कश्चित्	१६-१८
नातिकृच्छ्रतपःसक्ता	१८-३१
नातिप्रसङ्गो घटवत्	१४-३१
नाथ त्वया देशित	५-२५
नादित्यगर्वजमहः	२-२७
नानाकल्पं पश्यतः	९-३२
नानाशास्त्रप्रगममहतीं	५-३१
नान्योन्यमनुवर्तेत	१७-९
नायं ब्रह्मा न कपर्दी	९-१०
नार्थान् विवित्ससि न	२-३०
नावैमि किं वदसि कस्य	७-८
नास्मिन् ज्ञाते ब्रह्मणि	९-२९
नाहमस्मीत्यभावो वा	१७-२०
नाहमस्मीत्यसद्भावे	१०-११
नाहंकृतस्य निर्वाणं	१५-१
नित्यानन्तरमव्यक्ति	१६-१
निदानाभ्याससाफल्यं	१७-३०
निमित्तमन्तरायत्तं	१९-१८
निमित्तेश्वरकर्तारः	२०-१३
निरवग्रहमुक्तमानसः	४-४
निरिन्द्रियश्चक्षुषा वेत्ति	९-८
निरुक्तार्थोपचाराभ्यां	१४-१८
निर्ग्रन्थसंयताराागा	१९-२३
निर्मूलोच्छिन्नमूला	११-१४
निर्वाणं सर्वधर्माणां	१५-१६
निश्चितं मोहवेद्ये वा	१९-१९
निष्पत्तिरुदयाच्छक्तिः	१९-७
निषेकादिजरापाक	१०-१६
निसर्गनित्यक्षणिकार्थ	१-२१
नेन्धनानन्त्यतो वह्निः	१९-३०
नेहारम्भणचारो ऽस्ति	१०-२८
नैनं मत्वा शोचते	९-३०
नोक्ताभ्यां सह नारम्भात्	१६-८
पटहध्वनिवल्लोकः	१५-२५
परप्रशंसास्वक्षेपो	१८-१३
परस्परविलक्षणाश्च	३-९
परस्परसमुत्थानां	१०-९
परस्परस्पृष्टगतिः	१९-११
परस्पराक्षेपविलुप्त	१-५
परस्परान्वर्थितया तु	६-११
परस्परं क्षुद्रजनः	१-१०

परिचितनयः स्फीतार्थः ७-३२
परिचिन्त्य जगत्स्तवाश्रया ४-१
परिणामफलं कर्म १९-२०
परिनिग्रहाध्यवसितः ८-२५
परिवृद्धिमुपैति यद्यथा ४-१३
परीक्षितुं जातु गुणौघ ६-१०
परे ऽद्य जातस्य किलाद्य ६-१८
पापं न वाञ्छति जनः २-१९
पिपासाभ्युदयः सर्वः १०-६
पिपासा विषयोत्सेधः १८-२०
पीतामृतेष्वपि महेन्द्र २-४
पुण्यमेव निबध्नन्ति १७-२५
पुण्यं सुखात्मकं जन्म १७-२३
पुनरुक्तमसंबद्धात् १२-२४
पुनरुक्तवदायोज्यं १२-२५
पुरातनैर्या नियता ६-२
पुरातनैर्यानि वितर्क ६-२०
पुरानङ्गकालारि २१-६
पुरुषवचनोद्यतमुखैः ८-२४
पुरुषस्य न केवलोदयः ४-२२
पुरुषार्थप्रवृत्तीनां १३-१६
पूर्वं स्वपक्षरचना ७-७
पृथक् सहाविनिर्भागैः २०-२९
पृथङ् न चयनादयः ३-१३
पृथङ् न भवहेतुरस्ति ३-११
पृथिव्यादीनि खान्तानि १४-७
पृथिव्या नावरुध्येत १६-९
प्रकाशमनसोश्चक्षुः १९-१०
प्रकाशवदनिष्टं स्यात् १९-२६
प्रगद्वृत्तान्तगहनात् १२-३
प्रतिज्ञा निर्णयो हेतुः १२-९
प्रतिमाभिग्रहास्तीव्राः १७-२६
प्रतीच्छतस्ते सुरपस्य ५-१५
प्रतीत्य प्रतिसंख्याय १९-३१
प्रत्यक्षविषया ख्यातिः १४-५
प्रदीपध्यानवद्धयानं १०-३३
प्रपञ्चादपि दीर्घं वा १४-१३
प्रपञ्चितक्षुल्लक १-९
प्रमाणान्यनुवर्तन्ते २०-४
प्रयोगविश्रसाकर्म १९-२४
प्रवर्तितव्यमेवेति १६-११
प्रवृत्त्यन्तरिकाव्याज १६-२७
प्रवृत्त्यपनयक्षतं ३-७
प्रसादयति निम्नगाः ११-१७
प्रसिद्धप्रातिभास्येति २०-३२
प्रसिद्धशब्दार्थगतिः १२-४
प्रसूतानां वृद्धिः ११-२०
प्राक्तावदीश्वरमनः ७-३
प्रागेव साधनन्यासः १८-१९
प्राणादाकरुणग्राम १३-१२
प्राणायामादिसामर्थ्यात् १४-२९
प्राणायामो वपुश्चित्र १०-२४
प्रार्थनाप्रतिघाताभ्यां १९-१७
प्राश्निकचाटुप्रणतः ८-१४
प्राश्निकेश्वरसौमुख्यं १२-३१
प्रीत्यर्था विषया जातिः १७-२४
बलसाध्यमलं न ४-१०
बहुप्रकाराः स्थितयः ६-४
बाह्यमायतनं नात्मा १५-१३
बाह्याध्यात्मशुचिः सौम्यः १८-२
बुद्धिबोद्धा बोधनीयः ९-२७
बुद्ध्यापोहुतमः सत्त्वं १९-२८

बौद्धमध्रुवमद्रव्य २०-१२
ब्रह्माद्यष्टविधं दैवं १३-१९
भङ्गुरश्रवणाद्यर्थ १६-१४
भयमेव यदा न ४-९
भयं संबोधनं लिङ्गं १३-२९
भवबीजमनन्तमुज्झितं ४-२९
भवमूलहरामशक्नुवन् ४-६
भवः प्रमादचिन्तादि १०-८
भावाभावो निःस्वतत्त्वः ९-६
भीरोः सतस्तव कथं २-२६
भूतप्रत्येकसंयोग २०-१९
भूयिष्ठमुन्नदति यस्य ७-१५
भेषजोपनयश्चित्रः १८-८
मनसो ऽपैति विषयान् १७-१८
मनुष्यवृत्तानि मनुष्य ६-७
मनः सोमः सविता ९-२१
मन्दो ऽप्यहार्यवचनः ७-२७
ममत्वाभिगमात्सत्त्वः १५-५
ममाहमिति चैष ३-१९
ममेदमहमस्येति १८-२३
ममेदमिति रक्तस्य १८-२४
मया तावद्विधिना ६-३२
मयेदमभ्यूहितमित्यदोष ६-२५
महाब्रह्मयोनिर्महा २१-३२
महाभूतोच्छ्रयो रूपं १५-७
महार्चिर्धनेशो २१-३१
महीपालो ऽसीति ११-२२
मां प्रत्यसौ न मनुज २-९
मिथ्यादृष्टेरभिन्नायाः १७-८
मुखं जगद्धर्मविविक्ततां १-२२
मुग्धोन्मुखाक्षाण्युपदिष्ट ५-११
मूर्खव्रजेष्वनुमति ७-१२
मोहो ऽहमस्मीत्याबन्धः १०-४
य एव रतिहेतवः ३-१८
य एष षड्जीव १-१३
यत्प्रवृत्त्योपमर्दन १६-५
यत्प्राप्नोति यशस्तव ११-१६
यत् संस्कृतमनित्यं १५-१८
यथागदपरिज्ञानं १७-२७
यथा दुःखादिनिरयः १६-२३
यथा धर्मं यस्तु ६-३१
यथा निर्दिश्य संयोगात् १८-१०
यथा पदार्थविज्ञानं १४-२७
यथापरे लोकमुख ५-२७
यथाप्रकारा यावन्तः २०-७
यथा बहिस्तथाध्यात्मं १९-६
यथा भवांस्ते ऽपि किल ५-२८
यथा ममाप्तस्य विनिश्चितं ६-२४
यथार्थं वा स्यात् संबन्धः १०-१४
यथैव दृष्टं तपसा ६-१३
यदग्निसाध्यं न तत् ६-१२
यदनासेवितं यस्य १८-२९
यदशिक्षितपण्डितो ६-१
यदाज्ञा त्रिपद्येव मान्या २१-१४
यदा न कोपादिवियुक्त १-२८
यदा न शक्नोति विगृह्य ६-१६
यदा न संसारविकार १-१६
यदि नाम जिगीषयापि ४-१४
यदि येन सुखेन ४-११
यदि वा कुशलोच्चलं ४-२
यदि विजयते कथंचित् ८-१५
यदुत्सृष्टमयत्नेन १८-३०

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

यदेव किंचिद्विषम ६-८
यदेव चक्षुषो रूपं १९-४
यद्यकलहाभिजातं ८-८
यद्यज्ञानक्रिये स्यातां १८-२२
यश्चाम्बुदोदरनिरङ्कुश २-२९
यस्तु केवलवाचादौ १३-३०
यस्मात्परं नापरमस्ति ९-३१
यात्रामात्रासनो ऽभीक्ष्णं १८-११
यावदुद्वेजते दुःखात् १८-३२
यावद्रजस्तमोवृत्ति १३-२४
येन दोषा निरुध्यन्ते २०-६
यैरेव हेतुभिरनिश्चय २-२२
रविः पयोदोदररुद्ध ५-२४
रागात्मनां कोपपराजितानां ५-२९
रूपादिमात्रं द्रव्यं च २०-२१
रूपादीनां स्वजातीयाः १४-९
लक्ष्यलक्षणयोरेवं २०-१५
लाघवख्यातिसौख्यानि १३-४
लोकधर्मो ऽभ्यनुज्ञातः १२-१०
लोकप्रसिद्धमतयः ७-१३
वचनैर्विवदन्ति वादिनः ४-१६
वदन्ति यानेव १-६
वन्ध्याभिमानं कृतवान् ५-१८
वपुर्यन्त्रजिता दोषाः १८-९
वपुषो न बहिर्मनःक्रिया ४-२३
वपुःस्वभावस्थमरक्त १-१४
वाक्चिकित्सितमानाध्व २०-३
वाक्यादानं गतानन्द १३-११
वादकथां न क्षमते ८-१७
वादास्पदं प्रतिवचश्च ७-६
वाद्यम्बुशैवालकणाशिनो ५-३०
वाय्वन्तानां न रूपादि १४-८
विकल्पप्रभवं जन्म २०-९
वितथं कृपणः सुगौरवात् ४-८
वित्तचारवशात् संगः १५-२८
विद्याविद्ये यत्र नो ९-१३
विद्वानज्ञश्चेतनो ९-२६
विधिब्रह्मलोकेश २१-७
विनयमधुरोक्ति ८-२३
विनिर्णयान्न संदेहः १२-१९
विनिश्चयं नैति यथा ६-६
विनीतैर्भावविज्ञान १८-१७
विपर्यासात्मकं मोह १५-८
वियोजयति चासुभिः ३-१६
विरागहेतुप्रभवं १-२५
विलक्षणानामविलक्षणा १-१९
विश्वप्रायं पृथिव्यादि १६-७
विषयेन्द्रियबुद्धीनां १७-३२
विष्णोर्बीजमम्भोजगर्भः ९-२२
विहायाश्रवं संवरं २१-२८
वीरोत्तरं परमशक्यं ७-१८
वृक्षाद्यालोकवत् कृत्स्नं १९-१६
वृथा नृपैर्भर्तृमदः ६-१५
वैयर्थ्यातिप्रसंगाभ्यां १९-१२
वैराग्यकाहलमुखा २-१६
वैराग्यात् कारणग्राम १३-२२
वैषम्यमात्रात्महतः १३-९
व्यभिचारात् परं नास्ति १२-१३
व्यक्तं निरञ्जनमसंस्कृत २-१
व्ययो ऽपि पुनरुद्भवे ३-२३
व्यलीकपथनायकः ३-२
व्योमावकाशो नान्येषां १६-२९

व्रताभ्युपगमः शुद्धः	१७-५
शताध्वराद्या लव	१-३१
शतेष्वेकः शूरो यदि	११-२३
शब्दातीतः कथ्यते	९-९
शब्दादयः क्षणसमुद्भव	२-३१
शब्दादिषु यथा लोक	१०-१७
शब्दाद्या लोकसामर्थ्यं	१३-१०
शयानमतिजागरूकं	३-२८
शरीरमनसोस्तुल्या	१८-७
शरीरविभुता तुल्य	२०-१७
शरीरे धृतिसंश्लेष	१३-१३
शरीरेन्द्रियनिष्पत्तौ	१६-३
शास्त्रोत्थितान् परिभवः	७-२४
शिवाशिवव्याहृतनिष्ठुरायां	५-१७
शिवो ऽथादि संख्यो ऽथ	२१-२
शिष्येषु वाक्यखनयः	७-१९
शुचौ निष्कण्टके देशे	१०-२३
शुद्धाभिसंधिर्यः कश्चित्	१४-२५
शुभध्याननीरैरुरीकृत्य	२१-२९
शेषवृत्ताशयवशात्	१३-२७
श्रद्धावान् विदितापायः	१०-२२
श्रीराश्रितेषु विनया	११-२
श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षम्	१३-५
श्रोत्रादीनां मनोवृत्तिः	१३-१४
स एवायं निभृता येन	९-१२
स एवैतद्भुवनं सृजति	९-३
स एवैतद्विश्वं	९-२
स गीयते वीयते	९-१७
सति चक्षुषि तत्प्रयोजनं	४-३०
सत्कारलाभपरिपङ्क्ति	२-२०
सत्यं गुणेषु पुरुषस्य	११-४
सत्त्वादिसाम्यं प्रकृतिः	१३-३
सत्त्वोच्छेदभयं तुल्य	१९-२९
सत्त्वोपचारौ व्युच्छिन्नौ	१५-११
सत्त्वोपघातनिरनुग्रह	२-१७
सदसत्सदसन्नेति	२०-२२
सदाचारप्रवृत्तस्य	१३-२६
सदा योगसात्म्यात्	२१-१
सद्धर्मबीजवपनानघ	२-१३
सन्नित्यकर्तृनानात्व	१३-१
समग्रविकलादेश	२०-२४
समग्रविषयं ज्ञानं	१९-१५
समन्तसर्वाक्षगुणं	१-२
समविज्ञानयोस्तद्वत्	१५-३०
समानधर्मोपहितं	६-३०
समानपुरुषस्य तावद्	११-१
समानाभिजनेष्वेव	१६-२६
समुत्पत्तिविध्वंस	२१-१२
समृद्धपत्रा अपि	१-१२
समं संशय्यते यत्र	१२-८
सर्वज्ञविषयसंस्थान्	८-२१
सर्वद्वारा निभृतमृत्यु	९-५
सर्वपक्षकर्णैस्तुल्यं	१२-३०
सर्वप्रपञ्चोपरतः	१०-३२
सर्वात्मकं सर्वगतं	९-२८
सर्वार्थानन्तरचरं	१९-३
सर्वावतारः सुरदैत्य	५-२०
सर्वे ऽप्येकमुखा गुणा	११-१५
साधयति पक्षमेको	८-९
साध्यादृते न विजयः	७-२
सा नः कथा भवित्री	८-१२
सामान्यं सर्वसत्त्वानाम्	२०-८

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

सिद्धिरोहितनिष्पत्तिः १३-१५
सिद्ध्यन्तरं न महतः ७-२०
सुखदुःखरसैर्भेद्यं १८-२७
सुखदुःखविवेकसाधनं ४-२०
सुदूरमपि ते गत्वा १६-१०
सुनिश्चितं नः परतन्त्र १-३०
सुपर्वद्रुचिन्तामणि २१-२४
सुरादिक्रम एकेषां १६-२८
सुरासुरैर्विस्मृत ५-१३
सुव्रतानि यमं वृत्तं १७-३
सेतरैर्युगपत्क्षिप्तं १४-११
सेनावनवदेकान्त १५-४
सृष्ट्वा सृष्ट्वा स्वयमेव ९-७
सौम्य प्रभुर्यदि विपक्ष ७-४
संकीर्णदैत्यामर ५-१४
संख्यादिभेदादन्यत्वं १५-३
संज्ञासामान्यपर्याय १६-३१
संप्रबुद्धेषुविज्ञान १४-२२
संबन्धाद्बुद्ध्यपेक्षश्च १४-१७
संमोहात्स्मरणात्तत्त्व १५-१५
संयोगजत्वात्कार्यस्य १४-६
संशयप्रतिदृष्टान्त १२-१४
संशयप्रश्नसामान्य १४-३२
संसारे सति निर्वाणं १५-१७
संस्कारेण तदापेक्ष्यम् १४-३
स्कन्धप्रकारं पश्यन्तः १५-१२
स्तवमहमभिधातुं ४-३२
स्थाने जनस्य परवादिषु २-७
स्पर्शनादिमनो ऽन्तानि १६-२१
स्पर्शैकविषयत्वादिः १६-२२
स्तव एव भवः प्रवर्तते ४-२७
स्वपक्ष एव प्रतिबद्ध १-१७
स्वपरानुग्रहद्वार १३-२
स्वभावनियतस्त्वया ३-१२
स्वभावो ऽर्थो ऽन्तरा २०-१४
स्वयमेव मनुष्यवृत्तयः ४-१७
स्वयंप्रभूतैर्निधिभिः ५-८
स्वयंभुवं भूतसहस्र १-१
स्वशरीरमनो ऽवस्थाः १०-२
स्वहितायैवोत्थेयं कः ८-२०
स्वास्थ्यात्पदत्रयावृत्त्य १८-१४
स्थित्यन्तमन्यवैफल्यात् १९-२२
हितयुक्तमनोरथो ऽपि ४-५
हिंसादिवत्कषायेभ्यो १७-११
हिंसाविद्याभिचारार्थः १६-२४
हीनानां मोहभूयस्त्वात् १८-४
हृषीकेश विष्णो जगन्नाथ २१-५
हेतुप्रत्ययवैचित्र्यात् १५-१४
हेतुर्विदसौ न शब्दः ८-११

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

सम्मइसुत्त—गाथानुक्रमणिका

अणु दुअणुएहिं दव्वे	३-३९	कुंभो ण जीवदवियं	३-३१
अण्णायं पासंतो	२-१३	केइ भणंति जइया	२-४
अण्णोण्णाणुगयाणं	१-४७	केवलणाणमणंतं	२-१४
अत्थि अविणासधम्मी	३-५५	केवलणाणावरण-	२-५
अत्थि त्ति णिव्वियप्पं	१-३३	केवलणाणं साई	२-३४
अत्थंतरभूएहि य	१-३६	कोवं उप्पायंतो	३-७
अद्दिट्ठं अण्णायं	२-१२	गइपरिगयं गई	३-२९
अह देसो सब्भावे	१-३७	गुणणिव्वत्तियसण्णा	३-३७
अह पुण पुव्वपउत्तो	२-३९	गुणसद्दमंतरेणावि	३-१४
आइट्ठो ऽसब्भावे	१-३९	चक्खुअचक्खुअवहि-	२-२०
इहरा समूहसिद्धो	१-२७	चरण-करणप्पहाणा	३-६७
उप्पज्जमाणकालं	३-३७	जइ ओग्गहमेत्तं दंसणं	२-२३
उप्पज्जंति वियंति	१-११	जइ सव्वं सायारं	२-१०
उप्पाओ दुवियप्पो	३-३२	जह एए तह अण्णे	१-१५
एए पुण संगहओ	१-१३	जह कोइ सट्ठिवरिसो	२-४०
एगदवियम्मि जे	१-३१	जह जह बहुस्सुओ सम्मओ	३-६६
एगसमयम्मि एग-	३-४१	जह णेगलक्खणगुणा	१-२२
एगंतणिव्विसेसं	३-२	जह दवियमप्पियं	१-४२
एगंता ऽसब्भूयं	३-५९	जह दससु दसगुणम्मि	३-१५
एयंतपक्खवाओ	३-१६	जह पुण ते चेव मणी	१-२४
एवं एगे आया	१-४९	जह संबंधविसिट्ठो	३-१८
एवं जिणपण्णत्ते	२-३२	जाइकुलरूवलक्खण-	१-४५
एवं जीवद्दव्वं	२-४१	जावइया वयणपहा	३-४७
एवं सत्तवियप्पो	१-४१	जीवो अणाइणिहणो	२-३७
एवं सेसिंदियदंसणम्मि	२-२४	जीवो अणाइणिहणो जीव	२-४२
कम्मं जोगणिमित्तं	१-१९	जुज्जइ संबंधवसा	३-२१
कायमणवयणकिरिया-	३-४२	जेण मणोविसयगयाण	२-१९
कालो सहाव णियई	३-५३	जेण विणा लोगस्स वि	३-६९

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

जे वयणिज्जवियप्पा	१-५३
जे संघयणाईया	२-३५
जे संतवायदोसे	३-५०
जो आकुंचणकालो	३-३६
जो पुण समासओ च्चिय	१-३०
जो हेउवायपक्खम्मि	३-४५
जं अप्पुट्ठा भावा	२-२९
जं अप्पुट्ठे भावे	२-३०
जं काविलं दरिसणं	३-४८
जं च पुण अरहया	३-११
जं पच्चक्खग्गहणं	२-२८
जंपंति अत्थि समये	३-१३
जं सामण्णग्गहणं	२-१
णत्थि ण णिच्चो ण कुणइ	३-५४
णत्थि पुढवीविसिट्ठो	३-५२
ण य तइओ अत्थि	१-१४
ण य दव्वट्ठियपक्खे	१-१७
ण य बाहिरओ भावो	१-५०
ण य होइ जोव्वणत्थो	१-४४
ण वि अत्थि अण्णवादो	३-२६
ण हु सासणभत्ती-	३-६३
णाणं अप्पुट्ठे अविसए	२-२५
णाणं किरियारहियं	३-६८
णामं ठवणा दविए	१-६
णियमेण सद्दहंतो	३-२८
णिययवयणिज्जसच्चा	१-२८
तम्हा अण्णो जीवो	२-३८
तम्हा अहिगयसुत्तेण	३-६५
तम्हा चउव्विभागो	२-१७
तम्हा सव्वे वि णया	१-२१
तह णिययवायसुविणि-	१-२३
तह सव्वे णयवाया	१-२५
तिण्णि वि उप्पायाई	३-३५
तित्थयरवयण	१-३
ते उ भयणोवणीआ	३-५१
तेहिं अइयाणागय-	१-४६
दव्वट्ठिओ त्ति तम्हा	१-९
दव्वट्ठिओ वि होऊण	२-२
दव्वट्ठियणय	१-४
दव्वट्ठियवत्तव्वं अवत्थु	१-१०
दव्वट्ठियवत्तव्वं सव्वं	१-२९
दव्वट्ठियवत्तव्वं सामण्णं	३-५७
दव्वट्ठियस्स आया	१-५१
दव्वट्ठियस्स जो चेव	१-५२
दव्वत्थंतरभूया	३-२४
दव्वस्स ठिई जम्म-	३-२३
दव्वं खेत्तं कालं	३-६०
दव्वं जहा परिणयं	३-४
दव्वंतरसंजोगाहिं	३-३८
दव्वं पज्जवविउयं	१-१२
दुविहो धम्मावाओ	३-४३
दूरे ता अण्णत्तं	३-९
दो उण णया भगवया	३-१०
दोहि वि णएहि णीअं	३-४९
दंसणणाणावरणक्खए	२-९
दंसणपुव्वं णाणं	२-२२
दंसणमोग्गहमेत्तं	२-२१
पच्चुप्पण्णम्मि वि	३-६
पच्चुप्पण्णं भावं	३-३
पज्जवणयवोक्कंतं	१-८
पज्जवणिस्सामण्णं	१-७
पडिपुण्णजोव्वणगुणो	१-४३

पण्णवणिज्जा भावा	२-१६
परपज्जवेहिं असरिस	३-५
परवत्तव्वयपक्खा	२-१८
परिगमणं पज्जाओ	३-१२
परिसुद्धो णयवाओ	३-४६
परिसुद्धं सागारं	२-११
पाडेक्कणयपहगयं	३-६१
पिउपुत्तणत्तुभव्वय-	३-१७
पुरि सज्जायं तु पडु-	१.५४
पुरिसम्मि पुरिससद्दो	१-३२
बहुयाण एगसद्दे	३-४०
बंधम्मि अपूरंते	१-२०
भण्णइ खीणावरणे	२-६
भण्णइ जह चउणाणी	२-१५
भण्णइ विसमपरिणयं	३-२२
भण्णइ संबंधवसा	३-२०
भद्दं मिच्छादंसण-	३-७०
भयणा वि हु भइयव्वा	३-२७
भविओ सम्मद्दंसण-	३-४४
मइसुयणाणणिमित्तो	२-२७
मणपज्जवणाणंतो	२-३
मणपज्जवणाणं दंसणं	२-२६
मूलणिमेणं पज्जव	१-५
रूवरसगंधफासा	३-८
रूवाइपज्जवा जे	१-४८

लोइयपरिच्छयसुहो	१-२६
विगमस्स वि एस	३-३४
वंजणपज्जायस्स उ	१-३४
समयपरमत्थ	१-२
सम्मद्दंसणमिणमो	३-६२
सम्मण्णाणे णियमेण	२-३३
सब्भावासब्भावे	१-४०
सब्भावे आइट्ठो	१-३८
सवियप्पणिव्वियप्पं	१-३५
सव्वणयसमूहम्मि	१-१६
साई अपज्जवसियं	२-३१
साभाविओ वि समुदय-	३-३३
सामण्णम्मि विसेसो	३-१
साहम्मउ व्व अत्थं	३-५६
सिद्धत्तणेण य पुणो	२-३६
सिद्धं सिद्धत्थाणं	१-१
सीसमईविप्फारण-	३-२५
सुत्तम्मि चेव साईअ-	२-७
सुत्तं अत्थणिमेणं	३-६४
सुहदुक्खसंपओगो	१-१८
संखेज्जमसंखेज्जं	२-४३
संतम्मि केवले दंसणम्मि	२-८
हेउविसओवणीअं	३-५८
होज्जाहि दुगुणमहुरं	३-१९

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

VARIOUS READINGS FOR THE DVĀTRIṀŚIKĀS

Shriman AMRITALALAJI DOSHI sent me a bunch of sheets containing Various Readings for the Dvātriṁśikās received by him from Muni Shri JAMBUVIJAYAJI. On an enquiry all that Muniji could say was that these readings were taken down from a Ms. in the Bhandarkar O. R. Institute, Poona, obviously in comparison with the text of the Bhavanagar edition of the Dvātriṁśikās. I studied these readings in comparison with our text already printed by that time; and those which were found apparently useful are selected and given below with minor corrections here and there.

It was felt necessary, however, to ascertain the Ms. from which these readings have been taken. According to the *Jinaratnakośa* (H. D. VELANKAR, Poona 1944), two Mss. are recorded: i) Büh. IV, No. 54 and ii) Kath. No. 1189. In this connection, the Curator, Mss. Library, Bhandarkar O.R.Institute, writes to me thus in reply to my query: "Büh. IV, No. 54 and Kath. 1189 refer to two Manuscripts of Siddhasena Divākara's Dvātriṁśikā. We have in our collection a Ms. No. 1189 of 1891–95 which is entitled *Dvātriṁśikāviṁśati* by Siddhasena Divākara. The other Ms. of this work No. 54 of 1873–74 has been lost while in charge of the Government in 1912, that is, before the library was transferred to this Institute in 1917."

This indicated that the Institute, at present, has only one Ms., No. 1189 of 1891–95. I have checked the readings given below from this Ms. which may be described as below.

This is a paper Ms., measuring 12 and 1/2 by 5 and 3/4 inches. It contains 27 folios; each page has 11 lines; and each line has about 48 letters. On the first and last pages of the Ms., it is written in a hand (in Nāgarī), different from the one in the Ms.: बत्तीसबत्तीसी । कर्त्ता सिद्धसेनदिवाकर, in two lines. The hand-writing of the Ms. is neat and uniform. But it is obvious that the copyist was not able to read the *ādarśa* correctly. The Ms. from which he copied must have been pretty old: the letters could not be easily read by him; and perhaps some letters were broken

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

here and there with the result that the copyist has left some gaps now and then. Such gaps increase more at the close of the Ms. It is written throughout in black ink. The marginal lines are in red ink. The colophons mention the name of the section, with its serial number, some time with the word *samāptā*: these, though written in black ink, are covered with red chalk. The 19th Dvātriṁśikā has a concluding remark thus: द्वेष्यश्वेतपटसिद्धंसिना [सिद्धसेना] चार्यस्य कृतिः। The total number of Dvātriṁśikās in this Ms. is 20 only. The last one is thus concluded: दृष्टिप्रबोधद्वात्रिंशिका विंशतितमी ।. The copyist's colophon, in red ink, runs thus: श्रीमंगलमाहेश्वरीसुप्रसन्नोस्तु ॥ शकाब्दः १८०६ तारणनामाब्दे मार्गशीर्षकृष्णदशम्यां भृगौ पुण्यपत्तनसमीपे डेक्कनकॉलजविद्यालये माधवीत्युपनाम्ना हरिहरात्मजसदाशिवशर्मणा लेखकेण इदं पुस्तकं लिखितमस्ति ॥ ग्रंथसंख्या ॥ ६ ॥ ८४० ॥

This means that this is a copy made at the Deccan College itself in Śaka 1806, i.e., 1884. It is not known from what Ms. this is copied.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

एकविंशति – द्वात्रिंशिका – पाठान्तरम्

[१]

७*b* कृपार्थकौशलं
८*a* स्वनुष्ठितक्लेश
९*a* प्रपञ्चितः क्षुल्लक
१४*b* विनिश्चयं त्वयि....
°दसौ नु मानुषः
१५*b* परवादिपार्थिवः
२१*a* शरीरिदर्शिनः
२५*b* नास्ति तत्त्वदन्यतः
२९*a* निबोधसंपदं

[२]

२*b* प्रार्थितार्थमुखिषूपनत
१०*a* मोहविनयाय
१४*b* परुषमप्यबुधत्वमेव
१६*b* स्वमप्यनधिकहृदय....
१६*d* विस्वादयन्त्युपनतान्
१९*b* पथप्रतीतः
२९*a* यश्चाम्बुजोदर
३०*b* न ज्ञानवानसि
३१*c* तयोरपरोक्षमाप्सु
३२*b* मीशस्तवे

[४]

१६*b* हतो विरुच्यते

[५]

३१*d* निर्विशङ्कं मयैव

[६]

२*a* व्यवस्थितिस्तवैव....सेत्स्यसि
८*b* विनिश्चितापाद्य....न पच्यते
११*a* परस्परान्वर्थितयातिसाधुभिः
१८*a* किलास्य युक्तिमत्[मान्]
२३*b* स एव मृग्यः
२६*a* कथंस्विदेतत्

[७]

४*c* स्वभद्रचरिते
६*d* कुरुते सदः स्यात्
७*d* स वहति
८*c* नैकपन्थाः
९*a* किंस्वित्कथंस्विदिति
१०*a* सूक्तमपाक्षिपातैः
१०*c* यान्ति कथान्तराणि
११*b* जनावरणैर्वचोभिः
१२*a* व्रजेष्वनुमतप्रतिभाविकारा
१३*a* श्रुत[ति]गूढवादैः
१३*c* संकथाभिमान
१४*c* स्वस्थभ्रुवा
१५*a* भूयिष्ठमुन्नुदति
१५*c* मुषितप्रतिभाः
१५*d* वाक्यमवतार्य
१९*b* न च वाददोषाः
१९*d* च नतास्ति भूयः
२१*d* प्रहारविधुरा रिपवः
२३*d* पतिद्विषत्सु

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

२५*d* तच्चेदवाप्तुमरति
२८*a* परनिष्ठुराक्षः
३०*a* दुर्नयविद्विनेयं
३१*c* दृष्टया हतः

[८]

२१*a* विषयसूत्स्नां (विषयसूक्ष्मान्)
२२*b* प्रीत्युत्सवमुत्तमं
२३*a* मधुरोक्ति निर्गम
२५*a* उपयाति यद्वादी
२५*b* वैराग्ये न चिरेण
२६*b* युक्त इति पुंसः

[९]

५*a* सर्वद्वाराणि भूता
७*a* भूतसर्गो पतिश्च
८*a* वेति शब्दान्
९*a* ज्ञायते ज्ञानवर्द्धिः
१०*b* कल्पयन्ते
१८*b* मग्ना मननामाननामान....
विवेष्ट्यन्ते (विचेष्ट्यन्ते)
२१*b* नाभिरम्भोदयानं

[१०]

१३*a* दृष्टा परिक्षिण्वन्यचेतसः
२६*b* यायाज्जितं जितं

[११]

४*d* श्रुतिसुखानि
८*a* कीर्तिरिन्दुप्रभाभात्
१८*d* सायकक्षममुरः
१९*d* यथावत्स लघु.... °हारसख्यं
२०*a* निःसंशयफला
२१*d* °स्त्वभूद्देशपट्ट

[१२]

३*a* प्रहतो गिरः
९*b* हेतुं दृष्टान्तं बुद्ध्यकारणं
१७*a* नानुपेत्य
२१*a* धर्मविकल्पतः

[१३]

८*a* कर्त्राधिष्ठान
१०*a* शब्दाद्यालोकसामर्थ्ये
१२*a* प्राणादाकरणग्रामवृत्तिजीवन
१३*a* संश्लेषपक्ति
१८*a* तद्भूवाचितं
२५*b* सम्यग्दर्शनापायि

[१४]

३*b* कार्यविरोधे स्या°
५*b* तुल्यं चेत्यनुमानं
१४*a* संवियोगाविपक्षिनौ
१७*a* कार्याश्चान्यस्य
१८*b* हेतुर्गृह्णन्त्यमी
३०*b* जगद्विधिः

[१५]

२*b* धर्मदेशना
३*b* मात्रामतः पुमान्
९*b* विज्ञानमिव जातीनां
११*b* चाप्रतिष्ठत्वादेतदेव

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

१४*a* तानेवमतिभक्तयः
२८*a* स्मृतिर्वा न विरुध्यते

[१६]

६*a* न दृष्टान्तात् कृताशक्तेः
९*a* नावरुध्येते (रुध्यन्ते)
१३*b* असंस्तु हेतुधीमात्रं कर्त्रेति
१८*b* मिथ्यावादसुखो जनः
२२*b* अरूपादनभिव्यक्तवेदाः
२४*b* प्रतिबुद्धस्त्वयोजिनः
२६*b* सममिध्यते

[१७]

१*b* प्रत्ययाव्यभिचारत्वात्
१४*a* परिष्वङ्गो मान
१९*b* संकल्पाव्यभिचारत्वात्
२४*a* सात्मं संकल्पशोभना
२६*b* वादश्च मिथ्या

[१८]

१३*a* विपरीतमुपेक्षितं
१३*b* चैवं विनयो°
१७*a* विगीतैर्भाव
२७*a* व्यक्तोपनयकारणैः
२७*b* प्रमादयेदुपा°
२८*a* शस्त्रसद्भाव
३०*a* पुनरेषां प्रयत्नतः
३१*a* नमच्छागवदुत्सृजेत्

[१९]

२*a* व्यक्तिमात्रमवग्रहः
११*b* स्पृष्टग्राह्यश्रुते सम्यगर्थभावो-
पयोगतः ॥ ११ ॥ संघातभेदो-
भयतः परिणामाच्च संभवः ।
१३*a* न शांतिर्विषयाख्यान
१४*b* तमःप्रचयनिःशेष
१६*a* लोकाख्यानमनेकधा
१६*b* विशिष्टे ज्ञानसंभवे
१७*a* चेष्टन्ते द्वीन्द्रियादयः
१८*b* कर्मायुष्कपुरःसरः
२१*a* फलं सो ऽन्यः
३०*a* नेन्धनान्तान्यतो वह्निः
३१*c* [इति] द्वेष्यश्वेतपटसिद्धंसिना
[सिद्धसेना]चार्यस्य कृतिः ।

[२०]

१*a* ध्रौव्ये द्रव्य
२*a* अपायापोहतो ऽन्योन्यदन्यतो
१०*b* त्वास्वद्विष्टस्य
१२*b* शरीरिवत्
१४*a* नियमो व्यभिचारतः
१९*a* भूतप्रत्येकसंघातसामान्या°
२५*a* द्वीपाचलोदधिव्यास
३०*a* आगमाभ्युच्चयज्ञान
३०*b* कृच्छ्रय(यं)त्रव्रतानि
३२*b* युक्तः परस्परां

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

श्री - सिद्धसेन - विरचित - ग्रन्थस्थ - वृत्तानाम्
अकारादि - सूची

अनुष्टुभ्—न्या०-१-३२; द्वा०-१०.१-३४, १२.१-३२, १३.१-३२, १४.१-३२, १५.१-३१, १६.१-३२, १७.१-३२, १८.१-३२, १९.१-३१, २०.१-३२.

अपरवक्त्र—द्वा०-४.३२.

आर्या— द्वा०-८.१-३६; सम्मइ०-१.१-५४, २.१-४३, ३.१-७०.

इन्द्रवज्रा—द्वा०-५.१६, ५.२५.

उपजाति—द्वा०-१.१, १.३, ५.१-५, ५.७-१५, ५.१७-२३, ५.२६-३०.

उपेन्द्रवज्रा— द्वा०-१.२, १.४-३१, ५.६, ५.२४.

पुष्पिताग्रा—द्वा०-५.३२.

पृथ्वी—द्वा०-२.३२, ३.१-३१, ११.१, ११.१७-१८, ११.२७.

भुजंगप्रयातम्—द्वा०-२१.१-३२.

मन्दाक्रान्ता—द्वा०-५.३१, ११.९.

वसन्ततिलका—द्वा०-२.१-३१, ७.१-३१, ११.२-४, ११.११.

वंशस्थ—द्वा०-६.२-३०.

वियोगिनी—द्वा०-४.१-३१, ६.१.

शार्दूलविक्रीडितम्— द्वा०- ११.५, ११.१२, ११.१५-१६, ११.२१, ११.२५-२६, २१.३३.

शिखरिणी— द्वा०- १.३२, ११.२०, ११,२२-२३, ११.२८.

शोभा—द्वा०-११.७, ११.१३.

स्रग्धरा—द्वा०-११.६, ११.८, ११.१४, ११.१९.

हरिणी—द्वा०-३.३२, ७.३२, ११-१०, ११.२४.

NOTE: As to the metre of the *Vedavāda-dvātriṁśikā*, it imitates the metrical pattern of the *Śvetāśvataropaniṣad.* The syllables in each line vary from 10 to 12: generally it is the pattern of eleven syllables in a line. It is the Triṣṭubh metre with minor variations. In this connection compare also the Vāmanasūkta.

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

INDEX

(of important technical terms and names from the *Nyāyāvatāra* and *Nayakarṇikā* according to English alphabets)

Ajīva 209
anaikāntika 16
Anekānta 205-6
antar-vyāpti 13
anumāna 4
Ārādhanā-stavana 222
asiddha 16
Āsrava 209
Bandha 209
bhāva-nikṣepa 232
dravya-nikṣepa 232
Dravyārthika 199
dravyāstika 237
dṛṣṭānta 12, -ābhāsa 16
dūṣaṇa, -ābhāsa 21
Evambhūta 35, -ābhāsa 204, -naya 202, 235
Haima-laghu-prakriyā 221
hetu 8
hetvābhāsa 15
Hīravijaya 215
Jīva 27, 209
Loka-prakāśa 220
Mokṣa 210
Naigama 23, 200, 226, -ābhāsa 203
Nāma-nikṣepa 232
Naya 195, 212, 224
Naya-karṇikā 220
Nikṣepa 231
Nirjarā 209
Niścaya 198
pakṣa 8, 10, -ābhāsa 14
Pāramārthika 22
parārthamāna 7
parokṣa 3
paryāyārthika 199
paryāyāstika 237
pramāṇa 1
pratyakṣa 3, 22
Puṇyaprakāśa-stavana 222
Ṛju-sūtra 24, 201, 230, -ābhāsa 204
Śabda 6, 25, 202, -ābhāsa 204, -naya 233
Sādhana 12
Sādhya 8, 10, 12
Sādharmya 12
Samabhirūḍha 25, 202, -ābhāsa 204, -naya 233
Sāmānya 225
Saṃgraha 24, 201, 227, -ābhāsa 203
Saṃvara 209
Samyag-darśana 207
Samyag-jñāna 207
Samyak-cāritra 207
Śāntasudhārasaḥ 221
Saptabhaṅgī 210
Śāstra 6
Śrīpāla-Rāsa 222
Śruta-jñāna 208 f.
Sthāpanā-nikṣepa 232
Sukhabodhikā 220
Svārtha-māna 6
Syādvāda 26, -śruta 25
Vaidharmya-dṛṣṭāntābhāsa 19
Vinayavijaya 214
Vinaya-vilāsa 222
viruddha 16
viśeṣa 225
Vyavahāra 24, 198, 201, 228, -ābhāsa 203
Vyāvahārika 22
Yaśovijaya 214

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

INDEX

(of important names, terms etc., from the Bibliographic Review)

Abhayadeva *16, *42, *44f., *49, *59
Abheda *42, *49, *69
Adhyardhaśataka *19
Anekānta *14f., *41, *63
Anuyogadvāra *50
Āpta *65
Āpta-mīmāṁsā *15, *32, *41, *49, *71
Āptaparīkṣā *49
Asaṅga *43
Aśvaghoṣa *19, *44, *49, *59
ATHAVALE A.B. *35
AUFRECHT Th. *6
BECHARDAS *12
Bhadreśvara *51
Bhagavadgītā *66
Bhagavatīsūtra *67
Bhaktāmara *17, *68
BHANDARKAR, R.G. *6
Buddhacarita *19
Candrakīrti *41
Caturviṁśati-prabandha *36f., *51f.
Chandragupta II *25, *35
Cikura-dvātriṁśikā *34, *55, *68
DAVE P.N. *34, *51f.
Devapāla *37
DESAI M.D. *18
Dharmakīrti *9, *11, *34, *41, *44, *49, *64
Dharmottara *42
Dhavalā *42
Digambara *71f.
Diṅnāga *10, *12, *34, *44, *64
Divākara, see Siddhasena *14
Divākara, his works *15
Divākara-yati *33, *54
DOSHI B.J. *35f.
Dṛṣṭiprabodha-dvā *66
Dṛṣṭivāda *66
Dvādaśāra-nayacakra *41, *58
Dvātriṁśikā eds. *5, translated *16f., *19-20, different authorship of *28, *29, *57, Jaina philosophy in *65, *69
Gandhahastin *39f., *55
GOPANI A.S. *35
Gośāla *67
GOYALIYA D. *7
Guṇavacana-dvā *24, *53
Haribhadra *8, *9, *21, *23, etc.
hevāka *34, *68
Īśvarakṛṣṇa *13, *49
JACOBI. H. *9, *11f., *17, *36, *54
JAIN. H.L. *34f., *70
Jainendra Vyākaraṇa *36
Jalpanirṇaya *71
Jayadhavalā *42
JAYASWAL *53
JHAVERI, M.B. *11
Jinabhadra *8
Jinadāsagaṇi *35
Jinasena *8, *71
JINAVIJAYA *7f., *11
JOHRAPURKAR. V.P. *69
JUGALKISHORE M. *36, *50, *53, *56
Kālidāsa *10, *19-20, *24, *44, *54
Kalyāṇamandira *6-7, *17, *34, *55, *68
KALYANAVIJAY *53
Karṇāṭa-bhaṭṭa-Divākara *22
Kathāvali *37, *51
KAPADIA. H.R. *21
Kramaśaḥ *8, *69
Krama-vāda *50
KRAUSE CHARLOTTE *22f., *53f.
Kṣapaṇaka *9, *11
Kumārasaṃbhava *19, *49
Kumudacandra *17, *27, *34, *37, *53, *68
Kundakunda *12, *40, *57
Laghīyastrayam *59
Mādhyamika-kārikā *13, *43, *49
Mādhyamika-Yogācāra *11
Mahākāla *38f.,
Mahimnastotra *55
Maitreya *43
MALAVANIA D. *33f.
Mallavādi *8, *36, *58
Mātṛceṭa *19, *59

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

MUKTHAR. J. *25f., *54
Mūlācāra *41
Nāgārjuna *13, *34, *43, *44
Nayacakra *36
Nayavāda *63
Niryukti *50
Niścaya-dvā *65
Niśīthacūrṇi *35
Niyamasāra *31
Niyativāda *49, *67
Nyāyabindu *10, *44, *64
Nyāyapraveśa *12, *64
Nyāyasūtra *66
Nyāyāvatāra: *4f., *6f., *9f., *27, *63, *69-70
Pārsvanātha-carita *7
PATHAK K.B. *53
Pātrasvāmi *30, *70
PETERSON P. *6
Prabandha-cintāmaṇi *36
Prabhāvaka-carita *36
Pravacanasāra (and *Sanmati*) *12, *16f.
PREMI N. *7
Pūjyapāda *21, *36, *40f.,
Pūrva *66
Puṣpadanta *55
Rājavārttika *42
Ratnakaraṇḍaka *11, *36, *54, *70
Ṣaḍdarśana (*-samuccaya*) *20, *70
Samantabhadra *7f., *32, *34, *40f., *50, *70
Sāṁkhya *67
Sāṁkhya-kārikā *13
Sammai see *Sanmati*
SANGHAVI S. *18
SANGHAVI and DOSHI *35f., *53
Sanmati-prakarana: -sūtra or *-tarka* *3f., *7, *12, *15, *25f., *56, *61f., *69, *71
Santānavāda *67
Śāntisūri *43
Sarvārthasiddhi *21, *36, *72
Satkārya *66
Saundarananda *49
SHASTRI K. *71
Siddharṣi *8
Siddhasena *7, *18f., biography *36f., *51f., works of *27; date of *11, *21-22, *31, *35, *52f.; personality, etc., of *59-61; three persons *41, *56; sect of *23, *32, *72; tales about *33
Śīlāṅka *43
Siṁhasūrigaṇi *36
Ślokavārttika *43
Śrutakevalin *8, meaning of, see Introduction
Stutis *64
SUKHALALAJI *10, *12, *18*, 21*, *35f.
Sumatideva *58, *72
Śūnyavāda *13
Śvetāmbara *71-2
Śvetāśvatara *20, *49, *66
Svayambhūstotra *19, *32, *70
Tattvabodhavidhāyinī 44f.
Tattvārthasūtra, *58 (*-vārttika*) *71; see Umāsvāti
Umāsvāti *40, *54, *57
Upadhāna *65
Vāda *64
Vādideva *43
Vādirāja *7
VAIDYA P.L. 10f., *36, *54
Vaiśeṣika *67
Vaiśeṣika-sūtra *13
Vasubandhu *13, *43
VELANKAR H.D. *3
VIDYABHUSANA, S.C.: *6f., *9, *11, *53
Vidyānandi *43, *49
Vijñānavāda *13
Vigraha-vyāvartinī *43
Vikrama *19
Vikramāditya *7, *22, *37
Vikramārka-prabandha *37
Vīrasena *42
Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya *8
Vṛddhavādi *37
WINTERNITZ M. *53
Yaśodāpriya *50
Yaśovijaya *16, *43, *59
Yoga *65,
Yogabindu *65,
Yogācāra *11
Yugapad *8, *42, *56, *69

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Personal & Private Use Only www.jainelibrary.org